

І РАЦІ ЦЕНТРУ
ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

21
ВИПУСК

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України
Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури

ПРАЦІ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 21

Київ–2012

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК
(протокол № 7 від 19 червня 2012 р.)*

Редакційна колегія

О.М. Титова (*головний редактор*), **В.І. Акуленко**, **Л.О. Гріффен**,
Т.В. Кара-Васильєва, **Б.В. Колосок**, **В.О. Константинов**, **С.І. Кот**,
С.Д. Крижицький, **А.А. Непомнящий**, **М.Т. Пархоменко**, **В.І. Попик**,
С.І. Посохов, **Л.В. Прибста**, **Н.М. Сенченко**, **Д.В. Степовик**,
Ю.Г. Тютюнник, **О.В. Шуба**, **С.Ю. Зозуля** (*відповідальний секретар*)

Адреса редакції

вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна
тел. +380 (44) 2807879, тел./факс +380 (44) 2806463
e-mail: zp_vydannja@ukr.net

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 16073–4545Р від 21.12.2009 р.)

Видано Центром пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.)
вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна
тел./факс: +380 (44) 2807879, e-mail: m-center@ukr.net

Науковий збірник “Праці Центру пам'яткознавства” внесений
до переліку фахових видань з історичних наук та мистецтвознавства
(Постанова Президії ВАК України від 08.06.2005 р. № 2–05/5)

Видано за фінансової підтримки
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Зміст

На останній сторінці
обкладинки: зверху
– Будинок Крістера по
вул. Осиповського, 2-а.
Фото 2010 р. (до статті
І.В. Абрамової «Будинок
Крістерів на Приорці:
до проблеми охорони
об’єктів культурної спад-
щини» (стор. 49–57));
знизу – Гобелен «Зустріч
Давида» (Національний
музей мистецтв імені
Богдана та Варвари
Ханенків) 28.б (до стат-
ті О.С. Яреми-Винар
«Гобелен «Зустріч
Давида» з колекції
Національного музею
мистецтв імені Богдана
та Варвари Ханенків:
стан збереження, консерва-
ція та експонування»
(стор. 166–177))

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПАМ’ЯТКОЗНАВСТВА

<i>Л.В. Прибєга</i> Основний міжнародний документ про пам’яткоохоронне співробітництво (До 40-річчя Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини)	5
<i>А.О. Семенчук</i> Теорія і практика набуття статусу «пам’ятки» об’єктом культурної спадщини	11
<i>М.Ю. Тямін</i> Наукові засади організації парків-музеїв індустриальної культури (скансенів)	17
<i>В.П. Бадяк</i> Історичний центр Львова у Списку всесвітньої спадщини: здобутки та проблеми	32

АРХИТЕКТУРНА ТА МІСТОБУДІВНА СПАДЩИНА

<i>І.В. Абрамова</i> Будинок Крістерів на Приорці: до проблеми охорони об’єктів культурної спадщини ..	49
<i>М.Е. Громова</i> Історичні міські ландшафти в контексті збереження культурної спадщини	58

ПАМ’ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

<i>О.Б. Супруненко</i> Курганне грабіжництво XVII–XX ст. у Нижньому Прип’ітті	66
<i>В.А. Гєра</i> Застосування аерофотограмметричних методів дистанційного зондування земної поверхні в археології	76
<i>А.Р. Кємалова</i> Проблеми збереження археологічних пам’яток Північно-Західного Криму в умовах заповідника	91
<i>Ю.Е. Овчинников</i> Фортифікації Києва IX – першої половини XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень)	101

МУЗЕЄЗНАВСТВО

<i>М.О. Принь</i> Педагогічний музей Луганського інституту народної освіти (1925–1930 роки)	119
<i>Г.В. Анфімова</i> До історії комплектування палеонтологічного зібрання Геологічного музею Національного науково-природничого музею НАН України	127
<i>І.В. Нікітіна</i> З історії музейної справи Севастополя в 1944–1950 роках: воєнно-польовий музей на Сапун-горі – попередник Діорами «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.»	138
<i>О.І. Комаренко, І.Г. Лушпїєнко</i> Вплив повітряних потоків на музейні експонати	148
<i>С.В. Муравська</i> Особливості фінансування музеїв вищих навчальних закладів: історично-компаративний аналіз українського та європейського контексту	155

<i>О.С. Ярема-Винар</i> Гобелен «Зустріч Давида» з колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків: стан збереження, консервація та експонування	166	
ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ		
<i>А.М. Желєзко</i> Володимир Щербина – дослідник київської старовини	178	
<i>І.О. Старенький</i> Пам'яткоохоронна діяльність П.В. Клименка на Поділлі у 1918–1920 роках	186	
ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО В ДОКУМЕНТАХ		
<i>С.Ю. Зозуля</i> Невідомі архівні документи з історії пам'яткоохоронної роботи на Чернігівщині на зламі XIX–XX ст.	195	
ІСТОРИЧНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО		
<i>О.В. Принь</i> Охорона пам'яток культурної спадщини у східних областях Української РСР у 1953–1965 роках	203	
<i>В.О. Яцій</i> Про походження ойконіма Белз	217	
ДУХОВНІСТЬ НАШОГО ОБРЯДУ		
<i>Н.С. Яблук</i> Чумацьке вбрання XIX століття	223	
<i>А.О. Титаренко</i> Художньо-стилістичний розвиток полоסקальниць на етнічних українських територіях у XIX столітті	244	
ПАМ'ЯТКИ НАУКИ І ТЕХНІКИ		
<i>І.О. Пістоленко</i> Пам'ятки авіаційної техніки в Полтавському музеї дальньої авіації	250	
<i>Л.Ю. Нонік, Л.Р. Фоміненко</i> Високопічська домна – історична пам'ятка металургії Житомирського полісся	261	
ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ГІПОТЕЗИ		
<i>В.В. Корнієнко</i> До історії давньоруського пасхального інструментарію: «рука Іоанна Богослова» в графіті Софії Київської	267	
<i>С.Б. Руденко</i> Комплексне монографічне дослідження музейних пам'яток як засіб розпредметнення історичної пам'яті (на прикладі середньовічних шабель з Національного військово-історичного музею України)	274	
РЕЦЕНЗІЇ, ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ГІПОТЕЗИ, ПОВІДОМЛЕННЯ		
<i>В.І. Акуленко, В.Н. Денисов, В.В. Максимов</i> Про міжнародне право охорони культурних цінностей в суб'єктивній інтерпретації і дещо про «радянську заідеологізованість»	287	
<i>В.В. Ластовський</i> Історія ніколи не закінчується: пам'ятки кельтської спадщини в історії України	299	
<i>О.В. Севастьянов</i> (Рец. на кн.: Акимченков В.В. «Академия в миниатюре»: Севастопольський музей краєведення (1923–1939)	302	
<i>Т.В. Котович</i> Новый справочник по археологическому музейному делу	305	
<i>Н.Г. Новиченко</i> III Міжнародна науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина Причорномор'я: вивчення та використання в освіті та туризмі» (28–30 квітня 2011 р., м. Ялта)	307	
ПЕРСОНАЛЬНИЙ ЮВІЛЕЙ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА		312
АВТОРИ ЗБІРКИ		315
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ЗБІРКИ		317

Розділ I

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

УДК 719:061.23(06)

Л.В. ПРИБСГА

Основний міжнародний документ про пам'яткоохоронне співробітництво (До 40-річчя Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини)

У статті розкрито суть і значення міжнародної Конвенції про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини й відповідної Рекомендації до неї.

Ключові слова: культурна спадщина, природна спадщина, культурні надбання, міжнародна охорона, міжнародні пам'яткоохоронні документи.

60–70-ті роки минулого століття позначені важливими досягненнями в пам'яткоохоронній сфері на міжнародному рівні. У 1964 р. у Венеції конгрес архітекторів і технічних спеціалістів у царині нерухомих історичних пам'яток ухвалив Хартію з охорони та реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць; у 1965 р. створюється Міжнародна рада з охорони пам'яток і визначних місць (ICOMOS); Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (UNESCO) ухвалює низку Конвенцій і Рекомендацій пам'яткоохоронного спрямування. Але серед усіх міжнародних напрацювань найбільш вагомим і резонансним у пам'яткоохоронному середовищі країн світу, яким було досягнуто об'єднання світової спільноти в збереженні пам'яток світової цивілізації, безумовно, стала Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, ухвалена Генеральною конференцією UNESCO 16 листопада 1972 р. [1]. Водночас, на доповнення цієї Конвенції, Генеральна конференція UNESCO прийняла також і Рекомендацію про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини [3].

Обґрунтовуючи необхідність прийняття Конвенції, учасники конференції виходили з того, що культурній спадщині все більше загрожують руйнівні процеси. І не тільки природного характеру, але й як наслідок соціально-економічного розвитку країн світу. Одночасно, втрата пам'яток будь-якого народу призводить до збіднення культурної скарбниці світової цивілізації. Тож збереження спадщини має бути спільною справою усіх народів світу, всієї світової спільноти. Відповідно, метою Конвенції стала розробка й ухвала договірних положень, які б визначали ефективну та взаємоприйнятну для кожної окремо взятої країни систему колективної охорони унікальних надбань людства.

Відтак, й у наші дні Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини залишається основним документом, який регламентує міжнародне співробітництво у пам'яткоохоронній сфері. У жовтні 1988 р. до зазначених конвенцій приєдналася й Україна.

Структурно Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини складається з 8 розділів. Торкнемося характеристики кількох із них, насамперед, першого – визначення культурної та природної спадщини, – де досить чітко розкрито сутність і типологію пам'яток, що підпадають під охорону цієї Конвенції.

Згідно з документом до об'єктів культурної спадщини відносяться:

- пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури і живопису, елементи і структури археологічного характеру, написи, печери і групи елементів, які мають універсальну цінність з погляду історії, мистецтва чи науки;
- ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок із пейзажем яких становлять визначну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва чи науки;
- визначні місця: твори людини або спільні витвори людини і природи, а також зони включно з археологічними визначними місцями, що становлять універсальну цінність з погляду історії, естетики, етнології чи антропології [1, с. 263].

До об'єктів природної спадщини, згідно з Конвенцією, відносяться:

- природні пам'ятки, створені фізичними та біологічними утвореннями або групами таких утворень, що мають визначну універсальну цінність з погляду естетики чи науки; геологічні й фізіографічні утворення та чітко обмежені зони, що являють ареал поширення тварин і рослин, які перебувають під загрозою й мають визначну універсальну цінність для науки чи збереження;
- природні визначні місця чи чітко обмежені природні зони, що мають визначну універсальну цінність для науки, збереження чи природної краси [1, с. 263].

Другий розділ торкається питань регламентації охоронних заходів на національному й міжнародному рівнях. Кожна держава, що визнає Конвенцію, має дотримуватися загально визначених світовим співтовариством положень, зокрема, створювати відповідні служби охорони пам'яток, уживати необхідних заходів для забезпечення обліку, дослідження, збереження та популяризації об'єктів культурної спадщини, створювати умови для використання спадщини з культурно-освітньою метою тощо. Водночас, кожна держава, що приєдналася до Конвенції, може розраховувати на міжнародну допомогу та співробітництво в пам'яткоохоронній сфері.

Третій та четвертий розділи регламентують діяльність Міжнародного комітету з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини та Фонду охорони всесвітньої культурної та природної спадщини.

У п'ятому розділі викладено умови і форми надання міжнародної допомоги.

Слід зазначити, що йдеться про пам'яткоохоронні заходи, які стосуються виключно пам'яток, уже занесених до Списку всесвітньої спадщини або ж таких, питання про занесення котрих на даний час вирішується – причому такі пам'яткоохоронні заходи можливі для втілення лиш за умови, що держава, на території якої знаходиться відповідна пам'ятка, також бере участь у фінансуванні цих заходів.

Отже, значення Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини полягає у створенні системи міжнародного співробітництва в галузі охорони історико-культурних надбань. Під міжнародною охороною всесвітньої культурної та природної спадщини, зазначено в Конвенції, слід розуміти створення системи міжнародного співробітництва і допомоги для надання державам-учасникам Конвенції підтримки в зусиллях, спрямованих на збереження спадщини. Усвідомлюючи значущість культурних надбань, держави-учасниці Конвенції визнають, що спадщина належить світовій цивілізації, і для охорони цієї спадщини все міжнародне співтовариство зобов'язане співпрацювати й створювати умови для колективної охорони пам'яток. Одночасно, кожна держава має визнавати, що зобов'язання забезпечувати виявлення, охорону, популяризацію культурної та природної спадщини, яка знаходиться на її території, покладається насамперед на неї. З цією метою держави-сторони Конвенції мають проводити пам'яткоохоронну політику в суспільстві, включаючи питання охорони культурної та природної спадщини до державних програм; створювати чи зміцнювати на своїй території відповідні пам'яткоохоронні служби; розвивати наукові й технічні розробки та дослідження, спрямовані на вдосконалення методів охорони об'єктів культурної та природної спадщини; вживати ефективних юридичних, адміністративних і фінансових заходів для забез-

печення охорони культурних надбань; сприяти розвиткові системи підготовки фахівців пам'яткоохоронної сфери.

Зважаючи, що охорона на національному рівні буває недостатньо ефективною у зв'язку з браком фінансових, наукових і технічних ресурсів країни, на території якої знаходяться об'єкти та спадщина, Конвенцією передбачено використання міжнародної допомоги і співпраці. З цією метою при ЮНЕСКО було створено Міжнародний комітет з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини (Комітет всесвітньої спадщини). Серед його обов'язків – складання списку найбільш визначних пам'яток світової культури, а також Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою. Пропозиції щодо внесення об'єктів до Списку всесвітньої культурної та природної спадщини подаються державами-сторонами Конвенції. Комітетом всесвітньої спадщини визначено критерії та механізм добору пам'яток. До списку можуть бути запропоновані як окремі пам'ятки, так і ансамблі чи комплекси або визначні місця, що становлять виняткову історико-культурну цінність, репрезентують визначний творчий здобуток людської діяльності, є унікальним свідченням історичного минулого, високомистецькими творами і значним чином вплинули на подальший розвиток культури і мистецтва. Надзвичайно важливими умовами внесення до Списку є критерій автентичності матеріальної субстанції пам'яток і зобов'язання та спроможність відповідної країни забезпечити на державному рівні належну схоронність об'єкта.

На сьогодні до списку пам'яток, цінність яких є настільки високою, що їх має захищати все людство, увійшли єгипетські піраміди, Акрополь у Афінах, руїни Карфагена та Баальбека, Велика Китайська стіна, мавзолей Тадж-Махал, водоспад Вікторія, пам'ятки Риму, історичні міста Венеція, Флоренція, Краків, Санкт-Петербург і багато інших пам'яток – загалом понад 1000 об'єктів у різних країнах світу. Зазначимо, що до цього Списку увійшли й такі відомі ансамблі пам'яток України, як Софійський собор і Києво-Печерська лавра у Києві, історичний центр міста Львова, комплекс будівель колишньої резиденції буковинських митрополитів у м. Чернівці. Активно ведеться робота з підготовки матеріалів до українсько-польського транскордонного подання групи церков Карпатського регіону. Від української сторони до Списку всесвітньої спадщини запропонована низка типологічно й стилістично споріднених церков, зокрема: Зішестя Св. Духа в с. Потелич, Пресвятої Трійці у м. Жовкві, Св. Юрія в м. Дрогобичі, Пресвятої Богородиці в с. Матків, Св. Духа в м. Рогатині, Різдва Богородиці в с. Вербіж, архангела Михаїла в с. Ужок і Вознесіння в смт. Ясіня. Безумовно, таке скромне представництво національних культурних надбань України у Списку всесвітньої культурної та

природної спадщини аж ніяк не відображає внесок українського народу у світову культуру. Відтак, маємо активніше і наполегливіше працювати над розширенням цього списку, бо на увагу світової спільноти заслуговують, наприклад, фортеця в м. Кам'янець-Подільській, парки – «Софіївка» в м. Умань і с. Качанівці, історичний центр м. Бахчисарай, і багато інших пам'яток.

Комітетом всесвітньої спадщини розроблено рекомендації та формат пропозиції на занесення надбань до Списку всесвітньої спадщини [2]. Цей формат включає текстовий опис надбання, топографічні й інші графічні та фотоматеріали, обґрунтування історично-культурної унікальності, історичний нарис, опис стану збереженості, зони охорони характерного середовища об'єкта, гарантії щодо забезпечення його належної охорони тощо. Для фахової оцінки запропонованих до Списку пам'яток Комітет всесвітньої спадщини запрошує експертів з Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS), Міжнародного центру збереження і реставрації культурних цінностей (ICCROM), Міжнародного союзу з питань охорони природи (IUCN). Пропозиції щодо занесення об'єктів до Списку всесвітньої спадщини подаються відповідними державними органами за участю національних комітетів ICOMOS.

Для забезпечення фінансування пам'яткоохоронних заходів одночасно зі створенням Комітету всесвітньої спадщини було засновано також Фонд охорони всесвітньої культурної та природної спадщини (Фонд всесвітньої спадщини), кошти якого складають добровільні й обов'язкові внески держав-сторін Конвенції. Комітет всесвітньої спадщини разом із Фондом всесвітньої спадщини вивчають заявки про надання міжнародної допомоги державам-сторонам Конвенції й ухвалюють рішення про використання коштів.

Отже, основні тези Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини спрямовано на функціонування міжнародної системи охорони пам'яток.

З метою вдосконалення системи охорони пам'яток на національному рівні, створення умов охорони об'єктів культурної та природної спадщини на рівні світових стандартів у кожній окремо взятій державі-учасниці Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, Генеральна конференція UNESCO ухвалила також Рекомендацію про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини. Її слід розглядати як узагальнення світового досвіду охорони об'єктів культурної та природної спадщини, як своєрідну систему науково обґрунтованих пам'яткоохоронних заходів.

У Рекомендації акцентовано увагу на необхідності створення спеціалізованої державної системи управління пам'яткоохоронною сферою, на ролі громадськості в охороні історико-культурних надбань. Документ пропонує

проводити активну державну політику щодо охорони культурної та природної спадщини, залучати до спільних дій усі зацікавлені державні та приватні служби й інституції, вживати необхідні наукові, технічні, адміністративні, юридичні, фінансові та культурно-освітні заходи.

Розглянувши Конвенцію і Рекомендацію про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, переконаємося, що ці документи не втратили своєї значущості й дотепер. Відзначаючи 40-ву річницю прийняття цих міжнародних документів, варто торкнутися й питання відповідності пам'яткоохоронної справи міжнародним вимогам в Україні. За час, що минув після ратифікації Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1988 р.) в незалежній українській державі здійснено певну роботу щодо поліпшення пам'яткоохоронної справи. Передусім, у 2000 р. Верховною Радою України було схвалено Закон України «Про охорону культурної спадщини», який – після численних доповнень – загалом наближений до вимог міжнародних документів і, в поєднанні з іншими правовими актами, дозволяє регулювати пам'яткоохоронну діяльність; в державі проводяться певні заходи з обліку та паспортизації об'єктів культурної спадщини, мають місце спроби вдосконалення системи управління пам'яткоохоронною сферою. Водночас, через відсутність належного фінансування пам'яткоохоронних заходів, стан схоронності пам'яток в Україні стає загрозливим. Практично призупинені дослідницькі та проектно-реставраційні роботи на об'єктах, на грані розвалу перебувають виробнича та проектно-дослідницька реставраційна інфраструктура, що в свою чергу призводить до відтоку та втрати професійних досвідчених кадрів реставрації. Некерованою залишається забудова центрів історичних міст новими об'єктами, що загалом призводить до спотворення або й знищення історично успадкованого середовища, пригнічення пам'яток, втрати історико-культурного образу стародавніх українських міст. За всіх негараздів маловідчутним залишається державний нагляд за дотриманням правових норм збереження культурних надбань.

Тож, на відзначення 40-річчя Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, варто державним, громадським і міжнародним інституціям звірити стан пам'яткоохоронної справи в Україні з міжнародними настановами щодо збереження культурних надбань й вжити необхідних заходів, коли вже українська сторона зобов'язалася їх дотримуватися.

Джерела та література

1. Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини // Пам'яткознавство: права охорона культурних надбань : Зб. док. / упор.: Л.В. Прибєга (кер. проекту) [та ін.]. – К. : Ін-т культурології Акад. мистец. України, 2009. – С. 262–274.
2. Міжнародні засади охорони нерухокої культурної спадщини. – К. : Фенікс, 2008. – С. 160–171.

3. Рекомендація щодо охорони на національному рівні культурної та природної спадщини // Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань : Зб. док. / упор.: Л.В. Прибега (кер. проекту) [та ін.]. – К. : Ін-т культурології Акад. мистец. України, 2009. – С. 307–316.

Прибега Л.В. Основной международный документ о памятникахохранном сотрудничестве

В статье раскрыта сущность и значимость международной Конвенции об охране на национальном уровне культурного и природного наследия и соответствующей ей Рекомендации.

Ключевые слова: культурное наследие, природное наследие, культурные ценности, международная охрана, международные памятникиохранные документы.

Прибега L.V. The main international instrument on cooperation in cultural heritage protecting affaire

The research disclosed the nature and significance of the International Convention for the Protection of national-level cultural and natural heritage and the corresponding recommendations.

Key words: cultural heritage, natural heritage, cultural values, international security, international cultural heritage protecting documents.

Подано до друку: 20.02.2012 р.

УДК 94(977):351.86222

А.О. СЕМЕНЧУК

**Теорія і практика набуття статусу «пам'ятки»
об'єктом культурної спадщини**

Дана стаття присвячена аналізу процесу внесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Висвітлена нормативно-правова база з даного питання, окреслено коло установ, організацій і осіб, які беруть участь в реєстрації об'єктів, розглянуто низку проблем, пов'язаних з унесенням об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Ключові слова: нормативно-правова база, Державний реєстр нерухомих пам'яток України, пам'ятка, культурна спадщина.

Відповідно до українського пам'яткоохоронного законодавства, «на об'єкт нерухомої культурної спадщини та всі його складові елементи, що становлять предмет його охорони, поширюється правовий статус пам'ятки» (ст. 13. Р. III Закону України «Про охорону культурної спадщини») при занесенні об'єкта до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Держреєстр).

Виходячи з положень Закону України «Про охорону культурної спадщини», розглянемо схему зміни статусу об'єкта культурної спадщини (далі – ОКС). Занесення ОКС до Держреєстру й унесення змін до нього здійснюється постановою Кабінету Міністрів України чи рішенням центрального органу

виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини – Міністерства культури України відповідно до категорії пам'ятки. Наведена нижче схема ілюструє шлях ОКС до статусу пам'ятки відповідно українського пам'яткоохоронного законодавства, зокрема Закону України «Про охорону культурної спадщини» і Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» (далі – Порядок).

Схема 1

I. ПІДГОТОВКА ПОДАННЯ ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ	
Складання облікової документації на ОКС (паспорт, облікова картка, коротка історична довідка, акт техстану, довідка про майнову цінність об'єкта), який пропонується до внесення до Реєстру. Облікову документацію складають органи охорони культурної спадщини РМ АР Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, органи охорони культурної спадщини місцевого врядування та уповноважені ними установи (Р. Ш, ст. 14, п. 1а-1б ЗУ «Про охорону культурної спадщини»; п. 3 – 4 «Порядку...»)	
Засідання Вченої (наукової) ради установ та організацій, діяльність яких пов'язана з охороною культурної спадщини на відповідність ОКС критеріям, яким повинні відповідати пам'ятки національного та місцевого значення. Результат засідання – Протокол, який надсилається до Центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини (далі - ЦОВВ). (п. 12 «Порядку...»)	
Засідання Експертної комісії, створеної при ЦОВВ, яка в п'ятиденний термін готує висновок (на основі Протоколу) щодо ОКС (п. 13 «Порядку ...»)	
Науково-методична рада ЦОВВ затверджує Висновок Експертної комісії, який після затвердження є підставою для внесення ОКС до Держреєстру (п. 13 «Порядку ...»).	
II. БЮРОКРАТИЧНІ ПРОЦЕДУРИ З РЕЄСТРАЦІЇ ОКС	
<i>пам'ятки національного значення</i>	<i>пам'ятки місцевого значення</i>
ЦОВВ готує подання на предмет занесення ОКС до Держреєстру за категорією національного значення до Кабінету Міністрів України (Р. Ш, ст. 14, п. 1а ЗУ «Про охорону культурної спадщини»)	Видання наказу ЦОВВ про занесення (виключення) ОКС до Держреєстру протягом 1 місяця з дня одержання подання (Р. Ш, ст. 14, п. 1б ЗУ «Про охорону культурної спадщини»)

III. ІНФОРМУВАННЯ ПРО ОКС, ЗАНЕСЕНІ ДО ДЕРЖРЕЄСТРУ СУСПІЛЬСТВА

ЦОВВ видає власнику свідоцтво про реєстрацію об'єкта культурної спадщини як пам'ятки. Це повноваження може бути делеговане іншим органам охорони культурної спадщини. подання (Р. III, ст. 14, п. 3 ЗУ «Про охорону культурної спадщини»)
ЦОВВ надсилає витяги з Реєстру органам охорони культурної спадщини подання (Р. III, ст. 14, п. 4 ЗУ «Про охорону культурної спадщини»)

Публікація Реєстру та внесених до нього змін у спеціалізованому періодичному виданні (Р. III, ст. 16, п. 2 ЗУ «Про охорону культурної спадщини»)
Встановлення охоронних дошок, охоронних знаків, інших інформаційних написів тощо (Р. III, ст. 16, п. 1 ЗУ «Про охорону культурної спадщини»)

Це юридично прописані етапи реєстрації ОКС як пам'ятки. Як же на практиці реалізується цей процес? До повноважень яких органів охорони культурної спадщини в Україні входить підготовка облікової документації та написання експертних висновків? На ці й інші запитання спробуємо відповісти далі.

Отже, на початковому етапі – етапі підготовки подання до центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, тобто Міністерства культури України, готується пакет облікової документації щодо ОКС, який включає паспорт, облікову картку, коротку історичну довідку, акт технічного стану та довідку про майнову цінність об'єкта. Паспорт і облікова картка складаються за формою, затвердженою наказом Міністерства культури і мистецтв України та Державного комітету України з будівництва та архітектури від 13.05.2004 р. № 295/104. При їх розробці фахівці користуються Методичними рекомендаціями щодо заповнення паспорта й облікової картки ОКС, затверджених наказом Державної служби охорони культурної спадщини від 03.06.2004 р. № 11. Довідка про майнову цінність об'єкта готується на основі Методики грошової оцінки пам'яток, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 26.09.2007 р. № 1447. Часто під час підготовки подання дозволяють надати пакет документів без довідки про майнову цінність об'єкта.

Право складати облікову документацію мають представники органів охорони культурної спадщини Ради Міністрів АР Крим, обласних, Київської та Севастопольських міських державних адміністрацій, органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування, фахівцями УТОПК, НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України, співробітники заповідників, музеїв, краєзнавці тощо. Основною вимогою до особи, що складає облікову документацію, відповідно до Методичних рекомендацій щодо заповнення облікової картки та паспорта ОКС, є її фаховість, тобто автор картки та паспорта повинен мати «Повну вищу спеціальну освіту з

відповідної спеціальності (архітектор, археолог, історик, мистецтвознавець, дизайнер) і освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче бакалавра» [2, с. 676].

На даному етапі перед фахівцями виникає низка практичних і теоретичних питань, викликаних неузгодженістю законодавства, відсутністю положення про Держреєстр, недосконалістю форм облікової документації тощо. Серед них – суперечливість положень Закону України «Про охорону культурної спадщини» (Р. I, ст. 1 і Р. X, ст. 3 – стосується правового статусу пам'яток, включених до переліку (списків) відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури»); суперечливість положень Методики грошової оцінки (п. 1 і п. 3 – стосовно моменту написання довідки: до чи після внесення ОКС до Держреєстру); низка помилок і методичних прорахунків Порядку; громіздка форма облікової документації та доцільність її розробки на етапі подання ОКС до Держреєстру тощо.

На наступному етапі підготовки подання відбувається засідання вченої (наукової) ради установи чи організації, діяльність якої пов'язана з охороною культурної спадщини. Однією з таких організацій, що проводить дану роботу, є НДІ пам'яток охоронних досліджень. До її складу входять фахівці у сфері археології, архітектури, історії, мистецтвознавства та юристи. До обов'язків членів Вченої ради входить складання протоколу щодо відповідності ОКС, що пропонується до занесення до Держреєстру, критеріям, зазначеним у п. 10 – 11 Порядку. Фахівці аналізують пакет документів і на його основі приймають рішення стосовно занесення чи не занесення ОКС до Держреєстру. Тому так важливо під час складання облікової документації дотримуватись вимог методичних рекомендацій щодо заповнення паспорта й облікової картки ОКС, а саме: «Паспорт повинен містити всебічну, докладну й достовірну інформацію про об'єкт культурної спадщини» [2, с. 681]. Даний протокол надсилається до Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України (далі – Департамент).

Після отримання вищезазначеного протоколу відбувається засідання Експертної комісії з розгляду питань занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, яка діє при Департаменті. Сучасний склад і регламент роботи Експертної комісії був затверджений наказом Міністерства культури і туризму України від 21.11.2011 р. № 1060/0/16-11. Як наслідок засідання Експертної комісії, яка розглядає протокол НДІ пам'яток охоронних досліджень, пишеться експертний висновок.

Даний експертний висновок розглядається і затверджується Науково-методичною радою з питань охорони культурної спадщини Міністерства

культури України. Її склад, завдання, функції, права й обов'язки також затверджені вищезазначеним наказом Міністерства культури і туризму України.

Затверджений Науково-методичною радою висновок Експертної комісії на основі протоколу Вченої ради стає офіційною підставою для занесення ОКС до Держреєстру. Подальша доля об'єкта залежить від категорії, яку йому присвоюють. Якщо ОКС пропонується до занесення як пам'ятка місцевого значення, то на основі Експертного висновку Департамент готує текст наказу Міністерства культури України про занесення об'єктів культурної спадщини до Держреєстру. Якщо ж ОКС пропонується як пам'ятка національного значення, то Міністерство культури України готує подання (всі перелічені вище документи) до Кабінету Міністрів України, який видає постанову про внесення ОКС до Держреєстру за категорією національного значення.

Відповідно п. 14 Порядку при внесенні ОКС до Держреєстру йому присвоюється охоронний номер. Це відбувається на стадії підготовки проекту наказу Міністерства культури чи постанови Кабінету Міністрів України.

Останнім етапом занесення ОКС до Держреєстру має бути інформування суспільства, починаючи з власника пам'ятки й органів охорони культурної спадщини на місцях (через видачу свідоцтва й надсилення витягів) і закінчуючи широкими верствами населення (через публікацію Держреєстру й унесених до нього змін, встановлення охоронних дошок, інформаційних написів тощо). Проте, цей етап на практиці не реалізовується. Досі немає жодного офіційного оприлюднення даних Держреєстру [1, с. 55], місцеві органи охорони культурної спадщини часто не мають у своєму розпорядженні надісланих міністерством витягів, що видно з їхньої щорічної статистичної звітності (ПКС-1); власнику пам'ятки не видається свідоцтво про реєстрацію, оскільки не розроблена його форма та порядок видачі.

Розглянувши шлях набуття ОКС статусу пам'ятки, виникає закономірне питання: що з ним відбувається в проміжок часу між його виявленням і реєстрацією. Відповідно Р. III ст. 14 п. 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» «Об'єкт культурної спадщини <...> вноситься до Переліку об'єктів культурної спадщини і набуває правового статусу щойно виявленого об'єкта культурної спадщини». Тобто, ОКС стає суб'єктом права – входить у правове поле, що регулюється даним законом; ОКС, занесений до зазначеного переліку, підлягає охороні відповідно до вимог цього закону.

Ще одним нюансом, пов'язаним із формуванням Держреєстру, є правовий статус об'єктів, занесених до переліку (списків) відповідно до Закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». Дані об'єкти визнаються пам'ятками відповідно Р. X п.3 Закону України «Про охорону куль-

турної спадщини». У зв'язку з цим виникає термінологічна колізія, яка полягає в тому, що за визначенням, наведеним у Законі України «Про охорону культурної спадщини», пам'ятки – це ОКС, занесені до Держреєстру. Виходячи з даного визначення, об'єкти, занесені до переліку в радянський час не є пам'ятками. Є два варіанти виходу з цієї ситуації існує: або всі об'єкти, що входять до старого переліку внести до Держреєстру відповідно до нових процедур, прописаних у Законі України (цей шлях є досить витратним і не дозволить здійснити масове внесення пам'яток до Держреєстру), або внести поправки до закону, зокрема, розширити визначення поняття «пам'ятка», що дозволить включити вищезазначені об'єкти до Держреєстру автоматично. Пам'яткоохоронці вважають за необхідне прописати процедуру включення до Держреєстру пам'яток, узятих на облік відповідно радянського законодавства, оскільки вони складають кістяк нерухокої культурної спадщини нашої держави [3].

Таким чином, у даному дослідженні прослідковано еволюцію статусу пам'ятки, починаючи від моменту її виявлення, окресливши основні етапи, охарактеризовано органи охорони культурної спадщини та їхню роль в формуванні Державного реєстру нерухомих пам'яток України, проаналізовано підготовку подання облікової документації, визначено основні проблеми, що виникають під час реєстрації об'єктів культурної спадщини.

Загалом, формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України – це важлива, серйозна та кропітка справа, яка потребує консолідації сил вчених, краєзнавців, кваліфікованих фахівців, пам'яткоохоронців і чиновників. Усі вони повинні узгодити теорію з практикою, підкріпивши це обґрунтованою й виваженою нормативно-правовою базою у сфері охорони культурної спадщини.

Джерела та література

1. Каткова Т.Г. Правова охорона культурної спадщини в Україні. – Х. : Право, 2008. – 216 с.
2. Наказ Міністерства культури і туризму України №956/0/16-09 від 02.11.2009 р. «Про затвердження методичних рекомендацій»// Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. – Чернігів : ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2011. – С. 693–715.
3. Савостіна Л.Є., Попельницький О.О. Проблеми формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 6. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – С. 504–513.

Семенчук А.А. Теория и практика приобретения статуса «памятник» объектом культурного наследия»

Данная статья посвящена анализу процесса внесения объектов культурного наследия в Государственный реестр недвижимых памятников Украины. Освещена нормативно-правовая база по данному вопросу, очерчен круг институтов, организаций и лиц, которые принимают участие в регистрации объектов, рассмотрен ряд проблем, связанных с внесением объектов культурного наследия в Государственный реестр недвижимых памятников Украины.

Ключевые слова: нормативно-правовая база, Государственный реестр недвижимых памятников Украины, памятник, культурное наследие.

Semenchuk A.A. Theory and practice of obtaining a «monument» status by the object of cultural heritage

In this article we analyze the process of including objects of cultural heritage into State Registry of Immovable Monuments of Ukraine. The article highlights legal base on the subject, outlines institutes, organizations and persons participating in registration of objects, and considers a number of problems connected with inclusion of the objects of cultural heritage into the State Registry of Immovable Monuments of Ukraine.

Key words: regulatory framework, State Register of Immovable Monuments of Ukraine, monument, cultural heritage.

Подано до друку: 16.05.2012 р.

УДК 725.4.66.013

ТЯМІН М.Ю.

**Наукові засади організації парків-музейів
індустріальної культури (скансенів)**

У статті висвітлений вітчизняний і світовий досвід, а також вперше розроблені автором методичні основи створення парків-музейів індустріальної культури (скансенів) просто неба.

Ключові слова: парк-музей, індустріальна культура, просто неба (скансен), in situ, створення, методичні основи.

Ландшафтні парки та музеї індустріальної культури просто неба (скансени) in situ – це найкращі форми популяризації історії розвитку індустріальної спадщини, найкращий спосіб комплексної презентації об'єктів, знарядь, методів і технологій видобутку корисних копалин, ознайомлення із зародженням і становленням індустріальної культури; спрямовані на покращення екології на основі відродження порушених земель.

Аналізуючи вітчизняний і зарубіжний досвід збереження індустріальної спадщини гірничодобувної промисловості, об'єкти, що створюються на місцях видобутку корисних копалин, можна підрозділити на такі типи: 1) ландшафтні заказники чи дендрологічні парки індустріальної культури; 2) екологічні смуги – коридори рекультивованого ландшафту; 3) парки-музеї індустріальної культури просто неба (скансени), що включають рекультивацію земель, консервацію залишків індустріальних об'єктів, пам'яток науки і техніки та їх музеєфікацію; 4) музеї гірничодобувної промисловості, створені в промислових зонах.

Техногенний рельєф, що залишився після припинення діяльності промислових підприємств із видобутку корисних копалин, повністю змінює природний ландшафт. Основними формами техногенного рельєфу, який створений внаслідок видобутку корисних копалин, є кар'єри, відвали та провали. Кар'єри мають просту і складну терасовану будову та різну глибину (неглибокі до 50 м глибини; середні – 50–100 м і глибокі – 150–250 м) і різноманітні форми. Криворізькі дослідники [8] також поділяють кар'єри на рівнинні, схилі, вододільні, вододільно-схилі, присхилі, а також замкнені й відкриті. Значної уваги заслуговують кар'єри, що відрізняються за видобувною сировиною: найбільші з них – залізорудні. Існують також гранітні, піщані, глинисті, суглинкові, вапнякові. Першотравневий кар'єр – найширший і найглибший на Криворіжжі, має глибину 3,68 км і ширину 2,47 км. Кар'єр Південного гірничо-збагачувального комбінату має трохи меншу глибину – 2,38 км. Довжина найдовшого Гданцівського кар'єру складає 4,32 км [12].

Цікавими є напрацювання криворізьких фахівців стосовно провального рельєфу, який сформувався на місці обвалених верхніх підземних горизонтів шахт рудників. Провальний рельєф представлений двома зонами: проваллями та зрушеннями. Провальні зони мають провальні поля та ділянки, що їх розділяють. Провальні поля складаються з воронок, улоговин, каньйонів, схилів, які ускладнені зсувними, обривистими, обвальними та обсипними схилами. Відвали являють собою горби, що формуються із супутніх добувних порід і відходів переробки залізних руд. За будовою їх поділяють на прості (гребновидно-пасмової форми, терикони, притулені, насипні, однарусні платоподібні) та складні (багаторусні платоподібні та сегментно-ярусні платоподібні). За висотою: низькі, висотою до 20 м., середні – 20–50 м, високі – 50–100 м, надвисокі – більше 100 м. За розмірами відвали, що мають площу менше 50 га, визначені як дуже малі; 50–100 га – малі; 100–300 га – середні; великі – 300–800 га; надвеликі – понад 800 га. Відвали бувають різноманітними за формою та гідрологічними умовами, за місцезнаходженням (вододільні, схилі, балочні, провальні, кар'єрні, доменні). За матеріалами антропогенні ландшафти є аналогами гір. На Криворіжжі існують скельні, піщані, глинисті, змішаного характеру.

Слід зазначити, що техногенні рельєфи потребують різних способів їх рекультивациі в залежності, в основному, від схилів кар'єрів і відвалів, а також гірничих порід, що їх утворюють.

Фахівцями Інституту природокористування та екології НАН України (м. Дніпропетровськ; А.Г. Шапар, О.О. Скрипник, С.М. Сметана й інші) розроблена програма «Використання порушених земель гірничодобувних під-

приємств в якості відновлювальних елементів» у екомережі Криворізького залізорудного та Нікопольського марганцеворудного басейну, яка передбачає створення Інгулецького, довжиною понад 130 км, і Солоно-Базавлуцького, довжиною 80 км, екологічних коридорів.

Для проведення рекультивациі авторами розроблена класифікація техногенних ландшафтів, де виділено 2 основні базові системи: відкритий і підземний видобуток корисних копалин, а також 3 похідні – підземне добування після завершення відкритих розробок і ландшафти, супутні всім системам (шламосховища, промділянки тощо). Наприклад, система – відкритий кар'єр; тип – кар'єри; підтипи – крупні, глибокі виїмки; котлованоподібні, балкоподібні, неглибокі. Клас – схил, дно; підклас – каміння, пісок, глина, суміш. Така класифікація дає можливість оцінити особливості розвитку техногенних ландшафтів. Для всіх форм рельєфу, складеного з кам'янистих і піщаних субстратів, у степовій зоні характерною є недостатність зволоження. Тут для рекультивациі використовуються посухостійкі види рослин: сосна, шипшина, аморфадрик, очиток, спориш, бром. Окрім того, створюють насипне каміння для зберігання вологи й організації перепадів висот. Слід зауважити, що один із найважливіших методів рекультивациі техногенного ландшафту, на думку фахівців інституту, – це *охорона територій природного самовідновлення*.

Інститутом уже спроектовано 4 ландшафтні заказники: «Візірка», «Інгулецький», «Богданівський» і «Кільцевий», які органічно вписалися у систему екокоридорів регіональної та національної екомережі. Інститутом розробляються проекти ще для 13 екозаказників, розташованих уздовж річок Інгулець, Солона та Базавлук [16].

Прикладом рекультивациі марганцеворудних кар'єрно-відвальних комплексів є створення Олександрівського парку в м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. (автори – арх.: В.Г. Маєвська, М.А. Бялик). Зародження парку почалося в 1969 р. На першому етапі проводилися роботи, що стосувалися розпланування гірничопромислового рельєфу. Рекультивациія полягала в нанесенні родючого шару ґрунту, заліснення утворених пагорбів, засівання багатолітніх трав, обводнення території. В центральній частині створений пагорб відвалами порід. На дні кар'єру сплановано вузьку долину. Парк включає 4 зони: рівнинну (з боку міста), де розміщено 3 входи, терасу, на якій розташовані спортивні майданчики та театр, ділянки з витягнутим водоймищем і зеленими насадженнями для тихого відпочинку.

Для визначення принципів відтворення ландшафту проводилась комплексна оцінка території та визначались шляхи її багатofункціонального вирішення [17].

Слід зазначити, що великі роботи з рекультивації проводились в Німеччині. Так, в окрузі Котбус у кар'єрах на площі біля 5 тис. га створені озера. В околицях Кельна на землях буровугільних розробок організована зона відпочинку «Вілле». Південна частина території зайнята лісом; середня – відновлена ділянка колишніх вугільних розробок; у північній – продовжується видобуток вугілля [17].

У Великобританії на відпрацьованих кар'єрах розміщений екологічний парк «Рай».

Цікавими є роботи з рекультивації техногенних ландшафтів у Верхній Сілезії (Польща). *Рекультивація* польськими вченими розглядається як довготривалий процес хімічного та біологічного покращення техногенного ландшафту [1].

Роботи з відродження порушених земель у Верхній Сілезії (Польща) проводились у такій послідовності: у підземні виробки закладалися матеріали зі спеціально оброблених піщаних кар'єрів, рідше – з відвалів. Потім здійснюється рекультивація відвалів. На першому етапі проводиться вирівнювання поверхні відвалів, зниження їх загальної висоти та формування відвальних укосів. Для запобігання виникнення ерозії формується система водовідведення, яка складається із забетонованих ровів. Потім проводиться покриття поверхні відвала п'ятисантиметровим родючим шаром із сім'ям трав. Слід звернути особливу увагу на те, що в разі, якщо на відвалах вже почалося формування піонерної рослинності, не можна проводити вирівнювання поверхні, позаяк відновлена природним шляхом рослинність більш стійка до виживання, ніж рекультивована.

При рекультивації на т.зв. біологічному етапі використовуються такі породи дерев, як сосна звичайна, модрина японська, береза залізна, обліпіха звичайна, біла акація, бузина. Ландшафти Верхньої Сілезії дуже трансформовані. Хоча тут майже не залишилося природних ландшафтів, цілеспрямована рекультивація дозволяє значно покращити їх стан і створити садово-паркові зони.

Головним способом рекультивації порушених територій після закриття шахт, що знаходяться серед житлової забудови в польських містах, є збільшення площі насадження дерев, створення лісостепових зон. Один із найбільш відомих у Польщі є Обласний парк у м. Хожуві, створений на величезному кам'яновугільному відвалі. Крім створення лісопарків, велике значення набуло влаштування зон відпочинку в районах численних антропогенних озер, які виникли на місцях піщаних кар'єрів у містах Катовіце, Сосновіц, Домброва, Гурніца.

Особливе значення для вивчення та популяризації індустріальної спадщини є створення парків-музіїв індустріальної культури просто неба (скан-

сенів) *in situ* та пристосування залишків споруд під музеї. Перспективні об'єкти для туристичного огляду визначив О.С. Афанасьєв [3]. Ми можемо їх зарахувати до об'єктів, де можуть бути організовані парки-музеї просто неба. До них відносяться: 1) залишки давніх гірничопромислових розробок у Крив басі (наприклад, у балках Червоної і Дубовій знайдені сліди стародавніх розробок залізних руд і залишки плавильних печей); 2) історичний гірничопромисловий ландшафт і розширений дореволюційний кар'єр № 2 Шмаківського рудника «Балка Сулова»; 3) заводські ландшафти – об'єкти культурної спадщини, технічні музеї [3]. Викликають зацікавленість: 1) промислові підприємства з видобутку корисних копалин, кар'єри та різноманітні виробки (Рибальський гранітний кар'єр, низка залізородних кар'єрів поблизу м. Інгулець, відпрацьовані та рекультивовані Краснокам'янський і Кодацький гранітні, Єлизаветівський піщаний кар'єри, кар'єри шахти ВО «Павлоградвугілля» й інші [3].

Значний досвід стосовно створення парків-музеїв індустріальної культури в промислових зонах і просто неба мають країни Європи та Америки.

У Великобританії, неподалік від Бірмінгема, існує музей під відкритим небом – своєрідний куточок старої промисловості Британії [3].

До об'єктів світової індустріальної спадщини гірничодобувної промисловості, що занесені до Списку ЮНЕСКО, віднесені гірничопромисловий ландшафт Бленавон із Музеєм гірничодобувної промисловості «Великий кар'єр» у Англії (Південний Уельс); Гірничопромисловий ландшафт Корнуолла та Західного Девонширу в Північній Ірландії; старовинні рудники Раммельсберг й історичне місто Гослар, стара вугільна шахта Цольферайн в м. Ессен у Німеччині, гірничозаводське місто Потосі в Болівії; гірничопромислове місто Рьорус у Норвегії, соляна шахта у Величці в Польщі; шахтарське місто Сьюелл у Швеції та гірничопромисловий район Велика Мідна Гора, місто Фалун у Швеції. Цікавими є проекти: музей просто неба у м. Бімім на півночі Англії; музей «Блек кантрі» на околицях м. Даулі в Центральній Англії, державний історичний парк «Боді» в Каліфорнії (США), створений на основі колишньої однойменної золотокопальні [4]. Цікавим є досвід музеєфікації об'єктів археологічної спадщини у Європі [12], принципи організації яких можуть бути прийнятними для парків-музеїв індустріальної культури гірничодобувних районів. У Японії на території вугільних кар'єрів і шахт у м. Арао створений мальовничий парк із озерами, оточеними пагорбами, площею 250 га. Значна частина парку, площею 100 га зайнята виноградниками, висота кущів яких сягає 9–10 м. Виноградники доповнюються банановими і апельсиновими садками, кокосовою плантацією, бамбу-

ковим лісом. Тут утримуються ведмеді коала. В парку розташований готель з приміщеннями для чайних церемоній, Музей старих вугільних шахт, гольф-клуб, театр. Парк має дитячу зону з басейнами, атракціонами, зимовими гірками для санних спусків (автор Т. Като) [17].

У гірничодобувних районах одним із елементів техногенного ландшафту, що може бути віднесений до об'єктів науки і техніки, є система вузькоколійних залізниць. На основі цього у Польщі створені залізничні скансени. Хабувна-Раба в Прикарпатті – один із найкрупніших музеїв залізничних поїздів і локомотивів 1920–1930 років [13]. Широка система вузькоколійних залізничних доріг у районах гірничошахтних вугільних розробок у Верхній Сілезії використовується в туристичних цілях. У скансені вузькоколійної залізниці в Рудах біля Гливиц збереглися будинки вокзалу, паровозного депо, водонапірної башти. Можна ознайомитися з буковим лісопарком, костьолом і монастирським комплексом цистерцианців, заснованим у XVII ст. [13].

У Польщі в 1976 р. була відкрита шахта-музей на честь отримання в 1526 р. муніципалітету м. Тарнівські Гури [14]. Вона включає надземну та підземну частини. В надземній частині розміщені експонати (геологічні зразки, одяг). Поруч створений павільйон парових машин. Підземна траса, довжиною 1740 м у вигляді трикутника, кути якого з'єднують 3 гірничошахтні стволи: «Ангел», «Змія» і «Бог в поміч». «Ангел» виконує роль в'їзного транспортного ствола, де організований з'їзд у шахту на глибину 43 м. «Змія» виконує роль вентиляційного ствола. Від ствола «Бог в поміч» штреки ведуть до трьох камер (срібної, завальної, низької). Срібна камера XVIII ст., площею 500 м² збереглася у первісному стані. Тут знаходяться робоче місце шахтарів, залишки гірничошахтного кріплення, залишки галеніту. По дорозі до наступної камери реконструйовані скальні стіни забою. У завальній камері XVIII ст. площею 1500 га. залишена поруйнована скальна покрівля, розміщені вагонетки для транспортування породи, дерев'яні стояки для кріплення покрівлі. Біля виходу знаходиться капличка Св. Варвари. Третя, низька камера, має висоту 1 м, площу 200 м². У штреку, що веде до цієї камери, знаходиться пороховий склад. Через щілини витікає з даху вода. Стволи «Бог в поміч» і «Змія» з'єднані штольнею, заповненою водою, якою можна пересуватись на човнах. Після ознайомлення з камерами потрапляємо до ствола «Ангел», звідкіля піднімаємося на поверхню.

На захід від основної споруди музею розташована одна з самих молодих штолень. Ділянка штольні міститься між двома вентиляційними стволами, спорудженими у 1826 р. – «Єва» та «Сільвестр». Сполучаються вони штреком, заповненим водою. Відвідувачі можуть тут проїхати на човнах [14].

Цікаві пропозиції стосовно організації парків-музєїв індустріальної культури просто неба (скансенів) на основі зонування території [15] внесені російським вченим В.І. Федотовим [15]. В індустріальному парку просто неба (скансені) він визначив такі зони [15]:

Лісопаркова зона, відвідування якої регулюється, має «альпійський» рельєф. Її проєктують на місці грядоутворюючих конічних відвалів, на схилах яких планують розмістити лісові насадження, які чергуються з ділянками лугової рослинності. Тут можна використати виноград, що стелеться та висаджується в лунки з ґрунтом. На вершинах відвалів і на його схилах бажано місцями залишити скальні породи й організувати оглядові майданчики.

Лісопаркова зона масового відвідування. Організація зони передбачає планування поверхні відвалів із одночасним проведенням робіт із захоронення токсичних сумішей порід, що видобувалися, перекриваючи їх екрануючими потенційно родючими породами (четвертинні глини, суглинки, супісі тощо), що підвищують санітарно-гігієнічні умови та покращують рослинні. В.І. Федотов рекомендує використовувати швидкоростучі, витривалі, що добре приживаються на відвалах породи дерев і кущі – клен, березу, тополю, сосну, обліпиху, акацію жовту тощо й організувати їх полив. У зоні масового відпочинку проєктують стежки здоров'я – теренкури, велодоріжки, розважальні споруди.

Водно-прибережна зона багатопільового призначення – головне ландшафтно-архітектурне ядро всього рекреаційного комплексу. Основа зони – акваторія водоймища, що розташовується в центрі кар'єру. Тут організуються місця для рибної ловлі, водного спорту й інших розваг. Російські вчені Г.Л. Середа, С.В. Лєсніков, М.С. Відяєв при організації таких акваторій звертають увагу на токсичність порід, відсутність прісної води. Цю проблему можна вирішити шляхом екранування токсичних ґрунтів глинистими та піщаними субстратами, які одночасно будуть відігравати роль водостійких і водоносних шарів. Для заповнення кар'єру водою можна організувати примусове заповнення й водообмін водоймища, використовуючи річний водотік чи артезіанські свердловини.

Спортивно-оздоровча й адміністративна господарча зона. Тут розміщують безліч спортивних майданчиків: волейбольний, баскетбольний, тенісні корти, організують стадіон і спортзали.

Поруч із автотрасою розташовують *адміністративно-господарчу зону*, де будують адміністративні споруди та стоянки для транспорту.

Зона «місячного ландшафту». На ділянках, де практично неможливо виростити рослинність завдяки токсичності ґрунту, пропонується створити «місячні гори та кратери».

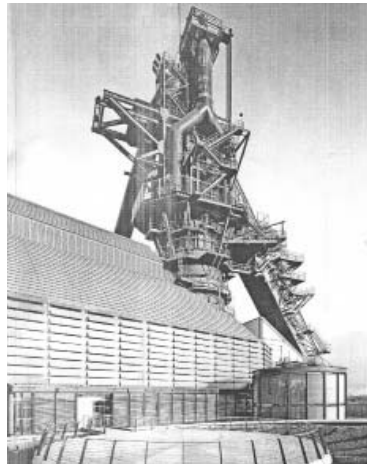
Буферна зона має меліоративно-охоронне призначення, влаштовується на периферії рекреаційного комплексу. За допомогою лісонасаджень у буферній зоні вдається відокремити промисловість і міські споруди від зони відпочинку [15].

В Україні розроблені досить цікаві проекти парків-музеїв індустріальної культури просто неба *in situ*. Серед них Музей індустріальної культури Подільських полісь, який планують розташувати на занедбаних територіях містечок, що входять у приміську зону Вінниці [7]. Запущені території складають від 12 % до 18 % ландшафту таких містечок.

На занедбаних запущених територіях українські вчені Г.І. Денисик і О.П. Чиж пропонують створити унікальні музеї індустріальної культури ХХ ст. просто неба, які допоможуть зберегти своєрідне обличчя містечок Подільських полісь. Проектна пропозиція розроблена згаданими дослідниками для містечка Турбів, що розташоване за 30 км від Вінниці на р. Десенка. На території знаходяться: непрацюючий каоліновий завод із кар'єрно-відвальною комплексом, кар'єр із видобутку граніту, що частково працює; цукровий завод (на межі закриття), завод скляних виробів, який потребує відновлення; поле відстійників; ділянка старої вузькоколійки, старий міст через р. Десенка; водосховище з рекреаційним комплексом; старий парк із двоповерховим садибним комплексом кінця ХІХ ст. В останньому планується розмістити музей. З північно-східного боку територія прилягає до Турбова, з південно-західного – до дубового й соснового лісу та с. Приборівки (рис. 1).

Аналогічний музей під відкритим небом автори пропонують створити у м. Летичів Хмельницької обл.

Особливої уваги заслугоує пропозиція українських учених Г.І. Гайка та Ю.М. Бровандера стосовно проекту музеєфікації давнього рудника «Картамиш» на основі створення археологічного музею-заповідника нового типу, що об'єднує функції музейного показу об'єкту зі сталими археологічними та науково-технічними дослідженнями [5]. Рудник знаходиться на території колишнього хут. Червоне озеро, поблизу с. Новозванівки Попаснянського району Луганської обл. Об'єкт має 3 кар'єри, систему підземних виробок, виробничу ділянку зі збагачення руди та 3 поселення гірників із ознаками кам'яного будівництва епохи бронзи.

Найбільший із кар'єрів має еліптичну форму, розміри в плані сягають 100×70 м, глибину – приблизно 6 м. Схили закріплені кам'яною кладкою. За попередніми розрахунками тут було добуто біля 60 тис. т мідної руди й отримано біля 3 тис. т металу. Другий кар'єр – подвоєний, простягається вздовж піщаної гряди в напрямі схід-захід. Східна частина має розміри 145×30 м, глибиною біля 8 м. Західна має розміри 75×35 м. Між виробками існує перетин – целік, шириною 3 м. Третя виробка овальної форми має довжину 40 м, глибину – 5 м, орієнтована в північно-східному напрямку. Крім того, знайдені підземні виробки, що являють собою невеликі шахти-стволи, які для циркуляції повітря з'єднувалися вертикально збіркою.

Біля підніжжя гряди розпочали дослідження ствола і траншеї, вирубані в пісковіку. Вірогідно належала купцю І.М. Клейменову. Неповдалі виявлені виробнича ділянка для первинного дроблення та сортування руди, площею кілька десятків метрів і в районі найбільшого кар'єру – технічна зона, де здійснювалось збагачення руди. Тут виявлено велику кількість кістяних знарядь із ребер і лопаток тварин із характерною мідною зеленню, знаряддя з каменю та фрагменти кераміки. На основі аналізу, проведеного у Київській радіовуглецевій лабораторії, вони датуються XVII ст. до н.е. У північно-східній частині виявлена ділянка зі слідами деревного вугілля, кам'яними платформами для подрібнення порід, залишки кам'яних інструментів з піщаника й окремих жолваків. Цікаво, що біля породного відвалу найбільшого кар'єру знайдена конструкція теплотехнічної споруди, яку, ймовірно, використовували для експериментального плавлення міді. На південний схід від найбільшого кар'єру, в долині висохлої ріки, знаходилося поселення давніх гірників. Дослідження та розкопки цього поселення, зокрема напівземлянки зрубної культури із залишками знарядь праці, шматочків руди, шлакової кераміки, уламки кам'яних ливарних форм, дають можливість припустити, що тут існувала виробнича майстерня. Крім того, на досліджуваній території знайдені у виробничих виробках численні поховання дрібних тварин, що свідчить про традиції жертвоприношення за користування багатствами надр.

Таким чином, на думку археологів, виробничі ділянки та знаряддя праці є рідкісними, добре збереженими пам'ятками давньої гірничо-металургійної справи. Тому за твердженням Г.І. Гайка та Ю.М. Бровандера (Донбаський державний технологічний інститут, м. Алчевськ) маємо всі підстави для створення археологічного музею-заповідника нового типу, що об'єднує функції об'єкту з археологічними та науково-технічними дослідженнями. Для його створення необхідно виділити ділянку, площею 286 га, провести реновацію гірничих виробок і виробничих ділянок, реконструюва-

ти поселення, відтворити для огляду давні технології видобутку та збагачення руди, виплавки металу, моделювати господарчу діяльність.

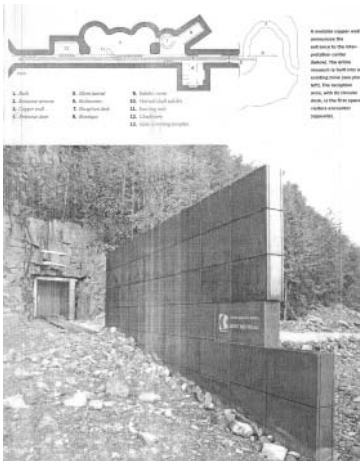
За пропозицією авторів проекту реновація та консервація пропонується на основі методик музеєфікації, які використані у неолітичних копальнях «Кшемьонки» (Польща), «Спієнна» (Бельгія) й інших. Згідно з цими методиками планується розкриття давніх виробок, забезпечення їх стійкості автентичним або прихованим кріпленням, створення підземної траси й маршруту кар'єрами й облаштування кількох ділянок для загального огляду на вершині гори та бічних схилах кар'єрів.

До музею-заповідника просто неба повинні входити будівлі, конструкції яких виконуються згідно з археологічними дослідженнями, де пропонується розмістити експозиції численних знахідок і макети виконання гірничих й металургійних робіт. Загальна траса огляду, за розрахунками авторів проекту, може скласти біля 3 км. Музейну частину автори пропонують покрити купольним склепінням. Більша, досліджена частина відводиться для проведення подальших археологічних розкопок за участю відвідувачів.

Створення музею-заповідника спрямовано на збереження природного та ландшафтно-виробничого середовища давнього мідного рудника й ознайомлення з рідкісними пам'ятками історії гірничої справи та металургії, дасть можливість проведення широких наукових досліджень.

Українськими вченими В.Л. Казаковим, О.О. Калініченко, О.Є. Куліковською, В. Тітовим, С.В. Ярквим із групою студентів Криворізького державного педагогічного університету на основі вивчення архівних, літературних джерел, описових даних очевидців і ретельного натурного дослідження залишків рудників «Червоного пласта» м. Кривий Ріг запропоновано на цій території створити ландшафтно-індустріальний парк просто неба (скансен). Центром парку визначені рудники та залишки шахти ім. ГПУ. На півночі до нього входять відвал і місцевість рекультивованого кар'єру рудника «Сушкова балка», на півдні – ділянки балки Махорова – провали, відвали, місця розташування довоєнних шахт ім. ЗОТ й ім. Валявка.

На основі експедиційних матеріалів й архівних даних (рис.2) виявлено, що на досліджуваній території відносно добре збережені дореволюційні та найбільш історично цінні кар'єри «Генріх», південні частини кар'єрів «Надія» і рудника Вільчуга, деякі відвали рудника «Сушкова балка», 6 відвалів основної групи рудників «Червоного пласта», 3 невеликі відвали шахт ім. ЗОТ й ім. Валявка. Повністю збереглися провальна лійка та зона зрушення шахти ім. ЗОТ й ім. Валявка, а також стічна арка на правому схилі балки «Південна Червона».

До часткового збережених об'єктів індустріальної спадщини віднесені надземні будівлі шахти ім. ГПУ, верхня частина дореволюційної шахти «Нахиленої» із залишками фундаментів надземних споруд і відкатної естакади, провальні лійки над стволами від шахт ім. ЗОТ й ім. Валявка, напівзасипані та частково засипані кар'єри південного рудника Карпаса та Ковалевського, ділянки кар'єрів «Генріх», «Надія», АТ Криворізьких залізних руд. Окрім того, визначені зниклі об'єкти індустріальної спадщини. Необхідність організації ландшафтно-індустріального парку «Червоного пласта» цілком обґрунтована,

вона надасть можливість наочно репрезентувати історію розвитку гірничодобувної промисловості Кривого Рогу впродовж 1886–1937 років.

Значну вагу слід звернути на *музеї гірничодобувної промисловості, які створені у промислових та селитебно-промислових зонах*. Вони можуть слугувати аналогами організації музеїв в парках індустріальної культури просто неба (скансенів).

Так, в Англії створений комплекс, у складі якого є музей чавуноплавильної справи в Колбукдеймі та доменна піч, у якій Абрахам Дербі I вперше замість дерев'яного вугілля застосував кокс [2; 6]

У Франції в 1978 р. була створена мережа музеїв місцевої культури і техніки Фрами-Коте для ознайомлення з історією видобутку вугілля та виробництва скла, чавуну, солі, кераміки й шеррі-бренді [6].

Привертає увагу музей у Мехіко «Ногно-3» (рис.3), споруджений у промисловій зоні міста з використанням у його композиції образу шахти [19].

На основі вже не діючих промислових об'єктів у Канаді (штат Квебек) у підземній частині шахти створено музей (рис.4), де експонуються знаряддя праці та розміщені манекени шахтарів, що відтворюють технологію видобувних робіт того часу [18].

Соляні шахти-копальні «Величка», як указувалося вище, входять до Переліку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. В Україні є аналогічні шахти-копальні в Артемівську (Донеччина) та Солотвині (Закарпаття) [3].

На жаль, на сьогодні поки-що існують лише проектні пропозиції стосовно створення парків-музеїв індустріальної культури під відкритим небом

(скансенів) *in situ*. Втілення в життя цих проектних пропозицій є однією з найбільш актуальних задач.

Методичні основи організації парків-музеїв індустріальної культури просто неба (скансенів) «in situ».

Для вирішення даної проблеми на сьогодні досить важливими є «Методичні рекомендації щодо музеєфікації нерухомих пам'яток науки і техніки (проект)», які розроблені В.П. Ісвлевою [9]. У розділі 1 визначені основні поняття: музеєфікація, постіндустріальні об'єкти, території або визначні місця, ревалоризація. Розділ 2 присвячений типології та класифікації музеїв й об'єктів музейного показу на основі науково-технічної спадщини, серед яких вказані музеї під відкритим небом (скансени). У розділі 3 викладені вимоги щодо музеєфікації об'єктів науки і техніки. Тут вказується, що першочерговим завданням є розробка концептуальних пропозицій щодо музеєфікації об'єктів спадщини, на основі якого необхідно розробити дизайн-проект, де повинні бути враховані обов'язкові роботи з консервації, реставрації чи реконструкції у відповідності з концепцією. В розділі 4 викладені основні вимоги щодо реставрації та реконструкції будівель (споруд) та комплексів, які підлягають музеєфікації як пам'ятки науки і техніки, де підкреслено, що до основних вимог належить збереження їх автентичності. Рекомендації досить слушні та необхідні.

Разом із тим, окремої методики щодо організації парків-музеїв індустріальної культури не запропоновано.

Окремі положення, що стосуються створення таких скансенів викладені в статтях В.Л. Казакова, О.О. Калініченка, О.Є. Куліковської, С.В. Яркова «Індустріальна спадщина залізничних рудників «Червоного пласта» міста Кривого Рога» [10] та В.Л. Казакова, В.В. Тітова «Теоретично-методологічні засади вивчення об'єктів індустріальної спадщини Кривбасу» [11], де приведена предметна класифікація за ступенем збереженості об'єктів індустріальної спадщини та визначені можливі варіанти вирішення проблеми збереження пам'яток індустріальної культури: а) створення окремих музеїв на основі непрацюючих шахт; б) створення індустріально-ландшафтних парків [10]. Окрім того, наголошено на дослідженнях історичного розвитку гірничодобувного району на основі архівних даних, описів очевидців і натурних досліджень сучасного стану об'єктів індустріальної спадщини, які за станом збереженості поділені на: відносно добре збережені, частково збережені та зниклі [9; 10]. Однак, цілісної методичної схеми щодо організації парків-музеїв індустріальної культури просто неба – скансенів *in situ* не представлено.

Ми пропонуємо на основі вивчення попередніх робіт такі основні положення та методичну схему організації парків-музеїв індустріальної культури

просто неба (скансенів) *in situ* для визначення території парку-музею індустріальної культури просто неба (скансену) *in situ* на порушених гірничодобувною промисловістю ландшафтах.

На I етапі проводяться дослідження гірничодобувного району на основі архівних, краєзнавчих, літературних джерел, опитів очевидців і натурні обстеження місць розробок корисних копалин із залишками об'єктів науки і техніки (шахт, рудників тощо), адміністративних споруд, іноді – жител робітників, що були розташовані на території рудного басейну. Визначається початок і закінчення розвитку гірничодобувних робіт, технологія їх проведення, місця шахт, штолень, кар'єрів, під'їзних доріг, адміністративних і житлових споруд.

На II етапі на основі архівних і літературних джерел, а також опитування очевидців складається карта гірничодобувної території на різних стадіях його розвитку та карта його сучасного стану. Методом накладання різночасових карт розвитку території визначаються місця розташування об'єктів, які збереглися в гарному чи поруйнованому вигляді, а також тих, що зникли. На місцях втрачених об'єктів проводять археологічний пошук їх залишків.

У разі, якщо залишків не знайдено, під час перенесення проекту парку-музею просто неба (скансену) в природу можна виявити ці місця засобами благоустрою.

Таким чином, до парків-музеїв індустріальної культури входять такі складові: *техногенний ландшафт*, що виник у результаті взаємодії природних і технічних факторів – на Криворіжжі створений гірничодобувною промисловістю чи залізничним транспортом. Така територія відзначається наявністю непорядкованих кар'єрів, відвалів, провалів і підлягає *рекультивуації*.

Згідно з економічно-географічним словником-довідником Житомирщини *рекультивуація* – це комплекс гірничих, меліоративних, сільськогосподарських і гідротехнічних робіт із відновлення продуктивності й народногосподарської цінності порушених земель.

Перед проведенням рекультивуації у випадках наявності залишків об'єктів науки і техніки необхідно визначити зони охорони пам'яток чи щойно виявлених об'єктів індустріальної спадщини, що в подальшому можуть набути статус пам'ятки (охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару).

Місця техногенного рельєфу (кар'єрів, відвалів тощо), де почалося самовідродження рослинності не включають у рекультиваційні роботи, позаяк природно відроджена рослинність більш стійка й витривала.

Ці зони наносяться на карту. Вони можуть набути за відповідного обґрунтування статус *пам'ятки індустріального ландшафту*, оскільки характеризують технології видобутку корисних копалин.

На III етапі виявляють *залишки об'єктів індустріальної спадщини* за ступенем збереженості (закриті шахти, штольні, рудники, напівзруйновані адміністративні чи промислові споруди, електростанції рудників; технічні засоби, що характеризують технологічний процес, а саме – знаряддя праці, відбійні молотки, вагонетки, одяг робітників тощо) й визначають їх зони охорони та методи їх консервації.

Культові споруди на території рудника, окремі адміністративні чи житлові будинки, у випадках, якщо такі виявлені, необхідно реставрувати.

Центром композиції скансену, на наш погляд, повинен стати музей індустріальної культури на основі закритої шахти чи розташований у новій споруді над шахтою (останній має бути виконаний у індустріальному стилі). Біля транспортної магістралі розташовують вхідну частину з адміністративним корпусом і стоянкою автомашин.

До скансену також можуть бути віднесені розташовані поруч селища робітників, інженерно-технічних працівників і мастки гірничих майстрів, інженерів. Усі ці об'єкти як складові скансену повинні бути включені до туристичного огляду.

Створення парків-музеїв індустріальної культури просто неба *in situ* збагатить ландшафтне середовище гірничодобувного району, спрямоване на покращення його екологічного стану, стане основою для наочного вивчення історії розвитку гірничодобувної справи цікавим об'єктом для туристичного огляду, матиме значну соціально-економічну вигоду.

Джерела та література

1. *Алешина И.Н., Щипек Т.* Антропогенные ландшафты Верхней Силезии (Южная Польша) и их рекультивация // *Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті* : Матер. Всеукр. наук. конф., 23–26 трав. 2007 р. – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 226–237.
2. Атлас чудес света. Выдающиеся архитектурные сооружения и памятники всех времен и народов / Розмари Бартон, Ричард Кевендиш ; Пер. с англ. – М., 2000. – С. 58–59.
3. *Афанасьев О.С.* Світовий досвід розвитку промислового туризму та його перспективи на Дніпропетровщині // *Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті* : Матер. Всеукр. наук. конф., 23–26 трав. 2007 р. // – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 205–211.
4. *Бейдик О.О., Новікова В.І.* Індустріальна спадщина: Світовий та національний вимір // *Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті* : Матер. III Міжнар. наук. конф. (м. Кривий Ріг: 1–4 жовт. 2008 р.) : у 2 ч. – Кривий Ріг : Видавн. дім, 2008. – Ч. 1. – С. 24–29.
5. *Гайко Г.І., Бровандер Ю.М.* Проект музеєфікації давнього рудника «Картамиш» // *Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті* : Матер. Всеукр. наук. конф., 23–26 трав. 2007 р. // – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 181–185.
6. *Гріффен Л.О., Константинов В.О., Титова О.М.* Пам'ятки техніки. – К., 2010. – С. 82–85.
7. *Денисюк Г.І., Чиж О.П.* Музей індустріальної культури Подільських полів // *Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті* : Матер. Всеукр. наук. конф., 23–26 трав. 2007 р. // – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 178–180.
8. *Енциклопедія Криворіжжя* : У 2-х т. – Кривий Ріг : ЯВВА, 2004. – Т. 1. – С. 44.

9. *Ісвлева В.І.* Методичні рекомендації щодо музефікації нерухомих пам'яток науки і техніки (проект) // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. III Міжнар. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 1–4 жовт. 2008 р.) : у 2 ч. – Кривий Ріг : Видавн. дім, 2008. – Ч. 1. – С. 29–38.
10. *Казаков В.Л., Калініченко О.О., Кукіловська О.Є., Ярков С.В.* Індустріальна спадщина залізорудних рудників «Червоного пласта» міста Кривий Ріг // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. Всеукр. наук. конф., 23–26 трав. 2007 р. – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 157–166.
11. *Казаков В.Л., Тітов В.В.* Теоретико-методологічні засади вивчення об'єктів індустріальної спадщини Кривбасу // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. Другої всеукр. наук. конф. Київ, 23–26 трав. 2007 р. – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 31–38.
12. *Келін Д.В.* Музефікація об'єктів археологічної спадщини в Європі. – К., 2005. – 176 с.
13. *Пирожник І.І., Щунек Т., Снитко В.А.* Узкоколейные железнодорожные элементы культурных ландшафтов и памятники транспорта // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. III Міжнар. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 1–4 жовт. 2008 р.) : у 2 ч. – Ч. 1. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2008. – С. 53–60.
14. *Пэлка-Гольциняк Й., Пирожник И.И., Снитко В.А., Щунек Т.* Шахта-музей – свидетельство рудодобывающей промышленности на Силезской возвышенности (Южная Польша) // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. III Міжнар. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 1–4 жовт. 2008 р.) : у 2 ч. – Ч. 1. – Кривий Ріг : Видавн. дім, 2008. – С. 39–43.
15. *Федотов В.И.* Техногенные ландшафты: Теория, региональные структуры, практика. – Воронеж : Из-во Воронеж. ун-та, 1985. – 191 с.
16. *Шавар А.Г., Скрипник О.О., Сметана С.М.* Техногенні та посттехногенні ландшафти Криворізького залізорудного басейну – раціональне використання, збереження, сталий розвиток // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. III Міжнар. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 1–4 жовт. 2008 р.) : у 2 ч. – Ч. 1. – Кривий Ріг : Видавн. дім, 2008. – С. 240–247.
17. *Шевченко О.Р.* Использование и функционально-планировочные решения ландшафтно-рекреационных комплексов на нарушенных землях угольной промышленности // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. Другої всеукр. наук. конф. Київ, 23–26 трав. 2007 р. – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 145–152.
18. Chibongan Mining Interpretation Center Chibongan, Quebec, Canada // Architectural Record. – 2000. – № 1. – P. 130–132.
19. Horno-3: museo del Acero, Monterrey, Mexico, 2006–2007 // Architecture now. Museums. – 2010. – P. 162–163.

Тямин М.Ю. Научные основы создания парков-музеев индустриальной культуры

В статье освещён отечественный и всемирный опыт, а также впервые разработанные автором методические основы создания парков-музеев индустриальной культуры (скансенов) под открытым небом.

Ключевые слова: парк-музей, индустриальная культура, под открытым небом (скансен), in situ, создание, методические основы.

Tyamin M.Yu. The scientific basis of creation of the open air park-museums of industrial culture

This article describes the native and world experience and basic methods worked at first by author about creation of the park-museums of industrial culture in the open air “in situ”.

Key-words: park-museum, industrial culture, open air, in situ.

Подано до друку: 28.03.2012 р.

УДК 94 (477. 83/86-438.32)

В.П. БАДЯК

**Історичний центр Львова у Списку
всесвітньої спадщини: здобутки та проблеми**

Пропонується аналіз діяльності державних органів, громадськості щодо охорони історичного центру Львова, який внесено в 1998 р. до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; визначаються здобутки й особливо акцентується увага на проблемах і прорахунках, пов'язаних як з об'єктивними, так і з суб'єктивними чинниками.

Ключові слова: Список всесвітньої спадщини, ЮНЕСКО, історичний центр Львова, охорона, реставрація, пам'ятки.

У грудні 1998 р. в японському місті Кіото відбулася знакова подія в новітній історії Львова: Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО вніс у свій Список (реєстраційний № 865) історичний архітектурно-містобудівний комплекс центральної частини міста разом з горою Високий замок і ансамблем собору Св. Юра загальною площею близько 120 га [1]. Це другий об'єкт України в Списку, після внесення до нього в 1990 р. Св. Софії й ансамблю будівель Києво-Печерської лаври. У червні 2011 р. до цієї когорти долучено архітектурний ансамбль Чернівецького університету – колишню резиденцію митрополитів Буковини та Далмації, збудовану в 1864–1882 роках. Завдяки приналежності до ЮНЕСКО Львів потрапив до організації міст світової спадщини Центральної та Східної Європи, Ліги історичних міст, Організації міст світової спадщини євразійського регіону.

Відносно тривале перебування Львова під протекторатом ЮНЕСКО дає підстави для осмислення пам'яткоохоронного стану «одного з найкрасивіших міст Європи», котрий місто здобуло в цій іпостасі, та проблем, які продовжують тяжіти над ним. Попри значні нормативно-реставраційні роботи, не завжди вдалі й досконалі, неодноразово піддані критиці з боку засобів масової інформації, аналітико-дослідницької праці в цій справі немає. Сказане стосується й часопису «Галицька брама», що присвятив грудневе число десятиріччю перебування Історичного центру Львова у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [2]. Вміщені в ньому матеріали Р. Могитича («Старі львівські кам'яниці»), Ю. Бірюльова («Скульптура в історичному центрі Львова та проблеми її збереження»), М. Бевза («Львів: проблеми збереження як пам'ятки Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО») відзначаються фаховістю, актуальністю й стурбованістю за долю багатьох архітектурно-мистецьких об'єктів, про що промовисто свідчать назви опублікованих матеріалів. Про врятовану багатостраждальну пам'ятку – палац Бандіnellі оповідає (не без почуття задоволення) Л. Горницька – один із авторів розробки проекту його відбудови.

Протилежна тональність звучить у статті «Десять років ще більшої відповідальності» президента Благодійного фонду «Збереження історико-архітектурної спадщини Львова» А. Салюка (тепер ще й голови Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури), в якій зосереджена увага на недоліках і безгосподарності.

Логічно, що «Галицька брама» найперше надала слово начальникові управління охорони історичного середовища Львівського міськвиконкому Л. Онищенко. Опублікований її матеріал «Історична спадщина Львова. 10 років під охороною ЮНЕСКО» фактично зведений до ознайомлення з тими потенційними вигодами, котрі могли б отримати об'єкти культурного надбання, що внесені у Список, та здобутками й проблемами, наявними у Львові: започаткування реалізації кількох проектів програми відновлення спільної історичної спадщини з польськими колективами реставраторів за фінансування Міністерства культури Польщі, німецькими фахівцями щодо ревіталізації історичних кварталів; збільшення прибутків від напливу туристів; труднощі в охороні пам'яток у живому функціонуючому місті, де «існує постійний конфлікт між службою міського консерватора та користувачем пам'ятки, між збереженням історичної спадщини та розвитком міста», в т.ч. насунанням будівельного буму на нього; появою споруд-реплік на місці втрачених історичних будівель, наслідування ж минулої епохи в сучасному варіанті неякісного виконання залишає не найкращі сліди на історичній тканині Львова тощо. Фактаж цієї публікації переважно звівся до узагальнення проблем, нарікань на існуючий стан, що вкрай недостатньо для з'ясування, що реально зроблено у Львові за десятиріччя відповідно до приписів ЮНЕСКО.

Мав би бути професійний публічний звіт, наповнений конкретикою зробленого, фінансовим забезпеченням програм, а також упущеннями, що не обійшлися без причетності управління охорони історичного середовища.

Наявні в Інтернеті річні звіти міського управління, запроваджені від 2006 р. [3] (час, коли Л. Онищенко обійняла цю посаду), аж ніяк не можуть задовольнити зацікавлених, особливо із середовища науковців. В абсолютній більшості звіти зводяться до інформаційної статистики, багатofункціональних дій управління, що не тільки не прояснюють реального стану діяльності відповідних органів за збереження пам'яток Львова, але й часто утруднюють їх сприйняття як аргументів для фахового аналізу та висновків або викликають небезпідставні сумніви. Візьмемо пункт «Правопорушення законодавства у сфері охорони культурної спадщини». З приводу цього в 2006 р. підготовлено й подано до суду 6 позовних заяв, узято участь у 56 судових засіданнях у якості позивача і третьої особи; в 2009 р. направлено 69 подань до прокуратури різного рівню. Оскільки

далі жодного слова про наслідки – припускаємо, що зустріч із Фемідою завершилася «нульовим» варіантом.

Підвищену увагу привертає пункт, де йдеться про погодження (або розробку) проектної документації на ремонтно-реставраційні роботи. За 2006–2009 роки вони охопили аж 11715 об'єктів. «Пік» цієї роботи припав на 2007 р., коли в середньому щодня «схвалювалося» або «розроблялося» понад 15 проектів (!). До того ж, управління уклало десятки охоронних договорів, обстежувало технічний стан пам'яток, видавало приписи стосовно порушень пам'яткоохоронних норм, проводило різні наради, засідання, консультації, що теж обрховаються десятками тощо.

Виникає підозра стосовно істинності цієї цифроманії. З річних звітів найбільш прийнятним є звіт 2009 року, в якому низка пунктів викладена «зрозумілою мовою» – про реалізацію спільних українсько-польських і українсько-німецьких проектів щодо оновлення старої частини Львова, реставрації надгробків на Личаківському цвинтарі, інших робіт із зазначеними фінансовими витратами тощо.

Інформування громадськості, насамперед фаховими звітами, про стан у пам'яткоохоронній справі, реалізацію програм і проектів щодо об'єктів Всесвітньої спадщини – одна з головних вимог ЮНЕСКО.

Оповідей про те, які преференції можливі з боку ЮНЕСКО, для пам'ятки не бракує. Стосовно Львова їх започаткував М. Бевз (тепер доктор архітектури, професор, завідувач кафедри Національного університету «Львівська політехніка») [4, 3-7], один з ініціаторів й авторів розробки відповідних документів для ЮНЕСКО. Його публікація значною мірою дозволяє уявляти процедуру укладання Списку, що проводиться від 1978 р. за «Директивами» ЮНЕСКО, уявити тогочасну пам'яткоохоронну «львівську ситуацію», де можуть бути зрушення на краще, якщо вдосконалити правову базу та поліпшити дійову структуру її органів; вивчити та оприлюднити матеріали про архітектурну спадщину Львова з повною її інвентаризацією, регенерацією центральної історичної частини міста, розробити програму інвестування.

У публікації вміщені основні цілі, визначені ЮНЕСКО на початковій стадії роботи з пам'ятками всесвітньої спадщини:

1. Усвідомлення особами, котрим підпорядкована територія пам'яток всесвітньої спадщини й окремі її об'єкти, що вони мають справу з цінностями, які повинні бути задокументовані;
2. Складання особливих «Правил» щодо засад діяльності на пам'ятці відповідно до заявленого ступеня її цінності;

3. Проведення повної інвентаризації всіх культурних цінностей у межах території всесвітньої спадщини;

4. Організація регулярних і фахових інспекцій пам'ятки, окремих її об'єктів та публікація офіційних звітів;

5. Опрацювання стратегічного плану управління пам'яткою, що охоплює загальні й пріоритетні обсяги реставраційних робіт. Плани (концепції) можуть бути довготривалі (від 5 до 30 років і більше) і менш тривалі – на 3–5 років, а також щорічні зі щорічною їх конкретизацією.

6. Врахування в роботах на пам'ятці засад етики реставрації, міжнародних норм і рекомендацій, ухвалених ЮНЕСКО.

Цілком сприймається висновок автора публікації, що «всі перелічені шість основних завдань – актуальні для Львова», що в місті є науково-реставраційні сили, аби «поступово розв'язати організаційні, правові, методичні й практичні питання розвитку міста», хоч нині мусимо констатувати – ситуація тут з погляду збереження архітектурних пам'яток не найкраща» [5, 6], а також інформація відносно того, що ідея та початкові роботи «вписати» давній центр Львова у Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО з'явилися ще в 1992–1993 роках. Але настали несприятливі часи як в економічно-фінансовому, так і в організаційно-виконавчому плані. Щоправда справа якось рухалася і відчутно прискорилася, коли Львівська міська влада, котру очолив В. Куйбіда, фактично заручилася підтримкою Президента України Л. Кучми – його Указом від 2 липня 1997 р. «Про збереження історичної забудови у центральній частині міста Львова» зобов'язала служби підготувати відповідну програму [6, 22], а 15 листопада того ж року Кабінет Міністрів України затвердив «Комплексну програму збереження історичної забудови м. Львова». В ній, висловивши стурбованість занедбаним станом забудови на території 3060 га з облікованими понад 2 тис. спорудами, передбачалася поетапна реалізація запланованих заходів: найперші як найбільш невідкладні в 1998–2000 роках, наступні впродовж 2001–2007 років загальною вартістю на суму майже 131497 тис. грн. Метою програми було створення безпечних умов для проживання населення, збереження історико-архітектурного середовища, його регенерацію, реабілітацію й ефективне використання в сучасних реаліях [7, 9–15].

Переповідати основні завдання, напрями реалізації й прогнозовані джерела фінансування «Програми» нема потреби – вони подібні до аналогічних програмних заходів, у яких не бракувало привабливих намірів (котрі здебільшого залишалися, власне, намірами). Наприклад, для організаційно-правового забезпечення їх реалізації, контролю за виконанням «Програми» треба було створити: а) наглядову раду в складі керівних працівників облдержад-

міністрації, міськвиконкому та уповноважених представників відповідних служб міста й області; б) новий адміністративний район у межах центральної частини міста з особливим статусом за рахунок перерозподілу територій адміністративних районів міста; в) «Дирекцію Державного історико-архітектурного заповідника у м. Львові».

Хто знає львівську пам'яткоохоронну ситуацію, може задати цілком слушне питання: про яку мовиться «дирекцію», якщо її створили ще 1975 р.? Цей парадокс веде від бурхливої хвилі національного ренесансу та грошової скрути, коли 29 листопада 1990 р. Львівський облвиконком оголосив забудову Львова XIII – початку XX ст. історико-культурною заповідною територією, внаслідок її суттєвого розширення впродовж 1979–1990 років, й передав її з дирекцією заповідника Львівській міськраді. Водночас облвиконком мав намір просити Раду Міністрів УРСР, щоб вона внесла відповідні зміни стосовно підпорядкованості заповідника у свою постанову від 12 червня 1975 р. [8].

Майже через рік (25 жовтня) сесія Львівської міськради ухвалила рішення підпорядкувати дирекцію міськвиконкому, водночас реорганізувати її в управління охорони історичного середовища, затвердивши його склад в кількості 20 осіб [9].

Ламаючи ненависну централізовану систему, органи влади Львівщини, здається, «забули» (!) виклопотати перед урядом УРСР, аби він змінив статус заповідника. Таким чином, Державний історико-архітектурний заповідник у Львові перестав існувати де-факто, але продовжує існувати де-юре.

У цій парадоксальній історії найбільш зацікавлені: хто ж ініціював ці зміни й довів їх до бажаного результату? За свідченням тодішнього начальника управління охорони історичного середовища Р. Даца, серед ініціаторів цієї справи був головний архітектор міста, начальник департаменту міськвиконкому В. Швець [10]. Є підстави припустити, що львівські чиновники, які були прохачами в столичних колег, перехопили їхні «функції».

Окрім того, що управління позбулося властивих для заповідників відносної самостійності, науково-дослідних і культурно-освітніх обов'язків, а кількість його штатних працівників згодом доведено до 9 осіб, йому різко скоротили фінансування з місцевого бюджету на реставраційні роботи [11].

Втративши адміністративні й фінансові важелі та столичних покровителів, діяльність управління звелася до погоджувальних фіксаторських функцій, стала «кишеньковою» при міському самоврядуванні, а в низці випадків – беспорядною у частих конфліктах із користувачами пам'яток, зростаючим тиском з боку інвесторів, бізнесменів, які хотіли надбудов, добудов до пам'яток, нового будівництва в історичному центрі. Маневрувати між

натиском і законом, бути принциповим і безпринципним важко, зізнаються в управлінні охорони історичного середовища, тому за відносно короткий час змінилося чотири його начальники [12, 3–4]. Так, один із них – М. Гайда (за його словами) через категоричну відмову погодитися на споруду банку на місці пам'ятки архітектури на вул. Валовій, 15 пішов 2005 р. у відставку [13]. Інші подекуди, що через фінансові порушення.

За однострійним спостереженням небайдужих стан збереження культурної спадщини у Львові погіршився. Руйнацій зазнали будинки – на вулицях Валовій, Шевській і Театральній, санкціоновано знесення будинків на площах Міцкевича (9, 10) і Соборній (14, 15), просп. Свободи (45), а зведені на окремих місцях споруди (переважно банки) не вписуються у сформоване історичне середовище. Недолуга, «чужа» будівля «Укрсоцбанку» на пл. Міцкевича коштувала В. Швецю посади.

Фактаж і хроніка цих колізій, грубих нормативних порушень «виструнчилися» у своєрідну вертикаль. Аби уявити її сюжетну ницість, згадаємо рятівні археологічні розкопки впродовж трьох спекотних місяців 1992 р. на території Краківського передмістя (район пл. Різні та вул. Старої), де спільне українсько-австрійське підприємство «Галінвест» розпочало будівництво готелю «Золотий Лев». Про труднощі розкопок у тісних і старих великих містах, де потужний культурний шар, а поруч проводяться будівельні роботи, неважко уявити. Проте, керівництво «Галінвест» і міська влада, пишуть археологи В. Петегирич і М. Филипчук, «з розумінням віднеслися до наших труднощів» і, не дивлячись на затримку термінів будівництва, намагалися сприяти археологічним дослідженням [14, 24].

Навряд чи таке толерантне усвідомлення було б, якби не австрійський законслухняний чинник. Бо маємо інший – вітчизняний, оприлюднений під промовистою назвою «Бетоном... по історії?», – це про вивільнене не без махінацій місце на просп. Свободи, 45, де замовник «Технобуд», вимушено уклавши в березні 2000 р. угоду на проведення охоронних археологічних розкопок, наступного місяця поставив археологів-дослідників перед фактом забетонowanego дна котловану. Подано скаргу в прокуратуру [15], але нікого не покарали. Дуже цьому матеріалові пасує мінорна назва наступної публікації: «Щось тихо й поступово вмирає. Пам'ятки архітектури Львова чекають порятунку», в якому, серед іншого, мовиться про риття в жовтні 2000 р. «Львівводоканалом» траншеї для водогону вздовж центральній осі (вівтар, нава) зруйнованої Святодухівської церкви (вул. Коперніка). Тут, окрім явних і недосліджених фундаментів, могли бути крипти. Адже можна було обійти фундаменти. Цікаво, що дозволив риття начальник Львівської обласної інспекції з охо-

рони пам'яток археолог В. Конопля. Натомість запротестував інший археолог, наділений владним важелем як депутат міськради – М. Бандрівський. Там, у Ратуші зчинилася стримано дипломатична паніка, поспішне з'ясування як зам'яти скандал і хто ж все-таки відповідає за стан історичного середовища та змусити прокопати траншею поза фундаментом пам'ятки [16].

Начальник управління охорони культурної спадщини Львівської облдержадміністрації В. Івановський до дипломатичних тонкощів не вдався: 20 квітня 2010 р. він видав заборонний припис на місці – на вул. Федорова, де працівники «Галтрансрембуду» спробували загорнути бульдозером археологічні розкопки для підготовки майданчика, щоб знести будинок № 28. З'ясувалося, що будівельники, крім акту управління охорони історичного середовища про аварійність і демонтаж будинку, не мають погоджувальних документів з жодним державним органом, що опікується культурною спадщиною. Щоб розібрати пам'ятку національного значення, її слід спочатку зняти з державного обліку й оформити постановою Кабінету Міністрів України [17].

Отже, десятилітня часова дистанція від попередніх описаних порушень будівельниками при потуранні міської влади фактично не зазнала корекцій. І не тільки у ставленні до рятувальних археологічних розкопок, котрі завжди «невчасні» й «заважають» реалізовувати господарські плани. Нагромаджено чимало інших варіантів шкідництва на цьому поприщі. Не призабути б львівський «винахід», коли під наглядом житлово-комунальної служби збивали в 2003 р. з будинків небезпечний декор, бо міг звалитися комусь на голову. Особливо обчімхали будинок 23 (XVII ст.) як один з об'єктів унікального ансамблю пл. Ринок. «Я розумію, що це пам'ятка архітектури, – аргументував начальник комунальників, – але йдеться про людське життя. Краще, якщо воно якимось не так виглядає, проте не буде нещасних випадків, а потім ми реставруємо»[18].

Не важко здогадатися як сприйняли це «ноу-хау»: по-перше, аби не відвалювалася ліпнина, треба вчасно ремонтувати; по-друге, оскільки потрібних грошей завжди бракує в цю хвилину, доцільно натягувати захисну сітку між поверхами – винахід давній, практикований, не дорогий. Збігло понад 5 років, поки знайшли гроші й будинок відновили, усвідомлюючи, що автентичності на ньому дуже поменшало.

Стосовно ще одного будинку (№ 2) на протилежному по діагоналі розі пл. Ринок – палацу Бандініеллі XVII ст. (в якому відкрито в 1629 р. першу у Львові пошту) – теж обійшлися без сітки: вдалися до ефективнішого та міцнішого засобу – металевих підпор. Перші відновлювальні спроби, що почалися у середині 1980-х років, погрожували завалом споруди, й наче в дзеркалі відобразився увесь букет реставраційно-відбудовних негараздів: брак фінансів, фахів-

ців, навіть їхня безпорадність тощо, прирікши на невизначене довгостояння на залізних милицях. Лише завдяки зусиллям Товариства шанувальників Львова Кабінет Міністрів України виділив у грудні 1998 р. гроші, що дозволило колективу «Укрзахідпроектреставрації» довести в грудні 2004 р. справу до позитивного завершення. В оновленому палаці відкрито експозиції музею пошти та коштовностей Львівського історичного музею. Проте, шукати тут автентичного оздоблення годі – добре, що врятували зовнішню оболонку, за що колектив отримав у 2007 р. Державну премію України в галузі архітектури [19].

На жаль, преміальні урочистості затьмарили сенсаційне повідомлення: через «економію» на гідроізоляції за архітектурну пам'ятку взявся грибок, «квартістю в 10 млн. грн.». Інші заявляють, що сенсація надто перебільшена [20].

Прискіплива увага преси до пам'яток Львова у контексті прийняття його центру під протекторат ЮНЕСКО та підготовки до 750-річного ювілею міста (2006 р.) позначена як широкою інформаційністю, так і гостро критичними публікаціями, на котрі офіційні чиновники в умовах «демократичних свобод» і почуття безкарності майже не реагували, бо на карну статтю «не дотягували» [21]. Хоча факти вказують на зворотне: як на підставі вище описаних подій, так і за фактом виділених близько 82 млн. грн. з держбюджету (планувалося 100 млн. грн.) у 2005–2006 роках на збереження історичної забудови й об'єктів історико-культурної спадщини Львова, з котрих 2,4 млн. грн. використано незаконно. Так, під час реконструкції споруди «завжди витрати в чотири рази більші, ніж при будівництві. А якщо разом з реконструкцією проводити реставрацію, то і в 5–10 разів» [22]. Проте довести наявність зловживання чи крадіжки не завжди вдається, тим паче, якщо не бажати це доводити.

Зі шпальт преси не сходить Вірменський собор у Львові (XIV–XVI ст.). З останніх резонансних повідомлень – віднайдення у запасниках львівських музеїв дерев'яної скульптурної групи «Голгофа», що створювалася починаючи від XVI ст. впродовж чотирьох сторіч [23]. Свого часу червоні «визволителі» обібрали собор, мов липку [24]. Тепер він опинився у стані затяжної реабілітації. Цей «довгоремонт» значився серед 20 пам'яток сакральної архітектури, будівництва і реставрації окремих об'єктів соціально-культурного призначення, затверджених Кабінетом Міністрів України 23 жовтня 2002 р. з передбаченим асигнуванням 1 млн. грн. на 2003 р. [25, 474–476]. Яким чином гроші надходили – з'ясувати не вдалося. В 2006 р. львівська міськрада виділила 278 тис. грн., які використано на ремонт фасаду. Наступного року передбачався ремонт даху та фасадів дзвіниці й собору – разом на 0,5 млн. грн. Але свято минуло: із запланованого на реставрацію храму асигновано лише на відновлення дзвіниці, а ще треба на дворик, каплицю тощо, особливо на порятунок розписів Яна Розена,

які роз'їдає вологість. Нечисленна вірменська громада, що не без клопотів домоглася повернення храму, зібрала 22 тис. грн. на монтаж опалення у приміщенні собору. На більше не спромоглася [26].

Справа суттєво посунулася з розробкою проекту «Спільна спадщина» (Україна-Польща), на який польська сторона виділила значні гроші. Зокрема, в 2009 р. реставрація стінопису південної стіни собору та фрески обійшлася 315 тис. грн., докладено значних зусиль, аби порятувати фрески. Але в середині 2011 р. зауважено, що вони набирають вологи, починають обсіпатися. Хтось придивився й оповістив сенсацію: злодії поцупили мідне покриття з даху собору! У Львові вкрадено десятки металевих таблиць, елементів з пам'ятників, надгробків, в т.ч. Б.-І. Антонича на Янівському цвинтарі. Пробували навіть відрізати голову з бронзового пам'ятника Ю. Великановичу в закутку Нового Львова, але щоб зняти покрівлю в історичному центрі міста – то вперше!

У передовілейній кампанії Львова крутилися, як видається, значні кошти на пам'яткоохоронні заходи. В управлінні охорони історичного середовища вважали, що не такі вже й великі, якщо на реконструкцію Ратуші призначено 3 млн. грн., Музею етнографії – 650 тис. грн., Королівського арсеналу та каплиці Боїмів – по 550 тис. грн. Для останньої потрібно кілька мільйонів гривень, аби впорядкувати водовідведення, розчистити криниці, знищити шашіль, провести археологічні дослідження та законсервувати деякі елементи. Такі ж комплексні роботи потрібні на кількох будинках на вул. Шевській [28].

Наступного року планувалося витратити 416 млн. грн. з бюджету, 88 млн. грн. очікувалося отримати з інших джерел фінансування. Крім будинків історичного центру на вулицях Краківській і Галицькій, комплексу пам'яток на пл. Соборній, Природничого музею, ландшафтно-архітектурного комплексу «Високий Замок», значилася низка об'єктів за межами центру Львова [29]. Очевидно, це були віртуальні, а не реальні асигнування, бо низка споруд так і залишилася поза відбудовно-реставраційним процесом. Так, неодноразово вносячи будівлю Національного академічного українського драматичного театру ім. М. Заньковецької (1842 р.) до плану реставрації, владні органи не наважуються приступити до практичної роботи. Останнім часом виношується думка, що краще (дешевше?) збудувати нове приміщення театру, ніж відбудувати існуюче, де окрім трупи (в майже аварійному приміщенні) мешкає понад 20 сімей, яких треба відселити – себто надати кожній нове помешкання. А це для міського бюджету справа непосильна.

Начальник відділу планування і організації реставраційних робіт Міністерства регіонального розвитку та будівництва, теоретик і практик, реставратор О. Пламеницька в інтерв'ю «Львівській газеті» сказала, що з усю-

го архітектурного надбання України майже кожна споруда потребує ремонтно-реставраційних робіт, а половина – першочергових. Якби держава могла вкладати по 400 млн. грн. щорічно впродовж 5–6 років, можна було б вивести з незадовільного стану основну частину спадщини. Але, по-перше, таких грошей нема. Якщо в 2006 р. на пам'ятки архітектури виділили 320 млн. грн., то в 2007 р. ця сума становила лише 125 млн. грн. Тому, по-друге, треба шукати меценатів, доводити про престижність вкладення грошей у пам'ятки. По-третє, з кожним роком пам'ятки старішають, відтак, проблема їх порятунку гострішатиме [30]. Це загальноукраїнська біда, для Львова ж – особливо печуча.

Наявність великої кількості архітектурних пам'яток додає містові не тільки престижності, але й клопотів державним службовцям, котрі зобов'язані оберігати його цілісність, красу. Задекларувати цю позицію в усеохоплюючих пафосних заходах (як колись, так і тепер) абсолютно не означає досягти їх результативності. З виділених державою мізерних асигнувань, треба добре подумати, куди їх вкласти насамперед. Навряд чи є потреба опонувати міській владі, що основні зусилля вона спрямувала на центральну частину Львова, його «серце» – пл. Ринок із кам'яницями, бруківкою, комунікаціями. Інша річ, що далася взнаки радянська практика зробити «до свята» задуману справу, на яку бракувало і коштів, і часу. Тут не до реставраційно-технологічних тонкощів, міркувань, аби не зашкодити автентичності об'єкту. В авральній («бульдозерній») реставрації патріотично налаштовані шанувальники Львова вгледіли грубі порушення пам'яткоохоронних норм, нівелювання самого поняття «реставрація». Так, переважно студентство під гаслом «Опора», протестуючи проти замощення бруківки на цементному розчині, приковувало себе до діючих механізмів (вантажівок, бульдозера), вимагало, щоб робили як раніше – без цементу, щільно укладаючи бруківку, не калічили фасадів і підсінь. Стражі «четвертої влади» об'єдналися в «Антируїну», блокували сесію міськради, зробили гучні загальноукраїнського обширу заяви в засобах масової інформації, на що звернув увагу апарат Президента України; спричинилися певною мірою до чергового дискусійного спалаху про серйозні недоліки в збереженні історичного середовища, провини його керівництва [31].

У цій кампанії задекларували свої позиції й інші рухи: Громадський форум Львова, Благодійний фонд «Збереження історико-архітектурної спадщини Львова», Український комітет ICOMOS, Львівська обласна організація УТОПК, Наглядова рада з питань реставрації площі Ринок тощо. Водночас висловлювалися думки, що справа «не в бруківці на цементі», нібито для автомобілів, стоянок, а у виборах голови міськради, політиці кандидатів, котрі прагнуть здобути прихильність мішан, критикуючи непрофесійність влади [32].

А ще претенденти на очільне крісло в Рагуші зваблювали електорат обіцяною «щілодобово подавати воду», що не є абсолютним благом у тій частині міста, де стан гідротехнічних комунікацій сягнув критичної межі. Нині воду подають сюди заледве 6 годин на добу, писав компетентний львів'янин у 2007 р. Якщо її подавати безперервно під відповідним тиском, то руйнування комунікацій інтенсифікується. Шанс повторити долю будівель на вулицях Валовій, Шевській, Театральній та інших з 960 будинків старого міста мають 625, котрі пронизані тріщинами, перекосами та ще більше – за його межами [33].

Зі сказаного напрошується висновок: кандидати на виборні посади повинні обіцяти замінити підземні гідротехнічні комунікації, – себто такі ж небезпечні чинники руйнацій пам'яток, як і дірваний дах. До традиційних клопотів «на видноті», все більше долучалися й допікали «підземні болячки». До поняття «реставрація», з яким асоціюється риштування, споглядання догори, напрошуються розкопані ями біля споруд-пам'яток, що змушує глянути вниз. Це не археологічні дослідження, задля яких було створено в 1975 р. постійно діючу «Археологічну експедицію» (згодом «Археологічно-архітектурну службу Львова»). Прокладені «за Австрії» добротні комунікації замулюються, зношуються, що привело до завалів згаданих будинків; господарсько-побутові та дощові стоки текли поза їх трубами, вимиваючи з-під пам'яток ґрунт. Чи не звідти загадкова підвищена вологість у палаці Бандіnellі?

Очевидно, поняття «розкопки» для Львова мусить входити у складову ремонтно-реставраційних, консерваційних робіт.

Сказане не означає заклик до згорання рятувальних заходів на менш масштабних об'єктах культурної спадщини, орнаментно-декоративної мистецької пластики, без котрої Львів значно втратив би своє естетично-вартісне обличчя. Чимало з цих творінь – богів, ікон, королів, лицарів, левів, орлів тощо, котрі прикрашають площі, увінчують фасади будівель – перебувають у незадовільному стані. Їх консервація, реставрація вимагає особливого таланту і якісних матеріалів. Останніх забракло для відомих скульптур – античних богів Нептуна, Адоніса, Амфітрити й Діани у фонтанах роботи Г. Вітвера (1796 р.) на пл. Ринок. Виникла підозра, що їх оновлення – фарбування, проведені з нагоди свята міста – спричинило зараження грибок. У всякому разі, цей вірус виявлено в скульптурі Нептуна після того, як «буйні шанувальники» окрас Львова відламали частину його правиці, котрою він тримає тризубець. «Заглянувши в тіло потерпілого», експерти й виявили згадану недугу [34]. На жаль, збиткування над грізним богом морів не перше. У повосенні роки, коли наглядачі й опричники нової влади «почистили» місто від «неугодних» символів, не обминули й Нептуна, визначивши зовсім не властиві «функції» – ймовірно пасту-

ха, бо на світлині, вміщеній у 1946 р. в місцевій газеті, він тримає палицю – без тризуба [35]. І це не ретушування у світлині ідеологічно небезпечного символу – з відома місцевої влади його таки зрізали. Хтось обурився цією наругою і написав у Москву в популярний сатиричний журнал «Крокодил», звідти надійшов лист у міськвиконком з пропозицією розібратися. Тут довго радилися як бути й відповіли «Крокодилу» приблизно так: Оскільки більшість населення міста не знає, що це за пам'ятники на пл. Ринок, а тризубець є емблемою українських націоналістів, то й вирішили його зняти [36]. Коли наважилися можновладці повернути знаменитий символ Нептуну – поки з'ясувати не вдалося. В усякому разі він зустрів 700-річний ювілей Львова (1956 р.) в іпостасі «пастуха», про що свідчить панорамна світлина в фотоальбомі [37]. Але маємо зразки іншого, вдалого реставраційного плану: скульптури на соборі Св. Юра, лицарів на будинку на вул. Валовій, 11, лева з двома тулубами (ріг будинку вулиць Галицької і Староєврейської), низку надгробків на Личаківському цвинтарі тощо. Щоправда, тут не обійшлося без участі польських, німецьких спеціалістів, які реалізовували програми «Спільна спадщина» (Польща), «Через старі двері в майбутнє» (Німеччина), проводили навчання львівських реставраторів у літній школі консерваторів під керівництвом професора Техаського університету Кріса Кліра. Молоді реставратори-скульптори об'єдналися в гурт «Цех каменярів», задекларувавши, що тільки це об'єднання матиме право на відновлення скульптур у Львові, і першим їхнім «пацієнтом» став найдавніший 400-літній львівський лев «Лоренцович» [38]. Це той лев, котрий понад 130 років простояв на Високому замку, зазнав різних пошкоджень, тепер опинився у престижному «Італійському дворику» на пл. Ринок.

Зринув намір у львівських посадовців зняти скульптури з фасадів будинків на пл. Ринок для консервації або реставрації в майстернях, що подивувало відомого експерта, виконавчого директора Українського національного комітету ICOMOS Ю. Стріленко: зрізати скульптуру, якщо вона дуже зруйнована, означає остаточно її знищити, «викинути на смітник». Відновлювати треба на об'єкті, в разі неможливості порятувати скульптуру через її аварійний стан, тоді зрізають, здають у музей, а на її місце ставлять копію. Нині копій багато, проте за ними теж треба постійно наглядати. Виконавчого директора з досвідом реставрації львівського й одеського оперних театрів, багатьох скульптур на фасадах Києва, зокрема «Будинку з химерами», непокоїть тенденція усунення від відновлення пам'яток професіоналів-реставраторів, технологів, мистецтвознавців (в т.ч. спеціалістів «Укрзахідпроектреставрації»), започаткування робіт без передбаченої законодавством науково-проектної документації, відсутність інспекції, яка стежила б за станом пам'яток, дотриманням норм закону, часто виділення грошей у листопа-

ді, котрі треба освоїти до кінця року, а також ліквідація колишнього НДІ теорії і історії архітектури та містобудування, що теж позначилося на падінні рівня реставрації в усій країні. Львів – не виняток. Хоча тут є фахівці, але їм треба створити належні умови, платити адекватно іноземним консультантам [39].

Словом, постювілейний час для Львова був насичений і неоднозначний у питаннях збереження його історичного центру.

Попри успішний дебютний плановий звіт Львова в ЮНЕСКО (липень, 2007 р. м. Крайсчертч, Нова Зеландія), де взято до уваги виконання перших основних зобов'язань, зокрема демонтаж двох ретрансляційних веж поблизу собору Св. Юра, дано згоду на відтермінування останньої (третьої), бо наразі її не можна замінити, й наголошувалося на потребі завершити оновлену «Комплексну програму збереження історичної забудови» та виготовити топографічні карти, які чітко виокреслюють межі об'єктів і буферної зони [40]. Але далі справи не посунулися. Це викликало невдоволення керівника відділу ЮНЕСКО. М. Ресслера, який навідався у Львів у липні 2008 р. Такого недбайливого ставлення львівської влади до співпраці з ЮНЕСКО «немає в жодній іншій європейській країні», – заявив він. На пропозицію відділу ще 2004 р. треба було переглянути план міста, скласти план реставраційних робіт і подати його в ЮНЕСКО – не відреаговано. Ситуація виглядає так, ніби влада не усвідомлює свого обов'язку інформувати Центр світової спадщини ЮНЕСКО про кожен крок у поновленні, реконструкції, перебудові історичного центру міста [41].

Недисциплінованість львівської влади давала підстави для поширення чуток про намір ЮНЕСКО вивести Львів зі Списку всесвітньої спадщини. Очевидно, справа не в слухняному та своєчасному інформуванні штабквартири в Парижі, а в результативній роботі щодо забезпечення збереження історико-архітектурної спадщини міста, яке, на думку фахівців, погіршилося. Це спонукало групу діячів культури, науки (Б. Возницький, М. Бевз, І. Сварник й інші) звернутися 4 квітня 2008 р. до Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко із закликом захистити архітектурну спадщину Львова (лист було викладено в мережі Інтернет). Автори цього листа вважають, що однією з головних причин наявних недоліків була ліквідація Державного історико-архітектурного заповідника, рекомендують повернути його статус, що означало б підпорядкування його центральним органам, забезпечивши його незалежність від свавільних дій місцевих чиновників [42]. З цієї ініціативою не погодився начальник управління архітектури Львівської міськради Ю. Криворучко – мовляв, територія історичного центру Львова, що внесена у Список всесвітньої спадщини, дещо не співпадає із заповідником, а в такому разі статус першого є вищим. Питання, так би мовити, повисло у повітрі: заповідник існує в документах, реально – ні.

Статус давньої та мистецької території Львова в певних нюансах очевидно важить, але якщо не буде стабільного фінансування, то руйнівні процеси посилюватимуться. За останні 2–3 роки на реставраційні роботи з державного бюджету його майже немає. Якщо гроші з'являться, то треба проводити тендер – тобто виграє той, хто запропонує меншу ціну. Такі нормативні вимоги. А це, на переконання голови львівської міськради А. Садового, для справжньої реставрації загибель [43].

Попри різку критику в засобах масової інформації, на різних «круглих столах», за якими годі встежити, віддамо належне міськвиконкомом у його намаганнях порятувати пам'ятки, навести зразковий порядок, починаючи від доріг; повернути бруківку, вивести транспорт з центральної частини міста, замінити підземні комунікації, охоронні таблиці на пам'ятках, установити підсвічування пам'яток, дизайнерські вказівники назв вулиць, вказівники до визначних об'єктів, рекламні щити, заборонити замінювати дерев'яні рами вікон полімерними, зняти сателітні антени тощо. Беззаперечно, що в цьому сенсі на користь Львова пішла підготовка до чемпіонату Європи з футболу 2012 р.

Ці якісні позитивні зміни побачили експерти ЮНЕСКО П. Штрассер і Г. Каспарі (останньому «було легко написати рекомендацію» про прийняття Львова до когорти об'єктів ЮНЕСКО), які відвідали Львів у березні 2010 р. Центр міста, в основному добре збережений, став доступніший для людей. Водночас треба дбати, щоб люди почувалися комфортніше й далі – в історичному середмісті, себто уникнути нововведень, новобудов не вдасться. Цього ніхто й не прагне. Об'єкти ЮНЕСКО мають розвиватися, й кожний за індивідуальним планом, бо в кожного свої проблеми, але план мусить бути фаховим, перспективним, погодженим з експертами ЮНЕСКО; інвестор має діяти в його межах. Власне, експерти й прибули не для підтримки влади, а задля з'ясування ситуації, щоб застерегти, запропонувати певну допомогу. Аби виключити місто зі Списку всесвітньої спадщини, воно повинно втратити щось дуже важливе – наразі такої okazji нема. Як негатив – багато замінено дерев'яних рам вікон на полімерні, в т.ч. й на пл. Ринок. Це треба припинити [44].

Напевно, експерти аналогічно висловилися б, якби, піднявшись на вершину Високого замку, побачили в неповторній панорамі міста ряд дахів, покритих оцинкованою бляхою, котра виблискує на сонці. Ще донедавна коричнево-черепичний масив дахів, що милував око своєю східчастою монолітністю, яким захоплювалися художники, фотографи, візуальної зазнає руйнації.

З певним застереженням сприймається на Святоюрській горі відреставрована величава споруда собору Св. Юра з позолоченим ліхтарним завершенням бані. Це єдиний храм у Львові, що до своєї бездоганної зовніш-

ної бароково-мистецької довершеності додав дешицу благородного металу. Без останнього обійшлися храми Домініканів, кафедральний, Михайла, Андрія, Преображенський, на яких стару покрівлю замінили довговічною мідною, а також оперативно перекрили метало-черепицею дірвий дах колишнього костелу Єзуїтів (XVII ст.), що сприймається як ознака завершення епопеї вивільнення його від книжкового складу та передачі релігійній громаді. Сказаним не ідеалізуємо всуціль діяльність церковних громад із священнослужителями, особливо, якщо вийдемо за межі історичного центру Львова, а за межі міста – й поготів. Але передача культових споруд – пам'яток архітектури в користування конфесіям згідно з чинним законодавством справа єдино правильна, безальтернативна. Стан святинь за безбожницького комуністичного режиму загальновідомий. Відома також фінансову безпорадність нинішньої влади у справі збереження культурної спадщини державної власності. Наочним свідченням цьому є багаторічне дерев'яне риштування навколо меншої бані костелу Кларисок (XVII ст.). Свого часу подвижник на ниві охорони пам'яток Б. Возницький врятував споруду, відкривши філію Львівської картинної галереї (тепер музей І. Пінзеля). Але далі справи наразі не посунулися – нема навіть грошей, щоб зняти риштування, яке, припускаємо, невдовзі може само впасти й наробити лиха.

Якщо налаштуватися на ілюстрування аварійних місць, будівель, в т.ч. в історичному центрі Львова, то фактажу набереться з лишком. Років зо два тому опоненти міської влади виготовили такий (доволі великий) кольоровий фотомонтаж в душі «місто, яке втрачаємо», що експонувався у дворі Палацу мистецтв. Одночасно фотомитці, майстри пензля знаходять об'єкти для глянцевого альбомів, буклетів, доводять, що Львів і надалі «є одним з найкрасивіших міст у Європі». Сюди напрошуються й слова вищеназваних експертів зі штаб-квартири UNESCO в Парижі, котрі, без сумніву, втішили шанувальників Львова. Але все це не повинно послаблювати уваги, бажання докладати зусиль у справі порятунку культурної спадщини; щоб ані в кого не зринала підозра, що унікальна спадщина міста Лева може бути вилучена зі світових цивілізаційних надбань.

Джерела та література

1. *Боруцький Ю.* Номер Львова у ЮНЕСКО – 865 // Високий замок. 1998. – 8 грудня (№ 223) – С. 1.
2. Галицька брама. Світова спадщина. – 2008. – № 12 (168). – С. 1–28.
3. 3. Звіт управління охорони історичного середовища Львівського міськвиконкому за 2006-2009 рр. [Електронний ресурс] // Львівська міська рада [веб-сайт] – Режим доступу: <http://www.citi-adm.lviv.ua/authorities-the-citi/mayor-of-the-lviv>.
4. *Бевз М.* Львів – у Списку всесвітньої Культурної спадщини // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – Ч. 1–2 (130–131). – С. 3–7.
5. Там само.
6. Пам'ятки України. – 1997. – Ч. 2 (115).

7. Інвестиційний вісник. Додаток до науково-практичного журналу «Регіональна політика». – 1998. – № 1. – С. 9–15.
8. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ), ф. Р-221, оп. 3, спр. 1024, арк. 236–237.
9. Львівські митці та громадські діячі просять Тимошенко захистити архітектурну спадщину Львова (Відкритий лист від 04.04.2008 р.) [Електронний ресурс] // Газета ЗІК [веб-сайт] – Режим доступу <http://zik.ua/ua/news/2008/04/04/132207>
10. Щось тихо й поступово вмирає. Пам'ятки архітектури Львова чекають порятунку (Розмову вела Ю. Присяжна) // За вільну Україну. – 2000. – 8 грудня (№ 100–101) – С. 1, 8.
11. Львівські митці та громадські діячі просять Тимошенко захистити архітектурну спадщину Львова (Відкритий лист від 04.04.2008 р.) [Електронний ресурс] // Газета ЗІК [веб-сайт] – Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2008/04/04/132207>.
12. *Онищенко Л.* Исторична спадщина Львова. 10 років під охороною ЮНЕСКО. // Галицька брама. – 2008. – № 12.
13. *Садова В.* Зражений Львів // Поступ. – 2005. – 28 січ. – С. 13.
14. *Петегрич В., Филитчук М.* Город під золотим Левом // Львів. Историчні нариси. – Львів, 1996. – С. 25–28.
15. *Б.П.* Бетоном... по історії? // За вільну Україну. – 2000. – 19 травня (36–37). – С. 3.
16. Щось тихо й поступово вмирає...
17. *Іваник М.* Глорифікація руїни // Львівська газета. – 2007. – 16 липня (№ 120) – С. 1–2.
18. *Горницька Л.* Палац Бандіnellі – врятована пам'ятка // Галицька брама. – 2008. – № 12. – С. 5–9; *Яремич Г.* Справа честі // Поступ. – 1998. – 17 квітня (№ 49) – С. 7. Премію отримали архітектори І. Могитич (посмертно), М.Гайда, Л. Горницька, В. Накопал, А. Поліщук, конструктори Є. Стонжка, З. Білярський.
19. *Іваник М.* Грибок за 10 мільйонів. Унікальна пам'ятка архітектури руйнується через «економію» на гідроізоляції // Львівська газета. 2007. – 14 травня (№ 78) – С. 1–2.
20. Див.: *Грицак Д.* Фахівці фахово руйнують Львів і фахово себе відбілюють // Львівська газета. – 2007. – 19 березня (№ 47) – С. 4; *Романюк П.* Гроші не пахнуть, або Родові плями львівського історичного середовища // За вільну Україну. – 2000. – 11 лютого (№ 11) – С. 2–3.
21. *Данько Д.* Ліквідація історії. Реставрація руйнує історичні пам'ятки Львівщини // Український тиждень. – 2009. – № 36. – С. 38; Реставруймо хатку і ще сіножатку. І ставок, і млинок... // Україна молода. – 2006. – 21 грудня (№ 238) – С. 3.
22. *Іваник М., Юрочко Б.* Голгофа «Голгофи» // Львівська газета. – 2007. – 1 листопада (№ 197) – С. 2.
23. *Бадяк В.* Культурна спадщина поляків у Львові в пам'яткоохоронній діяльності радянських органів влади повосених років // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 19. – К., 2011. – С. 40–56.
24. Про затвердження плану ремонту та реставрації пам'яток сакральної архітектури, будівництва і реконструкції окремих об'єктів соціально-культурного призначення // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база : Зб. док. – К. : ХІК, 2006. – С. 474–476.
25. *Іваник М., Войченко О.* Дахи, дзвіниця та фрески. Питання збереження історико-архітектурних пам'яток із кожним роком стає все гостріше // Львівська газета. – 2007. – 19 червня (№ 103) – С. 7
26. Звіт управління охорони історичного середовища Львівського міськвиконкому за 2006-2009 рр. [Електронний ресурс] // Львівська міська рада [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.citi-adm.lviv.ua/authorities-the-citi/mayor-of-the-lviv>.
27. *Кініані В.* 500-річний «пані» потрібен догляд // Україна молода. – 2003. – 3 грудня (№ 225) – С. 14.; *В.К.* На збереження історичного середовища Львова виділили 131,5 мільйона гривень // Народне слово. – 2005. – 11 березня (№ 14) – С. 3.
28. Довідка «УМ» // Україна молода. – 2006. – 21 вересня (№ 173) – С. 5.
29. Вкладати гроші в реставрацію пам'яток це престижно // Львівська газета. – 2007. – 18–20 травня (№ 82) – С. 1–2.; *Іваник М., Войченко О.* Вказана праця.
30. *Винарівський Р.* Антируїна. Журналісти повстали проти руйнівників історичного Львова // Львівська газета. – 2006. – 8–10 вересня (№ 163) – С. 1–2; *Він же.* Вища фраза. Захистити історичний центр Львова взялися в Києві // Львівська газета. – 2006. – 11 вересня (№ 164) –

- С. 1–2; *Лебідь Н.* Коли Діана стає «жінкою з веслом» // Україна молода. – 2006. – 21 вересня (№ 173) – С. 5.
31. «Під час істерики довкола площі Ринок говорити важко» // Львівська газета. – 2006. – 11 вересня (№ 164) – С. 2.
 32. *Романишин О.* Водяний вулкан, або як комунальні герострати руйнують королівське місто // Львівська газета. – 2007. – 19 липня (№ 123) – С. 4.
 33. *Гишук І., Сідельник О.* Нептун-чудотворець // Львівська газета. – 2007. – 9 серпня (№ 138) – С. 2.
 34. *Ленский Б.* Старожилы одной площади // Львовская правда. – 1946. – 31 марта. – С. 6.
 35. ДАЛЮ, ф. Р-1657, оп. 1, спр. 48, арк. 21–22.
 36. Львів у фотоілюстраціях. – К., 1956. – С. 16–17.
 37. *Бондар Х.* Монополія реставраторів // Львівська газета. – 2007. – 19 червня (№ 1–3) – С. 7.
 38. 39. Пам'ятками мають опікуватися фахівці // Львівська газета. – 2007. – 30 листопада (№ 218) – С. 1–2.
 39. *Іваник М.* Історичний звіт. ЮНЕСКО наразі задоволена збереженням львівських пам'яток // Львівська газета. – 2007. – 10 липня (№ 116) – С. 1–2.
 40. *Опанасенко О., Мартиник Б.* Львову ЮНЕСКО не указ. За 10 років перебування у списку цієї світової організації міська влада не змогла знайти спільної мови з її представниками // Експрес. – 2008. – 24–30 квітня (№ 58) – С. 4.
 41. Львівські митці та громадські діячі просять Тимошенко захистити архітектурну спадщину Львова (Відкритий лист від 04.04.2008 р.) [Електронний ресурс]// Газета ZIK [веб-сайт] – Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2008/04/04/132207>.
 42. *Козирева Т.* «Каменяр». Львівська руїнація: в Дитячому театрі падає стеля, а «суперечливі» пам'ятки готують до «переобліку» // Дзеркало тижня. – 2007. – 26 травня (№ 20) – С. 17.
 43. Каспарі Ганс: «Ансамбль історичного центру Львова в основному добре збережений» // Високий замок (Леополіс) – 2010. – 18–24 березня (№ 52) – С. 5.

Бадяк В.П. Исторический центр Львова в Списке всемирного наследия ЮНЕСКО: достижения и проблемы.

Предлагается анализ деятельности государственных органов, общественности относительно охраны исторического центра Львова, внесенного в 1998 г. в Список всемирного наследия ЮНЕСКО; определяются достижения и особенно акцентируется внимание на проблемах и просчетах, связанных как с объективными, так и с субъективными факторами.

Ключевые слова: Список всемирного наследия, ЮНЕСКО, исторический центр Львова, охрана, реставрация, памятники.

Badyak V.P. The historical centre of Lviv in the list of the universe heritage: achievements and problems.

The analyzes of activity of local state authorities and community touching the defense of the historical centre of Lviv, which was included in to the UNESCO list of universe heritage is proposed in; the achievements are marked, special attention is paid to the problems and mistakes caused by objective and subjective causes.

Key words: the list of the universe heritage, UNESCO, historical centre of Lviv, defense, restoration, monuments.

Подано до друку: 29.11.2011 р.

Розділ II

АРХІТЕКТУРНА ТА МІСТОБУДІВНА СПАДЩИНА

УДК 728.8+904[^]72(477-25)

І.В. АБРАМОВА

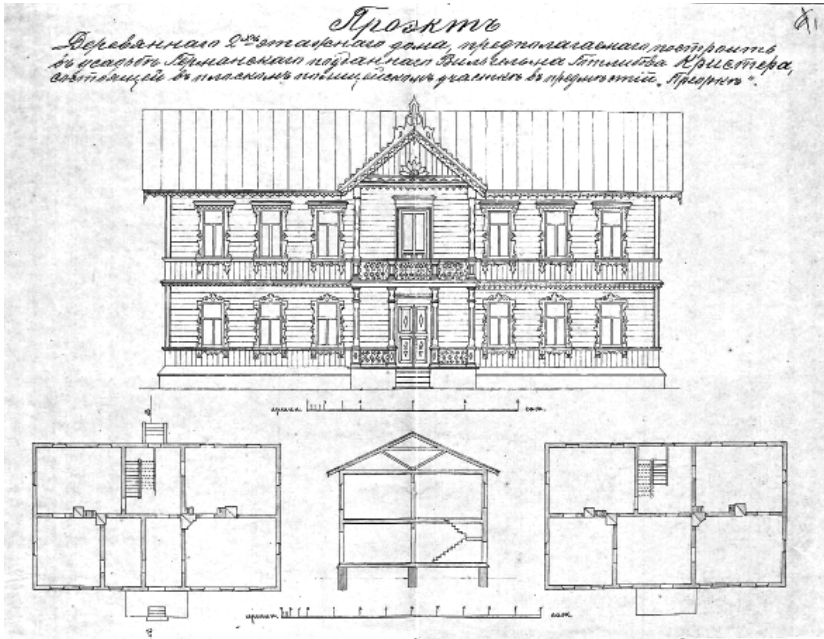
Будинок Крістерів на Пріорці: до проблеми охорони об'єктів культурної спадщини

У статті на основі бібліографічних і архівних джерел простежена історія виникнення та функціонування будинку відомих садівників Крістерів, що знаходився в історичній місцевості Пріорка на півночі Києва. Розглянуто архітектурно-художні якості будинку Крістера як об'єкту культурної спадщини та його значення для історії Києва.

Ключові слова: будинок Крістера, садиба Крістера, замиська (дачна) архітектура, комплекс пам'яток природи, архітектури, історії, охорона та збереження пам'яток.

У грудні 2011 р. було розібрано об'єкт культурної спадщини – будинок відомих садівників Крістерів – цікавий зразок архітектури київських околиць, головний елемент великої садиби, в якій у другій половині XIX – на початку XX ст. існувало одне з кращих і добре відомих за межами Києва садових господарств. Дерев'яна двоповерхова споруда на вул. Осиповського, 2-а, з прикрашеними наскрізним різьбленням ганками, карнизами, наличниками вікон, виглядала справжньою оазою серед одноманітної багатоповерхової забудови сучасного житлового масиву Вітряні Гори.

Будинок Крістерів являв собою приклад малоповерхової, характерної для околиць Києва садибної забудови. На межі XIX–XX ст., коли приміські хутори – Дарниця, Святошин, Пуща-Водиця, Куренівка, Пріорка – перетворилися на популярні дачні місцевості, до традиційних садибних будинків приєдналися дачні, що також зводилися, переважно, з дерева, в зрубних або каркасних конструкціях, одно- чи двоповерховими, з баштами, шатрами, верандами, балконами, дерев'яним різьбленим декором на фасадах.

Проект будинку Крістера. 1880 р.

Споруди колишніх заміських садіб і дач ще зберігалися в Києві до останньої чверті ХХ ст. Але поступово місто поглинало приміські хутори і дачні селища; при цьому вони втрачали статус рекреаційних зон, змінювали функціональне призначення і власників. В таких умовах збереження матеріальних пам'яток цих територій – дачних і заміських будинків – ставало доволі проблематичним. Не збереглася до нашого часу дача відомого підприємця-книговидавця С. Кульженка, що знаходилася поблизу садиби Крістера в місцевості Кинь-Грусть. Не збереглася також «дача Лесіша» – одна з кращих будівель дачного селища Святошин (знаходилася на просп. Перемоги, 119). Це була дерев'яна споруда, що мала оригінальну архітектуру й була відображена на деяких листівках початку ХХ ст. У 1993–1995 роках після проведення необхідних досліджень, спеціалістами інституту «Укрпроектреставрація» було виконано проект її реставрації [1]. Але проект не був реалізований: наприкінці 1990-х років у зв'язку з будівництвом на території садиби Лесіша багатопверхової споруди Міського онкологічного центру дачу було зруйновано. Перелік подібних втрачених об'єктів можна продовжувати.

На сьогодні від дерев'яної забудови Києва лишилися лише поодинокі зразки. За даними Київського науково-методичного центру з охорони, реставрації та

використання пам'яток історії, культури і заповідних територій, на даний час на державному обліку в якості об'єктів культурної спадщини перебувають лише 7 дерев'яних будинків кінця XIX – початку XX ст., що знаходилися на колишніх околицях міста. З них 5 – дерев'яні дачі в Пущі-Водиці (ще декілька років тому їх кількість була значно більшою!), 1 дача – у Святошині та будинок Крістерів на Пріорці, що є предметом даного дослідження.

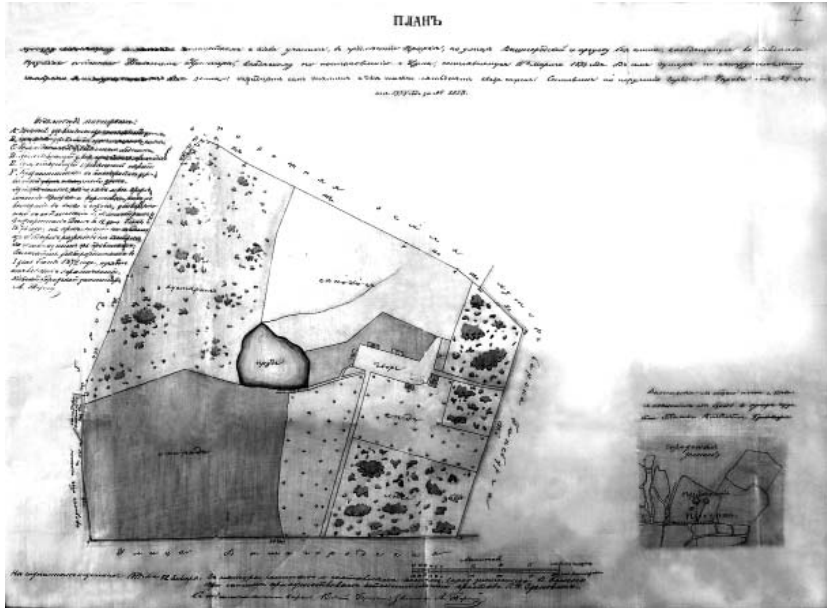
Таким чином, дерев'яні будівлі колишніх дач перетворилися сьогодні на типологічно рідкісні. А між тим ці об'єкти відображають цілий пласт міської, т.зв. дачної культури, що поширилася наприкінці XIX – на початку XX ст. і є цінними та цікавими з історичної й архітектурної точки зору. Незважаючи на це, садибні та дачні будинки лишаються недостатньо вивченими, їх значення як вартісних елементів міського середовища не враховується під час містобудівних змін територій, де вони збереглися. І хоча впродовж останнього десятиліття колишні дачні будинки отримали пам'яткоохоронний статус, їх кількість продовжує зменшуватися. Відтак, проблема усвідомлення історико-культурної цінності та збереження таких споруд залишається актуальною.

У загальних роботах з історії архітектури України, історії Києва, в краєзнавчих працях тема київської дачної архітектури не знайшла належного відображення. Скоріше виключенням є енциклопедичне видання «Звід пам'яток історії та культури України», в т. II якого представлено статтю про дачне селище Пуща-Водиця, яке визначено комплексною пам'яткою архітектури, історії, містобудування [2].

Відомостей про садівництво Крістерів, що розташовувалося на північній околиці Києва – Пріорці, в літературі й архівних документах також збереглося небагато. Умовно їх можна розділити на 3 групи. До першої відносяться декілька дореволюційних видань, присвячені, здебільшого, професійній діяльності власників садівництва [3]. Другу групу складають газетні статті й публікації в періодичних виданнях останніх років краєзнавців, що цікавилися родиною Крістерів [4]. Найбільш цінними джерелами є документи Державного архіву

Проект реставрації будинку Крістера. Головний фасад. 2011 р.

План садиби Крістерів. 1879 р.

міста Києва. Серед них – проект житлового будинку Крістерів, плани та докладні описи їхньої садиби [5].

Мета даної статті: на основі аналізу зібраних і систематизованих бібліографічних й архівних джерел прослідкувати історію виникнення та функціонування будинку, а також на його прикладі розкрити проблеми збереження подібних об'єктів.

Як уже зазначено, будинок Крістерів знаходився в історичній місцевості Пріорка, що вперше згадана в документах XIII ст. [6]. Тривалий час Пріорка належала домініканам і являла собою невелике селище, навколо якого розташовувалися «обширные нивы Конвентские» [7]. В середині XVII ст. її передали Братському монастирю, а в 1701 р. – київському магистрату [8]. До складу Києва місцевість увійшла в 1834 р. [9].

У 1850 р. велику вкриту лісом ділянку землі на Пріорці (близько 38 десятин – 54,5 га), що була власністю угорського князя Естергазі, придбав саксонець Вільгельм Готліб Крістер. На цій території він заснував «Садівництво та насінневе господарство «В. Крістер», що згодом стало одним із найбільших і найвідоміших у Південно-Західному краї садових господарств. Насіння та саджанці В. Крістер виписував із Прибалтики, пізніше – з Бельгії. З часом

він перетворив свою садибу на квітучий сад із чудовим розсадником плодкових дерев, овочів і квітів. Деякі дерева, посаджені Крістером, збереглися до нашого часу – дуб Крістера, ялиця Крістера та ділянка дубово-соснового лісу (0,7 га) в районі вулиць Вишгородської–Осиповського – є сьогодні пам'ятками природи [10]. В. Крістер насаджував також нові, невідомі раніше в цій місцевості рослини, завіз дерева-екзоти. Крім того, він завіз зразкове молочне господарство, найкращу в Києві пасіку, розводив рибу, займався акліматизацією винограду, виробляв вино [11].

Після смерті Вільгельма Крістера (†1890) садівництвом керував його син Юліус [12]. Він гідно продовжив справу батька, придбав нові землі, заклав розсадники на Нивках й у інших місцях.

Продукція фірми Крістерів експонувалася й отримала високу оцінку на сільськогосподарській і промисловій виставці 1897 р. [13]. Рослини, які вони вирощували, вирізнялися гарними якостями та сортовою чистотою. Сучасні дослідники, співробітники Національного ботанічного саду ім. М. Гришка НАН України, високо оцінюють внесок Крістерів у інтродукцію рослин [14].

З появою садівництва Крістера частину Пріорки, де воно знаходилося, стали називати «урочище Крістера», «Крістєрова гірка» – тож на карті Києва з'явилася нова топонімічна назва, що відображала складний, притаманний цій місцевості рельєф. Для Києва, унікальний природний ландшафт якого

ПЛОДОВЫЙ ПИТОМНИКЪ,
САДОВОДСТВО,
ДЕЛО И КУЛЬТУРА СЪЕМЯНЪ
Юлія Васильевича Крістера,
ПОДЪ ФІРМОЮ
В. Крістеръ въ Києвъ.

Основана въ 1851 году.

В. Крістеръ.
Основатель Фирмы въ г. Апп. 1850 г.

М. В. Крістеръ.
Владелецъ Фирмы

Въ началѣ всеначинатія существованія деловому обширному молочному хозяйству и большѣмъ количеству посадкамъ, благодаря разумному выбору сортовъ плодовыхъ деревьевъ и ихъ лучшей вѣстости, а также за болю убойкой селекціонной доводкой при отбѣлѣ были выведены антонимныя, фруктоватыя и декоративныя деревца и кустарнички. Въ первое же годъ требованія въ послѣдней матеріалъ такъ увеличился, что фирма для расширения этой отрасли принуждена была расширить часть владѣнія, а вслѣдствіи и увеличить заботы.

Въ 1897 году подлѣ питомника была занаѣта площадь въ размѣрѣ 28 десятинъ, изъ которыхъ въ предѣлахъ Кіева принадлежала Пріорка, гдѣ и до сего поръ находится главная контора.

Благодаря увеличенію потребной заведенія фирму начали отдѣлять питомникомъ въ **Фрунзѣвѣ** (по Никитинскому шоссе) въ размѣрѣ 20 десятинъ, въ **Литовскѣ**, (10 десятинъ отъ Кіева) въ размѣрѣ 70 десятинъ, гдѣ крокъ того ведутъ обширныя культуры розмарина, смолы, и съ настоящеею

гола открываются спеціализованная культура разныхъ сортовъ (поздненька) грушъ, яблонъ, розъ и проч. въ обширныхъ размѣрахъ.

Фирма В. Крістера въ настоящее время представляетъ собой для Юго-Западной части киевщины одно изъ обширнѣйшихъ и вѣднѣйшихъ матеріаломъ садовому хозяйству съ исключительныхъ оборотовъ до 1000000 рублей.

Въ настоящее время вѣднѣйшая часть, исключительной больше 400 сортовъ яблонъ, 400 сортовъ грушъ, 20 сортовъ вишенъ и черешенъ, 20 сортовъ персиковъ, 20 сортовъ абрикосовъ и 25 сортовъ вишневыхъ семечъ вывучены по сорту и вѣстости для нашей вѣстости.

Изъ декоративныхъ вѣднѣйшихъ для парковъ и аллей больше 300000 розныхъ деревьевъ и травянистыхъ вѣднѣйшихъ кустарничковъ.

Магазинъ: Кіевъ, Институтская, Телефонъ № 254.

Реклава фірми Крістерів. 1898 р.

є невід'ємною частиною його культурного, духовного ландшафту [15], значення подібних топонімів і необхідність їх збереження – беззаперечні.

Садиба Крістерів – з великою ділянкою лісу, садком, ставками – стала чудовою рекреаційною зоною. Крім того, поруч знаходилися дачі, серед яких – уже згадана відома дача С. Кульженка під назвою «Кинь-Грусть». Відтак, садівництво Крістерів усе частіше стали називати «дачею». Саме під назвою «дача Крістера» садибу було позначено на багатьох планах Києва кінця XIX – початку XX ст.

За літературними джерелами, заснування фірми В.Крістера відноситься до 1850 [16] або 1851 [17] року. Але архівні документи свідчать про те, що власником садиби він стає «по постановленню городской Думы, состоявшемуся 15 марта 1873 года» [18]. За планом садиби, складеним у 1879 р. київським землеміром О. Терським, від вул. Вишгородської до подвір'я, сформованого житловими та господарськими спорудами, було прокладено пряму дорогу; саме по ній наприкінці 1950-х років пройшла вул. Осиповського. При суміщенні сучасної топооснови з історичними планами садиби, після попереднього приведення планів до однакового масштабу вдалося встановити, що садове господарство знаходилося в межах сучасних вулиць Вишгородської–Западинської–Вітряні Гори–Красицького. Нині це декілька кварталів Подільського району, в яких розташовані: сучасний житловий комплекс «Паркове місто» (його будівництво розпочато в 2008 р.) з парком і залишками колишнього ставка, Інститут харчової біотехнології та геноміки НАН України, частина житлового масиву Вітряні Гори з 5–9-поверховою забудовою 1960–1980-х років, парк поза кінотеатром ім. Шевченка.

Подвір'я з житловими та господарськими спорудами «дачі Крістера» займає прямокутну в плані ділянку в північній частині садиби; решта території була розділена на зони: посеред садиби – великий став, на схід від головної дороги – садок і частина лісу з віковими дубами, в західній частині ділянки – городи та сіножаті. Двоповерховий дерев'яний будинок, в якому мешкало кілька поколінь родини, Вільгельм Крістер збудував у 1880 р. [19]. В Державному архіві м. Києва вдалося знайти проект, який було взято за основу під час зведення споруди, але ім'я його автора документи не повідомляють. Порівнюючи проектні креслення з фотографіями нещодавно демонтованого будинку можна зазначити, що лише його основне ядро точно відповідало проекту. За час свого існування будинок двічі перебудовувався. В період до 1917 р. було прибудовано двоповерховий об'єм на 2 вікна з правого від головного фасаду боку. До цього ж періоду можна віднести одноповерхову цегляну прямокутну в плані споруду, що також була добудована з правого боку й мала, очевидно, господарське призначення. Другу прибудову – одноповерховий об'єм, що примикає до основного будинку ліворуч – можна датувати першою половиною XX ст.

З добудовами будинок мав габаритні розміри 34×12×10 м. Розташовувався уздовж червоної лінії сучасної вул. Осиповського, в глибині території, що нині належить зазначеному вище академічному інституту. Стіни будинку Крістерів були зведені з бруса і зовні зашиті дошками. В оздобленні фасадів застосовувалися елементи неокласицизму. Головний вхід був обладнаний дерев'яним ганком із різьбленими колонами, на які спирався трикутний фронтон; над фронтоном розміщувалися виготовлені з металу цифри «1880» – дата зведення будинку. Деталі фасаду (наличники вікон, міжповерховий і вінчаючий карнизи, ганки) прикрашав дерев'яний прорізний декор, дуже популярний в оздобленні фасадів житлових споруд кінця XIX – початку XX ст.

На момент знесення до будинку було влаштовано 3 входи з боку головного фасаду. Центральний вхід вів у поперечний коридор, що мав ліворуч і праворуч входи до приміщень з анфіладною системою планування. Наприкінці коридору знаходилися дерев'яні сходи на другий поверх. Зі сходового майданчика другого поверху можна було потрапити до великого залу, що мав вихід на терасу, влаштовану над ганком головного входу.

За своїми архітектурно-художніми якостями будинок Крістерів тяжіє до дерев'яних дачних будинків, але, враховуючи, що садиба використовувалася цілий рік і повинна була приносити прибуток від продажу насіння, саджанців, сільськогосподарської продукції, – цей будинок, у якому власники мешкали постійно, не можна вважати дачею. Він був «родинним гніздом» для декількох поколінь Крістерів; неподалік від нього, як свідчать деякі публікації, знаходився родинний некрополь [20]. Отже, типологічно будинок відображає перехідний етап від садибної забудови до дачної.

Після жовтневого перевороту 1917 р. садибу Крістерів було націоналізовано, з 1925 р. тут розміщувалася дитяча трудова колонія. Крім навчання в школі-семирічці, безпритульні діти, працюючи в колишньому господарстві Крістерів, отримували знання з вирощування садово-городніх культур, насіннезнавства, садівництва [21]. Таким чином, частина території колишньої садиби (непарний бік вул. Осиповського) зберегла первісну функцію: до початку 2000-х років тут знаходився радгосп «Троянда», де вирощувалися овочі та квіти.

Щодо будинку Крістера – його використання в радянський час було далеким від умов, що сприяли збереженню споруди. Тут розміщувалися технікум, пізніше – адміністративні приміщення Інституту хлору, деякий час – склад отрутохімікатів [22]. З 1960-х років будинок належить Інституту харчової хімії і технологій (нині – Інститут харчової біотехнології та геноміки НАН України). Однак, дерево – нетривкий будівельний матеріал. Відсутність відповідних умов утримання, вчасних ремонтних робіт, невизначеність статусу будинку як пам'ятки спричинили те, що він став непридатним для експлуатації.

Незважаючи на це, у 2000 р. будинок Крістерів отримав статус щойно виявленої пам'ятки архітектури (згідно наказу по управлінню охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища від 02.08.2000 р. № 74).

Наступні десять років будинок продовжував перебувати в аварійному стані й не використовувався.

У 2010–2011 роках на замовлення власника – Національної академії наук України – Центр пам'ятокознавства НАН України та НДІ історії архітектури та містобудування провели натурні, архітектурні й історико-архівні дослідження, виконали докладну фотофіксацію та обмірні креслення споруди, після чого в грудні 2011 р. її було розібрано. На основі проведених досліджень розроблено наукову реконструкцію будинку та проект його реставрації (автори – архітектори С.Б. Юрченко, О.Ф. Лихвар), Проектом передбачено реставрацію пам'ятки на останній будівельний період зі збереженням усіх історичних нашарувань.

Аналіз наведених у даній статті джерел дозволяє зробити наступні висновки. Будинок Крістерів – цікавий зразок дерев'яної житлової забудови Києва кінця XIX – початку XX ст., що на сьогодні стала типологічно рідкісною. Він пов'язаний із родиною відомих садівників Вільгельма та Юліуса Крістерів, професійна діяльність яких була високо оцінена сучасниками і нащадками. Отже, поруч із архітектурною, будинок має також історичну цінність, що не було враховано під час надання йому статусу пам'ятки.

Господарство, започатковане Крістерами, хоча і в значно меншому обсязі, але продовжувало функціонувати в радянський час; у цілому воно проіснувало більше 150 років. Зелена зона, створена Крістерами на Пріорці, підтверджувала статус Києва як міста-саду. Окремі об'єкти колишньої садиби (ділянка лісопарку, дерева, ставки) збереглися до нашого часу й нині становлять велику природоохоронну, наукову та культурну цінність. Разом із будинком, який, на жаль, не вдалося зберегти в автентичному вигляді, вони утворюють складну та рідкісну для Києва комплексну пам'ятку, в якій поєднані природні (розташовані на досить великих територіях!), архітектурні й історичні об'єкти. Розібраний будинок Крістерів був не тільки опорним елементом усього комплексу, але й носієм закладеного в ньому духовного, емоційного змісту. В цьому сенсі реалізація проекту реставрації будинку набуває особливого значення.

Джерела та література

1. *Абрамова І.* Дача Лесіша в Святошині (архітектура Київських околиць) // *3 історії української реставрації.* – К., 1996. – С. 195–197.
2. *Звід пам'яток історії та культури України.* Кн. I, ч. II. – К., 2004. – С. 927–929.
3. *Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка 1897 года и ее участники.* – К., 1898. – 146 с.; *Осипов А.* Пятидесятилетие садоводства фирмы В. Кристер в городе Киеве в предместье Приорки. 1850-1900 гг. – К., 1900. – 24 с.;

4. *Гордий А.* Урочище «Горка Кристера» // Зеркало недели. – 2006. – 21 липня. – С. 8; *Кальницький М.* Немецкая засада // Контракты. – 2008. № 13. – С. 70–73; *Король В.* Почему грустит Кинь-Грусть // Киевские ведомости. – 2003. – 2 вересня. – С. 6; *Ромазнович Н.* «Кристерова горка» и ее хозяева // Киевские ведомости. – 1995. – 17 червня. – С. 15; *Рыбаков М.О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С. 26.
5. Державний архів міста Києва (далі – ДАМК), ф. 100, оп. 1, спр. 1333; ф. 163, оп. 30, спр. 20; ф. 163, оп. 41, спр. 1877; ф. 143, оп. 2, спр. 1198.
6. *Пономаренко Л., Різник О.* Київ: Короткий топонімичний довідник. – К., 2003. – С. 85–86.
7. *Якубовский Г.* История возникновения пригорода Приорки // Известия Киевской городской Думы. – 1910. – № 6–7. – С. 1.
8. Там само. – С. 2.
9. *Пономаренко Л., Різник О.* Вказана праця. – С. 86.
10. Природно-заповідний фонд міста Києва. Довідник. – К., 2001. – С. 44–47.
11. *Рыбаков М.О.* Вказана праця. – С. 26.
12. ДАМК, ф. 143, оп. 2, спр. 1198, арк. 6.
13. Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка 1897 года и ее участники. – К., 1898. – С. 14–15.
14. *Мельник В.Л., Рубцова О.Л.* Садівництво Вільгельма Кристера в Києві – важливий осередок інтродукції рослин // Інтродукція рослин. – 2010. – № 1. – С. 111–117.
15. *Звіряка А.* Культурний ландшафт у формуванні території м. Києва // Регіональна історія України : Зб. наук. ст. – Вип. 4. – К., 2010. – С. 227–236.
16. *Рыбаков М.О.* Вказана праця. – С. 26.
17. Киевская сельскохозяйственная... – С. 50.
18. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 1877, арк. 7.
19. Там само, ф. 163, оп.41, спр. 1877, арк. 6.
20. *Гордий А.* Вказана праця. – С. 8.
21. *Рыбаков М.О.* Вказана праця. – С. 27.
22. *Гордий А.* Вказана праця. – С. 8.

***Абрамова И.В.* Дом Кристеров на Приорке: к проблеме охраны объектов культурного наследия**

В статье на основе библиографических и архивных исследований прослежена история возникновения и функционирования дома известных садоводов Кристеров, находящегося в исторической местности Приорка в северной части Киева. Рассмотрены архитектурно-художественные качества дома Кристера как объекта культурного наследия и его значение для истории Киева.

Ключевые слова: дом Кристера, усадьба Кристера, загородная (дачная) архитектура, комплекс памятников природы, архитектуры, истории, охрана и сохранение памятников.

***Abramova I.V.* The Krister's House on Priorka: to the problems of security the cultural heritage objects**

In the article on the basis of bibliographic and archival sources tracked the history of origin and functioning of the house of the known gardeners Kristers that was situated in historical locality of Priorka in the north part of Kyiv. Architecturally-artistic qualities of as an object of cultural heritage and its importance for the history of Kyiv is considered.

Key words: Krister's house, Krister's mansion, country architecture, complex of monuments of nature, architecture, history, protection and preservation of monuments.

Подано до друку: 16.02.2012 р.

УДК 358.853+712.2

М.Е. ГРОМОВА

Історичні міські ландшафти в контексті збереження культурної спадщини

Стаття присвячена актуальним проблемам охорони культурної спадщини, зокрема, збереженню історичних міських ландшафтів, у контексті активізації містобудівних перетворень. Увагу зосереджено на об'єкті всесвітньої спадщини «Софійський собор з прилеглими монастирськими спорудами, Києво-Печерська лавра». Охоплено комплекс проблем, пов'язаних із його інтегрованістю в історичне міське середовище, що постійно розвивається.

Ключові слова: Національна культурна спадщина, охорона культурної спадщини, охорона і збереження об'єктів культурної спадщини, проблеми збереження історичних міських ландшафтів, історичне міське середовище, вплив сучасної урбанізації, збереження історичних міських ландшафтів, архітектурний ансамбль Києво-Печерської Лаври, межі буферних зон, традиційний характер середовища, об'єкт всесвітньої спадщини, Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра.

Культурна спадщина для українського народу була і є чи не головним чинником формування власного духовного світу; виокремлення своєї ідентичності як важливої складової історичної пам'яті. Цьому сприяли протягом віків очільники влади як державної, так і духовної.

Ми пам'ятаємо славетні постаті митрополита Петра Могили, який власним коштом відбудовував із руїн і прикрашав давньоруські храми, гетьмана Івана Мазепи, який піклування про збереження та спорудження величних храмів підніс до державного рівня, започаткувавши традицію покровительства над духовними осередками серед української еліти. Саме таким постатям ми завдячуємо збереженості визначних архітектурних комплексів Києво-Печерської лаври, Софії Київської, стародавнього Чернігова та багатьох інших центрів культури.

Для нашої держави, для сучасників і майбутніх поколінь питання національної культурної спадщини, її відновлення й збереження є пріоритетними. Зокрема про це йшлося на засіданні Громадської гуманітарної ради, яке відбулося 11 листопада 2011 р. під головуванням Президента України В.Ф. Януковича за присутності визначних діячів науки та культури. На засіданні було зроблено акцент на завершенні всеукраїнського аудиту національної культурної спадщини, а також щодо важливості прийняття стратегії гуманітарного розвитку України.

Україна як член європейської спільноти є учасницею низки конвенцій, що покладає на державу відповідальність за збереження своєї безцінної культурної спадщини. Враховуючи велич нашої історії, Президент України на згаданому засіданні Громадської гуманітарної ради відзначив, що в цих питаннях ми повинні стати прикладом для європейського співтовариства. За словами Глави держави, «активізація нового будівництва без урахування вимог щодо охорони всесвітньовідомих українських історичних об'єктів, вимагає вжиття на державному

рівні невідкладних заходів» [1] (до речі, на цьому неодноразово наголошували експерти ЮНЕСКО). При цьому законодавством повинно бути чітко визначено пріоритетність вимог охорони культурної спадщини над містобудівною діяльністю. Обсяг охорони та збереження об'єктів культурної спадщини має визначатися не лише інтересами будівельників, але й принципами, встановленими конвенціями, ратифікованими Україною у сфері охорони культурної спадщини, відповідати міжнародним зобов'язанням України, доповнивши його нормами щодо регулювання питань охорони об'єктів Всесвітньої спадщини. Слід пам'ятати, наголосив Президент України на згаданому засіданні Громадської гуманітарної ради, що «культурна спадщина українського народу є невід'ємною частиною культурної спадщини всього людства, тому маємо докласти зусиль щодо забезпечення належного рівня її охорони і збереження» [2].

Виходячи із завдань, визначених Президентом України у сфері охорони культурної спадщини, на даному етапі особливо актуальними є проблеми збереження історичних міських ландшафтів, пов'язані з активізацією містобудівних перетворень – тобто концентрація уваги не на окремо взятих об'єктах культурної спадщини, а на охопленні комплексу проблем, пов'язаних з їхньою інтегрованістю в історичне міське середовище, що постійно розвивається.

Поняття *історичного міського ландшафту* було сформульоване у Віденському меморандумі (травень 2005 р.) «Всесвітня спадщина та сучасна архітектура – управління історичним міським ландшафтом» [3]. Згідно з названим документом і з урахуванням «Рекомендацій ЮНЕСКО щодо охорони та сучасної ролі історичних територій» (1976) [4] поняття «історичний міський ландшафт» означає «ансамблі будь-якого поєднання будинків, споруд та вільних просторів у їхньому природному й екологічному оточенні, включаючи археологічні та палеонтологічні місця, що впродовж досить тривалого часу утворили в міському середовищі людські поселення, зв'язність та цінність яких визнано з археологічного, архітектурного, доісторичного, історичного, наукового, естетичного, соціокультурного й екологічного погляду. Такий ландшафт сформував суспільство нових часів і має велике значення для розуміння нами нашого нинішнього способу життя» [5].

Як показує досвід, історичні міські ландшафти найбільше потерпають від нестримного впливу сучасної урбанізації. Ця проблема не є виключно українською – вона виходить за межі однієї держави та є загальносвітовою. Враховуючи загрози, що набули протягом останнього часу глобального характеру, 10 листопада 2011 р. в Парижі на засіданні 36-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, в роботі якої автори цього дослідження довелось брати безпосередню участь у якості члена української делегації, було розглянуто й затверджено остаточний текст «Рекомендації про історичні міські ландшафти».

Розробка цього винятково важливого документа тривала понад 5 років. Упродовж 2006–2011 років було проведено 10 засідань із залученням експер-

тів з проблематики збереження історичних міських ландшафтів із різних країн. Останнє з них – Міжурядова нарада експертів – відбулося 25–27 травня 2011 р. у Штаб-квартирі ЮНЕСКО. На цьому засіданні було прийнято заключний проект тексту «Рекомендації про історичні міські ландшафти». В засіданнях і розробці проекту тексту Рекомендації взяли участь повноважні представники країн практично всіх континентів.

Згідно з ухваленим текстом «Рекомендації про історичні міські ландшафти», *історичний міський ландшафт* – це «міський район, що розглядається як результат історичного нашарування культурних і природних цінностей і атрибутів, що виходить за межі поняття «історичний центр» чи «ансамбль» у зв'язку із включенням в нього більш широкого міського контексту та його географічних параметрів». «Більш широкий міський контекст» включає в себе, зокрема, топографію, геоморфологію, гідрологію та природні особливості, характер його історичної та сучасної забудови, наземну та підземні інфраструктуру, відкриті простори та сади, методи землекористування та просторову організацію, особливості сприйняття та візуальні співвідношення, а також всі інші елементи міської структури» [6].

Питання збереження історичного міського ландшафту в такому розширеному контексті є особливо актуальним для Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника з урахуванням його винятково важливої ролі в містобудівній структурі центральної частини Києва.

Ці питання постійно перебувають у полі зору як фахівців Заповідника, так і міжнародних експертів ЮНЕСКО, які щороку відвідують Україну з моніторинговою місією об'єкта зі списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Софійський собор з прилеглими монастирськими спорудами, Києво-Печерська лавра» та за результатами візитів виносять відповідні рішення, обов'язкові до виконання державами-учасницями для забезпечення збереження об'єктів, включених у зазначений список всесвітньої спадщини. І в 2010 р., і в 2011 р. рішення стосувалося збереження панорами міста Києва з боку схилів Дніпра. Місія рекомендувала ввести мораторій на спорудження багатоповерхових будівель, здатних негативно вплинути на сформовану панораму ансамблю Києво-Печерської лаври як об'єкту всесвітньої спадщини.

Споруди Києво-Печерської лаври органічно поєднані з ландшафтним комплексом Печерського плато та долиною р. Дніпро. При цьому слід зазначити, що історичний ландшафт Київських гір та долину р. Дніпро з островами віднедавня оголошено ландшафтною пам'яткою місцевого значення [7], яка також включена в межі центрального історичного ареалу міста Києва.

Будівлі підвищеної поверховості, що протягом останнього часу постають у силуеті старого міста, впливають на радикальну зміну масштабу, призводять до руйнації важливих візуальних осей його винятково важливого правобережного абрису. Враховуючи зазначене, особливої уваги потребують проблемні питання, пов'язані з містобудівними перетвореннями в центральній части-

ні міста з метою забезпечення збереження домінантного значення ансамблю Києво-Печерської лаври у панорамі цієї частини міста, яка охоплена системою пам'яткоохоронного зонування.

Значним поступом в цьому напрямку стало коригування меж буферних зон ансамблю споруд Софії Київської та Києво-Печерської лаври шляхом їхнього об'єднання з включенням паркової зони правобережних придніпровських схилів. Таким чином, сумарна площа об'єднаної буферної зони збільшилася майже в 2 рази – з 107 до 277 га за рахунок земляних укріплень Печерської фортеці, дніпровських схилів і частини акваторії р. Дніпро, що є невід'ємними елементами ландшафтного середовища Києво-Печерської лаври, й охопила території, які є винятково важливими для формування панорами центральної частини міста з боку р. Дніпро. Щоправда, досягти вирішення проблемних питань, пов'язаних зі збереженням традиційного характеру середовища, шляхом запровадження спеціального режиму в межах розширеної буферної зони не вдалося. Новобудови-хмарочоси на кшталт будівлі на Кловському узвозі, що виникають протягом останнього часу в історичному центрі міста та викликають занепокоєння як фахівців-пам'яткоохоронців, так і пересічних киян стосовно їхнього гіпертрофованої масштабності, розташовані за межами розширеної буферної зони об'єкта зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями, Києво-Печерська лавра». Разом із тим, зазначена будівля та низка інших подібних новобудов значно вплинули на зміну історичного міського ландшафту прибережної нагірної частини центру міста, його характерних особливостей і цінностей, пов'язаних із навколишнім середовищем, домінуючим компонентом якого впродовж століть був ансамбль Києво-Печерської Лаври.

З урахуванням зазначеного, слід зауважити, що впродовж останніх десятиліть наукова та практична діяльність з охорони міської спадщини значно змінилася. Збереження міської спадщини у всьому світі стало важливим сектором державної політики. Виходячи із викликів і загроз, що постають протягом останнього часу – швидких і неконтрольованих темпів урбанізаційних перетворень, що призводять до просторової фрагментації, та, навіть, деградації середовища – найбільш оптимальним способом розв'язання цих проблем, на думку провідних світових фахівців-пам'яткоохоронців, є використання т.зв. ландшафтного підходу.

Забезпечуючи економічні, соціальні та культурні можливості, урбанізація здебільшого призводить до неконтрольованих змін, які можуть підірвати «відчуття місця», цілісності міської тканини та її самобутності. Саме ландшафтний підхід, відповідно до «Рекомендації про історичні міські ландшафти» дозволяє «більш ефективно вирішувати нові проблеми та використовувати нові можливості, сприяє збереженню характерних особливостей і цінностей, пов'язаних з їх історією і колективною пам'яттю, а також із навколишнім середовищем» [8].

За належної організації управління на основі підходу, орієнтованого на історичні міські ландшафти, такі функції як туризм і відповідні послуги є важливими чинниками, що здатні сприяти збереженню історичних міських районів і їх культурної спадщини разом із забезпеченням зростання рівня економічного та соціального добробуту.

«Рекомендацією про історичні міські ландшафти» пропонується широкий спектр традиційних й інноваційних механізмів із урахуванням місцевих умов, які можуть включати такі елементи як заохочення громадянської активності, системи регламентування (законодавчі та регламентаційні заходи), дослідження та планувальні рішення (документування й картування культурних і природних характеристик, оцінка впливу на спадщину, суспільство та навколишнє середовище), а також відповідні фінансові інструменти.

Слід зазначити, що Заповідником спільно з науково-дослідними та науково-проектними організаціями пам'яткоохоронного профілю ведеться планована робота, пов'язана з дослідженням такої комплексної багатопланової структури як ансамбль будівель і споруд Києво-Печерської лаври, а також прилеглих історичних міських районів з метою визначення їх цінності, розуміння їх значущості для документування, осмислення та представлення цієї комплексної структури, а також її компонентів.

Визначна універсальна цінність Києво-Печерської лаври як духовного, культурного та просвітницького осередку, який є відображенням вірувань, традицій і культурних звичаїв східних слов'ян, була набута внаслідок діяльності засновників і насельників монастиря – чернечої громади. Нині на території об'єкта співіснують Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник і діючий православний чоловічий монастир – Свято-Успенська Києво-Печерська лавра. Повернення чернечої громади в лавру дозволило зберегти самобутність цього місця, його особливої атмосфери та духовності.

Діючи в душі настанов і вимог міжнародних пам'яткоохоронних документів, до яких приєдналася Україна, в т.ч. щойно ухвалені «Рекомендації про історичні міські ландшафти», а також завдань, визначених Президентом України на засіданні Громадської гуманітарної ради 11 листопада 2011 р., Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник проводить значну роботу. На цей час практично завершено роботи з паспортизації пам'яток і об'єктів культурної спадщини Заповідника; спільно з фахівцями Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України опрацьовано Концепцію плану організації території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (має стати основою для Плану управління ансамблем Києво-Печерської лаври як об'єкта, включеного до Списку всесвітньої спадщини), яка має бути «вмонтована» в рішення Генерального плану розвитку міста Києва до 2025 р., що наразі опрацьовується. Спільно з Головкив'ярхітектурою започатковано опрацювання засад розпланувально-регуляторних рішень з ураху-

ванням ландшафтного підходу до збереження об'єктів Заповідника та прилегло-го середовища. Крім того, фахівцями Заповідника спільно з керівництвом Свято-Успенської Києво-Печерської лаври забезпечується ведення постійного інженерно-геологічного моніторингу території, здійснення масштабних робіт з реконструкції інженерних мереж, протизсувних заходів.

Проведений аналіз існуючої містобудівної ситуації, зокрема силуетів і панорам центральної частини міста з боку Дніпра, дає підстави дійти висновку щодо втрати на цей час важливих точок візуального сприйняття ансамблю пам'яток Заповідника в південно-східному секторі розпланувальної структури м. Києва включно з мостом ім. О.Є. Патона, Залізничним мостом, Березняківською набережною тощо. Разом із тим, лаврський ансамбль продовжує відігравати «першу скрипку» в сформованій міській панорамі північно-східного сектора лівого берега долини р. Дніпро від Московського мосту до мосту Метро.

Панорама київських гір із Києво-Печерською лаврою й іншими величними храмами доби Київської Русі й Гетьманщини з лівобережжя зафіксовані на численних картинах, гравюрах, листівках і світлинах. Ці зображення, що дійшли до нас із глибини віків, є цінними свідченнями величі та духовного піднесення Києва як «вічного міста», «матері міст руських», «українського Єрусалима» на берегах «українського Йордану», є класичними прикладами іконографічних документів своєї епохи. Нашим спільним завданням на цей час є забезпечення збереження панорами центральної частини міста, зокрема Печерська, з боку Дніпра й унеможливлення порушення домінантного значення ансамблю Києво-Печерської лаври як об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Важливим аспектом у справі збереження історичних міських ландшафтів є міжнародне співробітництво. Зокрема в розділі VI «Рекомендації про історичні міські ландшафти» вказано на необхідність «розповсюдження найбільш ефективного практичного досвіду та отримання уроків з різноманітних регіонів світу з метою зміцнення мережі спільного використання знань та створення потенціалу» [9].

Помітну роль в цьому сенсі відіграв Міжнародний семінар «Роль релігійних громад в управлінні об'єктами всесвітньої спадщини», який проходив 5 листопада 2010 р. у м. Києві в межах проголошеного Генеральною Асамблеєю ООН Міжнародного року зближення культур за участі Центру всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Ініціатором і координатором заходу виступив Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Семінар став основою широкої дискусії та діалогу в питаннях поліпшення довгострокового всебічного управління об'єктами всесвітньої спадщини. На його засіданнях обговорювалися спільні програми та проекти захисту пам'яток і об'єктів, якими управляють релігійні громади самостійно чи спільно з державними установами, із залученням відомих міжнародних експертів, національних директивних органів, місцевих керівників і представників релігійних структур всього світу.

Напрацювання, вироблені учасниками Міжнародного семінару, лягли в основу «Київської резолюції щодо питань захисту об'єктів релігійної спадщини в рамках Конвенції всесвітньої спадщини» [10].

Сьомий пункт цього документа, зокрема, наголошує, що «існуючі релігійні об'єкти часто вносилися до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО за рахунок свого релігійного та духовного значення, в інших випадках, однак, релігійні об'єкти та священні місця можуть бути невід'ємною частиною великих ансамблів, таких як історичні міста, культурні ландшафти і природні об'єкти» [11].

На вказаному семінарі Заповідником була досягнута домовленість з представниками польської сторони щодо проведення спільного науково-практичного семінару стосовно набутого досвіду управління об'єктом всесвітньої спадщини – Кальварія Зебжидовська (Малопольське воєводство). Названий об'єкт має чимало спільних рис із ансамблем Києво-Печерської лаври. По-перше, він так само є місцем постійної дислокації чернечої спільноти, по-друге, є важливим національним паломницьким центром, і, нарешті, по-третє – так само органічно поєднаний із ландшафтною основою. Запозичення європейського досвіду в частині систем регламентування та механізмів, що стосуються знань і планування, спрямованих на збереження цілісності й самотності характерних елементів спадщини, вбачається плідним і надзвичайно корисним.

Усвідомлюючи велику відповідальність перед наступними поколіннями за збереження визначної пам'ятки всесвітньої спадщини – ансамблю Києво-Печерської лаври, багато чого вже зроблено. Багато ще необхідно зробити. Оскільки Національним Києво-Печерським історико-культурним заповідником накопичено значний досвід у справі збереження історичного ландшафту та визначного архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври як його невід'ємного компонента, вбачаємо доцільним проведення у Заповіднику міжнародного круглого столу за участю провідних фахівців з пам'яткоохоронної проблематики, дотичних до проблематики збереження історичних міських ландшафтів.

Лише діючи спільними зусиллями, нам вдасться досягти успіху у нелегкій, але шляхетній справі охорони та збереження безцінної культурної спадщини, зокрема історичних міських ландшафтів, які належать до «найбагатших та найрізноманітніших проявів <...> культурної спадщини, сформованої попередніми поколіннями <...> яка є ключовим свідченням зусиль і сподівань людства, що пронизують простір і час» [12].

Джерела та література

1. Вступне слово Президента України Віктора Януковича на засіданні Громадської гуманітарної ради (Засідання Громадської гуманітарної ради від 11.11.2011) [Електронний ресурс] // Президент України Віктор Янукович. Офіційне Інтернет-представництво [веб-сайт]. – [11.11.2011]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/21999.html>. – Назва з екрана: (20.01.2012).
2. Там само.

3. Віденський Меморандум «Всесвітня спадщина та сучасна архітектура – управління історичним міським ландшафтом» (ЮНЕСКО, Комітет всесвітньої спадщини, 2005) // Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. – К. : Фенікс. 2008. – С. 66–69.
4. Рекомендація щодо охорони і сучасної ролі історичних ансамблів. Прийнята 19-ю сесією Генеральної Конференції ЮНЕСКО, Найробі, 26 листопада 1976 р. // Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. – К. : Фенікс. 2008. – С. 55–63.
5. Віденський Меморандум... – С. 66
6. Рекомендації про історичні міські ландшафти» (ЮНЕСКО, Комітет всесвітньої спадщини, 2011). І розділ «Визначення п. 8 та п. 9 [Електронний ресурс] // UNESCO [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002110/211094r.pdf>. – Назва з екрану (30.04.2012).
7. Поточний архів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, «Наказ Міністерства культури України від 03.02.2010 № 58/0/16-10».
8. Рекомендації про історичні міські ландшафти...
9. Там само. Див. Розділ VI «Міжнародне співробітництво», п. 28.
10. Київська резолюція щодо питань захисту об'єктів релігійної спадщини в рамках Конвенції всесвітньої спадщини. ЮНЕСКО, Комітет всесвітньої спадщини 2010 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.kplavra.kiev.ua/cgi-bin/view.cgi?part=seminar&lg=ua>. – Назва з екрану (30.04.2012).
11. Там само.
12. Рекомендації про історичні міські ландшафти...

Громова М.Э. Исторические городские ландшафты в контексте сохранения культурного наследия

Статья посвящена актуальным проблемам охраны культурного наследия, в частности, сохранению исторических городских ландшафтов, в контексте активизации градостроительных преобразований. Внимание сосредоточено на объекте всемирного наследия «Софийский собор с прилегающими монастырскими сооружениями, Киево-Печерская лавра». Охвачены комплекс проблем, связанных с его интегрированностью в исторический городской среде, которая постоянно развивается.

Ключевые слова: Национальное культурное наследие, охрана культурного наследия, охрана и сохранение объектов культурного наследия, проблемы сохранения исторических городских ландшафтов, историческая городская среда, влияние современной урбанизации, сохранение исторических городских ландшафтов, архитектурный ансамбль Киево-Печерской Лавры, границы буферных зон, традиционный характер среды, объект всемирного наследия, Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра.

Gromova M.E. The historical urban landscape in the context of cultural heritage

This article is devoted to actual problems of cultural heritage, including conservation of historic urban landscapes in the context of intensified urban transformations. Attention is focused on World Heritage property «Saint Sophia Cathedral with related monastic buildings, Kyiv-Pechersk Larva». Also the complex of problems is covered, which are associated with integration of its historic urban environment that is constantly evolving.

Key words: National cultural heritage, protection of cultural heritage, protection and conservation of cultural heritage properties, problems of historical urban landscape conservation, historical urban environment, the impact of modern urbanization, the conservation of historical urban landscape, the architectural ensemble of Kyiv-Pechersk Lavra, the boundaries of buffer zone, the traditional nature of the environment, World Heritage Property, The Holy Dormition Kyiv-Pechersk Lavra.

Подано до друку: 08.05.2012 р.

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

УДК 94/902.3(477.53)«16/19»

О.Б. СУПРУНЕНКО

Курганне грабіжництво XVII–XX ст. у Нижньому Припсіллі

Досліджені за останні роки у Нижньому Припсіллі на Полтавщині кургани дали нові й досить важливі матеріали для вивчення поховальних старожитностей ряду епох Лівобережної придніпровської лісостепової тераси і передстепових просторів регіону. Аналіз розкопаних у 30 курганах об'єктів дозволив також скласти певні уявлення про час появи та перебіг явищ грабіжництва (скарбошукацтва) у насипах поховальних пам'яток. Зокрема, простежені основні етапи розвитку скарбошукацтва від пізньоскіфської до новітньої епох, визначені особливості грабіжницьких ходів, ям і перекопів, охарактеризовані методи пошуку дорогоцінностей або старожитностей мародерами чи скарбошукачами різних епох.

Ключові слова: грабіжники, кургани, Полтавщина, поховання, Псел, скарбошукачі, ходи, шурфи, ями.

Досліджені за останні роки у Нижньому Припсіллі на Полтавщині кургани дали нові, досить важливі й цікаві матеріали не тільки для вивчення поховальних і культових старожитностей ряду епох Лівобережної Придніпровської лісостепової тераси і передстепових просторів Полтавщини, але й у цілому для Середньодніпровського регіону. Басейн Нижнього Псла, що тривалий час залишався своєрідною «білою плямою» на археологічній карті України [1, карти 2–6; 2, карти 1–2; 3, карти 2–4; 6, с. 118–119, 164–165, 282–283, 284–285, 410–411, 414–415, 416–417, 420–421, карти 3–4, 8–9; 12–15], наразі виступає досить добре археологічно вивченою територією, де відомі старожитності майже всіх епох [2].

Планомірні науково-рятивні роботи, продовжування щорічно суцільними площами у зонах облаштування кар'єрів, на майданчиках будівельних робіт, під час прокладання шляхів і трубопроводів, дозволили масово вивчати переважно рядові археологічні об'єкти,

Розділ III

складаючи уявлення про заселення припільських теренів на всіх етапах первісної, середньовічної та пізньосередньовічної історії краю. Розташований у контактній зоні лісостепових землеробських і степових кочівницьких племен, а також на «стику» економічних інтересів різних груп населення Лівобережжя та Правобережжя Дніпра впродовж низки епох [3, с. 42, 152–153; 39], цей район поблизу Дніпровських переправ завжди привертав до себе увагу та посилений інтерес носіїв різних археологічних культур, чималої кількості племен і народів, чий історичний шлях був пов'язаний із Наддніпрянщиною. Внаслідок цього у Нижньому Припільлі виявилися зосередженими чимало поховальних пам'яток, здебільшого курганів.

У ході археологічного вивчення 2003–2011 років більше 30 насипів, а також залучення до аналізу матеріалів ще 40 курганів, раніше розкопаних у Припільлі, отримана інформація про яскраві й суто ординарні поховальні комплекси, антропологічні, остеологічні та речові знахідки, в т.ч. нового часу. Разом із тим, аналіз досліджених у курганах об'єктів дозволив скласти певні уявлення й про основні етапи поширення грабіжництва (скарбошукацтва) у насипах поховальних пам'яток.

Певні кроки на шляху вивчення діяльності грабіжників різних епох, у т.ч. пізньосередньовічних, уже здійснювалися автором даного дослідження. Маються на увазі дві невеликі роботи, одна з яких була опублікована у збірнику наукових праць «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» [25; 27]. Більш детально «спеціалізований» діяльності грабіжників козацької доби в курганах скіфського часу округи Більського городища автор даного дослідження та І.М. Кулатова присвятили чимало сторінок у роботі про результати досліджень Перещепинського некрополя в Більську [16]. Наразі виникла можливість здійснити чергові кроки щодо аналізу та порівняння раніше отриманих результатів, залучивши матеріали нижньопільських курганів. Необхідно зазначити, що деякі спостереження вже оприлюднювалися друком у кількох монографічних і колективних наукових працях, присвячених вивченню поховальних старожитностей Нижнього Припільля [11, с. 57, 107–108; 15, с. 15–19; 30, с. 41–42; 31, с. 76–78, 84–85, 92–95; 33, с. 53–54, 57; 34, с. 36].

Отже, більшість із вивчених нами курганів на Нижньому Пслі в насипах мали добре простежені сліди діяльності грабіжників, які шукали дорогоцінності, переважно у похованнях доби раннього залізного віку.

Так, перше проникнення до поховального комплексу I часу скіфської архаїки в кургані № 1 групи II поблизу с. Волошиного під Комсомольськом відбулося вже через кілька років після його влаштування – тобто у середині або на початку третьої чверті VII ст. до н.е. [13; 15, с. 35–36]. Проте, поява цього акуратно про-

битого отвору в накатнику, швидше за все, могла і не мати на меті пограбування. До камери, вірогідно, спускалися з метою вилучення окремих важливих в уявленнях сучасників культових предметів зі складу супровідного інвентарю жінки-віщунки чи особи, причетної до культової сфери, яка, до того ж, за життя викликала острах і навіть у похованні залишалася «небезпечним» небіжчиком. Це проникнення не мало ознак пошуку дорогоцінностей, переривання решток супутніх речей, і обмежалося вилученням якихось предметів зі шкатулки. Воно могло бути здійснене й безпосередніми учасниками похоронного обряду. Факти щодо таких дій за скіфської епохи дослідникам відомі [26; 38, с. 25].

Чи не найдавніший із грабіжницьких ходів досліджений у кургані № 2/2009 р. групи курганів I неподалік с. Горбанів Кременчуцького району. Цей хід I недодатковим (3,8 м), дещо скривленим вузьким лазом був направлений до вхідної ями скіфського поховання 5. Саме через нього здійснювалося проникнення до нещодавно влаштованої могили. Час пограбування може відноситися до скіфської епохи. Висловлювалося припущення про ймовірність здійснення цього пограбування населенням пізньоскіфської доби, яке мешкало в заплаві Псла або Дніпра і залишило сліди невеликих селищ вздовж узбережжя цих рік [36, с. 416], обслуговуючи місця влаштування невеликих торжищ і переправ тощо [22, с. 364, 366]. Ділянки культурних нашарувань селищ або стійбищ такого населення у Нижньому Припсілі неодноразово фіксувалися розвідковими обстеженнями [7, с. 29, 45–46, 64, 78, 82, 84, 97, 105, 127; 12; 20; 23, с. 24; 34, с. 29; 35, с. 77–79; 36].

Досить цікавим уявляється й факт знахідки в перекопі над похованням 2 фіналу бронзового – початку раннього залізного віку кургану № 2/2006 р. групи I поблизу с. Солонців Дмитрівської сільради м. Комсомольська – затертої посрібленої «полушки» або чверті копійки Олексія Михайловича (1645–1676) [31, с. 57, 58–59, рис. 59], карбованої на Старому грошовому дворі в Москві або тимчасовому Псковському монетному дворі для сплати жалування військам під час подій Визвольної війни в Україні у 1654–1655 рр. [18, с. 294, табл. 39]. Монету можна пов'язувати з грабіжницькими пошуками, зчиненими у лівобережній частині Придніпровської низовини місцевим населенням чи служилими людьми, направленими з Московської держави до Кременчука у третій чверті XVII ст. Так, вершина кургану була зрита шукачами наживи. Тут виявлені рештки кількох зруйнованих поховань доби пізньої бронзи та початку раннього залізного віку, сліди траншей-перекопів.

Існування грабіжницького промислу у середовищі стрільців (яким і видавали в якості платні за службу такі монети) не видається чимось невірогідним, адже саме представники військового контингенту були добре обізнані з діяльністю «бугровщиків» на сибірських просторах [37, с. 12]. Цілком можливо, що гра-

біжництво з передстепових теренів Лівобережжя Дніпра, котре мало поширення у Подніпров'ї вже з XVI ст. [25, с. 62, 63; 32, с. 9], перемістилося з переселенцями XVII ст. до більш східних районів Московського царства, зокрема до Сибіру.

Виявлені у Припсіллі також і радіально спрямовані прямолінійні ходи грабіжницьких ватаг XVII ст. В той час пограбованими виявилися більшість (понад 95 % серед усіх досліджених) курганів скіфської епохи в могильниках Поворскля та басейну Псла, а ще масовіше – Більського городища та його округи. Грабіжницькі ходи, що з'явилися в ході першого етапу масового пограбування давніх могил, є досить характерними для Перещепинського курганного некрополя [5, с. 60–62, 80–81, 100–102; 27, с. 87–88]. Досліджені вони і на Василівському й Олефіршинському курганних могильниках скіфської епохи [10], інших поховальних пам'ятках цього часу [5, с. 55–56; 8, с. 23–86; 9]. Прикладом подібного грабіжницького ходу є прямий низький підземний «коридор» скарбошукачів (грабіжницький хід I) до поховання 9 в кургані № 1/2009 р. групи I у Горбанях. Його довжина досягала 11 м, а простежений перетин ходу з арковим склепінням мав розміри – 0,75-0,85×0,90 м [36, с. 416–417]. Впевнений, що ці пограбування здійснювалися під час освоєння лівобережних теренів населенням Речі Посполитої, а пізніше – переселенцями на Лівобережжя Дніпра з правого берега, й співпали за своєю появою з розгортанням і поширенням тут селітроварницького промислу [19, с. 428; 25, с. 62–63; 27, с. 88–91].

Дещо пізнішими, як здається, є скривлені в пошуках поховальних камер скіфської епохи ходи мародерів рубежу XVII–XVIII – третьої чверті XVIII ст. – часу більш масового заселення Припсільських просторів. Ці грабіжники мали значно менше знань щодо особливостей розміщення впускних захоронень у насипах місцевих курганів, тому забезпечували зміною напрямків ходів пошук могил, де могли міститися дорогоцінні предмети. За наявності просівів накатників великих ям, влаштування таких підкопів обмежувалося простим вибиранням заповнення скіфських могил «колодязем», як це відбувалося, наприклад, у курганах № 11/2008 р. групи I на місці колишнього хутора та села Підустів, кургану № 2/2010 р. групи III у колишньому с. Лавриківка Кременчуцького району [14, с. 73–75; 17, с. 89–91, рис. 8]. В першому випадку в грабіжницькому перекопі виявлений уламок розписаної ангобами миски початку XVIII ст., а також сліди скидання до полишеної в насипу ями трупів загиблих свійських тварин мешканцями хутора козацької доби [14, с. 75]. У другому – діяльність шукачів скарбів обмежилася відкопуванням глибокого «колодязя» для пошуку ймовірних поховань [17, с. 90].

Але більш характерними для Нижнього Припсілля виявилися недовгі та не надто прямі ходи, в т.ч. з підкопами-печерками, влаштованими задля пошуку знахідок. Вони були спрямовані до центру насипів і досліджені в курганах: № 2/2006

р. групи II неподалік с. Солонців Дмитрівської сільради м. Комсомольська, № 1/2007 р. у складі групи II біля колишнього с. Біланів, у насипу кургану VII поблизу с. Бондарів Кременчуцького р-ну. Такими ж є і грабіжницькі ходи II в обох курганах групи I поблизу Горбанів того ж району з розкопок 2009 р. У випадках з курганами VII неподалік Бондарів та № 1/2009 р. групи I у Горбанях, за знахідками уламків сіроглиняного гончарного посуду, може бути визначений час здійснення таких пошуків. Непрямим свідченням діяльності грабіжників фіналу козацької епохи є знахідка поблизу більшого насипу на схід від Горбанів мідної «денги» 1748 р. часу правління Єлизавети Петрівни (1741–1761).

Чергове масове відновлення грабіжницьких пошуків на курганах в пониззі Псла відбулося наприкінці XIX – на початку XX ст. Воно було пов'язане з отриманням селянами у власність земельних наділів й появою збіднілого прошарку малоземельних і безземельних жителів у місцевих селах. Революційні події, менший контроль владних структур, попит на стародавні речі на антикварному ринку, повідомлення преси про археологічні знахідки стимулювали спроби пошуків останніх власниками на своїх або громадських землях. Відтоді в насипах більшості з досліджених курганів і з'являються сліди неодноразових шурфувань, проникнення підкопами до старих грабіжницьких ходів, залишки перебирання вмісту давно закиданих ям.

Після жовтневих подій і громадянської війни цей процес отримав катастрофічне прискорення й переріс у своєрідний скарбощукацький «бум», спровокований діяльністю горезвісного «Антикваріату», обізнаністю зі старожитностями місцевого вчительства [4, с. 19-21, 34], полишеного напризволяще задіяною в будівництві пролетарського суспільства владою. Ці факти для Кременчуцької округи знайшли вияв у низці архівних документів [21; 24, с. 23].

У середині 1920-х років на території Кременчуцької округи склалася загрозна ситуація, коли, як повідомлялося в донесенні, «округа знаходиться в стані небезпеки. С початку осені почали проводитися розкопки могил і городищ, а [в] последнее время разрушения приобретают чисто эпидемический характер. Раскопками захвачены не только отдельные граждане, но и целые общества. Цель раскопок – это отыскать бочки с золотом и козацким оружием» [21, с. 5]. Такі стихійні розкопки розгорнулися в Устимівці, Глобиному й інших селах, зафіксовані в околицях Єрестівки. Скарбощукачі навіть погрозували зброєю представникам пам'яткоохоронних органів, що вимагали припинення самовільного пошуку [40, с. 121]. У зв'язку з цими подіями Кременчуцький окрвиконком на вимогу Всеукраїнського археологічного комітету схвалив у 1927 р. постанову «Про охорону археологічних пам'яток» [21, с. 5], через рік-два відновив контроль за земляними роботами в окрузі, виділивши навіть кошти на проведення археологічних досліджень за участі київських археологів [40, с. 123].

Отже, саме в 1920-х роках здійснювалися грабіжницькі розкопки скіфського поховання в кургані № 1 у Горбанях, проникнення до скіфських могил кургану № 2 тієї ж групи, курганів VII поблизу Бондарів, № 1 поблизу колишнього с. Біланів, № 1 групи I неподалік с. Базалуків, № 12 групи I у с. Солонцях і насипу № 1/2007 р. на Чирвинському горбі неподалік с. Дмитрівки в околицях Комсомольська. В останньому випадку спроба пограбування була випадково «позначена» знахідкою срібної радянської монети 1929 року [33, с. 15, рис. 8]. Напевне, в 1920-ті роки були черговий раз пограбовані й впускні скіфські поховання в обох курганах (№ 1/2003 р. і № 5/2003 р.) групи III поблизу с. Волошиного, захоронення 15 в насипу № 1 групи I на південний захід від колишнього хут. Дуканичів із розкопок 2005 р. в окрузі Комсомольська [29, с. 56–61, 101–108; 30, с. 41–42, рис. 45]. До речі, сліди заступів або залізних лопат, здійснених за їх допомогою зачисток дна засвідчують новітній час таких проникнень до поховальних комплексів. Часом це супроводжувалося пересіюванням вмісту ям і старих ходів у пошуках дрібних прикрас, полишених попередніми грабіжниками. В цьому плані найбільш наочним прикладом виступають котлован і відвали грабіжницьких розкопок кургану № 1 неподалік Горбанів, де скарбошукачі пересіяли не менше 25 м³ ґрунту, викидавши його у відвал на полу кургану.

Скарбошукацтво в мікрорегіоні було призупинене наприкінці 1920-х – на початку 1930-х роках завдяки виконанню розроблених ВУАК пам'яткоохоронних рекомендацій, згортанню діяльності антикварних крамниць і прийняттям місцевою владою суто силових рішень щодо залучення основних мас вільного від роботи населення у господарських проектах [24, с. 23–24].

Науково-рятивними розкопками 2009 року групи II поблизу колишнього хут. Дуканичів підтвержені дані щодо спроб здійснення грабіжницького пошуку в насипах курганів № 1, № 3 і № 6 наприкінці «спокійних» 1970-х років. У цьому випадку проникнення до насипів курганів вузькими довгими траншеями в пошуках скіфських або пізніших поховань були спровоковані розповідями про виявлені напередодні у зруйнованому будівництвом шосе кургани за рік-два до того дорогоцінної речі.

Насамкінець зазначимо, що бідні на атрактивні та дорогоцінні старожитності кургани Нижнього Псла виявилися до певної міри «оминутими» діями сучасних грабіжників, які, як нам відомо, неодноразово сканували масиви насипів не тільки потужними металодетекторами, а й георадарами. Наразі, розвідковими роботами встановлений факт пограбування у 2002 р. лише одного впускного захоронення в кургані № 1 групи III поблизу с. Солонців [7, с. 131; 28, с. 25]. Насип останнього був пробитий глибоким шурфом у заростях суцільних

кущів із метою пошуку поховання кіммерійської епохи. Навесні 2011 р. мародери черговий раз з'явилися на цьому кургані...

Таким чином, археологічне дослідження курганів може мати ще одну наукову, так би мовити, іпостась – вивчення етапів і способів пограбування поховальних старожитностей як відображення зацікавлення населення козацької та наступної епох найдавнішими об'єктами історико-культурної спадщини, пізніше – появи певних знань про вміст таких стародавніх споруд, а ближче до нашого часу і за сучасної доби – дегенерованих уявлень про пам'ятки як об'єкт наживи, спровоковані попитом на старожитності у приватних збірках «освічених» колекціонерів і закордоном.

Джерела та література

1. Археологія Української РСР : У 3-х т. – Т. 1 : Первісна археологія / АН УРСР, ІА ; ред. кол. тому: С.С. Березанська, Ю.М. Захарук, Д.Я. Телегін (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1971. – 452 с.
2. Археологія Української РСР : У 3-х т. – Т. 2 : Скіфо-сарматська та антична археологія / АН УРСР, ІА ; ред. кол. тому: В.О. Анохін, Л.М. Славін, А.І. Тереножкін (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1971. – 504 с.
3. Археологія Української РСР : У 3-х т. – Т. 3 : Раньослов'янський та давньоруський періоди / АН УРСР, ІА ; ред. кол. тому: В.Й. Довженок (відп. ред.), М.П. Кучера, А.Т. Сміленко. – К. : Наук. думка, 1975. – 504 с.
4. *Бирюков В.П.* В.М. Щербаковський і его лекції на курсах українознавства в городі Хоролі Полтавської губ. (Юль, 1917 г.) / Бирюков В.П. [публ. Супруненко О.Б.] // ПАЗ: 36. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; редкол.: Бондаревський П., Моця О., Супруненко О. (відп. ред.) [та ін.]. – Полтава : Археологія, 1995. – Ч. 4. – С. 14–36.
5. *Гейко А.В.* Нові дослідження Малотростянецького могильника в Поворсклі / Гейко А.В., Салегін С.В. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: 36. наук. пр. / ІА НАНУ ; ЦП НАНУ і УТОПІК ; ЦОДПА УК ПОДА ; редкол.: Івакін Г.Ю., Ковальова І.Ф., Супруненко О.Б. (наук. ред.) [та ін.]. – К. ; Полтава : Гротеск, 2011. – С. 50–59.
6. Давня історія України : У 3-х т. – Т.1 : Первісне суспільство / НАНУ, ІА ; ред. кол. тому: В.Н. Станко (відп. ред.), С.С. Березанська, М.І. Гладких [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1997. – 559 с.
7. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / ЦП НАНУ і УТОПІК ; ПКМ ; ЦОДПА УК ПОДА ; [упор., наук. ред. Супруненко О.Б.; ред. кол.: Близнюк І.Ф. (гол. редкол.) [та ін.]. – К. ; Полтава : Полтав. літератор, 2008. – 148, IV с.
8. *Ильинская В.А.* Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В.А. Ильинская; АН УССР, ИА ; отв. ред. К.Ф. Смирнов. – К. : Наук. думка, 1967. – 203, 2 с., LXIII табл.
9. *Ковпаненко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі / Г.Т. Ковпаненко ; АН УРСР, ІА ; відп. ред. О.І. Тереножкін. – К. : Наук. думка, 1967. – 188 с.
10. *Кулатова І.Н.* Кургани скіфського времени междуречья Ворсклы и Псла / І.Н. Кулатова, Л.Н. Луговая, А.Б. Супруненко ; ПКМ ; Всерос. фонд содейств. изуч. истор. и развит. к-ры ; Полтав. науч. краевед. общ-во. – М. ; Полтава, 1993. – 108 с.
11. *Кулатова І.М.* Кургани поблизу Волошиного у пониззі Псла (група курганів III) / Кулатова І.М., Супруненко О.Б., за участю Масвської С.В. // АЛЛУ / ІА НАНУ ; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава : Археологія, 2004. – № 1–2 (13–14). – С. 47–135.
12. *Кулатова І.М.* Старожитності доби раннього залізного віку Кременчуцького Подніпров'я / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко // Старожитності Степового Подніпров'я і Криму : 36. наук. пр.: Матер. конф. «Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я» (до 105-річчя з дня народження Б.М. Грекова) / Зап. держ. ун-т; Зап. ОКМ ; ред. кол.: П.П. Толочко (гол.

- ред.), В.М. Зубар, Г.М. Тощев (відп. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя : ПВЛ Зап. ДУ, 2004. – Вип. XI. – С. 143–149.
13. *Кулатова І.Н.* Раннескифское погребение на юге Украинской террасовой лестопи (к вопросу о переднеазиатских инновациях в восточноевропейском зверином стиле) / Кулатова І.Н., Скорий С.А., Супруненко А.Б. // АЛЛУ / ІА НАНУ ; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава : Археологія, 2006. – № 1 (19). – С. 46–60.
 14. *Кулатова І.М.* Поховання скифського часу в кургані у пониззі Сухого Кобелячка / Кулатова І.М. // АЛЛУ / ІА НАНУ ; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава : Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 72–77.
 15. *Кулатова І.М.* Кургани поблизу с. Волошине в пониззі Псла / Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б. ; ІА НАНУ ; ЦП НАНУ і УТОПСК ; ЦОДПА УК ПОДА. – К. ; Полтава : Гротеск, 2010. – 160, 6 с. – (Старожитності околиць Комсомольська ; Ч. VIII).
 16. *Кулатова І.М.* Кургани скифського часу західної округи Більського городища / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко ; ЦП НАНУ і УТОПСК ; ЦОДПА УК ПОДА ; відп. ред. С.А. Скорий. – К. : Гротеск, 2010. – 200, VI с.
 17. *Кулатова І.М.* Рештки пізньоскифського поховання у лівобережному Припсіллі / Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011 : 36. наук. пр. / ІА НАНУ ; ЦП НАНУ і УТОПСК ; ЦОДПА УК ПОДА ; редкол.: Івакін Г.Ю., Ковальова І.Ф., Супруненко О.Б. (наук. ред.) [та ін.] – К. ; Полтава : Гротеск, 2011. – С. 79–94.
 18. *Мельникова А.С.* Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого (история русской денежной системы с 1533 по 1682 год) / А.С. Мельникова. – М. : Финансы и статистика, 1989. – 320 с.
 19. *Мозолевский Б.Н.* Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы) / Б.Н. Мозолевский, С.В. Полин / ІА НАНУ ; отв. ред. В.Б. Виноградов. – К. : Стило, 2005. – 600 с.
 20. НА ІА НАНУ, ф. е, 1960–61/4, 89 арк.
 21. *Нестуля А.А.* Охрана памятников археологии Полтавщины в первые годы Советской власти / А.А. Нестуля // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини : Третій обл. наук.-практ. семінар (квітень, 1990 р.) : ТД / ПКМ ; УТОПСК , Полтав. обл. орг. ; Луб. КМ ; [ред. кол.: Білоус Г.П., Кулатова І.М., Супруненко О.Б. [та ін.]. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 5–7.
 22. *Островерхов А.С.* Торговля стеклянными бусами на юге Восточной Европы в скифо-античное время / А.С. Островерхов // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи : 36. наук. пр. / НАНУ, ІА ; ЦОДПА УК ПОДА ; відп. ред. Супруненко О.Б. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 363–368.
 23. *Рудинський М.Я.* Результати екскурсії в Кременчуцький та Кобеляцький повіти 20.IX – 29.X.1922 р.: (Доповідь Полтавському науковому товариству) / Рудинський М.Я. // АЛЛУ / ІА НАНУ ; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава : Археологія, 2003. – № 2/2002–1/2003 (12–13). – С. 23–29.
 24. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В.; ІА НАНУ ; ЦОДПА УК ПОДА ; Кременчук. КМ ; наук. і відп. ред. О.Б. Супруненко. – Полтава ; Кременчук : Археологія, 2004. – 160, IV с.
 25. *Супруненко О.Б.* Про початковий етап знайомства з пам'ятками старовини у Посуллі / О.Б. Супруненко // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я : Матер. наук. конф., присвяч. 900-річчю Вира-Білопілья / ІА НАНУ ; Сум. КМ ; Сум. обл. орг. УТОПСК ; редкол.: Толочко П.П., Моця О.П., Приймак В.В. [та ін.]. – Білопілья, 1994. – С. 60–63.
 26. *Супруненко А.Б.* Первый Мгарский курган / А.Б. Супруненко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи : 36. наук. пр. / НАНУ, ІА ; ЦОДПА УК ПОДА ; відп. ред. Супруненко О.Б. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 318–338.
 27. *Супруненко О.Б.* До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби / О.Б. Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : 36. наук. ст. / НДЦ «Часи козацькі» ; ЦП НАНУ і УТОПСК ; ред. кол.: Телегін Д.Я. (відп. ред.), Заремба С.З., Титова О.М. [та ін.]. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 86–91.

28. *Супруненко О.Б.* Старожитності околиць Комсомольська / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. // АЛЛУ / ІА НАНУ ; ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава : Археологія, 2004. – № 1–2 (13–14). – С. 5–45.
29. *Супруненко О.Б.* Старожитності околиць Комсомольська ; вид. 2-е, доп. / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. ; ЦП НАНУ і УТОПІК ; ІА НАНУ ; ЦОДПА УК ПОДА. – К. ; Полтава : Гротеск, Археологія, 2005. – 140 с. – (Старожитності околиць Комсомольська ; Ч. I).
30. *Супруненко О.Б.* Кургани між сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі / Супруненко О.Б. ; ЦП НАНУ і УТОПІК ; ІА НАНУ ; ЦОДПА УК ПОДА ; відп. ред. Кулатова І.М. – К. ; Полтава : Гротеск, Археологія, 2006. – 128 с., 1 вкл. – (Старожитності околиць Комсомольська ; Ч. IV).
31. *Супруненко О.Б.* Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / Супруненко О.Б. ; ІА НАНУ ; ЦП НАНУ і УТОПІК ; ЦОДПА УК ПОДА ; наук. і відп. ред. Козак Д.Н. – К. ; Полтава : Гротеск, Археологія, 2007. – 142 с. – (Старожитності околиць Комсомольська ; Ч. V).
32. *Супруненко О.Б.* З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / О.Б. Супруненко ; ЦП НАНУ і УТОПІК ; ЦОДПА УК ПОДА. – К. ; Полтава : Гротеск, Археологія, 2007. – 124, XII с. – (Матер. до «Зводу пам'яток історії та культури»).
33. *Супруненко О.Б.* Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / Супруненко О.Б., за участю Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В. ; ЦП НАНУ і УТОПІК ; ІА НАНУ ; ЦОДПА УК ПОДА ; наук. і відп. ред. О.П. Моця. – К. ; Полтава : Гротеск, Археологія, 2007. – 110 с. – (Старожитності околиць Комсомольська ; Ч. VI).
34. *Супруненко О.Б.* Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради / О.Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / ЦП НАНУ і УТОПІК ; ПКМ ; ЦОДПА УК ПОДА ; упор., наук. ред. Супруненко О.Б. – К. ; Полтава : Полтав. літератор, 2008. – С. 16–40.
35. *Супруненко О.Б.* Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. / ІА НАНУ ; ЦП НАНУ і УТОПІК ; ЦОДПА УК ПОДА. – К. ; Полтава : Дивосвіт, 2009. – 104 с. – (Старожитності околиць Комсомольська : Ч. VII).
36. *Супруненко О.Б.* Кургани поблизу Заруддя і Горбанів у межиріччі Псла та Кривої Руди / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк // АДУ – 2009 : 36. наук. ст. / ІА НАНУ ; гол. ред. Козак Д.Н. ; ред. кол.: Болтрик Ю.В., Бунятин К.П. [та ін.]. – К. ; Луцьк, 2010. – С. 415–417.
37. *Формозов А.А.* Страницы истории русской археологии / А.А. Формозов ; АН СССР, ИА ; отв. ред. В.В. Кропоткин. – М. : Наука, 1986. – 240 с.
38. *Хазанов А.М.* Час і мотиви пограбування скіфських курганів / А.М. Хазанов, Є.В. Черненко // Археологія / АН УРСР, ІА. – К. : Наук. думка, 1979. – № 30. – С. 18–26.
39. *Черняков И.Т.* Контактная зона степных, лесостепных правобережных и левобережных культур бронзового века Поднепровья / И.Т. Черняков // Обл. наук.-практ. конф., посвящен. 100-летию со дня рожд. М.Я. Рудинского (26–28 марта 1987 г.) : ТДС / ПОУК ; ПКМ ; Полтав. обл. орг. УООПИК ; ред. кол.: Кальной Д.П., Онишко М.Д. (отв. ред.), Супруненко А.Б. [и др.]. – Полтава : РИО Облстатуправления, 1987. – С. 43–45.
40. *Чиркова М.Ю.* З історії охорони пам'яток археології на Полтавщині в 20-х роках ХХ ст. / Чиркова М.Ю. // АЛЛУ / ЦОДПА УК ПОДА. – Полтава : Археологія, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 121–124.

Список скорочень

АДУ – «Археологічні дослідження в Україні»
 АЛЛУ – «Археологічний літопис Лівобережної України»
 АН УРСР – Академія наук Української РСР
 ДУ – державний університет
 ІА НАН України – Інститут археології Національної Академії наук України
 ІА АН УССР – Інститут археології Академії Наук Української ССР
 ІА РАН – Інститут археології Російської академії наук

КМ – краєзнавчий музей, краєведческий музей
НА ІА НАН України – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України
НДЦ – науково-дослідний центр
ОКМ – обласний краєзнавчий музей
ПАЗ – «Полтавський археологічний збірник»
ПВЛ – поліграфічно-видавничка лабораторія
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей
ПОУК – Полтавське обласне управління культури
ТД – тези доповідей
ТДС – тезиси докладов и сообщений
УК ПОДА – управління культури Полтавської облдержадміністрації
УООПИК – Українское Общество охраны памятников истории и культуры
УТОПНК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації
ЦП НАН України і УТОПНК – Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури

Супруненко А.В. Грабители XVII–XX вв. в курганах Нижнего Припесья

Исследования в последние годы в бассейне Нижнего Псла курганы дали новые и довольно важные материалы для изучения погребальных древностей ряда эпох Левобережной приднепровской лесостепной террасы и предстепий региона. Анализ раскопанных в 30 курганах объектов позволил также составить определённые представления об истории грабительства (кладоискательства) в насыпях погребальных памятников. В частности, прослежены основные этапы распространения этого рода занятий от позднескифской до новейшей эпох, определены особенности грабительских ходов, ям и перекопов, охарактеризованы способы поиска драгоценностей или древностей мародёрами и кладоискателями разного времени.

Ключевые слова: Грабители, кладоискатели, курганы, Полтавщина, погребения, Псел, ходы, шурфы, ямы.

Suprunenko A.V. Mound robbers of XVII–XX centuries in the Lower Reaches of the Psel

Studied in recent years in the basin of the Psel Low Flow mounds gave fairly new and important materials for studying the burial antiquities of several eras on the Dnieper Left-Bank Steppe Terrace and forest-steppe region. Analyses of excavated sites in the 30 mounds are also allowed to make certain representations about the history of treasure hunting in the embankments of funeral monuments. Particularly, traced the main stages of the spread of this occupation from Late Scythian Times to the Modern era, identified features of robbers tunnels, pits and shafts, described ways of finding jewellery or antiques by looters and treasure hunters from all times

Key words: robbers, treasure hunters, burial mounds, Poltava region, burial, Psel, tunnels, shafts, pits.

Подано до друку: 24.05.2012 р.

УДК 25.00.05

В.А. ГНЕРА

Застосування аерофотограмметричних методів дистанційного зондування земної поверхні в археології

У статті розглянуті основні аспекти застосування фотограмметричних методів у археології, викладена стисла історіографія питання, розглянуто основні методики дешифрування археологічних об'єктів на аеро- та космознімках. Запропоновано нову методику створення пошукового алгоритму для удосконалення машинно-візуального, автоматизованого й автоматичного способів дешифрування (пошуку) археологічних об'єктів на аеро- та космознімках. Розглянуто нові можливості щодо охорони пам'яток археології, які відкривають дані методи. Розглянуто питання застосування геоінформаційних систем для інтерпретації отриманих даних та їх об'єднання в єдиній електронній моделі археологічного об'єкту.

Ключові слова: фотограмметричні методи в археології, дистанційні методи дослідження, аерофотознімок, космознімок, супутникова навігація (GPS), археологічна розвідка, електронна модель археологічного об'єкту, геоінформаційна система, охорона пам'яток.

Територія сучасної України постійно піддається сильному антропогенному впливу: сільське господарство, промислова та житлова забудова, іригаційне й транспортне будівництво – це істотно впливає на стан відомих і ще не виявлених археологічних пам'яток. Багато археологічних пам'яток руйнується під час розорювання, будівництва, будучи не виявленими чи дослідженими не у повному обсязі. Масштабні археологічні дослідження потребують використання значних сил і коштів як у польових дослідженнях, так і в аналітичних процедурах.

Застосування отриманих даних під час дешифрування аеро- та космознімків у поєднанні з використанням приладів глобального супутникового позиціонування (GPS), дозволяє ефективно виявляти й вивчати археологічні пам'ятники неруйнівними методами в умовах антропогенних змін.

Глобальне поширення методів аерофотограмметрії в археології раніше стримувалося необхідністю використовувати складне та дороге обладнання, яке застосовувалося в топографії та картографії військовими.

На даний час ситуація кардинально змінюється, завдяки широкому використанню цифрових камер у польових дослідженнях, появою доступних цифрових фотограмметричних систем, доступністю обладнання супутникової навігації (GPS) та розвитком відповідного програмного забезпечення для персональних комп'ютерів.

Серед важливих технологічних досягнень, що істотно вплинули на можливість фотограмметрії відзначимо наступні:

– розвиток лазерної та оптико-електронної техніки, радіотехнічних способів дистанційного вивчення різноманітних об'єктів, у т.ч. земної поверхні;

– розвиток космічної техніки і технологій, зокрема функціонування супутникових навігаційних систем і їх використання в геодезії;

– розвиток електронно-обчислювальної техніки, в т.ч. поява потужних персональних комп'ютерів з величезними об'ємами зовнішньої та внутрішньої пам'яті й високою швидкістю;

– розвиток мікроелектроніки та розробка нових типів сенсорів, серед яких для нас є важливими т.зв. прилади із зарядовим зв'язком, здатні фіксувати електромагнітне випромінювання з високими геометричними й радіометричними параметрами;

– розвиток геоінформаційних технологій, у яких найновіші можливості всіх вище перелічених науково-технічних досягнень спроектовані на ідеологічну платформу геоінформатики, що об'єднує тематичні відомості та знання, здобуті з різних наукових дисциплін про Землю.

Ці досягнення дозволили зробити якісний крок уперед у справі вивчення земної поверхні дистанційними методами.

Прогнози Європейського Союзу (ЄС) [1] в галузі культурної спадщини вказують на важливу роль синтезу археології з природничими науками (передусім на застосуванні дистанційних неруйнівних методів), а також у розвитку реконструктивної археології на підмурках отриманих таким чином даних. Це зумовлює зростання об'єму використання аерофотограмметричних методів у археології.

Найближчим часом важливим аспектом археологічних досліджень буде застосування аеро- та космоснімків у поєднанні з даними супутникової навігації (GPS) для пошуку й дослідження археологічних пам'яток, а також побудова геоінформаційних моделей археологічних об'єктів. Ефективність застосування поєднаних даних залежить від багатьох умов, пов'язаних як із характером обстежуваних ділянок, якістю використовуваної апаратури, так і з аналізом отриманого матеріалу, який безпосередньо залежить від сприйняття й інтерпретації конкретним дослідником.

Історія дослідження земної поверхні за допомогою аерофотознімків налічує вже понад 100 років. Перші знімки були зроблені в Парижі в середині XIX ст. з повітряної кулі. Через деякий час з'явилася ідея використовувати досягнення фотографії та повітроплавання в археологічних цілях. Першим прикладом можуть служити отримані в 1906 р. знімки Стоунхенджа, які дозволили зафіксувати деякі деталі планування пам'ятки [2], не помічені раніше дослідниками із земної поверхні, та підтвердити теорію культового призначення пам'ятки, що в подальшому повністю підтвердилося.

Але це були поодинокі спроби, не підкріплені ні достатніми технічними можливостями, ні методичними напрацюваннями. Значний поштовх фото-

грамметричні методи в археології отримали внаслідок I та II Світових війн завдяки розвитку технічних засобів повітряної розвідки. Напрацювання методик дешифрування аерофотознімків, прив'язки аерофотознімків до топографічних карт, картографування місцевості за допомогою аерофотознімків, підвищення якості аерознімальної техніки – ці фактори сприяли напрацюванню значних об'ємів матеріалів і методик дослідження земної поверхні. Тож, природно, що ці методи почали застосовуватися й у археології.

Перші археологічні дослідження за допомогою візуального спостереження та аерофотозйомки були зроблені в роки I Світової війни. Внаслідок проведення військовими авіарозвідок на Балканах і в Месопотамії було зроблено низку цікавих археологічних спостережень. Пізніше аерофотозйомка й візуальне спостереження з літака були застосовані зарубіжними археологами. Л. Рей використовував літак для визначення древніх поселень у Македонії [3]. А. Пуадebar за допомогою аерофотозйомки вивчав дороги, укріплення та поселення римського часу в Сирії [4]. Експедиція Е. Шмідта в 1935–1937 роках здійснила роботи з перспективної аерофотозйомки при вивченні античних міст Ірану в долині р. Гургена, в околицях Луристана, Персіполіса, Керман-шаха тощо. В результаті цього було уточнене планування багатьох античних міст, виявлено рештки оборонних фортив уздовж «лінії Олександра», відкрито багато поселень-тепе, складені детальні археологічні карти районів Персіполіса та Гургена [5].

Аерофотознімок експедиції Е. Шмідта (1936; Персіполіс, Іран), показує оборонні споруди, а також палацовий комплекс [6].

У вітчизняній археології першим, хто застосував фотограмметричний метод, слід вважати археологів Хорезмської експедиції С.П. Толстова та Б.В. Андріанова. У 1946–1948 роках під час дослідження античних і середньовічних іригаційних систем вони широко застосовували планову аерофотозйомку місцевості для виявлення слідів антропогенної діяльності, конкретніше – систем зрошування та сільськогосподарських угідь [7].

Величезні простори оброблюваних у давнину земель і ступінь збереження стародавніх іригаційних споруд (фактично повністю зруйновані та перероблені рельєфом) робили практично неможливим використання під час їх вивчення традиційних методів археологічної розвідки. Тому в Хорезмській експедиції була вироблена й успішно застосована нова методика. Головний її принцип – поєднання авіарозвідки великої території та маршрутної аерофотозйомки з детальними наземними дослідженнями. Надалі була застосована також великомасштабна маршрутна аерофотозйомка з наступною побудовою з аерофотознімків планів місцевості та використання їх для виявлення і топографічної прив'язки великих археологічних комплексів.

Як писав Н.І. Ігонін [8] про ці дослідження: «Не доводиться говорити, яку величезну допомогу надає аерофотозйомка при вивченні стародавньої іригації. Адже пам'ятники її майже зовсім непомітні з землі. Навіть величезні

Плановий аерофотознімок великого магістрального каналу біля фортеці Великий Керкиз-Киз (А – магістральний канал, Б – малий іригаційний відвід, В – рештки виноградника) [9].

колись берегові вали потужних магістральних каналів часто майже зовсім не простежуються в пустельному рельєфі. А русла відрізняється лише за кольором поверхні. Значні розміри та розташування на значних територіях із сильно зміненим рельєфом місцевості внаслідок запустелення зробили фотограмметричні методи єдиним надійним джерелом при проведенні археологічних розвідок».

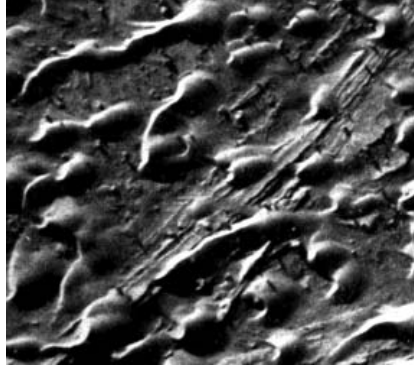
Уже тоді були закладені перші підмурки виявлення основних дешифрувальних ознак археологічних об'єктів – таких, як зміна забарвлення ґрунтів у зонах антропогенних споруд. І хоча достеменно невідомо, проте зі значною мірою вірогідності можна допустити запозичення цих методів у археоло-

гії з військових настанов щодо пошуку замаскованих об'єктів супротивника та методик виявлення на аерофотознімках різноманітних геологічних об'єктів, що застосовувалися в геології та геодезії.

Універсальність напрацьованого методу пошуку старовинних іригаційних споруд була підтверджена в 1954р. Н.Я.Мейєром і І.І.Кривоносовим на території Калінінградської обл. (зараз – Російська Федерація), де за допомогою вивчення матеріалів аерофотозйомки на територіях, що були значно змінені антропогенним впливом, у зоні інтенсивного сільського господарства було виявлено та нанесено на карту середньовічну дренажну систему, що знаходилася під поверхнею ґрунту на глибині від 0,8 до 1,2 м, розташована на різнотипних сільськогосподарських угіддях із різними ґрунтами й у різних умовах рельєфу. При цьому основними ознаками, за якими її було виявлено, знову ж таки стали зміни забарвлення поверхні ґрунту. Проте, вони спричинені іншими, на відміну від пустелі, факторами – різночасним висиханням розораного ґрунту над дренажною системою та поряд з нею більш яскравим забарвленням рослинності над дренами [11].

Іншим значущим успіхом застосування аерофотограмметричних методів у археології стали роботи з пошуку великих трипільських поселень. І знову ці відкриття відбулися паралельно з основною роботою з картографування у військових інтересах. Військовий топограф майор К.В. Шишкін, виконуючі завдання з аерофотозйомки, неодноразово помічав на полях Черкаської обл. величезні, іноді більше кілометра в діаметрі, світлі й темні овали з різними структурними елементами в середині. Нетипові, виразно окреслені структури великих розмірів добре дешифрувалися завдяки зміні кольору ґрунту та рослинності.

Восени 1964 р. К.В. Шишкін поділився результатом своїх спостережень з відомим археологом і красзнавцем В.А. Стефановичем, що довгий час працював на Уманщині. Разом вони провели наземні розвідки виявлених на аерофотознімках археологічних об'єктів і підтвердили, що це рештки великих за площею поселень зі складною структурою. Виявилось, що виявлені концентричні структури пов'язані з місцями розташування поселень трипільської культури, багато з яких розкопувалися ще на початку ХХ ст. Ці поселення були добре

Ділянка античного магістрального каналу неподалік Базар-Кали. Канал майже повністю зруйновано дифузійними процесами й піщаними наносами і не може бути візуально виявлений із поверхні [10].

досліджені В.А. Стефановичем у 1960-х роках, але новиною стало виявлення їх справжніх розмірів і площі, вказаних К. В. Шишкіним, посилаючись на аерофотознімки: десятки, часом сотні гектарів [12].

Не маючи змоги під час роботи на поверхні землі досягнути масштаби й обриси всього комплексу, археологи раніше наносили на карту декілька окремих поселень. Насправді ж фотограмметричні методи дозволили виявити, що це не розрізнені невеликі поселення, а великі протоміста. Аерофотознімки дозволили дешифрувати чимало подробиць про планування цих поселень, багато з яких були підтверджені подальшими багаторічними розкопками.

Виявлення цих протоміст корінним чином змінило погляд на трипільську культуру – адже до цього моменту завдяки працям Т.С. Пасек і С.М. Бібікова вважалося, що трипільці будували невеликі родові селища з 30–40 будинків. Проте, завдяки невеликій археологічній експедиції, що відбулася в 1971 р. під керівництвом М.М. Шмаглія за результатами польових досліджень і магнітної зйомки виявлених на аерофотознімках поселень були зроблені наступні висновки: «Нові дані про розміри, планування та кількість жител на трипільських пам'ятках Уманщини вказують на існування в енеоліті Південно-Східної Європи протоміст. Загальна кількість жител Майданецького поселення має наближатися до 1,5 тис. Аналогічні риси властиві й деяким іншим поселенням середньої частини Побужжя» [13].

Фрагмент замальовки з аерофотознімка К.В. Шишкіним концентричних структур трипільського поселення Петрень (1967; Молдова) [15].

Результатом визнання фотограмметричних методів для розвідки та вивчення поселень трипільської культури стала низка наукових праць, що побачили світ в середині 70-х років минулого сторіччя [14].

Необхідно зазначити, що не дивлячись на гарні результати, фотограмметричні методи в вітчизняній археології не мали широкого та комплексного застосування через відносну складність і незвичність методу.

Останнім широко відомим випадком здійснення значного археологічного відкриття за допомогою аерофотозйомки у вітчизняній археології стали роботи з розвідок і дослідження комплексів давніх поселень на Уралі в райо-

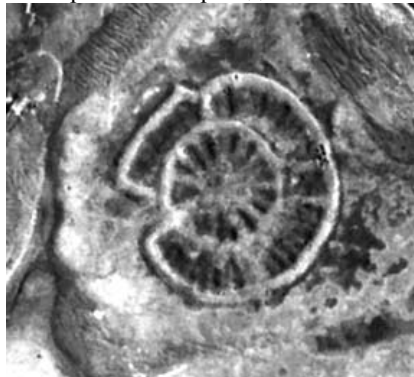
ні Аркаїмської долини (сучасна Російська Федерація). І хоча колоподібні структури були виявлені на аерофотознімках ще в 1950-ті роки, тоді ці аерофотознімки не потрапили до археологів. Археологи ж власної аерофоторозвідки не здійснювали. Відтак, детальні дослідження були розпочаті лише в 1987 р. у зв'язку з будівництвом ГЕС (яка так і не була збудована якраз через відкриття значущої археологічної пам'ятки). Керівник Уральської експедиції Г.Б. Зданович у своїх дослідженнях широко використовував фотограмметричні засоби, по-перше, через важкодоступну місцевість; по-друге, через обмеженість у часі, застосування фотограмметрії дозволило виявити цілий комплекс поселень відомий нині під назвою «страна городов» на вододілі річок Урал і Тобол.

«Страна городов» складається з двох десятків комплексів. Розміри займаної території 350–400 км у напрямку Північ–Південь і 120–150 км – Захід–Схід. Відстань між окремими поселеннями – 50–70 км. Зрозуміло, що при таких масштабах і важкодоступності місцевості лише аерофотозйомка дала можливість виявити та дослідити ці пам'ятки й урешті-решт врятувати їх, довівши масштабність і важливість відкриття [16].

На Заході методи дистанційного пошуку та дослідження археологічних пам'яток отримали широке розповсюдження наприкінці 70-х років минулого сторіччя разом із впровадженням у археологічну науку новітніх природничих методів дослідження та в зв'язку з розповсюдженням електронно-обчислювальної техніки.

Зарубіжна практика польових досліджень протягом останніх тридцяти років застосовує комплексний підхід, заснований на послідовному застосуванні даних аерофотограмметрії в поєднанні з використанням приладів глобального супутникового позиціонування (GPS) та геофізичними методами (т.зв. комплексні проекти), що дозволяє вивчати археологічні пам'ятки неруйнівними методами в умовах антропогенно змінених територій з інтенсивною господарською діяльністю. Результатом такого підходу є не тільки виявлення й обстеження археологічних об'єктів і комплексів, а також детальна реконструкція історичних процесів.

Серед значущих результатів, отриманих за допомогою фотограмметричних методів, слід виділити дослі-

Аркаїм (зйомка 1956 р.). Існує легенда, що топографи прийняли чітку структуру за військовий об'єкт, і тому не відобразили її на жодній карті [17].

дження етрусського міста Спина, кельтських пам'яток Англії, старовинних доріг і місця римських військових таборів у Франції та Великій Британії, портових споруд фінікійського міста Тара, дослідження міст і поселень у важкодоступних місцях Південної Америки, великомасштабні роботи в Єгипті в районі Долини Гізи й Олександрії [18].

На сьогоднішній день існує декілька методів дешифрування:

а) візуальний – коли інформацію з аерофотознімка отримує та аналізує людина;

б) машинно-візуальний – відеоінформація спочатку перетворюється, а потім аналізується;

в) автоматизований – метод, при якому зчитування й аналіз запису відеоінформації виконується спеціальними пристроями при активній участі оператора;

г) автоматичний – дешифрування повністю виконується машиною.

Для пошуку та дослідження археологічних об'єктів найбільш доцільними й сучасними вбачається застосування машинно-візуального методу – тобто спеціальним чином оброблену відеоінформацію аналізувати й інтерпретувати має людина, оскільки враховуючи складність виявлення археологічних об'єктів різноманітність їх форм і особливостей, такі завдання поки-що недоступні для повністю машинної обробки.

Запропонована методика має на меті звести процедуру пошуку археологічних пам'яток до стереотипного набору простих процедур. При цьому для кожного виду археологічних об'єктів буде створено певну систему дешифрувальних ознак.

Стандартизована методика для пошуку, фіксації, ідентифікації, дослідження та моніторингу різноманітних археологічних об'єктів дозволить значно спростити цей процес, сприятиме широкому розповсюдженню застосування дистанційних методів у практиці вітчизняної археології, що на наш погляд покращить ситуацію як у дослідженнях, так і в охороні вітчизняної археологічної спадщини за рахунок збільшення розмірів досліджуваних територій, підвищення якості пошуку, зменшення затрат часу та коштів.

Нова методика дозволить оперативно проводити пошук на великих площах, на територіях, що зазнають активного антропогенного впливу; виявляти археологічні об'єкти, картографувати їх й оперативно застосовувати необхідні охоронні заходи. Також методика передбачає створення на основі отриманих даних електронної геоінформаційної моделі археологічних пам'яток, яка, по-перше, дозволить вивчати археологічні об'єкти не руйнівними методами, по-друге, збереже для нащадків археологічні об'єкти в тому стані та рельєфі, в якому вони перебували на момент відкриття.

Застосування фотограмметрії для розвідки та дослідження археологічних відкриває значні перспективи. В практиці археологічних розвідок території, що

заснадали значних ландшафтних змін через антропогенну діяльність і зміну кліматичних умов, бувають випадки, коли пам'ятки старовини можуть бути зафіксовані лише за допомогою аерофотозйомки чи візуальних спостережень з літака. Окрім того, застосування фотограмметрії та доступність матеріалів аеро- та космозйомок, що охоплюють всю територію України, роблять цей метод економично доцільним.

Використання аерофотограмметричних методів у археології відоме давно, проте досі в вітчизняній науці вони застосовувалися лише попутно. Ці роботи проводилися на невеликих площах, локалізовано інколи без зв'язку з наземними обстеженнями та стаціонарними розкопками, інколи – лише для закріплення й підтвердження результатів наземних робіт. У будь-якому разі вітчизняна археологія не спиралася на аерофотограмметричні методи як на метод широкомасштабного комплексного попереднього дослідження значних територій – що не давало можливості проявити всі переваги застосування аерофотограмметричних методів і значною мірою обмежувало можливості у вирішенні важливих наукових проблем.

Треба зазначити, що сполучені з даними GPS аерофотограмметричні матеріали за точністю перевершують усі дані, отримані при будь-яких способах наземної топографічної зйомки. Відомо, що багато старовинних будівель і елементи деяких археологічних об'єктів (наприклад, внутрішня забудова кварталів, окремі деталі оборонних об'єктів, могилиники, елементи дорожньої та сільськогосподарської інфраструктури) часто настільки зруйновані й так «розчинилися» в сучасному ландшафті через зміну забарвлення та ерозії, що з висоти людського зросту її дуже важко помітити. Через зміни рельєфу частина археологічного об'єкту може знаходитися під шаром ґрунту, і тому візуальне виявлення та наземне топографічна зйомка (а значить і дослідження) стають неможливими.

Аеро- або космознімок дає можливість одночасного огляду великої території в плановому зображенні (зображення, близьке до ортогональної проекції), тому приховані під шаром ґрунту структури археологічного об'єкта логічно доповнюють видимі контури. Всі видимі на знімку контури дешифруються за ступенем зміни тону забарвлення. Тому під час дешифрування археологічних пам'яток враховується власна тінь об'єкта й взаємозв'язок об'єкта з рельєфом місцевості. В деяких випадках за проектованою на землю тінню можна визначити тип пам'ятки (за силуетом) і обчислити його приблизну висоту.

Усі археологічні об'єкти, як правило, є штучними спорудами – результатом діяльності людини, тому їх зображення на аеро- та космознімках мають геометричні форми, відмінні від природних утворень як за своїм видом і структурою, так і за розташуванням на місцевості. Вони добре відрізняються від природних

об'єктів. Наприклад, лінійні споруди – такі, як вали, дороги, стіни міст, канали, великі міста і поселення – добре помітні на знімках у вигляді різноманітних контурів, причому відносна цінність фотограмметричних методів для їх виявлення зростає прямо пропорційно ступеню їх руйнування – тобто чим сильніше зруйновано об'єкт, тим більша ймовірність, що виявити його можна буде лише при застосуванні аерофотограмметрії.

Особливо складною задачею стає вивчення великих за площею об'єктів, таких як поселення, міста, поховальні комплекси, що зазнали значних змін через руйнування внаслідок антропогенної діяльності, зміни рельєфу. Під час вивчення таких пам'яток аеро- або космознімки є найбільш важливими, в окремих випадках – єдиним джерелом виявлення й вивчення об'єкта як у цілому, так і окремих його частин.

Іноді сліди (рештки) археологічних об'єктів майже відсутні, тому непомітні на земній поверхні внаслідок їх повного руйнування за минулі віки. У цьому випадку аеро- та космознімка дозволяє виявити такі археологічні об'єкти за частинами їхніх структур, що частково збереглися на прилеглих територіях. За допомогою їх точної географічної прив'язки детально змоделювати весь археологічний об'єкт за кількома структурами, що більш-менш піддаються дешифруванню за допомогою аерофотограмметричних методів.

Можливість одночасного огляду всього комплексу археологічного об'єкту на аеро- та космознімках дозволяє виявляти комплексні ознаки, щодо територіальної та хронологічної відповідності окремих структур археологічного об'єкту.

Під час вивчення такого роду археологічних комплексів фотограмметрія з GPS прив'язкою постає унікальною методикою, оскільки навіть найбільш ретельна топографічна зйомка не дає такої повноти відомостей із можливістю подальшої математичної обробки й електронного моделювання.

Археологічні розвідки на значних територіях з складним рельєфом і на територіях, що постійно перебувають і змінюються під значним антропогенним впливом, неможливі без використання аеро- та космознімків. Аерофотограмметричні методи дозволяють не тільки оперативнo та з високими показниками достовірності обстежити й закартографувати археологічні об'єкти на великих площах за відносно невеликих матеріальних витрат, але й найбільш доцільно спланувати їх наземне обстеження (у т.ч. і з технічної точки зору). Крім того, вони дозволяють задалегідь дистанційно визначити фактори, що загрожують археологічним об'єктам, й оперативнo скласти план охоронних і рятувних заходів.

Велика кількість археологічних об'єктів і комплексів за свою історію багато разів перебудовувалися, змінювали форму, структуру, іноді й призначення. Тому під час наземного обстеження часом неможливо розібратися в приналеж-

ності окремих частин і структур комплексів до одного чи іншого шару багатшарового об'єкту. На аеро- та космознімках такі взаємні нашарування добре розрізняються за взаємним перетином і перспективним накладенням, що в поєднанні з наземним обстеженням дозволяє стратифікувати, дослідити та змоделювати кожен шар окремо.

Особливе місце займають фотограмметричні методи під час вивчення археологічних об'єктів більш давніх періодів. Ділянки поселень бронзового віку можуть простежуватися на поверхні землі тільки за невеликою різницею в кольорі поверхні ґрунту, що пояснюється відмінностями у складі ґрунту там, де шар ґрунту був у давнину порушений. Малопомітні під час наземного обстеження поселення бронзової доби добре дешифруються при співпадінні на аерофотознімках локальних змін забарвлення поверхні ґрунту й особливих ділянок стародавнього рельєфу, притаманних для розміщення поселень.

Досить результативними є фотограмметричні методи й для пошуку поховальних археологічних пам'яток – курганных могильників, зольників, могильників, жальників, кладовищ.

На територіях з інтенсивним сільським господарством курганні комплекси, як правило, сильно зруйновані внаслідок діяльності людини, їх сучасна висота здебільш не перевищує 50 см. Якщо врахувати, що діаметр кургану при цьому сягає 10–20 м, то візуально на місцевості таке піднесення виявити майже неможливо. Тому при наземних археологічних розвідках такі об'єкти часто залишаються невиявленими. На аеро- та космознімках кургани дешифруються у вигляді округлих плям з більш світлим забарвленням поверхні ґрунту і добре помітні на тлі навколишньої місцевості.

Значну роль під час дешифрування зруйнованих курганів відіграє освітлення – найбільш сприятливі умови, якщо знімок було зроблено ввечері чи вранці, коли сонце стоїть низько над горизонтом і косі промені виділяють найменші нерівності рельєфу. Проте відсутність знімку з контрастними тінями можна компенсувати за допомогою даних GPS про висоту поверхні над рівнем моря, що буде відрізнятися для центру кургану і навколишньої місцевості. Також добре дешифруються на місцевості поховальні комплекси, що на даний момент часу зовсім не здіймаються над поверхнею ґрунту, однак на аерофотознімку вони добре помітні й за необхідності можуть бути визначені на місцевості. Це пояснюється тим, що органічний і механічний склад ґрунту в місцях, де були насипи та різні штучні споруди, відрізняється від сусідніх ділянок, тому в силу різних поверхневих перетворень, наприклад на розораних територіях, ці ділянки набувають різного кольору. Різнокольорові плями на місцях поселень, поховань інших археологічних об'єктів не мають правильної форми, що ускладнює

їх упізнання на місцевості, особливо на знімках, зроблених у середині дня, коли сонце освітлює поверхню землі під кутами, що близькі до 90 градусів. З вищесказаного випливає, що відмінності в кольорі окремих ділянок ґрунту, особливо геометрично правильних ділянок земної поверхні, мають велике значення для розпізнавання археологічних пам'яток як на знімках, так і на місцевості.

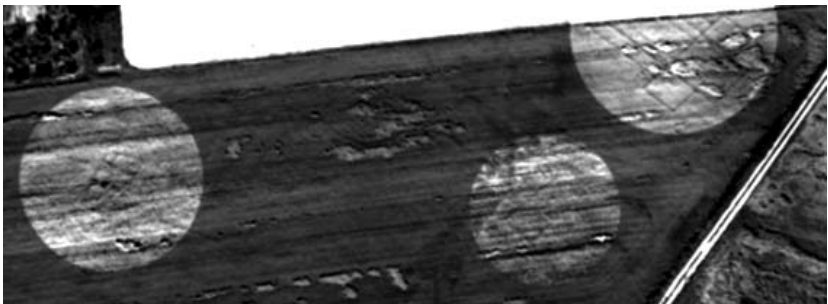
Ці властивості особливо важливі при археологічному обстеженні антропогенно змінених розораних територій, оскільки в цьому випадку всі археологічні пам'ятники не простежуються в рельєфі, й про їх наявність можна судити тільки з різниці в кольорі ґрунту.

Зазвичай на аеро- і космознімках розорані археологічні об'єкти добре помітні й за необхідності можуть бути визначені на місцевості. Це пояснюється тим, що органічний і механічний склад ґрунту в місцях, де були насипи та різні штучні споруди, відрізняється від сусідніх ділянок. Відтак, у силу різних поверхневих перетворень на розораній території ці ділянки набувають різного кольору. Оскільки ця закономірність зміни кольору поверхні ґрунту типова для різних природних умов, ландшафтів і для більшості археологічних об'єктів – вона стає основною дешифруючою ознакою під час застосування аерофотограмметрії для археологічної розвідки.

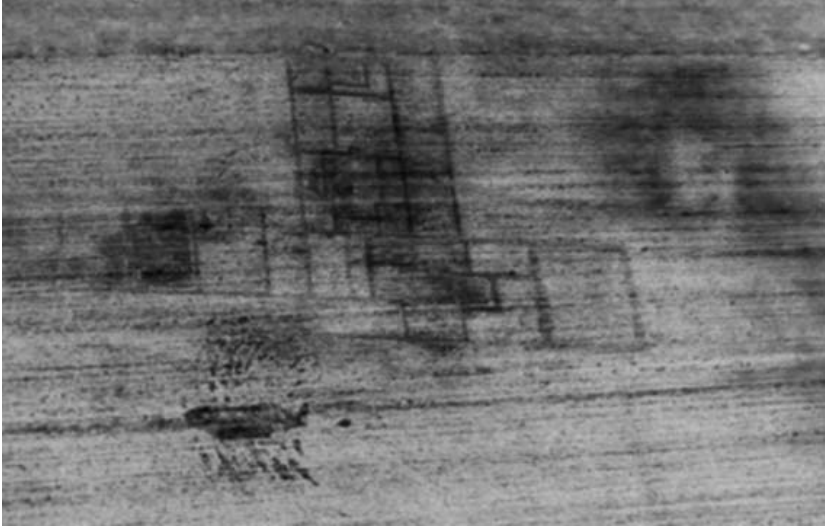
Таким чином, робимо висновок, що основними дешифруючими ознаками археологічних об'єктів є:

- відмінності в кольорі поверхні ґрунту та рослинності;
- геометрична форма відмінна від природних об'єктів;
- закономірності розташування на місцевості.

Застосування фотограмметрії та нової методики для пошуку, вивчення й охорони археологічних пам'яток і створення їх карт, планів та за аеро- та космознімками, має такі переваги:

Споруди римської доби Аїлія (Центральна Італія) – добре помітні після обробки космознімка навіть на полі, на якому ведуться сільськогосподарські роботи [19].

Археологічний комплекс маєтку римської доби в Бургундії (Франція) – добре помітний на щойно зораному полі завдяки зміні кольору ґрунту [20].

1. Універсальність – матеріали аеро- та космозйомки під час вивчення археологічних пам'яток, можна успішно використовувати на будь-яких ландшафтах й у різних природних зонах.

2. Економічність, бо досліджуються не самі об'єкти, а їх зображення.

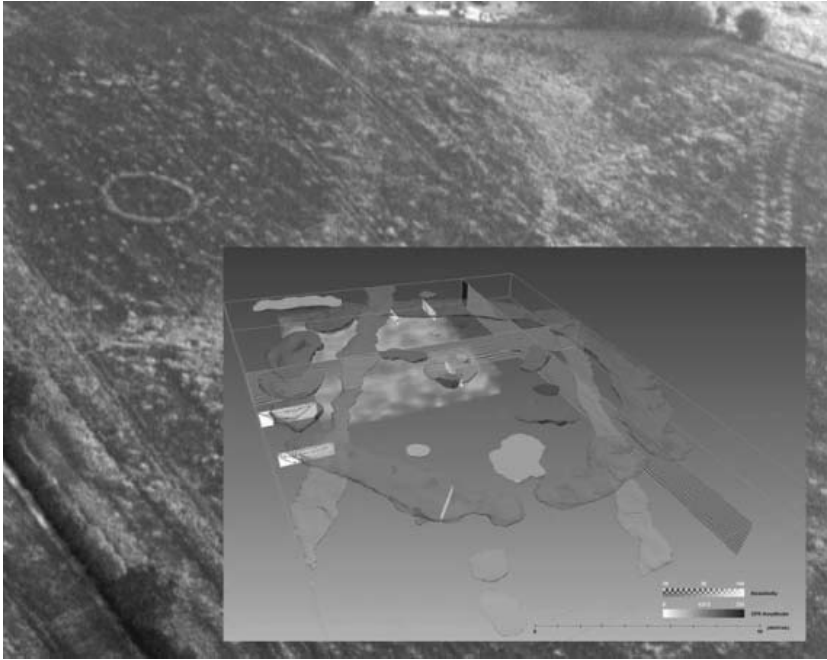
3. Висока точність вимірювань і визначень, зумовлена сучасними вимірювальними й обчислювальними засобами та приладами.

4. Оперативність отримання інформації.

5. Використання отриманих результатів для створення геоінформаційної моделі археологічного об'єкта як перспективний метод археологічного дослідження та як закономірний результат застосування не руйнівних методів дослідження за допомогою синтезу методів природничих наук.

6. Використання аерофотограмметрії для охорони та збереження археологічних пам'яток: моніторинг стану, виявлення загроз, впровадження створення геоінформаційної моделі як невід'ємного елемента вивчення та збереження пам'ятки історії й археології.

Значні перспективи відкриває запропонована методика й для охорони пам'яток – окрім того, що вона дозволяє в поєднанні з іншими дистанційними методами: досліджувати пам'ятки археології не руйнівними методами. Вона дозволяє оперативно, ще на етапі пошуку пам'яток за аеро- та космо-

Один із видів церемоніального комплексу неолітичної доби в Катхлі (Велика Британія) у вигляді геоінформаційної моделі [21].

знімкам виявляти фактори, що загрожують пам'ятці руйнуванням – як природного, так і антропогенного походження. Також дозволяє негайно виробити план заходів щодо мінімізації негативного впливу.

Що ж стосується методів створення електронних геоінформаційних моделей археологічних об'єктів культурної спадщини, то такі моделі як результат археологічних досліджень повинні стати нормою в нашій країні, так само як і на Заході.

Джерела та література

1. *Смит Б.* Дослідницька діяльність Європейського Союзу в царині культурної спадщини // Матеріали Міжнародної конференції EVA 2003 Москва, 1–5 декабря 2003 г. – М., 2003. – С. 1–22.
2. *Capper J.E.* Photographs of Stonehenge as seen from a war balloon // *Archaeologia*. – 1907. – С. 571–572.
3. *Rey.* La photographie, aerienne au service de l'archeologie? // *La Nature*. – 1919. – № 2360. – С. 117.
4. *Poidebard A.* Les revelations archeologiques de la photographie aerienne. Une nouvelle methode de recherches d'observations en region de Steppe // *Illustration*. – 1929. – № 25. – С. 600–662.
5. *Schmidt E.* Flights over Ancient Cites of Iran. – Chicago, 1940. (Див. додатки 1–4).

6. Photographic Archives of the Oriental Institute of the University of Chicago, Img #10A4. Знімок підписано: «IRAN: Persepolis – View of the Site Showing the System of Fortifications and the Complex of Palaces, From an Altitude of 2,440m on April 20, 1936. E. Schmidt».
7. Толстов С.П., Орлов М.А. Опыт применения авиации в археологических работах Хорезмской экспедиции // Вестник АН СССР. – М., 1948. – № 6. – С. 60.
8. Игонин Н.И. Исследование археологических памятников по материалам крупномасштабной аэрофотосъемки // История, археология и этнография Средней Азии. – М. 1968. – С. 257–267.
9. Андрианов Б.В. Дешифрирование аэрофотоснимков при Изучении древних оросительных систем // Археология и Естественные Науки. Сборник статей под общей редакцией Колчина Б.А., «Наука», Москва 1965, – С. 261- 268.
10. Андрианов Б.В. Вказана праця. – С.261- 268.
11. Мейер Н.Я., Кривоносов И.И. Применение аэрометодов для картирования закрытых дренажных систем // Труды Лаборатории аэрометодов. – М. ; Л., 1956. – 1956. – Т. V. – С. 83–107.
12. Шишкин К.В. Из практики дешифрирования аэрофотоснимков в археологических целях // Археология. – 1973. – № 10. – С. 32–40.
13. Шмаглий Н.М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. : Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 41–42.
14. Шишкин К.В. Планирование трипольских поселений по данным аэрофотосъемки // Археология. – 1985. – № 52. – С. 94–100.
15. Шишкин К.В. Из практики... – С. 32–40.
16. Зданович Г.Б., Зданович Д.Г. Протогородская цивилизация «Страна городов» Южного Зауралья (опыт моделирующего отношения к древности) // Культуры древних народов степной Евразии и феномен протогородской цивилизации Южного Урала. – Ч. 5. – Кн. 1. – Челябинск, 1995. – С. 48–62.
17. Зданович Г.Б., Батанина И.М. Аркаим – Страна городов. Пространство и образы // Челябинск, 2007. – С. 41–58.
18. Зданович Г.Б. Аркаим: арии на Урале или несостоявшаяся цивилизация // Аркаим. Исследования, поиски, открытия. – Челябинск, 1995. – С. 23–26.
19. Seeing the Unseen. Geophysics and Landscape Archaeology / edit.: Stefano Campana, Salvatore Piro. – London : Taylor & Francis, 2008. – P. 196, 275–331
20. Там само.
21. Там само.

Гнера В.А. Применение аэрофотограмметричних методов дистанционного зондирования земной поверхности в археологии

В статье рассмотрены основные аспекты применения аэрофотограмметричных методов в археологии, основные методики дешифровки археологических объектов на аэро- и космоснимков, изложена краткая историография вопроса. Предложена методика создания поискового алгоритма для совершенствования машинно-визуального, автоматизированного и автоматического способов дешифровки (поиска) археологических объектов на аэро- и космоснимков. Рассмотрены новые возможности по охране памятников археологии, которые открывают данные методы.

Ключевые слова: фотограмметрические методы в археологии, дистанционные методы исследования, аэрофотоснимок, космоснимок, спутниковая навигация (GPS), археологическая разведка, электронная модель археологического объекта, геоинформационная система, охрана памятников.

Gnera V.A. Application of aerial photogrammetric methods for remote sensing in archeology

In work reviews the basic aspects of application photogrammetric methods in archaeology, presented a brief historiography, reviews the basic methods of interpretation the archaeological objects

on aerial and satellite images. Proposed new method construct of search algorithm to improve to machine-visual, automated and automatic interpretation methods of searching archaeological sites in aerial and satellite images.

Consider new opportunities for the protection of archaeology objects, with remote data methods.

Key words: photogrammetric methods in archaeology, remote methods, aerial and satellite images, global position system (GPS), archaeological exploration, electronic model of archaeological sites, geo-information system, protection of archaeology objects.

Подано до друку: 30.11.2011р.

УДК 069.01:904

А.Р. КСМАЛОВА

Проблеми збереження археологічних пам'яток Північно-Західного Криму в умовах заповідника

У Північно-Західному Криму розташована велика кількість історичних і природних пам'яток, які складають унікальний культурний ландшафт регіону. Вартим уваги є пам'ятки археології, переважно античного часу. На сьогодні актуальними є питання збереження цілісного територіального комплексу культурного ландшафту цієї місцевості, якісного управління заповідними територіями та використання історичної спадщини в туристичній галузі. У статті розглядаються проблеми збереження археологічних пам'яток вказаного регіону в умовах заповідника.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, спадщина, заповідник.

Численні природні й історичні пам'ятки Північно-Західного Криму формують своєрідний культурний ландшафт, важливим компонентом якого є археологічні об'єкти, що становлять невід'ємну частину історико-культурної спадщини [23, с. 138]. Вивчення даного регіону ведеться з 1825 р. до теперішнього часу [15, с. 1]. Отримані результати дозволили представити найбільш повну та достовірну картину заселення території стародавніми народами з особливостями їх культурної взаємодії й адаптації до природних умов проживання [34, с. 78]. Унікальна цінність археологічної спадщини Північно-Західного Криму визначається хорошим збереженням пам'яток античного часу, які в даний час привертають увагу не тільки дослідників, але й туристів. Однак, багато пам'ятників знаходяться під охороною як точкові об'єкти на карті [12, с. 27] і не мають охоронних зон (за винятком античних городищ Калос Лімен і Беляус) [32], а також не є об'єктами організованого туризму.

У зв'язку з цим постає питання про збереження як окремих об'єктів археології, так і цілісного територіального комплексу пам'яток культурного ландшафту [25, с. 133], який можна визначити як регіональний історико-культурний і природно-ландшафтний заповідник [3, с. 3]. Тому наша першочергова мета –

розробити теоретичну базу для створення регіонального історико-культурного та природно-ландшафтного заповідника в Північно-Західному Криму як найбільш оптимального способу збереження і подальшого використання цілісного комплексу історико-культурної та природної спадщини регіону.

Основним завданням буде розробка програми музеєфікації культурної спадщини [42, с. 55–62; 9, с. 16], представленої археологічними пам'ятками, що розташовані вздовж усього узбережжя Тарханкуту і складають своєрідне «археологічне кільце».

Під «музеєфікацією» розуміється використання пам'ятки під експозиції та музейні служби, тобто перетворення її в самостійний об'єкт музейного показу [1]. Застосуванням такого підходу до збереження спадщини є численні приклади закордонної практики збереження й використання археологічної спадщини – археодроми, археологічні парки та музеї на місцях, які нерідко використовують навколишнє природне середовище в реалізації програм музеєфікації історико-культурної спадщини [23, с. 125].

Певний досвід збереження й використання археологічної спадщини є в Криму: Національний заповідник «Херсонес Таврійський», республіканські установи «Бахчисарайський історико-культурний заповідник», «Керченський історико-культурний заповідник», «Історико-археологічний заповідник «Калос Лімен», «Історико-археологічний заповідник «Неаполь Скіфський», Музей «Судацька фортеця» (як філія Національного заповідника «Софія Київська»), що включають до складу фондів об'єкти археологічної спадщини [6].

Уперше ідею створення на території Чорноморського району Автономної Республіки Крим археологічного заповідника висловив відомий учений, археолог О.М. Щеглов, який вивчав цей край у 1959–1994 роках. У зв'язку з відсутністю музейної установи в даному регіоні всі знахідки, виявлені під час розкопок стародавніх пам'яток, вивозилися з Чорноморського й потрапляли до фондів інших музеїв, переважно до Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург, РФ) і Євпаторійського краєзнавчого музею [30, с. 15]. О.М. Щеглов заявив про доцільність використання історико-культурної спадщини в регіоні, де воно знаходиться – тобто в Чорноморському районі [30]. Цю ідею різного часу підтримали й інші відомі археологи: О.Д. Дашевська, В.О. Кутайсов [16, с. 46], С.Б. Ланцов [12, с. 1].

Експонування рухомих пам'яток археології в смт Чорноморське здійснюється в листопаді 1987 р., коли відкрився Чорноморський історико-краєзнавчий музей, до організації якого О.М. Щеглов доклав чимало сил [6, с. 251].

Першим досвідом музеєфікації нерухомих пам'яток археології в Північно-Західному Криму було створення в 1997 р. на базі античного городища Калос

Лімен Республіканського історико-археологічного заповідника «Калос Лімен» [12], ініціатором якого виступило Міністерство культури АР Крим (міністр культури – А.Г. Литвиненко); організатором і першим директором був учений-археолог В.О. Кутайсов. У 2000 р. близькі за функціональним призначенням установи культури – заповідник і музей – об'єднали в єдиний комплекс [31]. Так був сформований цілісний, логічно завершений історико-археологічний заповідник, що включає в себе музей зі стаціонарною експозицією та заповідну територію городища Калос Лімен із розкритими архітектурно-археологічними об'єктами під відкритим небом (фортифікаційні споруди, житлова забудова, курганний некрополь).

Створення Кримської республіканської установи «Історико-археологічний заповідник «Калос Лімен» (далі – КРУІАЗ «Калос Лімен») забезпечило належним чином проведення систематичних охоронних заходів на території згаданої античної пам'ятки [16, с. 42–48], а також формування фондів колекцій [2, с. 14–16], створення наукової бази для вивчення історії, якісне використання пам'ятки археології в музейній та екскурсійній діяльності. На даний час – це один із семи заповідників АР Крим, який займається популяризацією природних й історичних багатств Північно-Західного Криму [6, с. 251–253]. Але це тільки мала частина виконаної роботи щодо збереження й використання об'єктів історико-культурної спадщини Чорноморського району.

Туристичний потенціал Тарханкуту надзвичайно великий [26, с. 5]. Він може запропонувати різні види активного та пасивного відпочинку [13, с. 14].

Візитними картками даного регіону стали його природні пам'ятки, які відвідують величезні потоки туристів. Унікальними природними об'єктами Тарханкуту є: північно-східна околиця оз. Донузлав (з 1947 р. – пам'ятка природи, з 1980 р. – ландшафтний заказник місцевого значення; 800 га); Атлеш (в 1969 г. – пам'ятка природи, з 1980 р. – заповідне урочище; 10 га), ділянка цілинного степу на захід від с. Красносільське (з 1968 р. – пам'ятка природи, з 1980 р. – ботанічний заказник місцевого значення; 100 га); Джангульське обвальне узбережжя (з 1960 р. – пам'ятка природи, з 1980 р. – заповідний ландшафтний заказник місцевого значення; 100 га); балка Великий Кагель (1960 р. – пам'ятка природи, з 1980 р. – заповідне урочище; 20 га); заповідний узбережно-аквально-комплекс біля Джангульського узбережжя (створений у 1972 р. як гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення; 180 га); заповідний узбережно-аквально-комплекс біля південного узбережжя Атлеша (гідрологічна пам'ятка природи з 1972 р.; 180 га) [37, с. 134–135]. В 2009 р. з метою збереження й раціонального використання типових та унікальних степових і приморських комплексів на території Чорноморського району був створений

Національний природний парк «Чарівна гавань» (Указ Президента України № 1037/2009 від 11 грудня 2009 р.), до території якого включено 10900 га земель.

Історико-культурна складова Тарханкуту характеризується зосередженням великої кількості археологічних об'єктів. У районі відомо 204 пам'ятки, які є поселеннями (часовий діапазон від епохи бронзи до середньовіччя, здебільшого – античні), а також не менше 60 інших імовірно давніх антропогенних об'єктів (межові структури, групи каменів, антропогенні височини, каменоломні тощо) [12, с. 40]. Тут розташовані більше 2 тис. курганів [12, с. 46] (за деякими даними близько 5 тис. [36; 37]).

На державному обліку перебуває 116 об'єктів [12, с. 40]. У це число входить близько 300 курганів (групи з декількох курганів можуть бути об'єднані під одним обліковим номером і кількість курганів у групі вказано не в усіх випадках) і 34 об'єкти інших типів [40, с. 380–400]. Також дуже багато поселень епохи бронзи, що розташовані на міжбалкових мисах верхніх частин Тарханкуту [11, с. 151; 38; 39]. Середньовічні пам'ятники Північно-Західного Криму, представлені об'єктами салтово-маяцької культури (VIII – перша половина X ст.) та пізньокочівницькими старожитностями (XI–XV ст.), які, в цілому, вивчені недостатньо добре [19, с. 48]. До історичних архітектурних об'єктів відносять церкву Святих і Праведних Захарія та Єлисавети, збудовану за ініціативою М.С. Воронцова в 1838 р. (арх. Г.І. Торрічеллі), панський маєток «Тархан» В.С. Попова (с. Оленівка) XIX ст. і мечеть XIX ст. (с. Водопійне) [13].

Таким чином, Тарханкутський пів-в, що представляє собою мозаїку природних й історичних пам'яток, має величезні можливості для розвитку історико-археологічного та культурно-освітнього туризму, й усі підстави для оголошення території розташування пам'яток заповідною.

При відборі з величезного числа археологічних пам'яток найбільш придатних для музеєфікації прийнято враховувати 3 основні моменти: історичну цінність, збереженість пам'ятки та доступність для відвідування [1, с. 65]. Найбільш визначні пам'ятки археології, які необхідно музеєфікувати – античні поселення на березі моря: Беляус, Кульчук, Західно-Донузлавське, Беляус Східне, Озерівка, Акчі Сарай, Лазурне, Ойрат, Тарпанчі, Джан Баба, Караджа, Калос Лімен, Панське 1, Панське 2, Міжводне, Скалисте, численні Бурнелі, Маслини, Кунан [12, с. 38].

Більшість стародавніх поселень на Тарханкуті виникає в IV ст. до н.е. в період грецької колонізації Північного Причорномор'я. У третій чверті IV ст. до н.е. вся територія Тарханкутського пів-ва була включена до складу поліса Херсонес Таврійський [5, с. 82–84; 21, с. 56; 22, с. 67]. Наприкінці першої чверті II ст. до н.е. вони переходять під владу царів Кримської Скіфії [21, с. 56], з кінця II ст.

до н.е. внаслідок Діофантових війн деякі поселення були включені до складу Понтійського царства. У перших століттях нашої ери поселення були покинуті через просування до Криму нових орд кочівників – сарматів [21, с. 56–81]. Життя на деяких із них відроджується лише в VIII–X ст. н.е. В епоху існування Кримського ханства поблизу аналізованих об'єктів виникають татарські села. В даний час поряд із пам'ятниками розташовані сучасні села [13, с. 104–105].

Розкриті археологічні об'єкти є, по суті, музеєм просто неба. Тарханкут порівняно з рештою територій Криму менше постраждав від війн XIX і XX ст., у радянський час (до 1970-х років) він був зоною обмеженої господарської діяльності [38, с. 5]. У зв'язку з цим більшість пам'яток має унікальну збереженість архітектурних і фортифікаційних комплексів, житлових і господарських будівель, курганних поховань, предметів побуту. Нетрадиційним для сільськогосподарських поселень античного часу є наявність фортифікаційних споруд, що виділяє пам'ятки Тарханкуту з-поміж аналогічних пам'яток світової археології [20; 22].

Усі пам'ятники доступні для відвідання. Багато з них знаходяться на території сучасних населених пунктів, розташованих уздовж узбережжя пів-ва Тарханкут і мають дорожні під'їзди. Крім того, альтернативним може бути сполучення морем [12, с. 27–28].

Для даного регіону є можливим і доцільним виділити деякі умови, які можуть сприяти більш активному включенню історико-культурної спадщини в соціальне середовище:

По-перше, в Чорноморському районі наявна науково-дослідна та, культурно-освітня установ – КРУІАЗ «Калос Лімен», котра має певний досвід у галузі вивчення, збереження, реставрації та використання пам'яток матеріальної і духовної культури, а також популяризації музейних предметів. Даний заповідник може стати базовим і включити до свого складу інші пам'ятки історико-культурної спадщини, тим самим розширивши межі свого функціонування.

По-друге, в регіоні діє багаторічна система відвідування визначних місць, природних об'єктів, яка створила умови для організації більш активного їх соціокультурного використання.

По-третє, залучення історико-культурного потенціалу до туристичної галузі є частиною державної програми АР Крим, зазначеної в «Стратегії економічного та соціального розвитку Автономної Республіки Крим на 2011–2020 роки» (затверджена Постановою Верховної Радою Автономної Республіки Крим № 121-6/10 від 22 грудня 2010 р. [35, с. 8]). Створення історико-культурного та природно-ландшафтного заповідника в Північно-Західному Криму може бути ключовим чинником у справі збереження природної та культурної спадщини, за допомогою генерування фінансових ресурсів – надходжень

від платні за вхід й обслуговування, а також за рахунок інших надходжень. Ці фінансові ресурси можуть безпосередньо використовуватися для відшкодування витрат на охорону та розвиток природних й історичних пам'яток, підтримку культурних традицій і підвищення рівня освіти суспільства [35, с. 9].

Процес музеєфікації пам'яток археології повинен складатися з декількох етапів:

- включення пам'яток археології та їх комплексів, розташованих у Чорноморському районі до складу чинного КРУІАЗ «Калос Лімен» [16, с. 48];
- інвентаризація об'єктів культурної спадщини, цікавих місць, що володіють високим естетичним потенціалом [43, с. 55–60], для їх подальшого включення в якості видових точок у туристичні пішохідні, а також водні маршрути вздовж узбережжя Тарханкутського пів-ва із зупинкою в бухтах біля об'єктів відвідування;
- створення концепції музеєфікації археологічних об'єктів і реконструкції культурних ландшафтів [25, с. 138];
- вибір історичного періоду чи сукупності різних періодів, що підлягають реконструкції через пам'ятки археології та історії [24, с. 5–8];
- проведення археологічних й архітектурних досліджень, консервації, реставрації та реконструкції розкритих споруд [43, с. 106];
- розробку плану організації території пам'яток; проведення робіт із благоустрою їх території, яка в першу чергу повинна включати в себе огорожу об'єктів, не порушуючи видового сприйняття (важливо також дотримуватися гармонійного зв'язку археологічно-архітектурного об'єкта з історико-ландшафтним середовищем, – у зв'язку з чим необхідно встановлення зон охорони і зон регулювання забудови археологічних пам'яток) [42, с. 60–62].
- розробка пропозицій щодо створення експозиції історико-просвітницького характеру; необхідно враховувати нові тенденції в галузі музеєзнавства, зокрема створення ландшафту – образу, де можуть бути використані різні види науково-просвітницької роботи: театралізація чи демонстрація циклу робіт; враховуючи, розташування пам'яток на березі моря, можливо занурення під воду як один із видів екскурсійного показу тощо [10, с. 219–222];
- розробка проектно-кошторисної документації на реалізацію перерахованих вище заходів.

На сьогоднішній день КРУІАЗ «Калос Лімен» має:

- чотири Державних акта на постійне користування земельною ділянкою на території городища Калос Лімен і його некрополя, загальною площею 12,6 га, які відносяться до категорії земель історико-культурного призначення;
- державний акт на постійне користування земельною ділянкою площею 0,0795 га для обслуговування будівлі Чорноморського історико-краєзнавчого

музею та свідоцтво на право власності на нерухоме майно – будівлю музею, де розташована стаціонарна експозиція заповідника;

– рішення сесії Окунівської сільської ради від 23 листопада 2006 р. «Про надання згоди на проведення робіт з визначення місця розташування та розміру земельних ділянок для включення до складу історико-археологічного заповідника «Калос Лімен» пам'ятників археології – городища Беляус і Беляуського могильника». А також Лист № 02-14/2240 від 20 грудня 2006 р. Чорноморської райдержадміністрації «Про дозвіл на проведення робіт з визначення місця розташування та розміру земельної ділянки» [12, с. 39];

– розроблено попередній план організації території заповідника «Калос Лімен» і його некрополя;

– проект створення експозиції музею просто неба, на античному городищі Калос Лімен;

– Чорноморською селищною радою виконуються роботи з установа історичних ареалів смт Чорноморське;

– розроблено туристичний маршрут «Цей невідомий Тарханкут», який є першою спробою використання групи пам'яток Тарханкуту в якості нового туристичного продукту. Маршрут був презентований у червні 2010 р. для провідних туроператорів Криму спільно з проектом USAID ЛІНК (локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність).

Отже, для створення регіонального історико-культурного та природно-ландшафтного заповідника в Північно-Західному Криму в першу чергу необхідно:

– визначити видатні пам'ятні місця. З метою ефективного збереження культурного ландшафту Північно-Західного Криму та пов'язаних з ними археологічних пам'яток, територія пам'ятного місця повинна включати весь ландшафт узбережжя даного регіону, що складається з природних і археологічних пам'яток;

– провести функціональне зонування пам'ятного місця та виділити зони охорони, зони регульованої забудови і зони рекреаційного обслуговування відвідувачів [44, с. 55–62];

– включити основні археологічні пам'ятники до складу КРУІАЗ «Калос Лімен» [16, с. 48];

– оформити Державні акти на постійне користування земельними ділянками для управління особо охоронюваними територіями;

– музеєфікувати об'єкти археологічної спадщини із залученням фахівців-реставраторів; у якості музейних експонатів у даному випадку будуть виступати археологічні пам'ятники та їхні комплекси; необхідно вибрати форму музеєфікації археологічних об'єктів уникаючи штучного втручання в ландшафтне середовище і «відновлення» археологічних пам'яток [24, с. 46; 25, с. 136];

– розробити план організації території планованого заповідника та створити раціональну рекреаційну інфраструктуру [24, с. 146];

– сформувати структурні підрозділи при заповіднику, підготувати кадри та збільшити штат заповідника, необхідні для обслуговування заповідних територій [12, с. 40–41];

– забезпечити фінансування з державного, республіканського та місцевого бюджетів, інвестиції та спонсорську допомогу [12, с. 42].

Створення регіонального історико-культурного та природно-ландшафтного заповідника в Північно-Західному Криму створить умови для збереження унікальних археологічних пам'яток, якісного управління заповідними територіями, використання історико-культурної спадщини у туристичній галузі. Новий заповідник може стати офіційним суб'єктом туризму, що надає якісні й кваліфіковані екскурсійні послуги щодо об'єктів музейного показу. Це сприятиме підвищенню рівня інформаційного та культурного обслуговування місцевого населення і гостей Криму, а також задоволенню культурних потреб усього суспільства. Новостворений заповідник стане активним учасником соціально-економічних процесів, що підвищить результативність його діяльності та стане певним брендом півострова [41, с. 15].

Джерела та література

1. *Бадер О.Н.* Музеефикация археологических памятников // Советская археология, №3, 1978. – С. 138–153.
2. *Годлевская Г.М.* Фонды заповедника – основа для реализации ведущих направлений музейной деятельности // Калос Лимен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет (I Международная научно-практическая конференция). – Черноморское, 2008. – С. 14–16.
3. *Гусев С.В., Жульников А.М., Иванова И.Г., Мухин Г.Д., Шульгин П.М., Шумкин В.Я.* Концепция музеефикации Онежских петроглифов // Актуальные проблемы развития музеев-заповедников Музей-заповедник «Кижи». – Петрозаводск, 2006. – 221 с.
4. *Дашевская О.Д.* К истории Донузлавской экспедиции // Калос Лимен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет. I Международная научно-практическая конференция КРУИАЗ «Калос Лимен»: Сб. докл. – Черноморское, 2008. – С. 20–25.
5. *Дашевская О.Д.* Раскопки городища Беляус // Археологические исследования в Крыму: Сб. науч. ст. – Симферополь, 1997. – С. 82–84.
6. *Зубарев А.В., Пушикарев С.Н., Вишневецкая Е.Б., Пересунько В.П.* Музеи Крыма: Справ.-путев. – Симферополь: ОАО СГТ, 2009. – 256 с.
7. *Кепін Д.В.* Методичні засади збереження нерухомих палеолітичних пам'яток // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 69–73.
8. *Кепін Д.В.* Музезнавчі концепції створення експозицій з історії первісного суспільства: Автореф. ... канд. іст. наук: 26.00.05 // Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2008. – 16 с.
9. *Кепін Д.В.* Музеефикация об'єктів археологічної спадщини в Європі: на прикладі пам'яток первісної культури. – К.: Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК, 2005. – 176 с.
10. *Кіффт А. ван де.* Анализ экспозиций // Музей: менеджмент і освітня діяльність. – Львів: Літопис, 2009. – С. 219–222.
11. *Колотухин В.А.* Работы на поселении эпохи бронзы Бай-Кият у с. Владимировка Черноморского района // Археологические исследования в Крыму: Сб. науч. ст. – Симферополь, 1997. – С.151–153.

12. Концепция развития Крымского республиканского учреждения «Историко-археологический заповедник «Калос Лимен» на 2011-2015 гг., утверждена Министерством Культуры Автономной Республики Крым в 2011 г. – Черноморское, КРУИАЗ «Калос Лимен», 2011. – 45 с.
13. *Коростелева П.Г., Овчинникова Г.Н., Савчук И.А.* Путеводитель по Тарханкуту ; Изд. 2-е, доп. и пер. – Симферополь : Крымская академия гуманитарных наук, 2009. – 260 с.
14. *Котлер Н., Котлер Ф., Котлер В.* Музейный маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів / пер. з англ. Олійник Т., Пирогова Т. Рябчук С., Свято Р. – К. : ВД «Стилос», 2010. – 528 с.
15. *Кутайсов В.А.* История исследования античных памятников Северо-Западного Крыма // Калос Лимен – Прекрасная Гавань. – Симферополь, «Нижняя Орианда», 2012 г. – С.38–80.
16. *Кутайсов В.А.* Итоги и перспективы изучения Калос Лимена // Калос Лимен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет (I Международная научно-практическая конференция), – Черноморское, 2008. – С. 42–48.
17. *Кутайсов В.А.* Курганный некрополь Калос Лимена. – К. : Изд. «Стилос», 2011. – 240 с.
18. *Кутайсов В.А.* Природа Северо-Западного Крыма в античную эпоху // Боспорские исследования. – 2010. – Вып. XXIV. – С. 291–320.
19. *Кутайсов С.В.* Средневековые памятники Северо-Западного Крыма (Археологическая карта) // «Калос Лимен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет» (I Международная научно-практическая конференция), – Черноморское, 2008. – С. 48–56.
20. *Ланцов С.Б.* Новый горельеф Геракла с Херсонесской хоры // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. – СПб., 2009. – С. 121-153.
21. *Ланцов С.Б.* Результаты исследования Кульчукского городища (IV в. до н.э. – I в.н.э.) на хоре Херсонеса Таврического // СΥΜΒΟΛΑ. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия. – Вып. 1. – М.; К, 2010. – С. 142–151.
22. *Ланцов С.Б.* Северо-Западный Крым в составе Херсонесского государства // Калос Лимен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет (I Международная научно-практическая конференция). – Черноморское, 2008. – С. 56–81.
23. *Манаев А.Ю.* Республиканский историко-археологический заповедник «Калос Лимен»: 10 лет работы в сфере охраны культурного наследия // Историческое наследие Крыма. – Вып. 16. – Симферополь, 2006. – С. 5–8.
24. *Минева И.В.* Проблема сохранения археологического наследия Южного Урала в контексте его социокультурного использования // Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2010 – № 3 (11). – С. 136–142.
25. *Минева И.М.* Музеефикация археологического наследия на территории музея-заповедника «Ирендык» в Башкортостане: вопросы методологии // Наследие и современность. Альманах Института наследия. – Вып. 13. – М. : Институт наследия, 2006. – С. 132–146.
26. *Подгородецкий П.Д.* Памятнику Панское 1 – надежную защиту // Археология Крыма. – № 1/9. – Симферополь, 1997 г. – С. 56.
27. *Подгородецкий П.Д.* Природа Западного Крыма в античную эпоху // Северо-Западный Крым в античную эпоху : Сб. науч.ст. : Материалы по археологии Крыма. – К., 1994. – С. 11–30.
28. *Подгородецкий П.Д.* Северо-Западный Крым: Краеведческий очерк ; 2-е изд., доп. – Симферополь : Таврия, 1979. – С. 128.
29. Постановление Совета Министров Автономной Республики Крым от 22.04.1997 г. №124 «О создании республиканского историко-археологического заповедника «Калос Лимен» // Собрание законодательства Республики Крым. – 1997. – № 5. – Ст. 315.
30. Поточний архів КРУІАЗ «Калос Лимен», «Лист голові райвиконкому Богдашкіну П.І. від завідувача Ленінградським відділенням Археології АН СРСР к.і.н. Шилова В.П. від 26 серпня 1974 р.», 4 арк.
31. Поточний архів КРУІАЗ «Калос Лимен», «Наказ Міністерства культури Автономної Республіки Крим № 210 від 07.12.2000 р. «Про включення Чорноморського історико-краєзнавчого музею в структуру Республіканського історико-археологічного заповідника «Калос Лимен» на правах відділу», 1 арк.

32. Поточний архів КРУІАЗ «Калос Лімен», «Програма розвитку культури та охорони культурної спадщини Автономної Республіки Крим на 2011–2015 роки, затверджена Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, 2011 р.», 57 арк.
33. Поточний архів КРУІАЗ «Калос Лімен», «Проект облікової документації на пам'ятку археології «Городище Беляус (Бель-аус)» (Держ. обл. № 1789) IV ст. до н.е. – I–II ст. н.е., VIII–X ст. н.е. та Беляуський могильник (Держ. обл. № 1789) кінця III ст. до н.е. – I–II н.е.», 36 арк.
34. Поточний архів КРУІАЗ «Калос Лімен», «Статут Кримського республіканського заповідника «Історико-археологічний заповідник «Калос Лімен», затверджений Міністерством культури та мистецтв Автономної Республіки Крим, 2006 р.», 76 арк.
35. Поточний архів КРУІАЗ «Калос Лімен», «Стратегія економічного та соціального розвитку Автономної Республіки Крим на 2011–2020 роки, затверджена Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, 2011 р.», 46 арк.
36. *Рогов Е.А.* Некрополь Панское I в Северо-Западном Крыму // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Supplementum. – Симферополь, 2011. – Вып.10. – 216 с.
37. *Савчук И.А.* О состоянии заповедных урочищ Тарханкутского полуострова // Калос Лімен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет (I Международная научно-практическая конференция). – Черноморское, 2008. – С. 134.
38. *Смекалова Т.А., Столба В.Ф.* Памятники эпохи бронзы и раннего железного века на полуострове Тарханкут: предварительное сообщение // Материалы к археологической карте Крыма. – Симферополь, 2009. – Вып. I. – 66 с.
39. *Смекалова Т.Н.* Памятники эпохи бронзы и раннего железного века на полуострове Тарханкут: каталог // Материалы к археологической карте Крыма. – Симферополь, 2010. – Вып. II. – 204 с.
40. Список памятников местного и национального значения, расположенных на территории Автономной Республики Крым (по состоянию на 01.01.2004 г.) / Республиканский комитет по охране культурного наследия Автономной Республики Крым. – Симферополь, 2004. – Т.П. – 487 с.
41. *Ставская Л.И.* История становления и развития музейного дела в Кыргызстане (1920-е годы – начало XXI в.) / Под ред. В.А. Воробаевой. – Бишкек : КРСУ, 2009. – 158 с.
42. *Тиммер Д.* Співпраця з публікою // Музей: менеджмент і освітня діяльність – Львів : Літопис, 2009. – С. 207.
43. *Титова О.М.* Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках та музеях // Праці Центру пам'яткознавства. – Вып. 6. – К. : [Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури], 2004. – С. 106–110.
44. *Титова О.М., Кепін Д.В.* Принципи організації «археопарків» // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000. – № 1. – С. 55–62.
45. *Титова О.М., Кепін Д.В.* Проблеми музеєфікації пам'яток первісної археології як ресурсної бази туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Вып.4. – К. : Інститут туризму ФПУ, 2002. – С. 110–120.
46. *Уженцев В.Б.* Эллины и варвары Прекрасной Гавани (Калос Лімен в IV в. до н.э. – II в. н.э.). – Симферополь, 2006. – 248 с.
47. *Щеглов А.Н.* Полис и хора // Серия: Археологические памятники Крыма. – Симферополь, 1976. – 158 с.
48. *Юренева Т.Ю.* Музееведение: Учебник для высшей школы ; 2-е изд. – М. : Академический Проект, 2004. – 560 с.
49. *Hannestad L., Stolba V.F., Scoglov A.N.* Panskoje 1, volume 1, the monumental building U6 text, (+PLATES). – Aarhus university press. – 2002. – 364 с.

Кемалова А.Р. Проблемы сохранения археологических памятников Северо-Западного Крыма в условиях заповедника

В Северо-Западном Крыму расположено огромное количество исторических и природных памятников, составляющих уникальный культурный ландшафт региона. Достопримечательными объектами, которого являются памятники археологии, преимущественно

но античного времени. В настоящее время актуальны вопросы сохранения целостного территориального комплекса культурного ландшафта данной местности, качественного управления заповедными территориями и использования исторического наследия в туристической отрасли. В статье рассматриваются проблемы сохранения археологических памятников рассматриваемого региона в условиях заповедника.

Ключевые слова: археологический памятник, наследие, заповедник.

Kemalova A.R. The problems preservation of archaeological monuments in the North-Western Crimea in the reserve

In the North-Western Crimea is a huge amount of historical and natural monuments that make up the unique cultural landscape of the region. Noteworthy objects, which are archaeological monuments, mostly of ancient times. Currently, topical issues of territorial integrity of the complex cultural landscape of the area, quality management of protected areas and the use of historical heritage in the tourism industry. The paper considers problem of preservation of archaeological monuments of the region in the reserve.

Key words: archaeological monument, heritage, reserve.

Подано до друку: 12.05.2012 р.

УДК 725.96(477.25)

Ю.Е. ОВЧИННИКОВ

**Фортифікації Києва IX – першої половини XIII ст.
(за матеріалами археологічних досліджень)**

Стаття присвячена вивченню та локалізації фортифікаційних споруд Києва IX – першої половини XIII ст. за матеріалами археологічних досліджень.

Ключові слова: фортифікаційна споруда, археологічне дослідження, пам'ятка, Київ.

Питання, пов'язані з проблемою оборони стародавнього Києва, займають одне з найголовніших місць в історико-топографічній літературі. Аналіз археологічних матеріалів дозволяє говорити про початок існування укріплених городищ Києва з VI–VIII ст. В IX–X ст. поселення і городища складають єдине місто й займають значну територію. Приблизно з середини X ст., після спорудження нових потужних укріплень на Старокиївській горі тут утворюється адміністративний центр міської структури. Поділ, Щекавиця, Копирів кінець на Кудрявці становлять територію міського посаду. Додатково місто починає обростати й окольными районами. XI–XIII ст. – період, коли інтенсивно забудовуються та розростаються старі райони й з'являється низка нових навколишніх поселень, пов'язаних із заміськими монастирями – Печерськ, Клов, Видубичі, Кирилівський район, поселення на дніпровських островах тощо. Більшість із них мали укріплення [24].

Система укріплень Давнього Києва відтворена завдяки комплексному використанню літописних даних, топографічних планів Києва XVIII–XIX ст., розписних списків Києва вказано часу, а також археологічних матеріалів [18]. Однак, археологічні пошуки кінця 80-х років XX – початку XXI ст. дали якісно нову інформацію щодо укріплень Верхнього Києва [3; 12]. Це спричинило появу праць стосовно перегляду старої сталої схеми функціонування «міста Володимира» [11; 18]. До того ж, розкопками так і не доведено існування (або не визначено місце їх розташування) деяких відомих фортифікаційних споруд.

Запропонована праця – це спроба комплексного бачення проблеми оборони столиці Давньої Русі, її структури – від далеких рубежів до укріплень Верхнього Києва. Систематизація даних стосовно укріплень давнього Києва проведена за вже добре відомими та нещодавно отриманими археологічними джерелами. Окремим завданням є аналіз нещодавно запропонованих реконструкцій і розробка власних.

Природно-ландшафтні умови

У топографічному відношенні територія Києва не має собі рівних на Подніпров'ї. Сотні кілометрів з півночі на південь Дніпро тече низиною, й лише в районі Києва (Вишгород) правий його берег різко піднімається. Ця підвищена смуга являє собою північно-східну околицю всього правобережного плато, до якого від гирла Ірпіня на півночі до гирла Стугни на півдні тільки в трьох місцях щільно підходить Дніпро. З трьох виступів (вишгородський, київський і трипільський) лише київський займає пануюче положення. Він лежить біля впадіння в Дніпро його останньої великої притоки – Десни, але не вище цього місця (як вишгородський), а нижче.

З усіх боків київське підвищення обмежене природними рубежами. Немає потреби доводити неприступність київських пагорбів з боку Дніпра. Окремі з них підносяться над рівнем річки на 80–100 (а іноді й більше) метрів.

Природний рубіж є також з боку поля – це річка Либідь, що протікає з північного заходу на південний схід на відстані 3–4 км від Дніпра. Для Києва X–XIII ст. вона правила за своєрідну першу лінію оборони. Неабияке значення для Києва мали й невеликі річки – притоки Либіді (Хрещатик, Клов) і Дніпра (Почайна, Глибочиця, Киянка, Юрківський струмок тощо). Вони створювали таку кількість природно укріплених гір (Старокиївська, Замкова, Дитинка, Щекавиця, Лиса й інші), якої в жодному іншому районі Середнього Подніпров'я не знайти [24, с. 40–41].

Найдавніші київські городища VIII–X ст.

Старокиївське городище. Укріплення досліджувалися в 1908 і 1912 р. Д. Мілєєвим (поблизу Десятинної церкви), наприкінці 1930-х років –

Т. Мовчанівським і М. Каргером (у північно-східній частині садиби Національного музею історії України (далі – НМІУ), північніше Десятинної церкви та на садибі Слюсаревського у пров. Десятинному) [23, с. 46–47]. У 2007 р. Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України було розпочато розкопки ділянки біля північно-західного кута Десятинної церкви [12].

Укріплена територія верхнього плато гори складала близько 1,5 га. Потужний рів оточував північно-східну частину Старокиївської гори з півдня та південного сходу. Рів мав глибину близько 7–8 м, ширину – до 15 м. Він продовжувався за межі садиби Десятинної церкви і йшов у напрямку північних схилів Старокиївської гори (рис. 1). На деяких ділянках цього рову були виявлені дерев'яні колоди та дошки (розкопки 1908 і 1912 р.). У північно-східній частині садиби НМІУ рів мав глибину близько 3 м від рівня материка та близько 5 м від сучасної поверхні землі. За 15 м від північних схилів гори рів повертав дещо на південний захід. Його глибина в цій частині дорівнювала 5 м. Продовження рову було зафіксоване на північ від Десятинної церкви та у пров. Десятинному (розкопки 1936–1937, 1939 років). Досліджена в 2007 р. частина рову біля північно-західного кута Десятинної церкви мала понад 20 ярусів дерев'яно-земляної конструкції.

Простежено, принаймні, 3 етапи функціонування рову. На першому, після його спорудження, на внутрішньому схилі рову утворився шар побутування. На другому, вздовж внутрішнього схилу була споруджена конструкція, що складалася з клітей-зрубів. Залишки гнізд від колод двох сусідніх зрубів було розчищено на схилі рову; вони входили у згаданий шар побутування укріплення (що свідчить про значний проміжок часу між утворенням шару та побудовою зрубної конструкції). На третьому етапі кліті були демонтовані й на їхньому місці (десь у середині X ст.) збудовано дерев'яно-земляну стіну-платформу [13, с. 257].

За археологічними даними, протягом свого існування в VIII–X ст. укріплення Старокиївської гори кілька разів зазнали реконструкції – тобто, вони весь час трималися боєздатними. Головна їх функція – військова, а саме – контроль над стратегічним Боричевим узвозом і прикриття граду на Замковій горі та поселення на Подолі, вважає В.К. Козюба [13, с. 257]. Старокиївська гора припиняє існування, коли за правління Володимира Святославича

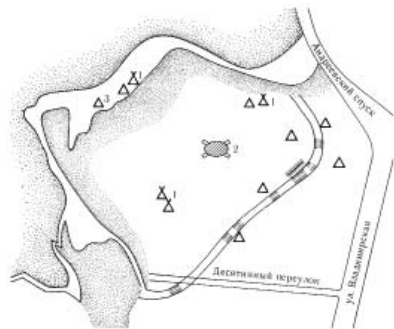

Рис. 1. План городища на Старокиївській горі кінця V — VIII ст., 1 - житла; 2 - капище; 3 - окремі керамічні знахідки (за С.Р. Кирилович [10, с. 26]).

(Володимира Великого) розгортається велике будівництво нових укріплень. Для цього давній вал був знесений, а рів засипаний.

«Верхнє місто»

«Місто Володимира» (кінець X – перша половина XI ст.). Остання систематизація археологічних даних проведена В.К. Козубою. До давньоруського часу відносяться залишки укріплень: на вул. Володимирській 10 (в дорадянський час – Селянський земельний банк, зараз – Головний телеграф) – дослідження Д.В. Мілеєва 1910 р. та Київської археологічної експедиції під керівництвом П.П. Толочка 1969 р. [13]; на вул. Великій Житомирській, 2 (зараз тут розміщується Дипломатична академія МЗС України) – розкопки Старокиївської археологічної експедиції під керівництвом І.І. Мовчана 1988–1989 та 2001 років [15].

Територія, оточена укріпленнями, становила близько 10–12 га (за різними джерелами). Вал і рів пролягали на схід до урвища в районі сучасного фунікулеру, далі повертали на південь уздовж теперішньої Михайлівської площі у напрямку вул. Великої Житомирської та простягалися вздовж її правого боку в південно-західному – до лінії Гончарного яру (ур. Гончарі). Загальна їх довжина становила близько 500 м (рис. 2). Аналіз попередніх досліджень на Старокиївській горі показує сумнівність існування дерево-земляних валів по всьому її периметру [13, с. 246–248].

Для з'ясування характеру укріплень X ст. важливими є результати розкопок 2001 р. на вул. Великій Житомирській, 2. Тут було виявлено рів X ст. Внутрішній і зовнішній схили рову мали нахил 40–45°. Ширина рову становила близько 12–13 м, глибина – орієнтовно до 5 м. На ділянці, прилеглої до внутрішньої лінії рову, була зафіксована основа валу у вигляді слідів дерев'яних клітей. Зогліла конструкція складалася з повздовжньої колоди діаметром 0,25 м, простеженої на 6,2 м уздовж краю рову. Перпендикулярно до неї було виявлено рештки п'яти колод діаметром 0,2–0,25 м, кінці яких на 0,3–0,4 м виступали за повздовжню колоду фактично у рів. Відстань між поперечними колодами коливалася від 1 до 2 м, а найбільша простежена (неповна) їх довжина становила 2,6 м. В сусідньому приміщенні знайдено сліди ще трьох поперечних колод; загальна відстань між зафіксованими крайніми поперечними конструкціями склала 10 м [15, с. 150–151].

Софійські (Батисві) ворота досліджувалися археологічно в 1893, 1913, 1935, 1940, 1947, 1993, 1998 р. [2; 13, с. 248–250]. Фундаменти та кладка двох пілонів воріт у плані охоплювали площу розмірами 10×10,6 м. Це повздовжні кам'яні стіни завширшки 2,3 в середній частині та 3,3–3,6 м на місці в'їзду і виїзду. Довжина їх – 10 м, ширина – 10,6 м, ширина проїзної частини – 3,7 м з країв і 6 м посередині. Залишки споруди, виявлені на вул. Володимирській, мали типову для X ст. кладку – квадратна міцна цегла-плінфа товщиною 3 см, скріплена вапняко-

вим розчином. Між фундаментами воріт на глибині 1,05 м лежав дерев'яний поміст із дубових колод киеворуського часу. Масивні залишки фундаментів Софійських воріт дають підстави вважати, що вони були основою кам'яної сторожової вежі з проїжджою аркою.

За результатами розкопок 1993 р., ворота були розташовані за 18 м від перетину сучасних вулиць Великої Житомирської та Володимирської – тобто не прилягаючи до простежених поряд рову та валу. Мало того, на умовній лінії укріплень розташовувалися залишки давньоруських житлових і господарських будівель, міської ґрунтової дороги, огорожі від садиби. Вчені, які досліджували ці об'єкти, припускають, що тут було побудовано захаб – оборонний прийом середньовічної фортифікації, при якому вал підходив до воріт під кутом [2].

Стосовно часу припинення існування «міста Володимира», то на сьогодні відомо щонайменше 29 об'єктів XI–XIII ст., які розташовані на місці укріплень граду Х ст. Тобто, розкопки останніх 20 років показали, що рів було засипано ще у киеворуський час, вважає В.К. Козюба. Ймовірний час зникнення укріплень «міста Володимира» – останні роки правління його сина – Ярослава Мудрого (друга третина XI ст.), коли були збудовані надійні укріплення його граду, чи за часів його сина останнього – Ізяслава, в цей час «місто Ярослава» активно розбудовувалося [13, с. 259–261].

«Місто Ярослава» (XI – XIII ст.). Про будівництво міста Ярослава літописи згадують під 1037 р. Оборонні споруди досліджувалися в 1872, 1935, 1947-1948, 1952 [6; 7; 18; 21] та 1970-х роках. [19, с. 31–56], а також на початку 2000-х років. Першими найбільш точними й інформативними є розкопки експедиції «Великий Київ» Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.А. Богусевича та П.А. Раппопорта. Дослідження 1970-х рр. внесли істотні доповнення в існуючу на той час картину.

Укріплення оточували площу понад 60 га. Межа проходила від сучасного Золотоворітського скверу теперішньою вул. Ярославів вал і не доходячи до пл. Львівської різко повертала в бік вул. Рейтарської, 35; потім – на північ у бік схилів. У протилежний бік вал проходив до сучасного Майдану Незалежності, потім піднімався сучасною вул. Костьольною, йшов уздовж Володимирської

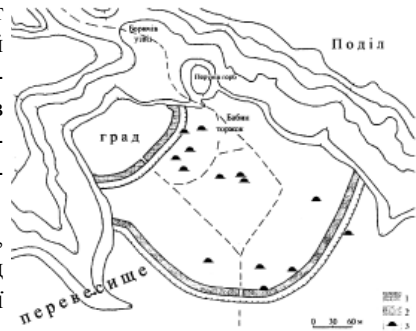

Рис. 2. Реконструкція плану Верхнього Києва третьої чверті Х ст. (за В.К. Козюбою).

гірки в район теперішньої пл. Михайлівської (рис. 3).

«Місто Ярослава» було оточене ровом і високим валом. Вал по периметру витягнувся на 3,5 км, шириною біля основи – 30 м, загальною висотою з дерев'яним частоколом – до 16 м. На ділянці валу між сучасним телецентром і садибою № 13 на вул. Малій Підвальної (сучасна вул. Ярославів вал) були виявлені потужні дерев'яні

Рис. 3. Плани розташування укріплень Верхнього міста (за П.П. Толочком).

конструкції, що служили основою для насипання валу (рис. 4, 5). У цьому місці вал зберігся висотою до 6 м [6, с. 2–3]. Рів, виявлений на території садиби № 20 на вул. Чкалова (вул. Олесь Гончара), мав ширину близько 18 м [22, с. 77]. На вул. Рейтарській 35 та 36–38 під керівництвом Я.Є. Боровського досліджені рів шириною 13 м і глибиною 4–5 м із дерев'яними конструкціями з боку міста й залишки валу з клітьми-зрубамі [19, с. 49–51]. В районі Майдану Незалежності було виявлено вал завширшки 35 м, зроблений на основі прямокутних дерев'яних зрубів розмірами 33,1 м. Простежено залишки 9 таких клітей-зрубів, зроблених із дерев'яних кантованих брусків, розташованих поперек насипу. Ці елементи нижньої частини валу мали повну подібність до конструкції валу XI ст. біля Золотих воріт – тобто його нижня частина була споруджена в часи княжіння Ярослава Володимировича і представляє відрізок єдиної системи оборонної лінії. З боку вул. Хрещатик зафіксований рів, стінки якого круто понижуються під кутом 60° на глибину до 5 м від підшови валу [19, с. 44–47].

Рис. 4. Тилова стінка зрубів валу Ярослава, фото розкопок 1952 р. (за М.К. Каргером).

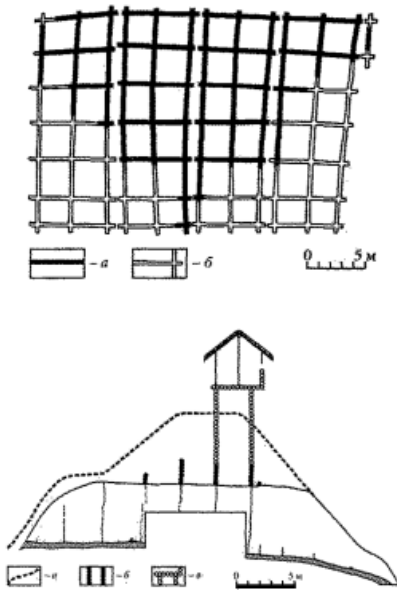

Рис. 5. План клітей всередині «валу Ярослава», розкопки 1952 р. - 1; реконструкція укріплень «міста Ярослава» - 2 (за П.О. Раппопортом).

Залишки оборонних дерево-земляних споруд «міста Ярослава» були знесені в середині XIX ст. у зв'язку з переплануванням Верхнього Києва.

Золоті ворота були головною брамою до Ярославового міста. Хоч і в зруйнованому вигляді, вони все ж дожили до наших днів. Брама являла собою двоярусну споруду. Нижній ярус становили власне ворота з проїзною аркою, верхній – Благовіщенська надбрамна церква (рис. 6). Реконструкція, що її закінчено в 1982 р. (реставратори: Є. Лопушинська, М. Холостенко, С. Висоцький), відтворює Золоті ворота у такому вигляді: основна частина вежа із зубцями заввишки 14 м; із зовнішнього фасаду вежа має додатковий виступ – «малу вежу»; проїзд воріт перекривається з одного боку підйомними дерев'яними воротами, обкутими металом, з другого – стулками воріт, виконаними за зразком стародавніх воріт, що збереглися в пам'ятках Новгороду й Суздаля [4].

Лядські ворота були виявлені під час реконструкції пл. Жовтневої Революції (сучасний Майдан Незалежності) експедицією Інституту археології АН УРСР під залишками Печерських воріт XVII ст. В тілі давньоруського валу був зафіксований проїзд шириною 4,2 м, стіни якого облицьовані потужними дерев'яними брусками. Товщина брусів вказує на те, що тут був важливий вузол оборони, яким могли бути тільки літописні Лядські ворота [19].

Посади

Копирів кінець. Територія Копиревого кінця, на якій були виявлені археологічні знахідки часу Київської Русі, становить близько 40 га [24, с. 17]. В районі Львівської площі на місці будівництва торговельного центру в 1978–1980 роках простежено близько 100 м рову шириною більш 15 м і глибиною 5 м. Профіль симетричний із нахилом стінок 60°, стінки прямі, дно трохи закруглене [19, с. 51–52]. З боку колишньої р. Киянки (зараз Кияновський пров.) Я.Є. Боровським і М.А. Сагайдаком простежені ескарпування схилу.

Додатково тут був викопаний рів глибиною близько 2 м і шириною 4,5 м із трикутним профілем і нахилом стінок до 50° [19, с. 53]. Залишки валу з дерев'яними клітьми досліджувалися В.М. Зоценком у 1990-х роках уздовж вул. Кудрявської. Розкопками на вул. Артема, 12 був виявлений рів із частотолком, який простежений довжиною 38 м. Траса розкопок проходила паралельно вул. Артема. Глибина рову складала 1 м, ширина – від 3,5 до 4,6 м. Продовження цих укріплень було виявлено на Кудрявському узвозі, 3. Тобто, оборонні споруди оточували на Кудрявці доволі обширну ділянку гори з прилягаючим мисом, загальна площа якого могла сягати 2 га. За своїм розташуванням, розмірами й типом оборонних споруд ця територія була городищем – частиною укріпленого посаду давнього Києва [10, с. 25].

Поділ. В другій половині XII ст. Поділ мав систему дерев'яних укріплень – «столпіє». Вони помітно програвють перед загальноміськими укріпленнями, але все ж становлять собою їх органічне продовження. На думку М.А. Сагайдака, найбільш вірогіднішою лінією укріплень Подолу слід вважати трасу Юрковицького струмка. В цій зоні в 1988 р. на вул. Константинівській, 61 було виявлено тин із вертикально вбитих грубих колод, який простягався вздовж правого берега струмка [20, с. 28–29].

Окільні райони

Заміські двори і села, що займали ключові позиції міської околиці, ймовірно відігравали й певну роль у системі оборони Києва (рис. 7). З 1971 р. до кінця 1980-х років дослідження давньокиївської околиці від Києво-околицької

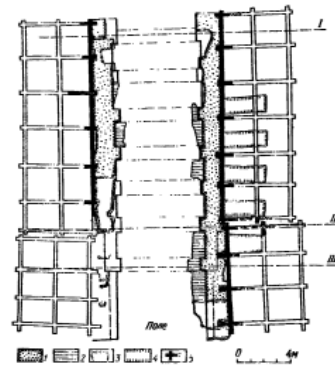
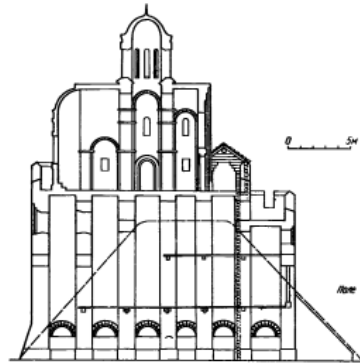

Рис. 6. Золоті ворота, повздовжній розріз – 1; план проїзду Золотих воріт з прилягаючими до них зрубами валу – 2 (за С.О. Висоцьким).

Рис. 7. Схема розміщення районів давнькиївської околиці: 1) Угорське, 2) Берестове, 3) Печерський монастир, 4) Красний двір, 5) Звіринецькі печери, 6) Видубицький монастир, 7) Китаїв, 8) Предславине, 9) Язинь, 10) Шелвове, 11) селище в районі станції метро Берестейська, 12) Кирилівський монастир, 13) Дорогожичі, 14) Лиса гора, 15) Клов (за І.І. Мовчаном).

загін Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом І.І. Мовчана.

Красний двір розташовувався на мису, що підноситься над рівнем Дніпра приблизно на 70 м поміж Наводницькою (сучасний бульв. Дружби народів) та Видубицькою долиною. Укріплення верхнього майданчику мису відділяли від основного плато площу близько 2 га. Рів простежено лише на глибину 4,5 м. Вал і частокіл до нашого часу не збереглися. І.І. Мовчан припускає, що цей відомий за літописом князівський двір був також оборонним пунктом, який захищав Видубецький монастир, переправу через Дніпро та південні підступи до центрального ядра Києва [14].

Укріплене поселення на території парку біля станції метро «Жовтнева» (зараз «Берестейська») було західним форпостом міста. Пункт знаходився приблизно за 8 км від історичного ядра давнього Києва й займав край виступу т.зв. Лук'янівського плато над Сирецькою долиною. Мис площею 3,5 га і висотою 30 м утворений з північного сходу півночі глибоким яром, а з південного заходу стрімкою та глибокою долиною р. Сирець. В західній частині городища збереглися незначні залишки валу, ширина підшоши якого складала 7 м, висота – 1,5 м. Вал насипано з піщаного суглинку, помітні сліди підсіпок. З'ясовано, що він мав якісь дерев'яні конструкції, куди насипався пісок. Недалеко від залишків валу в північно-західній частині поселення розташовувався в'їзд: залишилася неглибока балка, що спускається з городища у долину р. Сирець. Це єдине місце, по якому можна піднятися на мис не лише пішки, але й гужовим транспортом. Головною задачею цього городища-селища була охорона західної околиці міста, а також виконання функції своєрідної митниці на західному київському шляху, вважає І.І. Мовчан [14, с. 127–131].

Монастирські садиби мали огорожу, іноді у вигляді стін, складених із цегли, як наприклад Києво-Печерська лавра та Софійський собор. Розташування не

на валах, а на рівній поверхні, відсутність ровів перед стінами, наявність декоративних елементів вказують на їх радше художнє, а не воєнне значення. Водночас, ці стіни були пристосовані й до оборони [18, с. 117]. Насамперед це стосується Печерського монастиря, розташованого на ближній південній околиці стародавнього Києва. З самого початку його існування, за літописом, монастир мав оборонні споруди у вигляді дерев'яного частоколу (уже згадане «столпіє») [14].

Брама з Троїцькою надбрамною церквою збереглася донині й зараз є парадним в'їздом до монастиря. Брама мала фортифікаційне значення. Підхід до неї із зовнішнього боку, розташованого між виступами стін, дозволяв прострілювати цей простір [1, с. 43; 31, с. 126]. Реставраційними роботами 1957–1958 років установлено, що вхід до монастиря мав один проріз, розташований у центральній частині, в бокових приміщеннях розміщувалася сторожа [8, с. 41].

Верхня частина споруди являє квадратну в плані чотирьохстовпну церкву з трьома апсидами, відкритими в товщі східної стіни. Чотири хрещатих у плані стовпи підтримують, через парусну систему, купол на високому барабані. Барабан церкви давній, перекладено заново лише купол. Надбрамна церква і самі брами виконані у техніці змішаної кладки, характерної для київського зодчества X–XI ст. (рис. 8).

Залишки кам'яно-цегляного муру, що огорожував у XII ст. Печерський монастир, виявлено археологічно. Розкопано кілька невеликих ділянок протяжністю 135 м. Досліджено місце, де мур стикувався з південно-західною лопаткою брами [1, с. 40–43; 10, с. 108–112]. Встановлено, що фундаменти муру являли собою 2 паралельні рови (глибина до 70 см, ширина близько 80 см), забутованих рваним камінням (граніт, піщаник) і битою плінфою. Загальна ширина ровів становила 2,56 м. Верхня частина фундаменту являла собою вирівняний май-

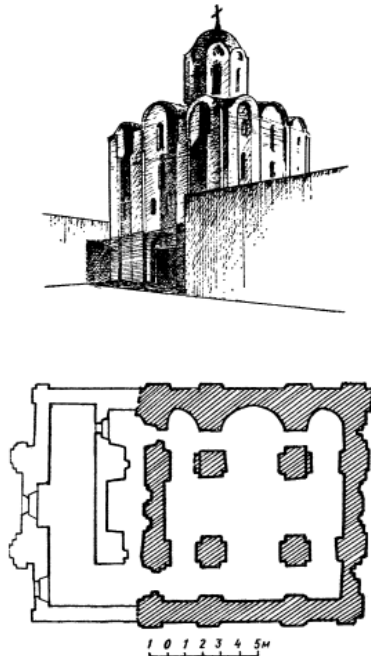

Рис. 8. План Троїцької надбрамної церкви – 1; Троїцька надбрамна церква, реконструкція Ю.С. Асєєва – 2 (за І.І. Мовчаном).

данчик по всій ширині ровів і проміжку між ними. На фундаментах ровів йшов мур у вигляді двох облицювань у дві цеглини, проміжок між ними заповнювався битою плінфою на вапняково-цементованому розчині. Облицювальні стіни відступали від зовнішнього краю фундаменту, утворюючи обріз шириною 28 см, тому ширина (товщина) стіни мала 2 м. Кладка стін місцями збереглася висотою на 3 ряди плінфи (до 28 см). Плінфа світло-жовтого чи червоно-жовтого кольорів, її середні розміри 19,5–23,5×25,6–28,8×3,9–4,2 см. Вона є характерною для київського зодчества другої половини XII ст. [1, с. 40–41].

Отже, наявність навколо монастиря могутнього муру свідчить про те, що Печерський монастир був потужним оборонним вузлом на найближчих підступах до міста [14, с. 74].

Гради – городища з правильною геометричною формою, які є залишками феодальних замків – княжих і боярських садиб, що були побудовані для захисту найбільш важливих річкових переправ [18, с. 173].

Вигурівське городище (XI ст.) розташоване на лівому березі Дніпра в районі сучасної Троещини. За своїм плануванням – це один із варіантів городищ круглого типу, які замість штучних земляних укріплень по всій окружності мають з однієї сторони природні перепони – яр або урвище берега. Вал городища у вигляді майже правильного півкола впирається своїми кінцями у схил долини, якою протікала р. Гнилуша. Із зовнішнього боку вала подекуди помітні сліди рову, що заплив [18, с. 44, рис. 17, 1]. Появу городища П.О. Раппопорт пов'язував із необхідністю посилення східних кордонів Київської землі у XI ст. [18, с. 173].

Феофанія. Давньоруське городище XII ст. відкрито в лісовому масиві між селами Новосілки, Хотів, Феофанія на високому місці лівого берега витoku Хотівського струмка. Городище складається з двох частин, розташованих уздовж мису із заходу на схід. Кожна з цих частин має лінію укріплень. Вал і рів західної ділянки проходять в місці максимального звуження мису. Вал має висоту до 2 м при ширині 6–7 м. Перед валом добре помітний рів глибиною до 1,5 м при ширині 4–5 м. Береговий схил має добре виражену зміну крутизни – сліди ескарпування.

Східна частина городища розташовується на наступному розширенні мису і також має оборонну лінію в кінці майданчика, який звужується до 25 м. Тут збереглися сліди другої лінії укріплень, що з'єднують вершини північної та південної балок. Вал сильно осунувся, його висота не перевищує 1 м, ширина 6–7 м, глибина рову – 0,7 м. З північного боку східний майданчик городища переходить у балку, яка могла використовуватись для в'їзду на городище з долини струмка.

Відкрите городище, яке стояло на прадавньому шляху, є ще однією важливою ланкою південної оборонної системи давнього Києва [17, с. 29 – 30, с. 36, рис. 1, 49, с. 54, рис. 20].

Китайське городище розташоване на південній околиці Києва, недалеко від колишнього селища Корчувате. Разом із селищем-посадом, курганним могильником і печерним лабіринтом воно складає єдиний археологічний комплекс (рис. 9). Він знаходиться в 12 км південніше Старокиївської гори на високому правому березі Дніпра, вздовж краю надзаплавної тераси якого про-

Рис. 9. План Китайського археологічного комплексу (за ходив, найвірогідніше, давній І.І. Мовчаном).
шлях із Києва на південь.

Планування городища складне, його територія розчленована балками, ярами, штучними валами та ровами на 5 укріплених майданчиків. Перша частина (0,27 га) займає південно-західну частину підвищеного майданчика на вершині мису й відокремлена валом і ровом від аналогічної за розміром (0,29 га) другої частини, що примикала до неї з півдня. На краях першого укріплення збереглися залишки невеликого валу, схили мису мають сліди ескарпування. Друга частина городища захищена з напільного південного боку широким і високим валом, насипаним на місці природного підвищення. На його східному краю простежуються залишки невеликого насипу. Обидві частини оточено валом, що проходить нижче, краєм мису, та включає до складу городища третю, південно-східну частину площею 1,5 га. Ця ділянка городища, як показали дослідження 1947 р., була зруйнована десь у XVI–XVII ст. Вал навколо неї місцями зрізаний, культурний шар відсутній.

Усі три частини городища у межах зовнішнього валу відокремлені від вузької частини мису природним балкоподібним глибоким яром, за яким розміщені ще 2 невеликі укріплені частини – четверта (0,05 га) та п'ята (0,11 га). Кожна з них відокремлена з напільного боку могутнім валом і ровом.

В'їзд на городище знаходився з північного боку, де й зараз. Добре простежується западина, котрою проходив шлях. Із напільного (південного) боку доступ на городище був неможливий – цьому заважали глибокі природні яри.

На протилежному лівому березі струмка, що впадає у Дніпро (зараз струмок перетворено на ланцюг ставків), розташоване селище-посад давньоруського часу. Воно також мало укріплення. Рів у розрізі мав обриси трикутника вершиною до низу. Дно рову містилося на глибині 4 м від сучасної поверхні, в лес його врізано на 2,8 м. На рівні материка ширина рову у верхній частині становила 3,6 м, а на давній денній поверхні – близько 4,5 м. Рів було простежено ще у двох місцях протягом близько 50 м.

Укріплення на Китаївському селищі існували в X – на початку XI ст. Напрямок рову показує, що оборонна споруда відокремлювала невелику площу (близько 1,5 га) мису, утвореного вигином струмка. Ймовірно, що на початку XI ст. рів втратив свої оборонні функції та був засипаний. Можливо, існував вал, який складав комплекс із ровом. Його, певно, ліквідовано, а насип використано для засипки рову. Необхідність в існуванні цієї укріпленої частини поселення відпала після спорудження наприкінці X ст. могутніх валів і ровів Китаївського городища [16].

Печера, що знаходиться під городищем, могла існувати у киеворуський час і використовуватися захисниками городища. Один із входів до печери розташований в західному схилі городища і міг у давнину використовуватися для сполучення цитаделі з посадом.

Дослідження Китаївського археологічного комплексу показують, що це була не звичайна фортеця, яких у ті часи було безліч. За розмірами дитинця та посаду його можна віднести до значних для свого часу міських утворень. Природна стрімкість схилів, панівне положення узвишся над оточуючою територією, а також штучні укріплення робили його неприступною фортецею. Археологічні розкопки показують, що цей південний форпост стародавнього Києва припинив своє існування під час нападу орд Батия [16, с. 159–160].

Отже, вздовж р. Либідь на південній околиці міста, р. Сирець, яка текла із західної околиці на північний схід і впадала до р. Почайної, у другій половині X ст. існувала низка укріплених пунктів, що відігравали роль форпостів на ближніх підступах до Києва.

Аналіз реконструкцій оборонних укріплень кївського дитинця X в.

На сьогоднішній день існують кілька реконструкцій укріплень давнього Києва. Найбільш переконливими є реконструкції валу «міста Ярослава» (рис. 5), де археологічні дані підкріплені слідами внутривальних конструкцій на залишках Золотих воріт (рис. 6). Саме вони стали зразком для чисель-

них ілюстрацій і макетів. Але дослідження 1990–2000-х років указують, що оборонні споруди Старокиївського городища та «міста Володимира» мали свої особливості, що відбилося у спробах їх реконструювати. Розглянемо більш докладно проблемні моменти цих реконструкцій.

Стосовно фортифікації Старокиївського городища В.К. Козюба цілком справедливо вважає, що: «враховуючи наявність перекладної конструкції стіни в рові, можна припустити, що подібної конструкції міг бути дерев'яно-земляний насип укріплення городища» [12, с. 144]. Але є один сумнівний момент, на який вказує С.І. Климовський. За реконструкцією у викопаному рові спостерігається виступаючий у рів дерев'яний настил (рис. 11, 1). В.К. Козюба запевняє, що: «виступаюча стіна унеможлилювала будь-який підйом знизу» [12, с. 143]. Проте, у цьому випадку створюється «мертва зона», де як в укріпленні може знаходитися нападник, який з легкістю влаштує підпал чи, користуючись неухважністю супротивника, перейде у напад через якийсь проміжок часу [10].

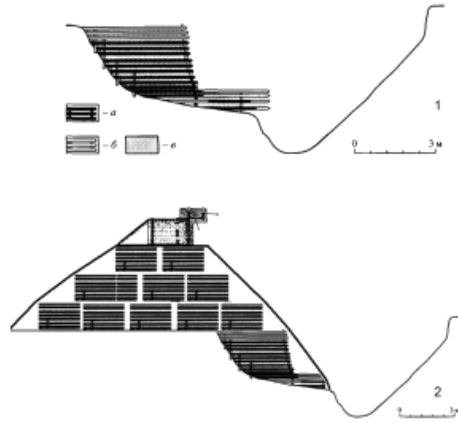

Рис. 11. Реконструкція дерево-земляної стіни на внутрішньому схилі рову Старокиївського городища за матеріалами розкопок 1908 року – 1 (за В.К. Козюбою); реконструкція укріплень Старокиївського городища – 2 (за Ю.Е. Овчинниковим).

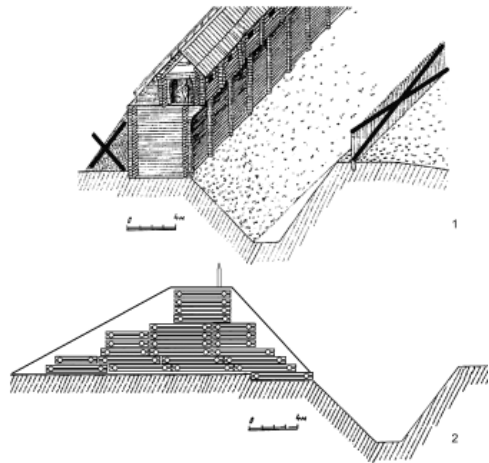

Рис. 12. Реконструкція укріплень «міста Володимира» – 1 (за І.І. Мовчаном, Я.С. Боровським, В.М. Гончаром); – 2 (за Ю.Е. Овчинниковим).

Отже, найбільш вдалим варіантом схеми укріплень є встановлення дерев'яних клітей у системі валу – на кшталт каркасу, пов'язаних із підпорною дерево-земляною стіною рову, що починається від самого його низу. Нагорі валу повинні були знаходитися «заборола» невідомої нам конструкції (рис. 11, 2).

Більше заперечень викликає реконструкція оборонних укріплень «міста Володимира» [15]. Вона, на думку деяких дослідників, має декілька слабких місць (рис. 12, 1). Глибина рову, згідно нахилу його стінок у 40–45°, повинна бути меншою (ймовірно, близько 5 м). Розташування стіни-городні висотою 6 м, заповненої ущільненим материковим ґрунтом, на краю рову малоїмовірне. Вона здійснювала б потужний тиск на край рову, і той міг би зруйнуватись, вважає В.К. Козюба [12, с. 245]. С.І. Климовський указує, що земляний насип із внутрішньої сторони оборонної стіни також археологічно не виявлений. Недоцільність влаштування частоколу перед ровом відмічають обидва вчені [11; 13]. Дійсно, нападники могли використовувати його як прикриття від стріл захисників. За літописами відомий прийом монголів, які «отиняли» міста під час штурму [18, с. 119]. Більш ймовірним було б розташування клітей у кількох рядів – як у конструкції вала «міста Ярослава». Зовнішній ряд мав тримати укіс валу. Щоб зберегти схил валу від зсуву, було б достатньо на різних висотах цього ряду клітей кілька вертикальних стінок-сходинок, що спиралися на поперечні колоди [13, с. 246]. Як це могло б виглядати так, як показано на нашій графічній реконструкції (рис. 12, 2).

Спроба кардинального перегляду основного принципу побудови дерево-земляних укріплень здійснена А.В. Григор'євим (рис. 10), який вважає, що «дерево-земляні стіни, встановлені безпосередньо на денну поверхню чи на вал, що з'явився раніше, не засипалися ззовні» [5, с. 65]. Зауважимо, що подібні думки висловлювалися авторами XVIII ст. при опису давньоруських фортифікаційних споруд, дублювалися деякими істориками XIX – початку XX ст. й були піддані А.П. Раппопортом нищівній критиці [18, с. 17–18]. Останній переконливо аргументував перевагу земляних насипів-валів, які мають кількочисельну традицію, що сягає ранньослов'янського часу. Подвійні стіни, забиті землею, як правило, не застосовувалися, оскільки в умовах пасивної облоги й відсутності каменеметальних машин вони не мали переваг перед простими дерев'яними стінами [18, с. 66–116].

Висновки

Один із найбільш важливих принципів фортифікаційної науки свідчить, що чим довше фронт оборони, тим більше ворожих військ для свого оточення він вимагає й тим більше часу та робіт треба затратити атакуючим, аби його знищити. Отже, розвиток фортифікації давнього Києва IX – пер-

шої половини XIII ст. відбувався цілком відповідаючи умовам свого часу. В XII–XIII ст., коли Київ досягає найбільших розмірів, він являв собою велику та потужну фортецю.

Основою оборони давнього Києва в IX–XIII ст. були глибокі рови та потужні круті земляні вали. Земляними валами з дерев'яними стінами були обнесені не тільки центральні райони міста – Верхній Київ, але й деякі посадські частини. Дерев'яні стіни, що служили додатковою перешкодою для ворога та прикриттям для захисників, або бойові площадки інших типів археологічно не фіксуються. Вежі не грали значної ролі в обороні й у давньому Києві відомі

виключно як надбрамні, іноді з храмовими будівлями нагорі. Суттєву роль в обороні міста відігравали приміські села та слободи, заміські монастирі, князівські двори, городища-фортеці, що утворювали разом либідсько-сирецьку оборонну лінію. На лівому березі Дніпра існувало Вигурівське городище. В обов'язки цих пунктів входило відбиття першого удару, контроль за сухопутними та водними шляхами. Тож, враховуючи місцеві топографічні особливості київського узгір'я, що панувало над усіма навколишніми територіями, слід визнати, що воєнно-технічні можливості київської фортеці IX–XIII ст. робили її неприступною.

Автор не претендує на повне висвітлення теми, але навіть у цьому невеликому матеріалі наочною є недостатність археологічних даних щодо багатьох пунктів оборонної системи Давнього Києва. Так, наприклад, не відомі фортифікації Замкової гори киеворуського часу. Датування укріплень на південному місі Лисої гори (Хоревіця за В.Б. Антоновичем, Юрковиця за П.П. Толочко) вважається досі не з'ясованим [14, с. 134]. Хоча за результатами розкопок Є.В. Максимова 1965 року є підстави датувати його II–I ст. до н.е. [10, с. 22]. З укріплень «міста Ізяслава» відомі лише 2 лінії «стовп'я» біля Михайлівського Золотоверхого собору, які були зафіксовані в 1999 р. Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Г.Ю. Івакіна [13, с. 266]. Нічого не знаємо ми про зовнішній вигляд, розміри, характер споруди, матеріал, з якого були зведені Жидівські

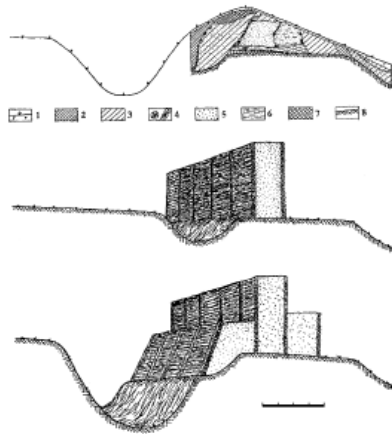

Рис. 10. Розріз «валу» і реконструкція укріплень поселення біля с. Горбово (за А.В. Григор'євим).

й інші відомі лише за літописом ворота. Не виявлені укріплення Дорогожича, який вписується в півколо західного оборонного рубежу [14, с. 132–133].

Однак, абсолютну перевагу саме археологічних джерел показують істотні уточнення розташування та характеру укріплень «міста Володимира», зроблені за результатами розкопок 1990–2000 років. Нові матеріали та дискусія стосовно основних принципів фортифікації Давньої Русі надають можливість для реконструкцій певних ділянок оборони й відтворення процесу будівництва та вдосконалення укріплень Давнього Києва.

Насамкінець, хотілося б висловити щиру подяку за корисні зауваження стосовно змісту роботи дослідникам – І.І. Мовчану, О.В. Цвек, В.К. Козюбі, С.І. Климовському, а також науковому керівникові Е.В. Овчинникову.

Джерела та література

1. *Асеев Ю.С. Богусевич В.А.* Военно-оборонні стіни XII ст. в Києво-Печерській Лаврі. – К., 1951.
2. *Асеев Ю.С.* Древний Киев (X–XVII вв.). – М., 1956.
3. *Боровський Я.С., Мовчан І.І.* Південні (Софійські) Ворота В Оборонній Системі Київського Дитинця // Історія Русі–України (історико-археологічний збірник). – К., 1998.
4. *Высоцкий С.А.* Золотые ворота в Киеве. – К., 1982.
5. *Григорьев А.В.* Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула, 2000.
6. *Єфименко П.П., Богусевич В.А.* Кріпость Ярослава Мудрого в Києві // Вісник АН УРСР. – Ч. 12. – К., 1952.
7. *Каргер М.К.* Древний Киев. – К., 1958.
8. *Килесо С.К.* Киево-Печерская лавра.–М. : Искусство, 1975.
9. *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. – К. : Наукова думка., 1982.
10. *Климовський С.І.* Замкова гора в Києве: Пять тысяч лет истории: историческая литература. – К.: Стило, 2005.
11. *Климовський С.* Грады Кня и Владимира: Тип и время постройки укреплений // Старожитности Верхнього Подністр'я. – К.: Стило, 2008.
12. *Козюба В.К.* Городище на Старокиївській горі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. (Збірка наукових праць). – К., 2004.
13. *Козюба В.К.* «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради (Збірка наукових праць). – К., 2008.
14. *Мовчан І.І.* Давньокіївська околиця. – К. : Наукова думка, 1993.
15. *Мовчан І.І., Боровський Я.С., Гончар В.М.* Нове у вивченні оборонних споруд Києва // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. – К., 2003.
16. *Моргунов Ю.Ю.* Фортификация Южной Руси X–XIII вв. – М. : Наука, 2009.
17. *Петрашенко В.А., Козюба В.К.* Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. – К., 1993.
18. *Ранпорт П.О.* Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. – М. : Наука, 1956.
19. *Сагайдак М.А.* Великий город Ярослава Київ. – К. : Наукова думка, 1982.
20. *Сагайдак М.А.* Давньокіївський Поділ. – К. : Наукова думка, 1991.
21. *Самойловський І.М.* Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947–1948 рр. // Археологія Поділля. – К., 1952. – Т. III.
22. *Толочко П.П.* До топографії давнього Києва // Археологія. – К., 1965. – Т. XVIII.
23. *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. – К. : Наукова думка, 1972.
24. *Толочко П.П.* Київська Русь. – К. : Абрис, 1996.

Овчинников Ю.Е. Фортификация Киева IX – первой половины XIII ст. (по материалам археологических исследований)

Статья посвящена изучению и локализации фортификационных сооружений Киева IX – первой половины XIII в. по материалам археологических исследований.

Ключевые слова: фортификационное сооружение, археологическое исследование, памятник, Киев.

Ovchynnykov Yu.E. Fortification of Kiev IX – the first half of XIII century (based on archaeological research)

The article is devoted to study the localization and fortifications Kiev IX –the first half of XIII centuries for archaeological research.

Key words: fortifications, archaeological research, monument, Kyiv.

Подано до друку: 21.02.2012 р.

Розділ IV | МУЗЕЄЗНАВСТВО

УДК 37.0:069.015(477.61)»1925–1930»

М.О. ПРИНЬ

Педагогічний музей Луганського інституту народної освіти (1925–1930 роки)

Стаття присвячена дослідженню історії створення та діяльності педагогічного музею при Луганському інституті народної освіти. У ній висвітлено передумови створення, охарактеризовано основні заходи та напрями практичної діяльності музею. Акцентовано увагу на діяльності завідувача педагогічним музеєм Ф.А. Бельського.

Ключові слова: педагогічний музей, експонати, фондознавча робота, експозиція, інститут народної освіти, Луганськ, Ф.А. Бельський, С.Г. Грушевський.

Історія створення педагогічних музеїв сягає середини XIX ст. Дореволюційні традиції залучення музеїв до системи освіти підтримувалися й за радянських часів, а ідея використання музеїв з освітянською метою отримала свій подальший розвиток у 1920–1930-х роках. На початку 1920-х років XX ст. в УСРР украї заострилася ситуація з ліквідацією неписьменності серед населення. Відчувався брак педагогічних кадрів, тому значущою подією стало відкриття в 1923 р. Луганського інституту народної освіти (ІНО) – першого вищого навчального закладу педагогічного профілю на теренах Луганщини та Донеччини. За короткий термін цей осередок освіти зміг стати науковим і освітянським центром для всієї Донецької губернії, зібравши у своїх стінах відомих діячів науки, культури, народної освіти: С.Г. Грушевського, Ф.А. Бельського, Є.А. Равич-Щербу, І.І. Ліщину-Мартиненка й інших.

Від початку існування Луганського ІНО керівництво вишу приділяло значну увагу створенню навчально-допоміжних структурних підрозділів у вигляді профільних лабораторій і кабінетів з метою поліпшення викладання навчальних дисциплін. Навіть за умов

обмеженого фінансування та відсутності наочних приладів були створені: бібліотека інституту, фізична, хімічна, біологічна, математична, педологічна лабораторії, кабінет красзнавства, музейно-драматична студія, лабораторія суспільствознавства та майстерні [1]. Невдовзі даний навчальний заклад за рішенням президії Укрголовпрофосу НКО УСРР 13 лютого 1924 р. було переіменовано у Донецький ІНО в м. Луганську (далі – ДІНО) [2].

1920-ті роки ХХ ст., надто в період нової економічної політики, вирізнялися відносно вільною можливістю реалізації новаторських педагогічних ідей у культурно-освітній сфері та музейній роботі. Одним із таких яскравих новаторів на Луганщині став професор Ф.А. Бельський, який присвятив своє життя справі розвитку народної освіти та науково-педагогічної думки України, Росії, Білорусії, Узбекистану. Фома Антонович народився 31 жовтня 1890 р. в с. Тимковичі (сучасний Копильського району Мінської обл., Республіка Білорусь), закінчив зі срібною медаллю Слуцькую гімназію, потім – Київський університет Св. Володимира з дипломом І ступеня. Його наукові роботи були присвячені історії та методології педагогіки, створенню нових шкіл для обдарованих дітей, проблемам критеріїв оцінки знань учнів, а також проблемним питанням управління навчальними закладами, організації навчального процесу в середній і вищій школі. Ним написані десятки наукових робіт, зокрема: «Педагогика как наука», «Организация научной работы», «Изучение успехов учащихся по стандартизированным тестам», «Организация школ для одаренных детей», «Изучение способностей детей», «Великий русский педагог К.Д. Ушинский» тощо.

Ф.А. Бельський у 1925 р. ініціював створення в ДІНО педагогічного музею як бази для проведення науково-просвітницької роботи музею, розрахованого не стільки на педагога, скільки на учнів і студентів, де якому наочні навчальні посібники співіснували б з учнівськими роботами. Ця думка була активно підтримана проректором інституту С.Г. Грушевським і ставилася на обговорення факультетської комісії. Остання на своєму засіданні підтримала це рішення і створила соціальну комісію для розробки «Положення про педагогічний музей». До складу комісії ввійшли Ф.А. Бельський, А.В. Улановський, Є.А. Равич-Щерба. У жовтні 1925 р. це положення було обговорено й затверджено на засіданні факультетської комісії, а вже 30 листопада проф. Ф.А. Бельський був обраний на посаду завідувача новоствореним педагогічним музеєм [3].

Основними обов'язками завідувача стали: загальне керівництво роботою музею, складання календарного плану роботи, контроль за виконанням робіт, складання річних кошторисів, проведення наукових консультацій, лекцій, конференцій та триместрова й річна звітність. Окрім завідувача музею, основну поточну роботу виконували асистент і лаборант. Обов'язки цього останньо-

го містили в собі виконання завдань завідуючого, проведення екскурсій, креслення графіків, діаграм, портретів, видачу та облік книжок, облік відвідувачів, каталогізацію інвентарю й експонатів музею [4].

Педагогічний музей при ДІНО як навчально-допоміжна установа повинен був сприяти вивченню проблем педагогіки і циклу педагогічних дисциплін та сконцентрувати у своїх стінах навчальне устаткування, якого в новому інституті дуже бракувало. Для розміщення музею було відведена аудиторія № 21 на третьому поверсі головного корпусу (будинок Васньова) площею 100 м², визначено персонал – завідувач, асистент і лаборант. І вже 8 грудня штат музею був укомплектований зі штатних працівників ДІНО [5].

Таблиця 1

Штатна чисельність працівників педагогічного музею ДІНО у 1925 р.

ПІБ	Освіта	Спеціалізація в ІНО	Посада
Бельський Фома Антонович (35 років)	вища, у 1913 р. закінчив історико- філологічний факультет Київського університету Св. Володимира	професор 2-ї групи з педагогічного циклу	завідувач
Рожновський Йосип Йосипович (48 років)	вища, у 1904 р. закінчив Петербурзький археологічний інститут	викладач педагогічних дисциплін на робітничому факультеті	асистент
Красильников Федір Миколайович	середня спеціальна	викладач графічної майстерності	лаборант

З метою налагодження професійної роботи музею до місцевих працівників інституту Ф.А. Бельського та Ф.М. Красильникова приєднується досвідчений педагог Й.Й. Рожновський. Його було запрошено із Сумського педтехнікуму. На початку грудня 1925 р. він разом із дружиною та сином прибуває до м. Луганська. До слова, згодом, у 1927 р. Й.Й. Рожновський очолить новостворений педологічний кабінет ДІНО [6].

Як тільки штатний розпис музею заповнився, його співробітники почали збирання експонатів, їх систематизацію, інвентаризацію, складання діаграм, графіків. Невеликий колектив музею поринув у роботу з таким ентузіазмом, що знехтував двадцятиденними зимовими канікулами, що дало можливість підготувати й упорядкувати всі зібрані матеріали для експонування.

І, нарешті, 16 січня 1926 р. о 6 годині вечора педагогічний музей був урочисто відкритий. Для Луганська це було значною подією. На відкриття прийшли представники відділу народної освіти, професорсько-викладацького складу луганських вищих навчальних закладів, студентство, викладачі й учні місцевих трудових шкіл, представники комсомольських і піонерських організацій.

На початковий момент музей налічував понад 200 експонатів: педагогічні системи й портрети видатних педагогів, посібники з різних дисциплін (дошкільного, трудового, естетичного виховання, а також із методів навчання, історіографії освіти). До нього входила також музейна бібліотека.

Джерела формування колекції були різні – тут і матеріали з інших лабораторій ДНО, і експонати шкільних виставок районів округи. Після відкриття роботи педагогічного музею активна робота з поповнення фондової й експозиційної колекції продовжувалася. Експонати надсилалися різними музеями, трудовими школами, а також виготовлялися безпосередньо співробітниками музею.

У своєму прагненні поповнювати колекції музей не обмежувався територією міста й округи: за короткий термін – декілька місяців – було отримано експонати від музеїв з-понад 100 міст СРСР. Зокрема, Семипалатинський музей надіслав «Отчет Семипалатинского отдела Русского географического общества с 1.10.1924 по 1.10.1925». Випуск. 15», Сільськогосподарський та торговельно-промисловий музей м. Баку – свої колекції з шовківництва. Також надіслав матеріали для поповнення експонатів педагогічного музею ДНО й Північнокавказький інститут краєзнавства, Сибірський відділ народної освіти надіслав книги.

У перші ж місяці свого існування педагогічний музей ДНО розвинув бурхливу культурно-просвітницьку роботу. Регулярно надавалися педагогічні консультації, пов'язані, головним чином, з питаннями визначення обдарованості й обліком успішності учнів. Музей відразу став осередком педагогічних знань, таких необхідних в умовах боротьби за розповсюдження освіти та ліквідацію неписьменності серед усіх верств населення краю. Тільки за перші 2 місяці своєї діяльності він прийняв 1055 відвідувачів, організував 5 виставок педагогічної літератури.

При музеї було засновано інститут його почесних членів. Таке звання надавалося особам або установам, які зробили значний внесок в організацію музею та його роботу, або видатним діячам народної освіти, що надали послугу музею в тому чи іншому вигляді. Першими почесними членами були обрані Сергій Григорович Грушевський, Володимир Володимирович Галюн і Фома Антонович Бельський [7].

Упродовж наступного 1926–1927 навчального року музей проводив науково-педагогічну діяльність у напрямку поширення педагогічної думки серед студентства, учнів і вчителів трудових шкіл. Його відвідали представники різних освітніх установ і організацій, проводилися екскурсії для дітей дошкільного віку, школярів, червоноармійців, пояснення яким давав особисто сам завідуючий – професор Ф.А. Бельський. Під час відвідування музею, крім екскурсії, гостям надавалася можливість заміряти обсяг легенів за допомогою спірометрів і вагу на терезах. Такі обстеження й заміри параметрів тіла людини набули популярності, тому для розвитку цього напрямку роботи музею були вперше придбані додаткові наукові прилади – антропометр і динамометр Фербанкаса (Fairbanks).

На початку 1927 р. педагогічному музею було відведено великий зал (аудиторія № 30) на другому поверсі головного будинку інституту загальною площею 235 м². Через брак вільних помешкань в інституті приміщення музею використовувалося також для розміщення археологічних експонатів археологічної секції «Наукове товариство на Донеччині».

Музейні фонди постійно поповнювалися новими експонатами, які надходили від підприємств і культосвітніх установ міста. Крім того, експонати виготовляли студенти рідного інституту, а також самі працівники музею. Накопичена фондова колекція дала змогу розподілити експонати за 19 тематичними відділами: 1) педагогічні системи та портрети видатних педагогів; 2) ноп в педагогіці; 3) ВИШ, педагогічний ВИШ, трудові школи; 4) помешкання шкіл, їх планування, обладнання; 5) наочні посібники з різних дисциплін; 6) шкільне законодавство; 7) дошкільне виховання; 8) комуністичний дитячий рух; 9) політична освіта; 10) трудове виховання; 11) естетичне виховання; 12) фізкультурно-естетичне виховання; 13) методи навчання; 14) педагогічні проблеми; 15) проблема вчителя; 16) історіографія ДІНО, музею, народної освіти в Луганській окрузі; 17) організація шкільних музеїв; 18) змичка педагогічних ВИШ'ів, педагогічних музеїв УСРР, СРСР; 19) *Varia* [8].

До основних напрямків роботи музею слід віднести систематичне проведення екскурсій, лекцій, поповнення експозиції експонатами від трудшкіл м. Луганська та Луганської округи, каталогізацію музейного майна, складання рекомендованих списків літератури з педагогічних питань, популяризацію педагогічного тестування, проведення педагогічних конференцій з питань використання нових методів роботи в освітніх установах, нарад працівників освіти з висвітлення ролі педагогічного музею в процесі само- та перепідготовки вчителів, консультацій з питань теорії й практики соціального виховання.

Упродовж 1926–1927 навчального року музей відвідало 2695 осіб, з яких 409 були організовані в 10 екскурсій. А загалом з часу відкриття налічувало-

ся вже 4600 відвідувачів [9]. На 1 червня 1927 р. штатна чисельність працівників музею зменшилася й складала тільки 2 одиниці – завідувач Ф.А. Бельський і лаборант Ф.М. Красильников. Однак, плідна навчально-просвітницька діяльність музею з 1925 до 1927 р. давала змогу керівництву ДІНО планувати підвищення статусу музею з інститутського до окружного.

1928-й – третій рік діяльності педагогічного музею – співпав зі святкуванням десятої річниці Жовтневої революції. Одним із урочистих заходів з нагоди свята була виставка експонатів педагогічного музею ДІНО, трудових шкіл і установ соціального виховання. Слід зазначити, що виставлені освітніми установами експонати після закриття виставки поповнили фондову колекцію педагогічного музею.

Музей продовжував розвивався. До вже існуючих відділів додався куточок «Наука й наукові працівники СРСР», збільшувалася кількість портретів видатних педагогів, були намальовані схеми «Конструктивне виховання за Фер'єром», «Психограма особи дитини за Декролі», намальована копія картини за малюнком Рибалова «Возвращение из школы», фігури для 6-, 7-, 8-річних дітей за педагогічними тестами Біне-Сімона, зібрано декілька комплектів тестів за дисциплінами педагогічного циклу.

Протягом 1927–1928 навчального року завідувач педагогічного музею Ф.А. Бельський прочитав низку лекцій, які охоплювали широке коло питань з педагогіки – від її історії до застосування надбань на практиці, від дошкільного виховання до екстернату вишів. Приміром, у жовтні 1927 р. була прочитана лекція для 4-ї групи 4-ї трудової школи на тему «Як можна виміряти обдарованість за тестами Біне-Сімона», в листопаді – для робітників місцевих заводів на тему «Як вчать діти місцевих трудових шкіл за комплексами», для учнів – «Які педагоги від стародавніх часів аж до теперішнього часу працювали над найкращими методами навчання», у квітні 1928 р. – лекція для слухачів семінару дошкільного виховання «Фребелівські та Монтесорріанські приклади для роботи з дошкільнятами» тощо [10].

З моменту заснування педагогічного музею при ДІНО його керівник надавав серйозної уваги вивченню й використанню світового досвіду роботи педагогічних музеїв. Ще в 1925 році він подав заявку про наукове відрядження за кордон з метою ознайомлення з досвідом роботи педагогічних музеїв, що була підтримана керівництвом ДІНО перед НКО УСРР [11]. Архівні документи свідчать, що відрядження Ф.А. Бельського все-таки відбулося, але за 4 роки і в межах СРСР. Наукове відрядження він здійснив з 23 березня до 15 травня 1929 р. Воно було надзвичайно насиченим, плідним і дуже інформативним. Протягом 53 днів Ф.А. Бельський вивчав новітні методи та досвід музейної педагогіки, викладан-

ня педагогічних дисциплін у найбільших вищих навчальних закладах Москви – в Академії комуністичного виховання ім. Н. Крупської, в II Московському державному університеті, в індустріально-педагогічному інституті ім. К. Лібкнехта; в Ленінграді – в педагогічному інституті ім. О. Герцена, в педагогічному технікумі ім. М. Некрасова. З цієї ж метою він провів значну роботу і в науково-дослідницькому інституті педагогіки при II Московському державному університеті та в Інституті наукової педагогіки в Ленінграді. Доповідь Ф.А. Бельського з таких актуальних питань, як суспільно-політичне виховання, облік успішності, політехнічне виховання, яку він виголосив на засіданні педагогічної комісії викликав неабиякий інтерес з боку викладацького складу ДІНО [12].

З нагоди святкування 5-річного ювілею ІНО в Луганську була проведена нарада представників освітніх установ Донбасу, на якій ухвалено резолюцію про організацію науково-дослідницьких установ при ДІНО: філії Всеукраїнського науково-дослідного інституту педагогіки, філії Науково-дослідної кафедри історії української культури ім. академіка Д.І. Багалія та біологічної станції. Педагогічний музей та педологічно-рефлексологічна лабораторія ДІНО підлягали реорганізації, а на їх науковій базі планувалося створення філії Всеукраїнського науково-дослідного інституту педагогіки [13].

У середині 1929 р. відбулася зміна керівництва ДІНО, а в професора Ф.А. Бельського визрів особистий конфлікт з новим ректором В. Воробйовим. Ось як сам професор охарактеризував цю ситуацію: «Я попав в оточення, з якого хочу вирватись» [14]. Тому, не зустрівши підтримки серед членів правління ДІНО та секції наукових співробітників профспілки РОБОС, Фома Антонович зі своєю дружиною подали прохання до НКО УСРР про переведення до іншого вищого навчального закладу. Прохання було задоволено. Їх перевели з 1 вересня 1929 р. до Херсонського інституту народної освіти [15].

Нечисленні вцілілі архівні матеріали свідчать, що педагогічний музей існував у складі науково-допоміжних структур інституту й у 1930 р. – виділялися кошти на утримання, ремонт помешкання, закупівлю експонатів й обладнання.

Повсякденна діяльність працівників педагогічного музею була скерована на надання студентам луганських вишів, працівникам освіти, учням місцевих шкіл, інтернатів максимальної можливості ознайомитися з найкращими матеріалами, що сприяли вдосконаленню справи вивчення педагогічної історії, теорії та практики на основі досягнень світової педагогічної думки того часу. А невтомна праця професора Ф.А. Бельського на педагогічній ниві торувала шлях розвитку педагогічного музейництва на сході країни.

Таким чином, педагогічний музей при ДІНО в 1920-х роках відіграв значну роль в історії становлення системи освіти на території Донбасу, виконую-

чи свої три основні функції: наукову, навчальну та просвітницьку. Працівники музею за короткий час сформували достатню колекцію експонатів, які допомагали майбутнім учителям отримувати необхідні професійні навички, котрі, в свою чергу, сприяли реалізації навчальних програм і використанню сучасних педагогічних методик під час ліквідації неписьменності у Донбасі.

Джерела та література

1. 1. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-416, оп. 1, спр. 11, арк. 294.
2. 2. Там само, спр. 12, арк. 294, арк. 21.
3. 3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.Р-166, оп. 6, спр. 4612., арк. 1-2.
4. 4. ДАЛО, ф. Р-416, оп. 1, спр. 92, арк. 61.
5. 5. ЦДАВО України, ф.Р-166, оп. 6, спр. 4612, арк. 4.
6. 6. ДАЛО, ф. Р-416, оп. 1, спр. 36, арк. 78.
7. 7. ЦДАВО України, ф.Р-166, оп. 6, спр. 4612, арк. 10.
8. 8. ДАЛО, ф. Р-416, оп. 1, спр. 92, арк. 17.
9. 9. Там само, арк. 22.
10. 10. ДАЛО, ф. Р-416, оп. 1, спр. 96, арк. 12, 14.
11. 11. Там само, спр. 11, арк. 218.
12. 12. Там само, спр. 96, арк. 16-16 зв.
13. 13. Там само, спр. 49, арк. 33.
14. 14. ДАЛО, ф. Р-689, оп. 1, спр. 6, арк. 34.
15. 15. Там само, арк. 60.

***Прень М.О.* Педагогический музей Луганского института народного образования (1925–1930 гг.)**

Статья посвящена исследованию истории создания и деятельности педагогического музея при Луганском институте народного образования. В ней отражены предпосылки создания, охарактеризованы основные мероприятия и направления практической деятельности музея. Внимание акцентировано на деятельности заведующего педагогическим музеем Ф.А. Бельского.

Ключевые слова: педагогический музей, экспонаты, фондовая работа, экспозиция, институт народного образования, Луганск, Ф.А. Бельский, С.Г. Грушевский.

***Prun M.O.* Pedagogical museum of the folk education Lugansk institute (1925–1930)**

The article is devoted to the research of creation history and activity of the pedagogical museum at the Lugansk folk education institute. Pre-conditions of creation are reflected in it, basic measures and directions of museum's practical activity are described. Attention is accented on the activity of the pedagogical museum's manager the of F.A.Belsky.

Key words: pedagogical museum, exhibits, fund work, display, folk education institute, Lugansk, F.A.Belsky, S.G. Grushevsky.

Дата подання до друку: 18.01.2012 р.

УДК 069.02:55

Г.В. АНФІМОВА

До історії комплектування палеонтологічного зібрання Геологічного музею Національного науково-природничого музею НАН України

Прослідковано історію надходжень палеонтологічних колекцій до Геологічного музею Національного науково-природничого музею НАН України, розглянуто динаміку комплектування палеонтологічного фонду, зроблено огляд географії зборів викопних решток, їх віку, систематичного складу. Проаналізовано структуру палеонтологічного зібрання з точки зору авторів й установ, що його комплектували. Виділено етапи формування колекційного фонду, позначені перспективи його подальшого розвитку.

Ключові слова: музей, монографічні палеонтологічні колекції, музейне зібрання, геологічні колекції.

У галузі музеєзнавства та пам'яткознавства історія надходження палеонтологічного зібрання Геологічного музею Національного науково-природничого музею НАН України окремо раніше не розглядалася. Стислі відомості знаходяться в путівниках по музею, а також виданнях, присвячених історії Академії наук [10; 2; 3; 5; 6]. Проте, колекції, що його складають, мають важливе науково-практичне, історичне та меморіальне значення. До них постійно звертаються дослідники при визначенні викопних решток і порівнянні з ними нових палеонтологічних зборів, їх додаткового вивчення; при обґрунтуванні віку відкладів, побудові опорних стратиграфічних схем і кореляції відкладів. Колекції оригіналів містять голотиपी видів – еталонні екземпляри міжнародного значення. Науковий фонд музею, частиною якого, безсумнівно, є монографічні палеонтологічні колекції, оголошений національним надбанням. Історичне та меморіальне значення колекцій полягає в тому, що вони формувалися протягом понад півтора століття за участю видатних вітчизняних дослідників: П.А. Тутковського, М.І. Андрусова, І.Ф. Шмальгаузена, П.М. Венюкова, А.С. Роговича, К.Й. Новик, Б.І. Чернишова, Ф.А. Станиславського, Д.С. Айзенверга й багатьох інших.

Мета статті: прослідкувати історію комплектування колекційного фонду, динаміку та джерела надходження колекцій, виділити основні етапи формування зібрання.

Дослідження історії комплектування колекційного фонду проводилося з використанням комплексу методів (статистичного, порівняльно-історичного, сучасних інформаційних технологій) через призму особливостей науково-дослідної та науково-фондової роботи природничих музеїв.

Палеонтологічне зібрання Геологічного музею станом на грудень 2011 р. налічує 348 колекцій, що включають 33742 одиниці зберігання. Ці колекції

складаються з викопних решток фауни (безхребетних) і флори різного геологічного віку, зібраних головним чином на території України і, частково, в зарубіжних країнах.

Основна частина колекційного фонду зберігається в залі монографічних палеонтологічних колекцій, призначеному для наукової роботи, частина предметів колекцій експонується в залі Історії геологічного розвитку території України.

Виключно важливе науково-практичне значення мають монографічно описані колекції до опублікованих робіт і рукописів, підготовлених до друку. Їх кількість – 238.

Геологічний музей спочатку був створений як самостійна центральна наукова геологічна організація під назвою «Національний геологічний музей України» в 1927 р. Засновником і першим директором музею був видатний вчений-геолог академік АН УРСР П.А. Тутковський. Палеонтологічний відділ, очолюваний видатним палеонтологом професором В.І. Крокосом, був одним із п'яти відділів музею [5].

Формування палеонтологічного зібрання Геологічного музею протягом його історії відбувалося нерівномірно.

Не дивлячись на те, що перший обліковий запис у Книзі надходжень Геологічного музею датується 1924 роком, вік окремих колекцій, успадкованих від Геологічного кабінету Імператорського університету Св. Володимира в м. Києві, налічує більше 160 років.

Плідно й регулярно колекційний фонд поповнювався протягом 30-х років ХХ ст. У 1934 р. Геологічний музей увійшов до складу Інституту геології АН УРСР (нині – Інститут геологічних наук НАН України). Палеонтологічне зібрання формували як провідні співробітники Геологічного інституту, так і самого музею. В цей період відділ палеонтології перетворюється, по суті, на відділ монографічних палеонтологічних колекцій. Окрім кам'яного матеріалу, палеонтологічний відділ збагачується ілюстративним матеріалом у вигляді панно палеоландшафтів. Серія картин ландшафтів усіх геологічних періодів Землі була створена під керівництвом постійно діючої при музеї науково-художньої комісії у складі вчених В.І. Крокоса, К.Й. Новик, М.Є. Мельник, Н.В. Піменової, П.Л. Шульги, а також художника І.С. Їжакевича [5].

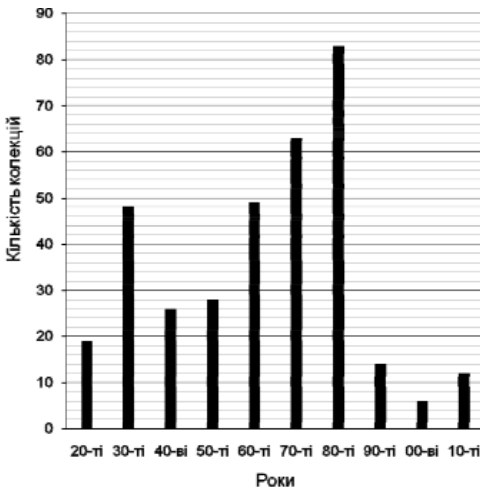
На період окупації Києва в роки Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років, а саме в 1942–1943 роках поповнення палеонтологічного зібрання переривається. Евакуацію зібрання не було здійснено. На жаль, 68 колекцій, частина з яких є унікальною, для науки втрачені назавжди. Проте, основний фонд зібрання, завдяки зусиллям співробітників, зберігся.

Комплектування палеонтологічного фонду відновлюється вже в 1944–1945 роках. Монографічно вивчені колекції у цей період передали акаде-

мік АН УРСР Б.І. Чернишов, а також видатні українські дослідники-геологи К.Й. Новик, П.Л. Шульга, Т.А. Іщенко й інші. В Геологічному музеї було розгорнуто експозицію, в структурі якої функціонував і палеонтологічний розділ.

У 1966 р. Радою Міністрів УРСР було прийнято постанову про організацію в системі Академії наук УРСР Центрального науково-природничого музею як єдиного експозиційно-територіального комплексу Зоологічного, Ботанічного, Геологічного, Палеонтологічного і Археологічного музеїв. У 1967 р. була здійснена корінна реконструкція експозиції Геологічного музею [2; 5]. Відвідувачі відтепер мали можливість ознайомитися з частиною палеонтологічного зібрання музею в залі Історії геологічного розвитку території України, а також у експозиційних залах Палеонтологічного музею (частина колекцій безхребетних, що мають експозиційне значення й добру збереженість, а також викопних хребетних були передані за Актом Інституту зоології АН УРСР в 1967 р.).

У 1972 р. в Геологічному музеї був організований відділ монографічних палеонтологічних колекцій, що має велике наукове значення [5]. З одного боку, колекції є матеріалізованим результатом вивченості надр нашої країни, з другого – виступають відправною точкою нових науково-дослідних робіт. У 1970-ті роки співробітниками Відділу була здійснена робота з організації наукового зберігання колекцій, що включала інвентаризацію палеонтологічного зібрання, складання колекційних описів, формування картотек: порядкової, авторської, регіональної, вікової, систематичної. Частина колекцій оригіналів було вистав-

Мал. 1. Динаміка надходжень палеонтологічних колекцій до Геологічного музею

лено у вітринах, інша частина, а також дублетний матеріал зберігається в колекційних шафах. У 1974 р. був опублікований каталог цього залу [7], складений за зразком Каталогу монографічних палеонтологічних колекцій, що зберігаються в Центральному науково-дослідному геологорозвідувальному музеї у Санкт-Петербурзі [8]. До Каталогу внесені 72 монографічні колекції, систематизовані за віком, географією зборів, систематичної приналежності. В ньому також позначені найбільш важливі монографічно не

вивчені колекції. Автором-укладачем – куратором залу монографічних палеонтологічних колекцій, молодшим науковим співробітником О.Р. Конопліною – здійснена велика робота з підрахунку кількості найменувань видів організмів, описаних у монографіях і їх фактичної наявності в колекціях. Більш того, надалі періодично випускалися окремими виданнями списки новоприйнятих на зберігання монографічних колекцій. У цілому, 1960–1980-ті роки характеризувалися значними надходженнями, що було пов'язано, головним чином, з інтенсивним вивченням геологічної будови території країни й освоєнням її мінерально-сировинної бази.

На роки незалежності України припадають перерви в поповненні палеонтологічного зібрання: 1993–2000, 2002–2003, 2005–2006, 2008–2009 роки. За останні 20 років колекційний фонд поповнився всього на 19 колекцій, у той час як за один 1983 р. – на 26. Динаміку надходжень палеонтологічних колекцій відображає діаграма (мал. 1).

У формуванні палеонтологічного зібрання, що почалося в середині XIX ст., брали участь 126 авторів. Кількість організацій (установ), що комплектували колекційний фонд – 20. Дані про кількість колекцій, переданих у Геологічний музей різними авторами й установами, відображені в табл. 1 і 2.

Таблиця 1.

Автори і кількість переданих колекцій (кількість колекцій вказано для тих, що є в наявності в Геологічному музеї).

№	Автор	К-сть	№	Автор	К-сть
1	Абрамович Ю.М.	1	64	Макаренко Д.Є.	10
2	Айзенберг Д.Є.	12	65	Мельник М.Є.	5
3	Алексеев А.К.	1	66	Мішель Ремі	2
4	Андрусов М.І.	1	67	Наливайко Л.Є.	3
5	Анісімова О.І.	2	68	Науменко	1
6	Анфіногенов П.П.	1	69	Нікітін І.І.	8
7	Армашевський П.Я.	1	70	Нікіфорова О.І.	1
8	Асеева О.О.	1	71	Новик К.Й.	9
9	Астахова Т.В.	3	72	Носовський М.Ф.	1
10	Баженова Л.Д.	1	73	Огарь В.В.	1
11	Балуховський М.Ф.	2	74	Осауленко (Шульга) П.Л.	14
12	Білокрис Л.С.	1	75	Палій В.М.	3

13	Богачов В.В.	1	76	Паришев О.В.	2
14	Бондарчук В.Г.	1	77	Персова М.Д.	1
15	Бурчак-Абрамович М.Й.	2	78	Піменова Н.В.	10
16	Василенко П.І.	1	79	Плотнікова Л.Ф.	1
17	Васильок Н.П.	11	80	Полетаєв В.І.	14
18	Вдовенко М.В.	6	81	Полонська Л.В.	1
19	Веклич М.Ф.	1	82	Полонський Ф.М.	1
20	Венюков П.М.	1	83	Полякова В.Є.	3
21	Воронько Платон	1	84	Попов А.В.	1
22	Головко А.К.	1	85	Попова І.О.	1
23	Гриценко В.П.	2	86	Проснякова Л.В.	3
24	Гурєв Ю.А.	3	87	Радзивілл А.А.	1
25	Даніловський І.В.	1	88	Радкевич Г.А.	3
26	Дімаров А.А.	1	89	Радченко М.І.	1
27	Дмоховська Т.П.	1	90	Різниченко В.В.	2
28	Думітрашко Н.В.	1	91	Рогович А.С.	2
29	Дунаєва Н.М.	14	92	Родіонова Е.П.	1
30	Дикань К.В.	3	93	Ротай А.П.	1
31	Дикань Н.І.	2	94	Ротман Р.О.	1
32	Жижина М.С.	1	95	Семенова Є.В.	1
33	Заболотний Д.К.	1	96	Сергєєва М.Т.	1
34	Заїка-Новацький В.С.	1	97	Смирнов В.П.	1
35	Закревська Г.В.	1	98	Сорокіна Н.Л.	1
36	Зелінська В.О.	15	99	Сорочан О.А.	2
37	Зернецька Н.В.	6	100	Станіславський Ф.А.	11
38	Зернецький Б.Ф.	2	101	Сябряй В.Т.	1
39	Зєров Д.К.	1	102	Тесленко Ю.В.	8
40	Зосімович В.Ю.	1	103	Тихий В.М.	2
41	Іванніков О.В.	2	104	Траутшольд Г.А.	1
42	Іщенко А.А.	9	105	Тутковський П.А.	2
43	Іщенко А.М.	1	106	Устиновський Ю.Б.	1

44	Іщенко Т.А.	14	107	Феофілактов К.М.	1
45	Каптаренко-Черноусова О.К.	2	108	Фірма Кранца	2
46	Карлов Н.Н.	1	109	Фурдуй Р.С.	1
47	Кір'янов В.В.	3	110	Цегельнюк П.Д.	5
48	Клюшніков М.М.	2	111	Цейдлер /Zeidler/	1

Таким чином, палеонтологічне зібрання сформовано переважно співробітниками Інституту геологічних наук Академії наук України (75 %) [11; 14]. Це пояснюється тим, що Геологічний музей на правах відділу тривалий час входив до складу Інституту, і, згідно з рішенням його дирекції, всі монографічно описані палеонтологічні колекції автори зобов'язані були передавати до музею [5]. Аналіз колекційного фонду дозволяє простежити всю історію та напрями палеонтолого-стратиграфічних досліджень у провідному в галузі геології науково-дослідному закладі України.

Таблиця 2.

Організації (установи) і кількість переданих палеонтологічних колекцій (назви установ подано на момент передачі колекцій).

№ п/п	Назва організації	Кіль-ть колекцій
1	Інститут геологічних наук АН УРСР (НАН України)	261
2	Донецький політехнічний інститут	22
3	КІНО (Київський інститут народної освіти)	18
4	Геолком – ЦНДГР-музей (нині ВСЕГЕІ)	4
5	НДІ геології Дніпропетровського державного університету (нині геолого-географічний факультет Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара)	3
6	Палеонтологічний інститут АН СРСР (нині ПІН РАН)	1
7	Ленінградський гірничий інститут	1
8	Криворізький гірничорудний інститут (нині Криворізький національний технічний університет)	1
9	Київський державний університет (нині Київський національний університет ім. Т. Шевченко)	1
10	Інститут мікробіології (нині Інститут мікробіології та вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України)	1
11	Інститут мінеральних ресурсів (ІМР), м. Сімферополь (нині Кримське відділення УкрДГРІ)	1

12	Український геологічний трест (УГТ) (нині Державна геологічна служба)	1
13	Трест «Київгеологія»	1
14	Одеський інститут народної освіти (нині Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова)	1
15	Львіввугільгеологія	1
16	Волинськвуглерозвідка	1
17	Геологічний інститут АН СРСР	1
18	Державний природознавчий музей, Львів	1
19	Геологорозвідувальний нафтовий інститут, Ленінград	1
20	НДІ геології Арктики, Ленінград	1

Раритетами палеонтологічного зібрання є колекції, передані Київським інститутом народної освіти (далі – КІНО), який успадкував їх, у свою чергу, від Геологічного кабінету Імператорського університету Св. Володимира. З низки колекцій, наукове та меморіальне значення яких важко переоцінити, наведемо лише деякі:

- Інв. № 377: «Фауна третинних відкладів Чорноморського басейну» М.І. Андрусова – видатного геолога, палеонтолога, палеоеколога, професора, завідувача Геологічним кабінетом Університету в 1905–1912 роках [9; 12].

- Інв. № 391: Оригінали фауни до монографії: «Об ископаемых рыбах губерний Киевского учебного округа», 1860 р., А.С. Роговича – професора кафедри ботаніки Київського університету, а також талановитого геолога та палеонтолога. Про цю колекцію завідувач Мінералогічним кабінетом професор К.М. Феофілактів висловлювався як про «почти единственную в ряду как русских, так и иностранных кабинетов» [9; 12].

- Інв. № 367: Оригінали фауни до монографії: «Фауна силурийских отложений Подольской губернии», 1899 р., П.М. Венюкова – палеонтолога, професора, завідувача Геологічним кабінетом Університету в 1891–1903 роках [12].

- Інв. №№ 395, 931.1, 931.2: Оригінали флори до монографії: «Материалы к третичной флоре Юго-западной России» І.Ф. Шмальгаузена – професора, видатного ботаніка та систематика рослин, фітопалеонтолога, праці якого справили величезний вплив на розвиток вітчизняної палеоботаніки [12].

Серед колекцій, успадкованих музеєм від Університету і котрі являють собою значний науковий інтерес й донині, слід вказати колекції фауни з крейдових і неогенових відкладів Канівщини та Волино-Поділля (інв. № 371 та № 372) геолога і палеонтолога Г.А. Радкевича; колекцію фауни з юрських від-

кладів Канівщини (інв. № 369) професора К.М. Феофілактова, що завідував Мінералогічним кабінетом Університету протягом 45 років; зібрання фауни з крейдових відкладів Чернігівської губернії (інв. № 378) професора, зберігача Мінералогічного кабінету П.Я. Армашевського [9; 12]. Згадані персоналії – не тільки видатні вчені, педагоги, але й музейні працівники, які зробили великий внесок у справу збереження наукової спадщини країни.

Значну музейну цінність мають і старі закордонні колекції, передані Геологічним кабінетом КНУ. До їх числа відносяться: колекція фауни з літографських сланців (інв. № 701) фірми Кранца з Німеччини [1], зібрання фауни з кам'яновугільних і юрських відкладів Підмосков'я (інв. № 1000), видатного природознавця, педагога, популяризатора науки, музейного працівника, професора Г.А. Траутшольда (1817–1902) [13], а також колекція фауни безхребетних (переважно трилобітів) із силурійських відкладів Богемії (інв. № 582) Ієроніма Зейдлер (1790–1870) – абата Страговського монастиря в Празі, ректора Празького університету, колекціонера живопису, що зібрав також велику колекцію трилобітів. Один із сучасників зазначав, що абат був прив'язаний любов'ю до викопних трилобітів і купував до 40–50 примірників одного й того ж виду.

Завдяки встановленню та підтриманню в минулому зв'язків з провідними науково-дослідними установами геологічного профілю колишнього СРСР (див. табл. 2), палеонтологічне зібрання поповнювалося цінними колекціями й експонатами. Так, у 1930–1960-ті роки від музею Центрального науково-дослідного геологорозвідувального інституту ім. акад. Ф.М. Чернишова (Ленінград, сучасний Санкт-Петербург), надходили т.зв. збірні колекції багатьох систематичних груп викопної фауни і флори різного віку й місцезнаходження, що містять у т.ч. гіпсові моделі та зліпки (інв. № 1069, № 1770, № 1857). Такі «збірні» колекції, які відносяться, по суті, до науково-допоміжного фонду, сприяли заповненню лакун при побудові експозиції з історичної геології відділу.

Поповнення палеонтологічного зібрання відбувалося за участю деяких виробничих геологічних об'єднань (їх питома вага незначна), а також завдяки випадковим разовим надходженням як від геологів, так і від аматорів геології: школярів, письменників, іноземних туристів.

У географії зборів фігурують 15 країн (табл. 3). Унікальність палеонтологічного зібрання Геологічного музею визначається тим, що їх основна частина (87 %) походить з України. Представленість інших країн у структурі зборів пов'язана, головним чином, із вивченням загальних для суміжних країн геологічних структур (Воронезька антекліза, Донбас, Прип'ятьська западина, Переддобруджинський прогин й інші), а також із метою здійснення кореляції відкладів віддалених одна від одної територій.

Таблиця 3.

Країни, що представлені в палеонтологічному зібранні Геологічного музею.

№ п/п	Країна	Кількість колекцій	
		виключно по країні	включаючих країну
1	Україна	271	303
2	Росія	26	44
3	Молдова	1	8
4	Казахстан	1	8
5	Білорусь	0	1
6	Азербайджан	0	1
7	Естонія	0	1
8	Болгарія	1	3
9	Чехія	1	1
10	Германія	5	5
11	Швеція	1	1
12	Велика Британія	0	1
13	Іран	0	1
14	США	1	2
15	Аргентина	1	1

Різні регіони й основні геоструктурні райони України в географії зборів подані нерівномірно. Найбільшу питому вагу в структурі зборів має Донбас, досить високий – Волино-Поділля, окремі регіони (Крим, Передкарпатський прогин й інші) – недостатньо; деякі регіони в структурі колекційного фонду відсутні (Карпати, Закарпаття).

Серед регіонів суміжних країн високу питому вагу мають Урал (12 колекцій), Кавказ (11), Поволжя (9), Підмосковний басейн (6), Кузбас (5).

Нерівномірність простежується й у наявності різних вікових інтервалів у структурі палеонтологічного зібрання. Різде переважання в ньому викопної флори та фауни карбону пояснюється тим, що з відкладами цього віку пов'язані великі родовища корисних копалин: вугілля Донбасу, Львівсько-Волинського басейну, нафти і газу Дніпровсько-Донецької западини. Відтак, їх вивченню в Україні традиційно приділялася велика увага [5; 6].

У 2009–2011 роках автором даної статті проведена звірка наявності колекцій, створена та наповнюється електронна база даних, ведеться робота над

виданням каталогу, здійснено аналіз зібрання. На сучасному етапі в структурі колекційного фонду наявні всі вікові діапазони, які включають венд, найбільшу питому вагу мають викопні рештки карбону (125 колекцій), палеогену (56), юри (37), силуру (25), неогену (30). Серед систематичних груп кількісно виділяються флора (86 колекцій), молюски (125), брахіоподи (51), корали (40), форамініфери (39), представлені також губки, гідроїдні, конулярії, черв'яки, хеліцерові, трилобіти, ракоподібні, комахи, моховатки, голкошкірі, граптоліти, риби тощо. Аналіз палеонтологічного зібрання висвітлив низку проблем: наявність перерв у його поповненні, різке скорочення надходжень за останні два десятиліття, наявність диспропорцій у наявності як різних систематичних груп викопних організмів, так і вікових діапазонів, а також різних регіонів у структурі колекційного фонду.

Роль матеріалів колекцій в датуванні товщ, що неодноразово підкреслювалася, ставить у перспективі завдання аналізу представленості в музейному зібранні видів-індексів, які є основою біостратиграфічного розчленування. Це можна розглядати і як крок на шляху створення в музеї відділу стратотипічних розрізів.

Враховуючи важливе науково-практичне, історичне, меморіальне значення зібрання, його унікальність, головними завданнями є: робота щодо його подальшого комплектування, організація режиму зберігання, що попереджає деструкцію предметів, їх консервація та фотофіксація.

Отже, в історії комплектування палеонтологічного зібрання Геологічного музею виділяються три етапи: дорадянський, радянський і пострадянський.

Дорадянський етап охоплює період з моменту заснування в 1834 р. Мінералогічного кабінету Імператорського університету Св. Володимира в м. Києві (який, у свою чергу, успадкував колекції від Кременецького ліцею та Віленської медико-хірургічної академії) до 1920-х років – часу утворення СРСР, Геологічного музею та датування першого облікового запису в Книзі надходжень. Колекційний фонд на даному етапі створювався в згаданому вище Університеті видатними вітчизняними вченими, педагогами, музейними працівниками одночасно, які використовували передовий зарубіжний досвід, праці та колекції яких мають історичну значимість і, водночас, не втратили свою наукову цінність. Колекції пройшли через різні установи, міняючи власників і виконуючи різні функції, пережили переміщення з однієї будівлі в іншу, навіть евакуацію до Саратова в 1915 р. Але, незважаючи на це, залишилися в цілості.

Радянський етап (1920-ті – початок 1990-х років) характеризується формуванням більшої частини (понад 90 %) палеонтологічного зібрання, створенням і функціонуванням залу монографічних палеонтологічних колекцій, що є нині

частиною наукового фонду Національного науково-природничого музею НАН України. Господарське освоєння території Радянської України, формування її потужного промислового комплексу, сільського господарства, інших галузей економіки зумовили необхідність у детальному геологічному вивченні її надр. Усі види геологічних досліджень, у т.ч. палеонтолого-стратиграфічні, були забезпечені потужною державною підтримкою, технічною базою, матеріальними та людськими ресурсами, що, безумовно, сприяло комплектуванню палеонтологічного фонду.

Пострадянський етап (із 1991 р.) характеризується різким скороченням надходжень, що пов'язано зі згортанням геологорозвідувальних робіт у країні – а отже й палеонтолого-стратиграфічних досліджень, відсутністю державного замовлення на ці види робіт.

Одночасно, в межах розвитку музейної справи та природознавчої музеології, зокрема, є перспективи поповнення колекційного фонду власними силами на основі науково обгрунтованого планування. Накопичений кам'яний матеріал потребує подальшого вивчення. З іншого боку, розвиток геологічних наук неможливий без залучення методів інформатики. Створення актуальних електронних баз даних, які відповідають сучасному рівню наукових знань, забезпечення доступності користування інформаційними ресурсами – пріоритетний напрям як у галузі геологічних наук, так і музеєзнавства.

Джерела та література

1. *Анфимова Г.В.* Реликвии палеонтологического собрания Геологического музея: коллекции Кранца // Вісник Національного науково-природничого музею. – 2010. – № 8. – С. 157–162.
2. Геологический музей : Путевод. /Сост.: Древина В.В., Иванушко А.С., Король Р.Ф., Кудинова Л.А., Ломаев А.А., Молявко Г.И., Уткин В.С., Франчук В.П. – К. : Наукова думка, 1976. – 112 с.
3. Геологічний музей. Національний науково-природничий музей НАН України : Путів. / Алауї Г.Г., Іваннікова В.О., Гриценко В.П., Король Р.Ф., Паталаха Г.Б., Топачевський І.В. – К., 2007. – 52 с.
4. Закон України «Про музеї та музейну справу» //Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 25. – Ст. 191.
5. Институт геологических наук. – К. : Наукова думка, 1976. – 182 с.
6. Історія Академії Наук Української РСР / За ред. Азарова А.М. – К. : Наукова думка, 1982. – 860 с.
7. Каталог монографических палеонтологических коллекций, хранящихся в Геологическом музее ИГН АН УССР / Сост. Коноплина О.Р. – К. : Наукова думка, 1974. – 20 с.
8. Каталог монографических палеонтологических коллекций, хранящихся в ЦНИГР-музее / Под ред. Тайбашевой А.Н. – Л. : Недра, 1966. – 176 с.
9. *Мороз С.А., Бокотей В.В.* Наукові школи геологів у Київському університеті (XIX – початок XX ст.) // Вісник Київського університету. Серія: Геологія. – 1994. – Вип. 12. – С. 28–34.
10. *Мезенцева Г.Г.* Музеєзнавство (На матеріалах музеїв Української РСР) : Курс лекц. – К. : Вища школа, 1980. – 120 с.
11. Палеонтологи Украины. – К., 1980. – 40 с. – (Препринт Института геологических наук АН УССР, 80–5).
12. Розвиток науки в Київському Університеті за сто років / За ред. Кушнар'єва М.А. – К. : Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1935. – 294 с.

13. Стародубцева И.А., Мумта В.В. Герман Адольфович Траутшольд (к 185-летию со дня рождения) // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отделение геологии. – 2002. – Т. 45, вып. 6. – С. 78–86.
14. Указатель работ сотрудников Института геологических наук АН УССР (1926–1974 гг.) / Сост.: Новик Е.О., Осьмак Т.Н., Коваленко Е.Е., Высоцкая П.Ю. – К. : Наукова думка, 1976. – 103 с.

***Анфимова Г.В.* К истории комплектования палеонтологического собрания Геологического музея Национального научно-природоведческого музея НАН Украины**

Прослежена история поступления палеонтологических коллекций в Геологический музей Национального научно-природоведческого музея НАН Украины, рассмотрена динамика комплектования палеонтологического фонда, сделан обзор географии сборов ископаемых, их возраста, систематического состава. Проанализирована структура палеонтологического собрания с точки зрения авторов и организаций, комплектовавших его. Выделены этапы формирования коллекционного фонда, обозначены перспективы его дальнейшего развития.

Ключевые слова: музей, монографические палеонтологические коллекции, музейное собрание, геологические коллекции.

***Anfimova G.V.* To the history of the NAS of Ukraine National Museum of Natural History Geological museum Palaeontologic collection completion gathering**

The history of paleontologic collections coming to the NAS of Ukraine National museum of Natural History Geological Museum is traced. The dynamics of paleontologic fund completion is considered. Review collections' geography, fossils' age and their systematic composition is done. The structure of assembly from the viewpoint of authors, institutions that took part in collections' gathering is analyzed. Stages of collections' fund formation are distinguished. Perspectives of its further development are scheduled.

Key words: museum, monographic paleontologic collections, museum assembly, geological collections.

Подано до друку: 26.03.2012 р.

УДК 069.1

І.В. НІКІТІНА

**З історії музейної справи Севастополя
в 1944–1950 роках: воєнно-польовий
музей на Сапун-горі – попередник
Діорами «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.»**

У статті здійснено огляд і загальний аналіз архівних документів щодо становлення воєнно-польового музею на Сапун-горі, який став попередником Діорами «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.» у якості музейного об'єкту. З'ясоване, що основними проблемами була відсутність необхідного нагляду з боку місцевої влади, відсутність підготовлених кадрів, загальні проблеми культурних установ міста у другій половині 1940-х. років.

Ключові слова: воєнно-польовий музей, Сапун-гора, діорама.

Відбудова м. Севастополь після визволення його від німецько-фашистських загарбників у травні 1944 р. увійшла в історію як третій подвиг севастопольців. Її хід неодноразово знаходив відображення у багатьох краєзнавчих й історичних публікаціях, де відображено трудові досягнення будівельників з відбудови міста, її всенародний характер, участь у відбудові міста різних верств населення, допомога з різних регіонів СРСР, відродження з руїни міської інфраструктури. Приділялася увага також подіям щодо відродження культурних установ міста, в т.ч. й севастопольських музеїв.

Деякі питання щодо процесу відновлення севастопольської панорами вже розглядалися в деяких публікаціях автора. Дане ж дослідження спрямоване на висвітлення роботи воєнно-польового музею на Сапун-горі (сучасний об'єкт Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя (далі – НМГОіВС) – Діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.») впродовж другої половини 1940-х років. Довгі роки історія цього музейного об'єкту фактично була поза межами інтересів істориків і краєзнавців. У 1990-х роках до дослідження роботи цього музею звернулася І.Ю. Агішева (нині завідувач філії «Діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.» НМГОіВС. Але, вона хоч і відновила основні аспекти роботи цього музею, результати свого дослідження надрукувала лише частково на сторінках путівника діорамою (2006) [1]. Крім того, невивченими залишаються ще деякі питання історії цієї філії НМГОіВС.

При вивченні документів Державного архіву м. Севастополя щодо історії культурних закладів автором цих рядків виявлено раніше невідомі документи, які суттєво доповнюють уявлення дослідників про становлення музею на Сапун-горі у другій половині 1940-х років.

Воєнно-польовий музей було відкрито у травні 1945 р., який разом із двома пам'ятниками арміям-учасницям штурму Сапун-гори стали основою для формування тут воєнного меморіального комплексу, присвяченого битві за Севастополь у роки Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років. Наприкінці 1950-х років на його базі було розміщено Діораму «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.» (автори – художники студії воєнних художників ім. Б.М. Грекова – П.Т. Мальцев, Г.І. Марченко та М.С. Присекін; відкрита 4 листопада 1959 р.).

Автором першої експозиції музею став майор Д. Бельфор, учасник визволення м. Севастополя, помічник начальника штабу Приморської армії [2]. Музей було створено за ініціативою і за кошти якраз Приморської армії, але того ж 1945 року його перевели на баланс відділу культурно-освітніх установ Севастопольського міськвиконкому.

Один із перших документів щодо теми, яка розглядається – звернення до Севастопольського міськвиконкому з боку органів влади Кримської АРСР від 8

червня 1945 р., де з боку влади автономії просили надати відомості щодо стану музею на Сапун-горі (чи був у музею сторож, чи робилося провітрювання, чи став до роботи призначений директором тов. Томили). Водночас, севастопольську владу ставилося до відома, що питання щодо бюджету музею повинно було вирішитися у порядку клопотання в Раді народних комісарів РРФСР [3].

Наступний документ – це звіт про роботу музею за 1945 р., складений 18 лютого 1946 р. у відділі культосвітроботи Севастопольського міськвиконкому. В ньому музей найменовані як «Музей Другої світової війни». Вказано, що він розташований у маленькому приміщенні, містить 286 експонатів. Документ малоє досить жакливе становище музею: далека відстань від міста (8 км), відсутність води (4 км від музею), відсутність підсобних приміщень (стайні) – усе це, на думку авторів звіту, не надавало «возможности подобрать для музея квалифицированного директора» [4]. Про людину, яка на той момент очолювала музей (прізвище не вказано) вказано: «случайный человек, бывший бухгалтер, весьма преклонного возраста, ничего общего с музейной и научной работой не имеющий, и даже не могущий проводить экскурсии» [5]. Далі вказується, що екскурсій у музей відбулося за 1945 р. всього 36, музей відвідало 3,5 тис. осіб, в основному військові й учні. В приміщенні музею була відсутня піч, тому опалення не здійснювалося, приміщення не провітрювалося. Це спричинило пошкодження двох живописних портретів і дванадцяти «паперових». На момент складення звіту були прийняті заходи щодо їх відновлення. Основним підсумком аналізу діяльності музею було: «Музей без транспортных средств существовать не может. Но прежде нужно приобрести новую лошадь (одна лошадь украдена), надо построить сарай для лошади. Топливо для директора выписано, но деньги не перечислены» [6]. Таким чином, перший рік роботи музей на Сапун-горі фіксує досить незадовільний його технічних стан як із об'єктивних (розруха), так і з суб'єктивних (відсутність кваліфікованих кадрів) причин. Окрім того, загальний стан і можливість фінансування культурних закладів міста на той час ще залишали бажати кращого внаслідок того, що значну фінансову масу спрямовували на відбудову першочергових об'єктів у місті: житлових будинків, корпусів заводів, причалу тощо.

Наступний документ, який привернув нашу увагу, це акт про передання музею (можливе одночасно зі зміною директора) від 10 жовтня 1946 р. Він являє собою фактично перелік основних експонатів музею, даючи уявлення про зміст його фондів і експозиції станом на 1946 р. (див. Додаток). Вказані у списку предмети засвідчують, що на той час у експонуванні музею переважали документальні матеріали, об'ємні предмети становили невелику кількість, здебільшого макети, автентичних артефактів явно бракувало. Експонати за підрозділами розподілялися наступним чином: перший розділ був присвячений підготов-

ці сил радянської армії до завоювання плацдармів на Керченському півострові та в районі оз. Сиваш; другий розділ «Прорыв обороны противника на Перекопе и под Керчью и преследование его войск до Севастопольского Укрперайона» охоплював усі події з визволення міст і сіл Криму у квітні 1944 р., у ньому відображено було наслідки німецької окупації для населення півострова, а також матеріали щодо оборони м. Севастополя – при чому як 1944 року, так і 1853–1855 років (!) (у цілому розділ виявився не продуманим і не логічним, його наповнення здебільшого було зафіксовано у списку до першого «безіменного» розділу), третій розділ – «Разгром противника на Севастопольском плацдарме», розповідає про визволення міста Севастополя від німецьких загарбників у травні 1944 р. Завершували експонування (й список експонатів відповідно) матеріали про завершення визволення Криму та портрети героїв цих подій. Формування найменування предметів підтверджує фактичну відсутність наукової роботи щодо вивчення тематики та змісту відображення музейної експозиції.

У документах відділу культосвітроботи виконкому за 1948 р. зберігається лист завідувача відділу Л. Малишевої до директора Центрального історичного музею, де зафіксована наступна характеристика музею на Сапун-горі. У документів указується, що Севастопольський музей Вітчизняної війни створений частинами Приморської армії в 1945 р. на честь «героического события в истории Великой Отечественной войны – штурма Севастополя, как завершающего этапа третьего удара Советской Армии». Сповіщалося, що в 1948 р. його відвідував Маршал Радянського Союзу М.В. Василевський, який зробив низку зауважень щодо бідності музейної експозиції. Причиною її, на думку автора листа, є те, що музей від початку свого існування мав недостатню кількість предметів щодо штурму Сапун-гори. Вказувалося, що значна кількість експонатів музею загинула через неопаловане приміщення. Крім того, значна кількість музейних предметів була фотографіями. Наприкінці листа містилося прохання про допомогу в комплектуванні музею експонатами [7].

Звіт про діяльність музеїв м. Севастополя за 1949 р., надає нам такий стан музею на Сапун-горі: «Музей на Сапун-горе – меморіального типа. Расположен в 7 км. от города, общая площадь его 36 кв. м., под экспозицией находится 18 кв. м.». У звіті вказано, що в 1949 р. у музеї здійснено ремонт (засклені вікна, полагоджені й реконструйовані печі, полагоджена стеля, побілені фрески, котрі прикрашали зовнішні стіни будівлі. Повідомлялося також про відсутність науково-дослідної роботи в музеї протягом усіх 4-х років існування, в т.ч. й в 1949 р. – головне через відсутність кваліфікованих кадрів.

Музей, на думку міського керівництва культурою, повинен був «на фоне 3-го удара Советской Армии ярко отражать штурм Сапун-горы и его значение». Але

визначеної мети не досягалося через брак необхідної кількості експонатів. За відомостями документа, експонати були площинні – фотографії, карти, портрети. Не було в експозиції особистих речей героїв штурму, їх біографій. Відсутні деякі бажані предмети. Так, не було багатьох портретів героїв штурму, насамперед фото Івана Карповича Яцуненко – одного з перших, хто здійняв стяг на Сапун-горі, Героя Радянського Союзу. Багато фотографій загинули від сирості у вологому й неопалованому приміщенні. Загальний ідейно-політичний і науковий рівень експозиції характеризувався як слабкий. Згідно звіту, в липні 1949 р. було схвалено рішення севастопольського виконкому «Про роботу музею», де зверталася увага на зовнішні недоліки експозиції: зіпсовані підписи, вицвітання окантовки фотографій, гасел, стендів. Водночас у звіті вказано, що частково недоліки було ліквідовано [8].

У Державному архіві м. Севастополя зберігається також протокол № 18 наради виконавчого комітету Севастопольської міської ради депутатів трудящих від 01.07.1949 р. Рішення цієї наради фактично стали поворотним моментом в історії воєнно-польового музею.

Установлено, что вместо систематичного пополнения экспозиции и их современной реставрации – директор музея тов. Онопенко, самовольно убирал из музея отдельные экспонаты, портреты руководителей боев за Крым, чем грубо нарушил общую экспозицию музея, окантовка фото, планов и схем пришла в негодность, материал стендов, лозунгов, надписей выщел, в витринах и окнах музея выбиты стекла, расписания работы музея нет, в большинстве случаев музей закрыт.

<...>

За неудовлетворительное руководство музеем, отсутствие контроля за работой музея зав[едующий] культпросветотделом Малышевой объявить выговор. Обязать тов. Малышеву до 1 сентября обеспечить коренное улучшение состояния и работы музея, пополнив его новыми экспонатами. Просить Таврический военный округ и Политуправление ЧФ помочь музею выделением экспонатов и материалов по героическому штурму Севастополя и улучшению экспозиции. Обязать Врио (временно исполняющего обязанности директора – *авт.*) директора А.С. Котова в декадный срок провести необходимые мероприятия по улучшению состояния музея (ремонт, окантовка экспозиции, реставрации подрамников, стендов, надписей и лозунгов). Обязать ГОРФО (городской финотдел) предусмотреть расходы по приобретению и реставрации экспонатов, по организации новой экспозиции музея, согласно смете, утвержденной исполкомом. Обязать зав[едующего] культпросветотделом товарища Малышеву в месячный срок подыскать полноценного работника на должность директора музея [9].

За підсумками обстеження музею на Сапун-горі рішенням міської влади у 1949 р. відбулася зміна керівництва закладу – директором призначили Л.М. Сосновцеву. Було відремонтовано будівлі музею та пам'ятники на Сапун-горі силами Політуправління Таврійського воєнного округу та Чорноморського флоту. Створено нову експозицію. 20 вересня 1950 р. у межах узагальненої

паспортизації музейних установ СРСР було складено паспорт даного севастопольського музею, який було віднесено до музеїв воєнно-історичного профілю. В паспорті вказувалося: «Полевой музей посвящен штурму Сапун-горы. Точного названия нет». Датою заснування музею вказано листопад 1944 р. Зазначалося, що приміщення музею, відведене для експозиції, для використання з цією метою непридатне. На площі 12 м² розміщувалося 205 експонатів, у т.ч. 85 фотографій, 4 живописні портрети, 4 карти, 11 текстів і документів. У запасниках знаходилося 70 фото, 15 схем і 87 текстів. Приміщень для фондового сховища, наукових співробітників, бібліотеки, майстерні не було. Джерелом фінансування названо міський бюджет [10].

Упродовж 1950-х років на базі воєнно-польового музею на Сапун-горі силами місцевої влади та ветеранських організацій було запропоновано проведення урочистостей на честь визволення міста від нацистських загарбників та на честь Дня Перемоги у Великій Вітчизняній війні радянського народу 1941–1945 років. Спостерігалось поступове збільшення потоку загального відвідування воєнно-польового музею. За архівними даними на початку 1950-х років ставилося питання про переведення музею на Сапун-горі в підпорядкування Політуправління Чорноморського флоту для покращення роботи й фінансування закладу [11]. У роботі з історії Музею Чорноморського флоту І.К. Макарова «Сокровищница воинской доблести» (1979), згадується про наявність у 1950-х роках філії музею на Сапун-горі, що опосередковано свідчить про таку передачу [12]. Наприкінці 1950-х років музей знову було передано на баланс управління культури Севастопольського міськвиконкому. Згодом на його базі було створено зазначену вище діючу.

Таким чином, розглянуті матеріали щодо становлення та діяльності попередника одного із сучасних об'єктів НМГОіВС – воєнно-польового музею на Сапун-горі вказують, що стан музею впродовж перших років його існування залишав бажати кращого. Музей фактично залишився без необхідного нагляду з боку місцевої влади, яка не змогла своєчасно знайти на посаду директора фахівця, здатного якщо не розвивати, то хоча б забезпечити збереження наявної великої за об'ємом експозиції, створеної першим директором музею Д. Бельфором. Незадовільний стан збереженості унікальних документів позначився на подальшій долі експонатів, частину з яких було втрачено – зі списку експонатів музею другої половини 1940-х років унаслідок подальшої реорганізації потрапили до фондів сучасного НМГОіВС далеко не всі. З'ясування їх долі й більш повна реконструкція складу експозиції воєнно-польового музею в Севастополі – одне із завдань подальшого наукового дослідження.

Джерела та література

1. Сапун-гора. Путеводитель / Музей героической обороны и освобождения Севастополя. – Симферополь : «Издательство «ПолиПРЕСС», 2006. – С. 13–20.
2. Фонди Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя, инв. № 5221.
3. Державний архів м. Севастополя (далі – ДАМС), ф. Р-109, оп. 1, спр. 1, арк. 27.
4. Там само, ф. Р-109, оп.1, спр. 2а, арк. 2 зв.
5. Там само, ф. Р-109, оп.1, спр. 2а, арк. 2 зв.
6. Там само, ф. Р-109, оп.1, спр. 2а, арк. 2 зв.
7. Там само, ф. Р-109, оп.1, спр. 14, арк. 75.
8. Там само, ф. Р-109, оп.1, спр. 19, арк. 2.
9. Там само, ф. Р-109, оп.1, спр. 19, арк. 45.
10. Науковий архів НМГОіВС, ф. 2, оп. 2, спр. 1587, арк. 9.
11. ДАМС, ф. Р-109, оп.1, спр. 37, арк. 121.
12. *Макаров И.К.* Сокровищница воинской доблести. Научная справка. – Севастополь, 1979. –170 с.

Додаток

- Витрина № 1 угловая под красное дерево – 1– Цена 1000 руб.
- Схема военно-стратегического значения Крыма –1– 100 руб.
- Схема изоляции противника в Крыму и краткое описание – 1– 100 руб.
- Описание намерений и мероприятий противника по укреплению Крыма – 1– 100 руб.
- Схема «Десантная операция 56-й Армии» – 1 – 100 руб.
- Описание захвата плацдарма на Керченском полуострове – 1– 100 руб.
- Фото. Форсирование Сиваша частями 51-й Армии – 1– цена 40 руб.
- Фото. Переправа боеприпасов через Сиваш – 1– 40 руб.
- Выписка из оперативной сводки Совинформбюро от 6.11.1943 г. – 1
- Фото. Высадка десанта – 1 – 40 руб.
- Фото. Эльтиген – 1 – 40 руб.
- Схема десанта 18-й Армии в Эльтигене и краткое описание – 1 – 100 руб.
- Фото. Пулеметчики на ОП (оперативному плацдарму) в районе Керчи – 1– 40 руб.
- Фотомонтаж. Переправа через Керченский пролив –1– 40 руб.
- Описание оценки противника в десантной операции – 1 –100 руб.
- Портрет члена Военного совета ЧФ вице-адмирала Азарова – 1 –50 руб.
- Портрет командующего ЧФ адмирала Октябрьского – 1– 50 руб.
- Портрет наркома ВМФ адмирала Флота Кузнецова – 1 – 50 руб.
- Портрет командующего Азовской флотилией вице-адмирала Горшкова – 1 – 50 руб.
- Портрет командующего ВВС ЧФ генерала авиации Ярмоленко – 1 – 50 руб.
- Макет Керченского пролива – 1 – 500 руб.
- Фото. Выгрузка артиллерии в Феодосии – 1 – 40 руб.
- Фото. Хирург оперирует на Керченском плацдарме – 1 – 40 руб.

- Фото. Десант в Феодосии в 1941 г. (1)
Фото. Перед швартовкой на Керченском полуострове (1)
Фото. Коса Чушка (1)
Фото. Переправа артиллерии через Сиваш (1)
Фото. Переправа понтонов с боеприпасами через Сиваш (1)
Фото. СК-412 конвоирует баржу с десантом (1)
Фото. Старшина Оленчук показывает путь через Сиваш генералу Дашевскому (1), – цена по 40 руб.
Стенд № 2 под красное дерево размер 185x175 см. – 1 – 1000 руб.
Макет 152 мм. орудия – 1 – 250 руб.
Макет танка Т-34 – 1 – 250 руб.
Фото Героя Советского Союза гвардии подполковника Алексеева (1)
Фото Героя Советского Союза капитана Скунари (1)
Фото Героя Советского Союза подполковника Маслова (1)
Фото Героя Советского Союза капитана Василевского (1) – ценой по 40 руб.
Приказ Верховного главнокомандующего генералу Толбухину от 11.04.1944 г. – 1
Фото. Симферополь (1)
Фото. Танки на каменном берегу (1)
Фото. Пленные румыны (1)
Фото. Ялта (1)
Фото. Алушка (1), – ценой по 40 руб.
Макет авиабомбы и описание действия авиации – 250 руб.
Фото. Бомбовой удар по плавсредствам противника в Ялте (1)
Фото. Штурмовики генерал-майора Гетмана бомбят колонны противника (1)
Фото. Сбит фашистский стервятник (1)
Фото. Саперы обезвреживают немецкие мины (1) – по 40 руб.
Витрина № 2 вдоль фасада стены длина 8 м. – 1 – 400 руб.
Фото. Опознание трупов (1)
Фото. Расстрелянные немцами жители Старого Крыма (1)
Фото. Жители Симферопольского района, расстрелянные немцами в Дубках. (1) – по 40 руб.
Схема группировки противника в Крыму на 104.1944 г. Схема прорыва обороны и преследования противника войсками 4 Украинского фронта и Отдельной приморской Армии – по 40 руб.
Макет медали «За оборону Севастополя» – 1 – 40 руб.
Бронзовые цифры «1941–1942» и «1854–1855» – 4 – 100 руб.
Акварельный рисунок Севастопольская оборона – 200 руб.

Плакат на шелковой материи с надписью «349 дней русские моряки и солдаты отстаивали свой родной город от интервентов» – 1 – 500 руб.

Фото (портрет) адмирала Корнилова (1)

Фото (портрет) солдат и матросов, отличившихся в боях 1854–1855 гг. (1)

Фото (портрет) адмирала Нахимова (1)

Фото адмирала Октябрьского (1)

Фото генерала Петрова (1)

Фото генерала Острякова (1)

Фото Корабельной стороны (1)

Фото командира 35-й батареи капитана Лещенко (1)

Фото. Малахов курган (1)

Фото. Линкор «Севастополь» (1)

Фото. Крейсер «Красный Кавказ» (1)

Фото. Командир партизанской бригады Федоренко (1)

Фото. Комиссар партизанской бригады Степанов (1)

Фото. Партизаны входят в Бахчисарай (1) – по 40 руб.

Витрина № 3 угловая под красное дерево – 1 – 1000 руб.

Схема группировки противника на Севастопольском плацдарме 6.05. 1944 г. – 1 – 250 руб.

Фото. Пленные, захваченные на м. Херсонес (1)

Фото. Вот, что осталось от немецких планов на м. Херсонес (1)

Фото. Штурм Сапун-горы (1)

Фото сооружений противника, на Сапун-горе (1)

Бой в районе Севастопольской панорамы (1)

Фото. Флаг на площади 3-го Интернационала (1) – по 40 руб.

Стенд № 3 под красное дерево – 1 – 1000 руб.

Фото. Разбитая техника врага на м. Херсонес (1)

Фото. Корабельной артиллерии (1)

Фото. Возвратились с победой с м. Херсонес (1) – по 40 руб.

Портрет в резной подставке капитана 1 ранга Малышева (1)

Портрет в резной подставке гвардии подполковника Авдеева (1)

Портрет в рамке генерала Крейзера (1)

Портрет в рамке генерала Захарова (1)

Портрет в рамке генерала Петрова (1)

Портрет в рамке генерала Еременко (1)

Портрет в рамке генерала Мельника (1) – по 1200 руб.

Плакат на шелковой материи с подписью размером 160x0,9 см. со словами тов. Сталина о третьем ударе Советской Армии – 500 руб.

- Стол деревянный под красное дерево – 1 – 1000 руб.
Стенд № 4 под красное дерево размер 250х105 см – 1 – 250 руб.
Плакат на шелковой материи со словами товарища Калинина о Крымской операции и его портретом – 1 – 250 руб.
Макет флага ВМФ (1)
Макет флага ВВС (1) – по 250 руб.
Фотомонтаж Мастера торпедных атак (1)
Уничтоженная баржа Румыния (1)
Фото. Самолеты ЧФ (1)
Фото. Уничтоженный транспорт 4000 тонн (2)
Фото. Уничтоженная баржа и транспорт (1)
Фотомонтаж Командование 4 Украинским фронтом и Отдельной Приморской Армии (1)
Фотомонтаж. «Севастополь наш» (1)
Фотомонтаж. Залп салюта (1) – по 40 руб.

Державний архів м. Севастополя,
ф. Р-109, оп.1, спр. 14, арк. 136 – 139].

***Никитина И.В.* Из истории музейного дела Севастополя в 1944–1950 гг.: военно-полевой музей на Сапун-горе – предшественник Диорамы «Штурм Сапун-горы 7 мая 1944 г.»**

В статье сделан обзор и общий анализ архивных документов о становлении военно-полевого музея на Сапун-горе, который стал предшественником Диорамы «Штурм Сапун-горы 7 мая 1944 г.». Уяснено, что основными проблемами данного вопроса были: отсутствие необходимого надзора со стороны местной власти, отсутствие профессиональных кадров, общие проблемы культурных учреждений города в 1940-е гг.

Ключевые слова: военно-полевой музей, Сапун-гора, диорама.

***Nikitina I.V.* From history museum's work of Sevastopol in years 1944–1950. Military field museum on The Sapun Mountain, predecessor of Diorama «Assault of The Sapun Mountain in May, 7, 1944»**

In the article a review and global analysis of the archived documents are done about becoming of the military field museum on The Sapun Mountain, that became the predecessor of Diorama «Assault of The Sapun Mountain in May, 7, 1944». It is got a clear idea of, that the basic problems of this question it was been: absence of necessary supervision from the side of local-authority, absence of professional shots, general issues of cultural establishments of city in 1940th

Key words: military field museum, The Sapun Mountain, diorama.

Подано до друку: 02.03.2012 р.

УДК 069.4:628.83/85(07)

О.І. КОМАРЕНКО

І.Г. ЛУШПІЄНКО

Вплив повітряних потоків на музейні експонати

На основі літературних даних і власних досліджень автори аналізують причини й характер впливу повітряних потоків на музейні експонати.

Ключові слова: музейні експонати, повітряні потоки, вплив.

Найважливіші параметри мікроклімату, що впливають на стан збереженості музейних пам'яток є температура і відносна вологість повітря, режим освітлення, швидкість повітряних потоків.

Якщо температурно-вологісний і світловий режими вивчаються та контролюються у музейних приміщеннях, то впливу перепадів різних термодинамічних потенціалів між матеріалам пам'ятки й оточуючим середовищем, що виникають при підвищенні рухливості повітря, приділяється мало уваги.

У будь-якому музейному приміщенні завжди присутні повітряні потоки різної інтенсивності. Некероване переміщення повітря з явним перевищенням швидкості його руху може призвести до деструктивних процесів у верхніх шарах музейних предметів й до їх подальшого руйнування.

Взаємодія повітряних потоків з експонатами може бути різною.

При попаданні повітряного потоку під кутом на пласку поверхню експонату потік настигається і розповсюджується у всі сторони від зони контакту вздовж площини. В місці контакту утворюється область підвищеного тиску за рахунок гальмування струменю, частина кінетичної енергії переходить в енергію тиску.

На рис. 1 показано попадання повітряного потоку на поверхню експонату під кутом.

На рис. 2 показано плавне настигання повітряного потоку, що охоплює всю площину експонату або її частину.

На рис. 3 показано обтікання повітряним потоком предмета з усіх сторін.

При обтіканні предмета повітряним потоком, з боку, що звернений до потоку, буде надлишковий тиск, а на протилежному – розрідження. В зоні розрідження будуть утворюватися повітряні вихори та застійні зони. На поверхню експонату будуть діяти також турбулентні пульсації. Надлишковий тиск порушує структуру поверхневих

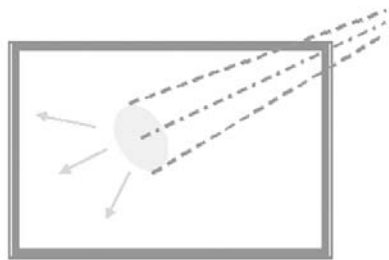

Рис.1 Взаємодія повітряного потоку з плоскою поверхнею експонату під кутом

турбулентні пульсації. Надлишковий тиск порушує структуру поверхневих

шарів, прискорює тепло-, масо- та вологообмін із оточуючим середовищем [1].

Аеродинамічними особливостями повітряних потоків є те, що крім основного вектору швидкостей уздовж осі потоку мають місце поперечні пульсації різної величини та частоти (турбулентність). Чим більше турбулентний потік, тем більше величина й частота поперечних пульсацій.

При взаємодії потоку з площиною будь якої форми та кривизни, виникає прикордонний шар, у якому поперечні пульсації зберігаються, але в ослабленому вигляді. Якщо товщина прикордонного шару менше абсолютної нерівності поверхні експонату (величина виступів і впадин над середнім рівнем), то частина виступів на поверхні буде розташовуватися в зоні основного турбулентного потоку й піддаватися впливу потужних турбулентних пульсацій. Тому, експонати з найбільш нерівною поверхнею будуть зазнавати найбільш несприятливого впливу повітряних потоків.

Згідно з дослідженнями, що були проведені у відділі кліматології Державного російського музею (Російська Федерація, м. Санкт-Петербург) музейні експонати з

Перша група – тонкі повітронепроникні матеріали (або матеріали з повітронепроникними покриттями): олійний живопис, пергамент, шкіра, вироби з кості.

Друга група – тонкі повітропроникні матеріали: малюнок, гравюра, тканина.

Третя група – жорсткі плоскі повітронепроникні предмети з різних матеріалів: ікони, кам'яні пластини, фрески, книги.

Рис.3 Обтікання потоком експоната

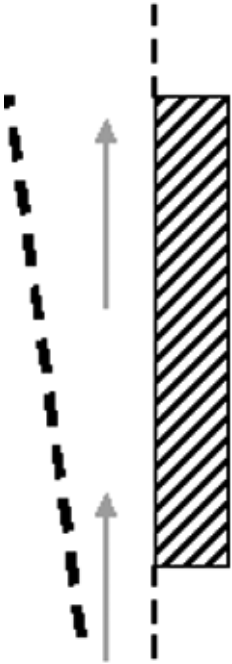

Рис.2 Плавне настилення повітряного потоку на поверхню експонату

Четверта група – масивні предмети значних розмірів складної форми: скульптура, меблі.

Особливо підпадають впливу вібрації від повітряних потоків експонати першої та другої груп.

Будь-який потік повітря в приміщенні несе пил. При швидкості повітряного потоку за 0,3 м/с в ньому переми-

щатиметься весь побутовий пил музею: частки пігментів, фарб, спори грибів, пилок рослин тощо. Таким чином, більша за нормативну рухливість повітря може істотно руйнувати фарбовий шар предметів зберігання [3].

При пульсації тиску на площині експоната, виникають вібрації та механічне ушкодження твердими частками пилу матеріалу – *абразивний ефект* (рис. 4).

При налипанні пилу з повітряного потоку на поверхні експонату утворюється шар прилиплої пилу (рис. 5).

При взаємодії потоку повітря з пилом з тонкими фільтруючими матеріалами експонату, відбувається фільтрація мас повітря через матеріал (рис. 6). З часом пори матеріалу заповнюються пилом.

Відомо, що повітряні потоки можуть бути природними конвективними, які виникають при різниці температур, і сформованими в системах кондиціонування та припливно-втяжної вентиляції повітря.

Конвективні потоки, як правило, спостерігаються в опалювальний період. Вони утворюються біля нагрітих (радіаторами системи опалення) або холодних (зовнішні стіни) поверхонь. Такі потоки від нагрітих поверхонь спрямовані нагору й завжди мають більш високу температуру й меншу

відносну вологість повітря порівняно з оточуючим середовищем. Швидкість цих потоків вища за 0,3 м/с може розподілятися до висоти 4–4,5 м [4].

Максимальна швидкість спостерігається в зоні звуження конвективного струменя, що, як правило, спостерігається на висоті 1,8–2 м. Радіатори опа-

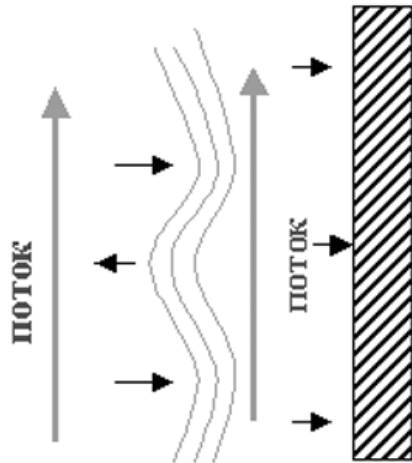

Рис. 4 Пульсації тиску на поверхні експонату, виникнення вібрацій, вплив твердих часток пилу на матеріал (абразивний ефект)

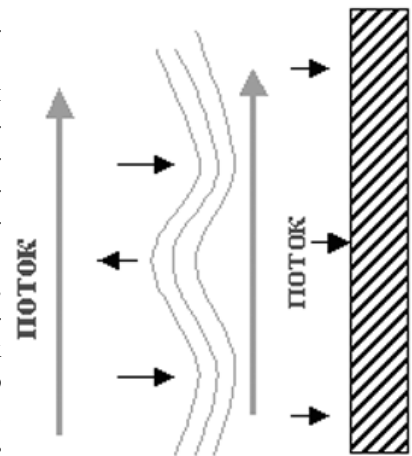

Рис. 5 Налипання пилу на площину з прикордонного шару потоку

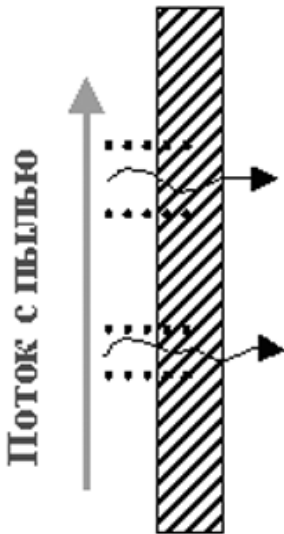

Рис.6 Фільтрація повітря й осадження пилу в порах експоната

Рис.6 Фільтрація повітря й осадження пилу в порах експоната

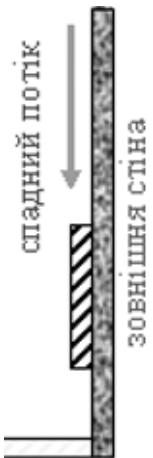

Рис.8
Конвективний потік біля зовнішньої стіни

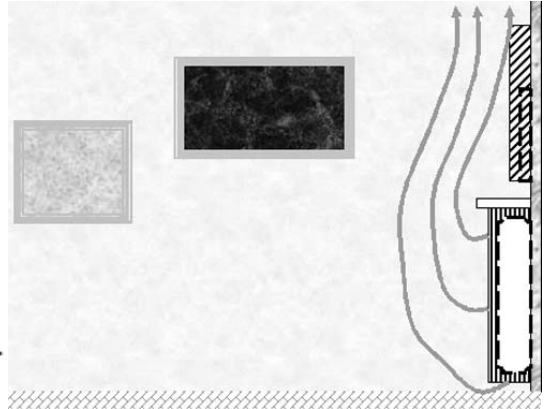

Рис. 7 Ефект настилення конвективного потоку на площину стін

лення звичайно розташовані поблизу стін і конвективні потоки від них настиляються на площину стін. Цей ефект виникає внаслідок утворення розрідження між повітряним струменем і поверхнею стіни. За неможливості підмішування повітря з боку стіни струмінь відхиляється в її сторону. Це явище називається *ефектом настилення конвективного потоку на площину стін* (рис. 9).

Швидкість повітря в конвективних потоках залежить від температури радіаторів опалення, яка визначається налаштуванням системи опалення в цілому й налаштуванням радіаторів у кожній залі окремо.

Конвективні потоки біля охолоджених поверхонь спрямовані дотолу уздовж зовнішніх стін і мають більш низьку температуру, порівняно з температурою повітря в експозиційному залі (рис 10). Швидкість спадного конвективного потоку в куті у зовнішньої стіни може досягати значної величини (до 1 м/с).

Експонати, що розміщені на зовнішніх стінах і в зоні конвективних потоків від нагрітих поверхонь, підпадають під вплив коливань теплового й вологого повітря, що може призвести до прискорення процесів їх передчасного старіння (рис. 11).

Авторами даного дослідження були проведені заміри швидкості конвективних потоків над радіаторами систем опалення в експозиційних залах Національного художнього

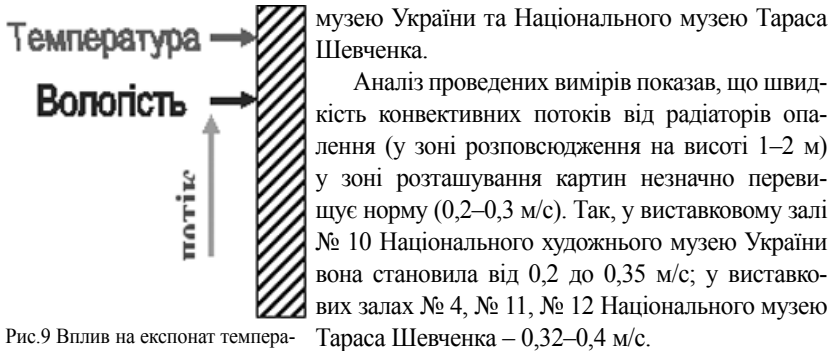

Рис.9 Вплив на експонат температури та вологості повітря в потоці

Захист або зниження дії природних конвективних потоків може виконуватися за рахунок екранування, з виконанням своєчасної налашки опалювальних приладів системи опалення. Головним правилом повинно бути: не розміщувати експонати в зоні дії природних конвективних потоків.

У приміщеннях, обладнаних системами припливної вентиляції або кондиціонування, виникають потоки повітря, які значною мірою визначаються схемою організації повітрообміну, типом повітророзподільних пристроїв, повітророзподілом у цих системах і являють собою компактні, плоскі або віялоподібні струмені, які надходять в зону експозиції під будь яким кутом і зі швидкістю в межах 0,1–5 м/с [5].

Повітря, що надходить через канали чи отвори систем у приміщення, має інші параметри температури та відносної вологості в порівнянні з повітрям в експозиційному залі. В приміщенні утворюються різні за температурою та

відносною вологістю зони мікроклімату, які по-різному впливають на експонати.

Авторами даного дослідження були проведені заміри швидкості повітряних потоків в експозиційних залах Національного художнього музею України.

Максимальна швидкість повітряного потоку на висоті 2,5 м від підлоги змінювалась від 0,05 м/с у залі № 10 до 0,28 м/с у залі № 7; на висоті 1 м від підлоги – від 0,08 м/с у залі № 10 до 0,23 м/с у № 7.

У зоні розташування картин в експозиції швидкість повітряних потоків – 0,02–0,16 м/с, максимальне значення зафіксовано у залі № 4.

Швидкості повітряних потоків 10.04.2009 р. становили: в залі № 4 – 0,08–0,27 м/с, в залі № 1 – 0,08–0,11 м/с, в залі № 7 – 0,12–0,15 м/с, № 10 – 0,09–0,23 м/с. У зоні розташування картин в експозиції швидкість повітряних потоків – 0,07–0,27 м/с, максимальне значення зафіксовано у залі № 4. За результатами вимірів 22.10.1009 р. швидкість повітряних потоків становила: в залі № 4 – 0,09–0,1 м/с, у залі № 1 – 0,09–0,15 м/с; у залі № 7 – 0,6–0,09 м/с, у залі № 10 – 0,05–0,09 м/с. У зоні розташування картин в експозиції швидкість повітряних потоків – 0,02–0,09 м/с, максимальне значення зафіксовано у залі № 4.

Аналіз проведених вимірів показав, що в зоні експонування швидкість повітряних потоків не перевищує допустиму норму (0,2–0,3 м/с).

Швидкість повітряних потоків від отворів працюючої примусової припливно-витяжної вентиляції у фондосховищах Національного музею Тараса Шевченка не перевищувала норму. Виміри, проведені в експозиційних залах, виявили зони зі швидкістю повітряних потоків більше за норму в залах: № 18 (0,5 м/с), № 20 (0,45 м/с) (перший поверх) і № 2 (0,6 м/с), №3 (0,45 м/с), № 7 (0,5 м/с) (другий поверх).

У таблиці наведені заміри параметрів припливного повітря на виході з повітророзподільних каналів системи кондиціонування повітря в експозиційних залах другого поверху Історико-меморіального музею М.С. Грушевського.

Експозиційна зала	Параметри припливного повітря		
	Швидкість, м/с	Температура, °С	Відносна вологість, %
№ 1	0,7-0,8	25,7	57
№ 2	0,3-0,4	25,8	57
№ 3	1,7-1,8	25	60
№ 4	1,3-1,5	25	60

Параметри зовнішнього повітря становили: температура – 25°С, відносна вологість – 71 %. Струмień припливного повітря потрапляє у приміщення через отвори у стіні й утворює 2 різноспрямовані повітряні потоки (до вікна і всередину залу). Струмień повітря з ефектом настилення орієнтовано всередину експозиційного залу по стелі. Підвищені швидкості повітряних потоків зменшують температуру повітря у приміщенні та підвищують відносну вологість.

Створення оптимальних умов зберігання музейних експонатів і санітарно-гігієнічних потреб відвідувачів потребує науково-технічного обґрунтування та розробки сучасних систем вентиляції та кондиціонування з урахуванням особливостей музейних приміщень і експозиції, які в них розташовують.

Загалом, із музейними експонатами можуть взаємодіяти повітряні потоки різної форми, інтенсивності, з різними параметрами та різними аерозольними домішками. Небезпечні навіть дуже слабкі повітряні потоки – вони створюють тиск на всю структуру матеріалу, на його термодинамічну рівновагу з оточуючим середовищем, а також є провокуючим фактором забруднення експонатів.

Виходячи з усього вище вказаного можемо зробити наступні висновки.

– Велика рухливість повітря може істотно руйнувати фарбовий шар предметів зберігання, тому в зоні зберігання експонатів рухливості повітря не повинна бути більше за 0,2 м/с.

– Системи кондиціонування повітря повинні бути спроектовані за музейними вимогами, тобто мати відповідну схему розподілу повітря від повітряних каналів оздоблених пристроями знепилювання й знезаражування повітря.

– Швидкість повітряних потоків може мінятися залежно від сезонного настроювання системи кондиціонування повітря. Це значить, що величина повітряних потоків створюваних систем кондиціонування повітря повинна контролюватися.

– Експонати не повинні розміщатися в зоні дії конвективних потоків, а радіатори системи опалення необхідно екранувати та здійснювати своєчасне налагодження систем опалення.

– При розташуванні експонатів на зовнішніх стінах, де можуть спостерігатися спадні конвективні потоки повітря, експонати повинні перебувати на відстані 10–15 см від стіни. Не слід розміщати експонати ближче, ніж 0,5 м від кута зовнішньої стіни.

Джерела та література

1. *Бросалин В.А.* Отчёт по научно-практической работе «Механизмы воздействия подвижности воздуха на музейные экспонаты». – СПб., 1997. – 48 с.
2. *Бросалин В.А.* Отчёт по научно-практической работе «Исследование конвективных потоков в экспозиционных залах ГРМ». – СПб., 1994. – 58 с.
3. *Плоский В.О., Довгалюк В.Б.* Фактори формування музейного середовища // Технічна естетика і дизайн. – 2010. – № 7. – С. 41–49.
4. Средства создания оптимального микроклимата в музейных зданиях и зданиях-памятниках культовой архитектуры: Методические рекомендации. – М. : ВНИИР, 1987. – 149 с.
5. Микроклимат музейных примещень : Метод. посіб. – К., 2006. – 109 с.

Комаренко Е.И., Лушпиенко И.Г. Влияние воздушных потоков на музейные экспонаты

На основе литературных данных и собственных исследований авторы анализируют причины и характер воздействия воздушных потоков на музейные экспонаты.

Ключевые слова: музейные экспонаты, воздушные потоки, влияние.

Komarenko O.I., Lushpienko I.H. Damage to museum objects by air stream

On the base of literature and of their own experience the authors analysis causes and character of damage to museum objects by air stream.

Key words: the museum objects, air stream, damage.

Подано до друку: 12.01.2012 р.

УДК 069.01(477+4)

С.В. МУРАВЬСКА

Особливості фінансування музеїв вищих навчальних закладів: історично-компаративний аналіз українського та європейського контексту

У статті автор аналізує особливості фінансування музеїв вищих навчальних закладів в Україні та за кордоном, виводячи специфіку з історичного контексту існування музеїв даної категорії. Апелюючи до думок закордонних дослідників, автор порівнює ситуацію і звертає увагу на наявність низки спільних проблем у сфері фінансування музеїв вищих навчальних закладів і потенційні шляхи їхнього вирішення.

Ключові слова: музей, вищий навчальний заклад, університет, фінансування.

Очевидно, що використання колекцій певних матеріалів для навчання і дослідження почалося вже тоді, коли виникли вказані процеси як такі, а історія музеїв навчальних закладів (в найбільш примітивному їх значенні) веде своє коріння паралельно з історією музейної справи. Одне із перших та найбільш яскравих відкриттів навчальних збірок було зроблено на початку ХХ ст. археологом Леонардом Вуллі (Leonard Woolley) в Урі, на території сучасного Іраку. Вуллі розкопав школу, час створення якої датується 530 р. до н.е. В ній розташовувалась кімната зі антикварними речами, які були у вжитку за 1600 років до цього. Ця школа була створена донькою останнього вавилонського царя Набоніда [25, р. 50]. Є також низка інших прикладів навчальних колекцій стародавнього світу, які були знайдені на території Китаю, Єгипту, Сирії.

Музеї вищих навчальних закладів (далі – МВНЗ, університетські музеї, хоча в реаліях України мова може йти про музеї інститутів, інших навчальних установ III–IV рівня акредитації) мають глибоку історію. Проте, висвітлення специфіки їхнього існування в часовому просторі, в т.ч. фінансовий аспект, залишилося практично поза увагою українських науковців. За радянського часу до цієї проблеми побіжно, в контексті вивчення суспільних чи навчальних музеїв в цілому, зверталися Іван Буланій, Іван Явтушенко, Юрій Омельченко [2; 12]. На жаль, пострадянська українська історіографія дослідження питання є майже суцільна terra incognita, за винятком окремих публікацій присвячених головним чином історії МВНЗ, в яких вони працюють (Любов Самойленко) [16], виділення цього спектру музеїв в руслі музейної педагогіки (Лариса Гайда, Інна Медведєва) [4; 6] або окремої категорії громадських музеїв (Олександр Крук) [5]. У Російській Федерації ситуація є трохи кращою за рахунок кандидатських і докторських досліджень, які стосуються проблем історії виникнення та розвитку університетських музеїв у дореволюційній Росії (Майя Бурликіна) [3], культурної взаємодії Казанського університету та музеїв у XIX – на початку ХХ ст. (Гульчачак

Назіпова) [9], музеїв в системі вищої освіти Західного Сибіру (Наталія Білоусова) [1], деяких інших робіт.

Європейська історіографія вивчення цієї наукової проблеми є більш широкою. Особливо активно вона почала розвиватися після утворення в 2001 р. Комітету університетських музеїв і колекцій Міжнародної Ради Музеїв (University Museums and Collections ICOM). Серед дослідників фінансового аспекту діяльності музеїв вищих навчальних закладів варто виділити Марту Лоренсо, С'ю-Енн Веллас, Пітера Тірелла, Стівена де Клерка, Пітера Стенбері, Кейт Арнольд-Фостер [20; 22; 25; 27; 29–31].

Аналізуючи матеріал, автор спробує в історичному розрізі зробити компаративний огляд особливостей фінансування музеїв вищих навчальних закладів в Україні та за кордоном, адже без дискурсу в минуле неможливо розібратися з існуючим нині, не зовсім утішним *status quo*.

Незаперечним є факт, що повсякчас кошти на формування музейних колекцій виділялися паралельно із загальними фінансами навчального закладу та складали окрему графу. Їхній обсяг залежав від конкретної людини, яка контролювала процес, і вважала (або ж ні) музеї важливою складовою ланкою системи навчання у вищому навчальному закладі. Зрозуміло, що подібні колекції не мали такого статусу, як у наш час. Однак, якщо розглянути генезу славнозвісного Мусейону, заснованого Птоломеєм за спонсорської допомоги Олександра Македонського, то він включав монастирські будівлі, загальну лекційну кімнату, ботанічний сад і зоопарк, бібліотеку, колекцію картин, скульптур і зліпків для навчання художників, будучи де-факто одним із перших музеїв при освітньому закладі [21, р. 43].

Якщо мова йде про час створення повноцінних університетських музеїв, то їхню точку відліку варто співвідносити з датами заснування перших вищих навчальних закладів в епоху Середньовіччя.

Ймовірно, перші організовані університетські колекції були пов'язані з викладанням медицини [23, р.127; 25, р. 52]. Зокрема, в XVI ст. з'явилися такі об'єкти навчального процесу, як фізичні (ботанічні) сади (*Hortus Medicus* або *Hortus simplicium*) й анатомічні театри (*Theatrum anatomicum*). Їхня поява була обумовлена об'єктно-орієнтованим навчанням, тому адміністрація освітніх установ неминуче закладала кошти на розвиток таких науково-допоміжних підрозділів. Першим місцем «дислокації» ботанічних садів й анатомічних театрів була Італія, а вже звідти ця традиція дуже швидко поширилася на інші європейські університети, де викладали медицину.

У 1683 р. в Оксфордському університеті було засновано музей Ашмола, організаційна структура якого, розроблена на інтеграції навчальної та дослід-

ницької складової й публічних виставок започаткувала ту триєдність, яка зараз вважається аксіомою в середовищі університетських музеїв («модель Ашмола») [25, р. 68]. Забезпечення доступу громадськості до музею знаменувало його відкритість суспільству, і згодом ця традиція від саме університетських музеїв перейшла до скарбниць інших категорій (хоча на тлі другорядності МВНЗ у наш час про цю обставину фактично не згадують).

Золотий вік для *university museums*, за визначенням іспанської дослідниці Марти Лоренсо, розпочався в епоху Просвітництва, коли поняття «науки», «освіти» й інших подібних категорій неабияк зміцнили свої ціннісні складові. З одного боку, в результаті наукового прогресу впродовж XVIII – на початку XIX ст. збільшилася кількість і якість досліджень, які проводилися на базі університетських колекцій. З іншої сторони, Вільгельм фон Гумбольдт, виклавши програму створення Берлінського університету в 1810 р., помістив дослідження та підготовку кадрів для наукових досліджень у центрі організації навчального процесу [25, р. 67]. За таких обставин університетські музеї почали відігравати в житті вищого навчального закладу настільки вагомую роль, як ніколи досі, виконуючи функцію баз для проведення таких досліджень. У низці європейських країн було проведено реформи системи вищої освіти, які стимулювали створення колекцій і музеїв. Процес утворення національних держав перебував на піку свого розвитку; за таких обставин саме їхнє керівництво виступило ініціатором утворення та поповнення університетських колекцій.

Якщо вести мову про українські терени, то наразі не має достеменних відомостей про наявність навчальних колекцій у місцевих вищих навчальних закладах в XVI–XVIII ст. (мова йде передусім про Острозьку та Києво-Могилянську академії, Львівський університет). Можна тільки припустити, що, зважаючи на викладання там медицини, колекції подібного плану мали б бути.

Після трьох поділів Речі Посполитої, коли українські землі опинилися в складі Російської та Австрійської (згодом – Австро-Угорської) імперій, розвиток музейної справи пішов окремими напрямками, які, щоправда, мали низку спільних рис. Передусім варто зауважити, що Університетські Статути дореволюційної Росії (1804, 1835, 1863, 1884 років) передбачали створення певних музеїв і таким чином здійснювали дієвий вплив на розвиток музейної мережі, її фінансування, матеріально-технічне та кадрове забезпечення [3].

Перший університет на українських землях доби Просвітництва було засновано в Харкові 1805 р., коли діяв перший Університетський Статут, який був найбільш прогресивним для розвитку музеїв у структурі вищого навчального закладу, всебічно підтримуючи їх починання як в матеріальному, так і в моральному плані. Зокрема, проектом першого Статуту Харківського універ-

ситету, який орієнтувався на загальнодержавний зразок, передбачалося, що одним із його відділів має стати місцева академія мистецтва. З цією метою В.Н. Каразін придбав цінну колекцію гравюр Ф. Аделунга, яка в майбутньому стала основою Музею красною мистецтва [7, с. 4].

У період дії другого Університетського Статуту (1835) в результаті наукової спеціалізації отримали розвиток музеї трьох наукових напрямів: природні (мінералогічні, зоологічні, ботанічні тощо), технічні (моделей тощо), гуманітарні (музеї образотворчих мистецтв і старожитностей тощо). Цьому прикладом є Київський університет, уже на момент організації якого – знову ж таки за державні кошти – передбачалося відкриття низки музеїв, зокрема ботанічного, зоологічного, мінералогічного; згодом виникли архітектурний і нумізматичний кабінети [16].

У результаті проведення реформ 60-х років XIX ст. (Університетський Статут 1863 р.) держава не дистанціювалася від процедури фінансування музеїв, а навпаки – сприяла виникненню МВНЗ, які відповідали новим науковим напрямкам: палеонтологічних, етнографічних, археологічних тощо. Останній Університетський Статут дореволюційної Росії (1884) вніс незначні зміни до структури вищих навчальних закладів та їхніх навчально-допоміжних установ, до яких відносилися й музеї [3].

На формування бюджету впливав сам шлях утворення МВНЗ. Однак, вони утворювалися не тільки директивною «згори», коли заснування того чи іншого «сховища муз» передбачалося Статутом і було обов'язковим до виконання. Ще одним способом був ініціативний. У даному випадку музей виникав зусиллями конкретного вченого, найчастіше завдяки значним благодійним унескам, які могли визначати профіль музею. Часто благодійник був із числа вчених вищого навчального закладу й виконував обов'язки почесного (або дійсного) директора музею. Прикладом є процес формування збірки Музею красною мистецтва і старожитностей Харківського університету, про який уже згадувалося вище [7, с. 5–6].

Фінансування музеїв вищих навчальних закладів у Австрійській імперії було обумовлено загальноєвропейськими тенденціями Просвітництва, коли держава в межах виділення бюджету для розвитку університету передбачала кошти для окремих його допоміжних установ, на базі яких проводилися наукові дослідження. На чолі університетських музеїв – як за кордоном, так і в Росії – стояли провідні вчені, які мали величезні повноваження. Наприклад, у зв'язку з розвитком науки, професори філософії Львівського університету вимагали поповнення природничих зборів Кабінету натуральної історії дублетами імператорських віденських музеїв, підвищення бібліотечних дотацій та відокремлення нумізма-

тичного кабінету. До слова, професору Францу Дівалю вдалося добитися реалізації цієї вимоги. Крім того, було видане розпорядження урядам краю, лісів, гір й іншим надсилати цікаві природничі знахідки до колекцій Кабінету [18, с. 18]. Наведений факт яскраво ілюструє вагомий статус університетських колекцій, які того часу не відповідали повністю сучасному значенню поняття «музей».

Незважаючи на щорічні імператорські дотації – прямого джерела формування бюджету університетського музею, кожен керівник намагався «вибити» в уряді гроші за цільовим призначенням, тобто на одноразове придбання певних експонатів. Часто сума коштів на такі поповнення могли перевищувати річний бюджет. Одночасно, в Австрійській імперії взагалі та Галичині зокрема не меншою мірою, ніж у Російській імперії впродовж XIX ст. були розвинуті традиції меценатства, які впливали й на поповнення фондів університетських музеїв і кабінетів. Зокрема, в 30-х роках XIX ст. львівський аптекар Францішек Салямон передав Кабінету натуральної історії місцевого університету свою природничу колекцію, чим значно збагатив його фонди. Подібні приклади мають місце упродовж всього «австрійського» періоду історії Львівського університету [18, с. 19].

Сприятливі умови для розвитку університетських музеїв на теренах Підросійської України завершуються з установленням радянської влади. В 20-х роках XX ст. у зв'язку з формуванням нової системи освітніх установ її базою стають трудові школи та педагогічні інститути. Таким чином, наука відокремлювалася від діяльності вищих навчальних закладів; паралельно з ліквідацією університетів підлягали ліквідації й університетські музеї, а їхні колекції передавалися в централізовані державні чи академічні музеї [11, с. 104]. МВНЗ або зникли взагалі, або перетворилися в знаряддя ідеологічної, агітаційної та громадської роботи. І хоча в середині 30-х років XX ст. у Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську університети (а з ними й музеї) були відновлені [16], їхній статус змінився, причому з тяглістю часу в незворотньо негативний бік. Нова законодавча база, нівелюючи попередні досягнення розвитку музейної справи в університетському середовищі, орієнтувала музеї цієї категорії передусім на ідейно-виховну й агітаційну роботу. Поступово, особливо в умовах масових репресії та боротьби з інакодумством у 30–40-х роках XX ст., університетські музеї під зовнішнім тиском перестають виконувати свою навчально-дослідну функцію, перетворюючись на зброю в агітаційній боротьбі, та підлягають куруванню партійними організаціями й активу вищих навчальних закладів, стаючи де-факто громадськими музеями [16]. Зрозуміло, що за таких обставин фінансування музею було значно урізане, а виділені кошти спрямовувалися на досягнення вище зазначеної мети.

Непевний статус МВНЗ було зафіксовано, хоч і в негативному для них руслі, в Типовому положенні про народний музей, ухваленим у 1965 р. Міністерством культури СРСР. Це Положення було першим офіційним документом, який регулював створення та діяльність музейних закладів на громадських засадах [2, с. 20]. У ньому було чітко вказано, що МВНЗ належать до даної категорії. Цікаво, що ні в цьому документі, ні в «Типовому положенні про музей на громадських засадах» УРСР 1978 року, яке фактично його дублювало, графа «Фінансування» навіть не була виокремлена. Одна зі статей підрозділу «Облік і забезпечення збереження фондів» (№ 13) вказувала, що «адміністрація <...> вищих навчальних закладів зобов'язана створювати необхідні умови для забезпечення обліку фондів громадських музеїв, їх охорони та користування» [17, с. 162]. Жодного уточнення, за рахунок яких саме статей університетського бюджету чи спеціальних коштів має здійснюватися фінансування вказано не було. Така ситуація дозволила адміністрації вищих навчальних закладів у майбутньому трактувати нормативний документ на свій розсуд, і в результаті відсунути музеї на периферію університетського життя.

Мало що змінилося для музеїв вищих навчальних закладів і за незалежності України. В 1997 р. було видане «Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України», в якому – на відміну від подібних документів радянського часу – вже було виділено окрему графу «Фінансування», де вказувалося, що «Витрати, пов'язані з пошуковою роботою, придбанням інвентарю, обладнання, технічних засобів і оформленням музею, проводяться за рахунок коштів базового навчального закладу, органів освіти, а також залучених коштів» [13]. Дещо уточнений документ було видано в 2006 р., пункт 6.1. якого гласив «Витрати <...> проводиться за рахунок загальних асигнувань, органів управління освітою, а також залучених коштів» [14].

Вищенаведені факти переконливо свідчать, що бюджет МВНЗ України знаходиться у повній залежності від доброї волі адміністрації установи та стану її фінансових справ. У кращій ситуації перебувають ті МВНЗ, колекції яких є науковими об'єктами, що становлять національне надбання [15], однак таких, якщо вести мову виключно про колекції музеїв і ботанічних садів, у всеукраїнському масштабі всього 11 (!) [10].

Однак, було би помилково стверджувати, що український варіант розвитку подій у середовищі МВНЗ є нонсенсом і пов'язувати його із загальною неблагополучною фінансовою ситуацією в країні. Дослідниця з Великої Британії Зенобія Козак стверджує, що в 80–90-х роках ХХ ст. британські університетські колекції пережили кризу нестачі персоналу та фінансових ресурсів, а також

спроби раціоналізувати свої ресурси шляхом продажу частини експонатів з огляду на три основні причини: урядове скорочення державних витрат, структурні зміни у галузі досліджень, вищої освіти, об'єктно-орієнтованому навчанні як такому. Оскільки процес викладання різко змінився за змістом, методологія наукових інтересів мусила встигати за цим процесом, в результаті чого музейні колекції, які раніше використовувалися часто, потрапили в ранг непотрібних. Окрім того, певні статті університетського бюджету, які стосувалися музеїв були переглянуті: фінанси на розвиток музеїв рекомендували використати на користь нових досліджень, залучення викладачів за угодою, розширення навчальної бази тощо [24, р. 153]. Це дало привід Алану Ворхарсту (Alan Warhurst), директору музею університету Манчестера ще в 1986 р. «охрестити» боротьбу музеїв указаної категорії за існування «кризою ресурсів» [31, р. 137]. Він же підкреслив, що наразі МВНЗ паралельно знаходяться в умовах «кризи визнання» – перед ними висувуються проблеми необхідності обґрунтування актуальності своїх колекцій для материнських структур, тобто університету й суспільства загалом. Гадаємо, ця ситуація є типовою для музейних колекцій вищих навчальних закладів України теж.

Університетський музейний сектор Об'єднаного Королівства впродовж довгого часу страждає від дуже обмежених ресурсів і загальної відсутності фінансування. Водночас, згідно з висловлюваннями З. Козак, сьогодні криза університетських музеїв і колекцій більш пов'язана з обмеженими фінансовими ресурсами, ніж нечіткою ідентифікацією та не зовсім зрозумілою метою існування, тому що без фундаментальних ресурсів музеїв даної категорії не може вижити [24, р.154].

У Європі загалом ситуація є подібною: річні бюджети – не враховуючи заробітну плату для персоналу – надаються університетом для музеїв та їхніх колекцій, як правило, в дуже обмеженому розмірі й орієнтовно менше 10 % від бюджету не університетського музею подібного типу і розміру. Здебільшого, музей з кількома важливими колекціями отримує на своє виживання орієнтовно 500–700 євро щорічно.

Фінансування багатьох колекцій університету знаходиться в кризовій точці, але питання про свій бюджет музеї рідко формулюють належним чином. Адміністрація вищих навчальних закладів часто не звертає уваги на проблеми музеїв з огляду на невисоку думку про важливість колекцій, а також через відсутність голосу університетської музейної спільноти. Тільки великі та визнані «сховища муз», наприклад The Pitt Rivers Museum, Musee des Arts et Metiers, The Oxford University Museum, The Ashmolean Museum, які мають у своїх фондах експонати міжнародного значення, користуються більшою автономією й мають більше шансів отримати дотації на фінансування.

Механізми фінансування вищої освіти в усій Європі, від напряму яких залежить формування бюджету університетських музеїв, неоднорідні. Такі країни, як Великобританія та Нідерланди мають істотний контингент платників і високу плату за навчання, водночас у Швеції та Німеччині доступ до вищої освіти є безкоштовним. Деякі країни мають добре розвинуті традиції приватних пожертвувань для вузів порівняно з іншими [19, р. 563]. У той же час майже всі університети нині налагодили ділові партнерські стосунки з приватним сектором, особливо у сфері прикладної науки, промисловості й нових технологій. Фінансування університетів є комплексним питанням і особливо інтенсивно обговорюється сьогодні. Тим не менш, один аспект не піддається сумніву: існуючий державний механізм фінансування, як у європейському, так і в українському контексті – не на користь культурної та наукової спадщини університетів, у т.ч. музеїв, колекцій, ботанічних садів, рукописних зібрань університетських бібліотек, а також нерухомих пам'яток, які мають певне історичне значення.

Університети фінансуються урядами, виходячи з математичних формул у межах кожної країни, але в основному залежать від обсягу навчально-наукової продукції (кількість студентів, опублікованих наукових робіт, працівників з науковими ступенями й ученими званнями, науково-дослідними інститутами тощо). Як результат – музеї мають набагато менше можливостей для адекватного фінансування, ніж інші університетські структури. Тому вищі навчальні заклади фінансують свої музеї, виходячи з наявності спеціальних коштів, що, як правило, означає «нерегулярно» і «недостатньо». Водночас, фіксований бюджет, закладений на 3–5 річний термін, має дуже важливе значення для правильного планування діяльності музею. Інакше яким чином можна планувати масштабні й тривалі акції, які складатимуть його реноме?

Щоправда, якщо університетські музейні колекції використовуються для навчання та проведення досліджень, вони мають право на отримання коштів із дослідницьких проектів, які реалізує конкретний навчальний заклад. У деяких країнах (наприклад, у тій-таки Великій Британії), існує сильна традиція приватного фінансування. Багато університетських музеїв можуть подати заявку на отримання гранту в проектах, які проводять національні, регіональні чи місцеві органи влади на проектній основі. Тим не менш, є, на думку М. Лоренсо, чіткі умови, при реалізації яких університети фінансують свої колекції планово й упродовж тривалого терміну: університетські музеї стають не тільки актуальними, але й необхідними для викладання та наукового дослідження, входячи таким чином у структуру «формули фінансування»; або якщо дотації на музей неможливо закласти «прямо», існуючі параметри звичайної формули коригуються для того, щоб знайти місце для фінансування колекцій; стійке державне фінансуван-

ня шукається адміністрацією вищих навчальних закладів поза формулою, але з акцентом на «постійність» фінансування. Проте, вказавши ці умови, дослідниця відразу ж наголошує, що за нинішніх умов, перший варіант здається досить нереальним, а другий варіант буде означати, що навчально-наукова та культурна роль музеїв сприймається надто серйозно і такий перебіг подій із різних причин навряд чи трапиться незабаром. Тому в недалекій перспективі й незалежно від інших випадкових джерел фінансування, університети повинні вишукувати кошти для своїх колекцій за межами звичного бюджету (третій варіант) [25, р. 386]. Це вже звичайна практика в багатьох університетах на сьогоднішній день. Нові музеї вищих навчальних закладів, особливо тих, які утворені після 2000 р., фінансуються не з щорічного бюджету університету, а з асигнувань приватного сектору, національних міністерств культури (або еквівалентних органів управління), Європейського Союзу, органів місцевого самоврядування тощо.

Деякі з цих нових проєктів викликають заклопотаність з огляду на дві обставини. По-перше, не схоже, що деякі з них можуть бути стійкими у довгостроковій перспективі. Постійне фінансування на оперативні витрати, персонал і опіку над колекціями після створення музею не є достатньо гарантованим. Музей не може підтримувати себе у фінансовому відношенні. Зрештою, так і не повинно бути. Адміністрація і європейських, і українських вищих навчальних закладів можливо, ще не цілком зрозуміла, що музеї не є і, швидше за все, ніколи не будуть джерелом доходу. Відкриття нового музею (або ремонт старого) є серйозним рішенням, яке потребує тривалих зобов'язань з боку університету, а не – як указувала директор одного з громадських музеїв ще радянського часу – «лише б відкрити» (незважаючи на інший часовий і територіальний прострі, ситуація є аналогічною) [8].

По-друге, багато колекцій нині залишилося в минулому, особливо найбільш «важкі» для показу публіці – дослідницькі колекції з геології, біології, медичні наукові фонди тощо. Хто буде фінансувати належну опіку, забезпечення умов зберігання колекції університету, які мають обмежені можливості для показу, водночас становлячи значний науковий інтерес? Правильну відповідь на це питання поки важко знайти.

Великій Британії вдалося домогтися стабільного фінансування для деяких (32 на даний час) університетських музеїв, і це число продовжує збільшуватися [24, р. 159]. В Італії ректори не тільки зацікавилися колекціями університетів – вони почали лобювати інтереси музеїв, вимагаючи прийняття відповідного законодавства [26]. Нідерландам вдалося перетворити 3 «застійні» гербарії в один із найбільш важливих гербаріїв для сучасної науки у світі – успішним із точки зору проведення наукових досліджень, навчання й отримання грошо-

вих коштів [28]. Можна знайти більше гарних подібних прикладів, але всі вони мають одну спільну рису, оскільки з'явилися в результаті плідної співпраці персоналу університетських музеїв і адміністрації вищого навчального закладу.

Як показує аналіз викладеного матеріалу, особливості фінансування музеїв вищих навчальних закладів в Україні та Європі мають низку спільних рис. Вони пов'язані, передусім, із залежністю бюджету цих структурних підрозділів від наявності в університеті «вільних» коштів, сподіватися чого за теперішніх економічних умов є проблемним. Одночасно, забезпечення сталого фінансування, координації та співробітництва між університетами у плані вирішення «музейного питання» на національному рівні має важливе значення. Мова йде як про український, так і про європейський контекст. Варто пам'ятати, що формування надійного «музейного» бюджету буде забезпечене або для всіх університетів певної держави, або для жодного. Реалізація такої мети вимагає злагодженої, спільної позиції університетів на рівні рад ректорів і переговорів з відповідальними представниками уряду. З іншого боку, необхідно також, аби директори та куратори МВНЗ, які як ніхто інший знають про особливу значущість колекцій, публічно виступали на їхній захист. Натомість, доки музеї будуть діяти без підтримки з боку адміністрації навчального закладу та в умовах відсутності співпраці з аналогічними підрозділами інших університетів, фінансування не буде стабільним і спадщина, яку вони представляють, буде, як і раніше, в небезпеці.

Джерела та література

1. Белоусова Н.А. Музеи в системе высшего образования Западной Сибири : Автореф. дис. ... канд. культурол. наук : 24.00.03 / Белоусова Н.А. – Кемерово, 2009. – 20 с.
2. Буланый І.Т., Явтушенко І.Г. Громадські музеї України: Історія, досвід, проблеми / І.Т. Буланый, І.Г. Явтушенко. – К. : Мистецтво, 1979. – 197 с.
3. Бурлыккина М.И. История становления и развития университетских музеев в дореволюционной России : Автореф. дис. ... докт. культуролог : 24.00.03 / М.И. Бурлыккина. – М., 1994. – 31 с.
4. Гайда Л.А. Музей у навчальному закладі / Л.А. Гайда. — К. : Шкільний світ, 2009. – 128 с.
5. Крук О.І. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) : Автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / О.І. Крук. – Х., 2000. – 20 с.
6. Медведева І.М. Організаційно-педагогічні засади діяльності музеїв у вищих технічних навчальних закладах : Дис. ... канд. пед. наук / І.М. Медведева. – Луганськ, 2009. – 256 с.
7. Музейна справа на Харківщині: становлення та розвиток : Наук.-доп. покаж. / укл.: Т.О. Сосновська, В.О. Ярошик. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. – 228 с.
8. Наух Р. Лишь бы открыть... / Р. Наух // Советский музей. – 1987. – № 2 (94), (март-апрель). – С. 32–33.
9. Назипова Г. Казанский университет и музеи: проблема культурного взаимодействия (XIX – начало XX вв.) : Автореф. дис. ... док. истор. наук : 07/00/02 / Г. Назипова. – Казань, 2009. – 30 с.
10. Наукові об'єкти, що становлять національне надбання [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України : діяльність : наука [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/nauka/naukovi-obekti-natsionalnogo-nadbannya>. – Назва з екрану (02.02.2012).

11. *Омельченко Ю.А.* Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади / Ю.А. Омельченко // Український історичний журнал. – 1972. – № 1. – С. 102–108.
12. *Омельченко Ю.А.* Розвиток учбових музеїв : Навч. посіб. / Ю.А. Омельченко. – К. : Радянська школа, 1988. – 194 с.
13. Положення про музеї при навчальному закладі, який перебуває в сфері управління Міністерства освіти і науки України : Наказ Міністерства освіти України № 151 від 20.05. 1997 р. // *Гайда Л.* Музеєзнавство в навчальних закладах : навчально-методичний посібник. – Кіровоград : Вид-во Кіровоградського обл. ін-ту післядипл. пед. освіти ім. В. Сухомлинського, 2007. – С. 69–72.
14. Про внесення змін до положень щодо музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України : Наказ Міністерства освіти і науки України № 640 від 04.09.2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_87/pg_gfceot.htm. – Назва з екрану (02.02.2012).
15. Про затвердження Положення про Музейний фонд України: постанова Кабінету Міністрів України № 1147 від 20 липня 2000 р. [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2000. – № 30. – С. 84.
16. *Самойленко Л.Г.* Учебные музеи Национального университета имени Тараса Шевченко: феномен культуры или науки [Електронний ресурс] / Л.Г. Самойленко // Санкт-Петербургский государственный университет. Исторический факультет [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://museology-spb.narod.ru/bibr.html>. – Назва з екрану (22.12.2011).
17. Типовое положение о музеях на общественных началах / Утверждено коллегией Министерства культуры УРСР 25 сентября 1978 р. согласно с Укрософпромом // Буланый И., Евтушенко И. Народные сокровищницы (о деятельности народных музеев Украинской РСР. – К. : Мистецтво, 1984. – С. 158–164.
18. *Шидловський І.В.* Становлення та раритети Зоологічного музею імені Бенедикта Дибовського // Наукові записки Державного природничого музею. – Львів, 2003. – Т. 18. – С. 17–22.
19. A History of the university in Europe / Walter Ruegg (gen. ed.). – Vol. IV (Universities since 1945). – New York : Cambridge University Press, 2011. – 603 p.
20. *Arnold-Forster K.* A developing sense of crisis': a new look at university collections in the United Kingdom / K. Arnold-Forster // *Museum International*. – 2000. – Number 52 (3). – P. 10–14.
21. *Boylan P.J.* Universities and museums: past, present and future / P.J.Boylan // *Museum Management and Curatorship*. – 1999. – Number 18. – P. 43–56.
22. *Clercq S.W.G., de.* Uniting forces: the European network and National collaborative projects / S.W.G. de Clercq // *Managing university museums: education and skills* / M. Kelly (ed.) ; OECD. – Paris : 2001. – P. 85–102.
23. *Horder J.* Promoting health through public programmes in university medical museums / J. Horder // *Museologia*. – 2003. – Number 3. – P. 127–132.
24. *Kozak Z.R.* Promoting the past, preserving the future: British university heritage collections and identity marketing : PhD, Museum and Gallery Studies / Zenobia Rae Kozak; University of St Andrews. – St Andrews, 2007. – 279 p.
25. *Lourenco M.* Between two worlds: the distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe : PhD thesis / Marta C. Lourenco. – Conservatoire National des Arts et Metiers, Paris, 2005. – 405 p.
26. *Pugnaloni F.* 2003. The future of university museums system in Italy / F. Pugnaloni // *Museologia*. – 2003. – Number 3. – P. 51–54.
27. *Stanbury P.* Managing the visibility of university museum collections / P. Stanbury // *Managing University Museums: Education and Skills* / M. Kelly (ed.) ; OECD. – Paris : 2001. – P. 69–77.
28. The branches of the National herbarium of the Netherlands [Електронний ресурс] // *Nationaal Herbarium Nederland* [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.nhn.leidenuniv.nl/index.php/nhn/branches>. – Назва з екрану (02.02.2012).
29. *Tirrell P.* 2002. The university museum as a social enterprise / P. Tirrell // *Museologia*. – 2002. – Number 2. – P. 119–132.

30. Wallace S.-A. University museums at the crossroads / Sue-Anne Wallace // *Museologia*. – Number 3. – P. 5–8.
31. Warhurst A. 1986. Triple crisis in university museums / A. Warhurst // *Museums Journal*. – 1986. – Number 86. – P. 137–140.

Муравская С.В. Особенности финансирования музеев высших учебных заведений: историко-компаративный анализ украинского и европейского контекста

В статье автор предлагает анализ особенностей финансирования музеев высших учебных заведений в Украине и за границей, выводя специфику из исторического контекста существования музеев данной категории. Апеллируя к мнению зарубежных исследователей, автор сравнивает ситуацию и обращает внимание на наличие ряда общих проблем у сфере финансирования музеев вузов и потенциальные пути их решения.

Ключевые слова: музей, высшее учебное заведение, университет, финансирование.

Muravska S.V. Peculiarities of university museums funding: historical and comparative analysis of Ukrainian and European context

In the article the author offers an analysis of peculiarities of university museum funding in Ukraine and abroad. It is done through specific historical context of the existence of such museums. Appealing to the views of foreign researchers, the author compares the situation and pays attention to the common problems of university museums funding and potential ways to decide it.

Key words: museum, higher educational establishment, university, funding.

Подано до друку: 08.05.2012 р.

УДК 069.444/745.52

О.С. ЯРЕМА-ВИНАР

**Гобелен «Зустріч Давида» з колекції
Національного музею мистецтв імені Богдана та
Варвари Ханенків: стан збереження, консервація та експонування.**

Опис одного з найбільших за розміром гобеленів із колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Розглядається стан збереження, розробляються рекомендації щодо фондового зберігання та можливого експонування.

Ключові слова: гобелен, музей Ханенків, основа, піткання, фарбники, фонди, експозиція, реставрація, меланж.

У музеях постійно існує потреба у створенні спеціальних умов, що попереджують руйнацію та відхилення від початкового стану експонату. Насамперед це стосується музейних предметів, які виконані з матеріалів органічного походження, і тому належать до найбільш вразливих експонатів до фізичних і хімічних процесів, до впливу навколишнього середовища, забруднення повітря, різких перепадів температури і вологості, контактів з денним і штучним світлом, яке

пришвидшує деградацію волокон і сприяє вицвітанню кольорів. Фотохімічний процес нищення у гобеленах можна призупинити і розтягнути у часі. Відтак, основне завдання реставраторів полягає у належному збереженні цих творів мистецтва. На сьогоднішній день, накопичено певний досвід зі збереження та консервації гобеленів. З метою пристосування цих творів мистецтва для можливого експонування у залах музею, розроблено спеціальні методи та техніки щодо їх зміцнення та стабілізації.

Метою цієї статті є ознайомлення і привернення уваги до маловідомого твору – гобелену «Зустріч Давида» з колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Поряд із описом і внесенням уточнення до датування та місця виконання, подається детальний опис стану збереження, технічні особливості виконання та пропозиції щодо консервації й експонування гобелену.

Україна порівняно до інших країн має не дуже численну колекцію Західноєвропейських гобеленів, але різноманітну й варту уваги. Однією з кращих є колекція Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (далі – музею Ханенків), яка налічує 11 творів цього виду мистецтва. Вона охоплює період від XVI до XIX ст. Гобелени колекції музею Ханенків можна розділити на дві групи. До першої слід віднести тематичні гобелени з багатофігурними композиціями, до другої – гобелени з пейзажними зображеннями.

Серед перших найменше уваги приділялося гобелену «Зустріч Давида» 71–ТК МХ*. З моменту надходження його до музею експонат пролежав у фондосховищі у скрученому вигляді, тоді як інші гобелени перебувають у постійній експозиції, і тому є більш доступні для ознайомлення та дослідження. Поясненням цього може бути, по-перше, величезний розмір гобелена (575×485 см) та відсутність у музеї відповідної площі – стіни, де його можна було б експонувати; по-друге – що не менш важливо – гобелен дуже пошкоджений і вимагає проведення комплексної консервації перед експонуванням у вертикальному стані.

Гобелен «Зустріч Давида» відображає біблійну розповідь про радісну подію: святкування перемоги Давида над Голіафом. Автор картону трактує сюжет досить вільно. Він зображає Давида вже зрілим чоловіком, хоча за оповіддю він має бути молодим пастушком, який за зброю проти велетня Голіафа мав лише 5 камінців, першим із яких поцілів останньому із праці у голову. Давид був світловолосим – на гобелені ж у нього волосся не біляве, хоча й світліше, ніж в інших персонажів.

Композиція гобелена «Зустріч Давида» динамічна та контрастна за пропорціями. Тут поєднуються театральність й ілюзорність, що створюються за допомогою зображених елементів архітектури – крилатих амурчиків, звисаючих гірлянд, із реальними танцюючими людськими постатями на тлі пей-

* Зображення гобелену «Зустріч Давида» винесене на зворот обкладинки даного випуску збірки «Праці Центру пам'яткознавства – ред.

зажу. Побудова композиції та рисунок досить гармонійні й пропорційні. Зображених на гобелені людей розділено на 3 групи. Центральну утворюють 3 фігури. Одна з них – танцююча жінка з квіткою у високо піднятій руці, розміщена в центрі гобелена. Одяг її вільно драпірується складками. Поряд із танцюючою жінкою – чоловіча постать, котрою, швидше за все, є Давид. Він у яскравосиньому одязі, поверх якого накинуто золотий плащ. Другу групу – ліворуч – створили 4 музиканти, які, підтанцьовуючи, грають на різних музичних інструментах. Праворуч від центру розміщено 4 жіночі танцюючі постаті, які тримають у високо піднятих руках лаврові вінки. Вся композиція легка та невимушена, що підсилює переважаюча ясно-охриста кольорова гама.

Напис у верхньому медальйоні гобелена «Зустріч Давида» (музей Ханенків) 2.15.а

Із боків композицію гобелена симетрично обрамляють і завершують спіралеподібно закручені колони, які підтримують антаблемент. Вони оздоблені різьбленим рельєфним орнаментом. Подібні колони знаходимо на гобелені «Архімед» із колекції Королівського замку на Вавелі [14, с. 98]. Верхню та нижню частини гобелена «Зустріч Давида» обрамляють звисаючі пишні гірлянди з квітів, фруктів і стрічок. Вони символізують багаті дари природи з нагоди святкування тріумфу. У верхній частині ці гірлянди підтримують крилаті амурчики-янголята. В середині між гірляндами знаходяться медальйони. У верхньому медальйоні розміщено напис «*Errorum Et Rationem Inter Cui Pareat Haud Scit*», що у перекладі з латини означає: «Між блудом (помилкою) і рацією (здоровим глуздом) геть не знаю, кому мав би підкоритися (служити)» (переклад Андрія Содомори); в нижньому медальйоні зображено пейзаж. Напис латиною має форму гекзаметра (найдавнішої форми вірша в античній європейській поезії) з шістьма наголосами, причому обидва *-et* під час декламування не вимовляються. Відсутність підмета – тобто невідомо, хто кому мав би служити – припускає різне прочитання: чи-то народ вагається – служити царю Саулу чи Давиду, чи-то Давид вагається – служити людям чи царю Саулу.

Уперше відмовився від традиційного декоративного бордюру й замінив його колонами та гірляндами Пітер Пауль Рубенс (1577–1640). Том Кембелл

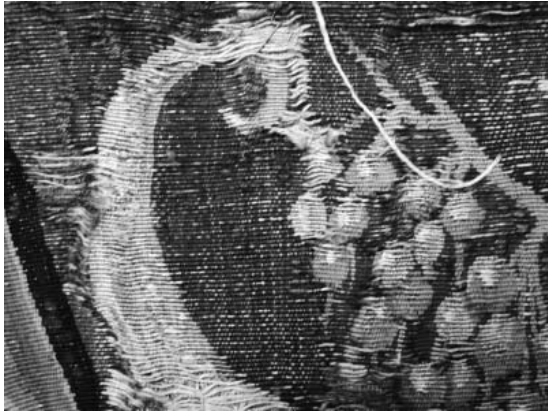
Фрагмент gobелена «Зустріч Давида» (музей Ханенків). Особливо пошкоджені місця, які виткані шовком 4.8а

[7, с. 5–12], характеризуючи gobелен «Перемога церкви над невіглаством і сліпотою», виконаний по картону цього митця (*Triumph of the Church over Ignorance and Blindness*, 1625–1660), підкреслює, що саме такі ознаки, як монументальні фігури в русі, використання замість традиційного бордюру архітектурних елементів – колон і антаблементу, крилатих амурчиків або янголят – поєднують різні види мистецтва, а саме – архітектуру, живопис і скульптуру, що стало характерною ознакою для європейського бароко XVII ст.

В інвентарній книзі музею Ханенків є 2 записи про цей gobелен: один датований лютим 1950 р., другий – 7 грудня 2007 р. Обидва рази лише зазначено: «Фландрія, XVII–XVIII, gobелен із зображенням зустрічі Давида (?)». (За невідомих причин сюжет про зустріч Давида піддано сумніву). Час виконання gobелену надто розмитий – охоплює два століття, тому виникає потреба уточнити датування.

На сьогоднішній день точних аналогій, виконаних за тим же картоном або з тієї ж серії, як і пам'ятка «Зустріч Давида», знайти не вдалося. Хоча Франческа Балдрі [4], менеджер колекції вілли Ля П'єтра, стверджує, що один gobелен замовляли дуже рідко. Переважно замовлення складалось із серії gobеленів, об'єднаних однією темою чи комплектів, що включали gobелен, скатерку, портьєри, накидки на меблі. В колекціях інших музеїв знаходимо подібні пам'ятки. При тому саме gobелени періоду XVII ст. найбільш схожі за стилем і композицією бордюру. До таких творів відносяться згаданий «Перемога церкви над невіглаством і сліпотою» (*Triumph of the Church over Ignorance and Blindness*, 1625–1633 pp., Брюссель), а також «Тріумф євхаристії над ідолопоклонством» (*The Triumph of the Eucharist over Idolatry*) з Музею королівського монастиря Лас

Дескальсас Реалес (*Royal Monastery of the Discalced, Patrimonio Nacional*) у Мадриді [7]; серія «Історія Іфігенії та Орестія» (*Story of Iphigenia and Orestes*) (1648–1662, Північні Нідерланди) з Державного музею Амстердаму [12], «Перемога Марка Антонія над парфянами» (*The Victory of Mark Anthony over the Parthians*) (1630–1650, Північні Нідерланди) [12] з Музею національного мистецтва

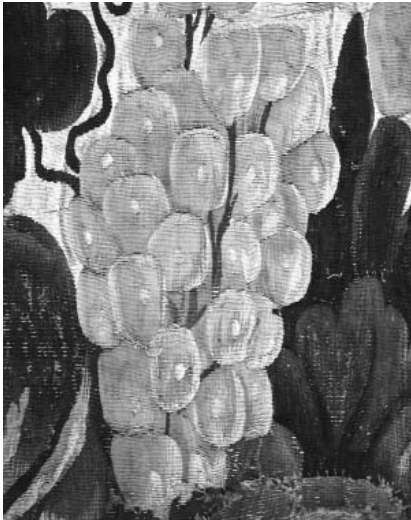

Фрагмент гобелена «Зустріч Давида» (музей Ханенків). Місця, виконані вовняною пряжею, теж зазнали втрат 4.8 б

у Лісабоні; «Ахілл серед доньок Лікомеда» (*Achilles found among the daughters of Lycomedes*), (ca. 1653–1664, Фландрія Брюссель) з Каліфорнійського палацу почесного легіону у Сан-Франциско [5, с. 170], «Архімед» (бл. 1630, Брюссель) з колекції Королівського замку на Вавелі у Кракові; «Зцілення паралітика» з колекції Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі з серії «Діяння апостолів», виготовлений мануфактурою Мортлейку в Англії (зібрання Зимового палацу). Отже, наявність аналогій з інших музеїв дозволяє віднести гобелен «Зустріч Давида» до XVII ст.

Стан збереження гобелену «Зустріч Давида» незадовільний. Гобелен не придатний для експонування у вертикальному положенні. Він дуже пошкоджений, поверхня забруднена. Особливо помітні чорні крапки, що утворилися через осідання порошу на розірваних кінчиках основи та підткання. Незважаючи на численні дірки, розриви, розірвану основу, яка провисає, розкриті «вічка», які часом сягають десяти або більше сантиметрів, композиція його залишилася неушкодженою. Гобелен не перерізали на шматки, як інші – тільки з невідомих причин з усіх боків були зрізані краї гобелену. Скільки було відрізано – тепер визначити важко. Лише з упевненістю можна сказати, що це була тільки невелика частина бордюру і, мабуть, галон, який спочатку обрамлював гобелен.

Треба зауважити, що західноєвропейські гобелени, крім бордюру, мали також галон – виткану стрічку завширшки у декілька сантиметрів. Вона була завжди одного кольору, переважно темно-брунатного або темно-синього, і візуально замикала виткану композицію. У верхній частині гобелену «Зустріч Давида» незначно зрізані медальйон і листя гірлянд. Через це верх пам'ятки

Фрагмент гобелена «Зустріч Давида» (музей Ханенків). Помітно, що найменше змінився синій колір 4.9 б

є вигнутим дугою, а не рівною лінією. Також нерівну хвилясту лінію представляють боки гобелена, а в нижній частині трохи зрізані листки гірлянд.

Розмір гобелену «Зустріч Давида» значний – майже 6×5 м спочатку (на сьогодні, через те, що були відрізані частини з усіх чотирьох сторін, він становить 575×485 см), тому знайти стіну для його експонування досить непросто. Можливо, в минулому, щоб розміститися у заданому просторі, його розміри таким чином зменшили. Натомість, аби додати обрізаній композиції завершеності й замкнути її, навколо пришили темно-брунатну, майже чорну стрічку-галон. Цей галон майже чорного кольору за тоном випадає з усієї кольорової гами, адже на гобелені переважають світлі тони вохристо-бежевого

кольору з композиційно врівноваженими насиченими синіми плямами.

Відрізнана частина, на жаль, утрачена назавжди. Вона могла б стати джерелом цінної інформації про гобелен. Саме на ній майстри-ткачі ставили свій підпис у вигляді ініціалів, монограм або знаків міста. Варто додати, що імператор Священної Римської імперії Карл V ухвалив закони, згідно з якими, починаючи від 1528 р. на усіх гобеленах в одному з нижніх кутів слід було виткати знак або підпис майстра чи майстерні та герб міста [20, с. 91–92]. Тому галон оригіналу відіграє важливу роль у визначенні часу та місця виконання пам'ятки.

Оцінюючи стан гобелена «Зустріч Давида», слід зазначити значну пересушеність тканини внаслідок процесів старіння й окислення. Особливо пошкоджені місця виткані шовком, адже порівняно з вовняними шовкові волокна набагато делікатніші та вразливіші до процесів старіння, що особливо прискорюється під дією світла. Це помітно на великих площах, таких, як небо, що повністю виконане шовком. У деяких місцях шовк зовсім висипався, але переважно залишився, але потребує укріплення. Місця, виконані вовняною пряжею, теж зазнали втрат. Є багато місць, де втрачена основа й піткання, або просто час знищив піткання й основа оголилася.

Гобелен на сьогодні має ясні охристо-бежеві кольори з насиченими синіми. Такою гамою кольорів характеризуються такі гобелени XVII ст., як «Перемога

церкви над невіглаством і сліпотою» та «Тріумф євхаристії над ідолопоклонством». Зробити хімічний аналіз кольорів гобелену «Зустріч Давида» можливості не було. Відсутній також і доступ до зворотної сторони, яку повністю закриває підкладка, котру до того ж під час реставрування у багатьох місцях ще й міцно пришили до гобелену. Хоча виходячи з інформації про природні барвники та порівняння з аналогічними гобеленами, можна зробити такі припущення:

– на початку кольорова гама була багатшою, але із часом кольори втратилися;

– вихідні кольори були іншими, більш насиченими, і за своєю інтенсивністю наближені до синього кольору, який найбільше зберігся – адже зараз він вирізняється від усіх інших;

– гобелен протягом довгого періоду перебував у несприятливих – як для збереження шовкових і вовняних волокон, так і для природних барвників – умовах.

Аналізуючи стан кольорів, зазначимо, що майже зовсім утрачено жовтий колір, який відноситься до нестійких кольорів і під дією світла з часом вицвітає. Він вицвів не тільки у тих місцях, де мав таким бути, але й знебарвив зелений, надавши йому синього забарвлення. Найменше змінився синій колір – він досить соковитий та насичений і дуже відрізняється від усіх інших кольорів. Хімік Нобуко Шібаяма з Метрополітен-музею має два припущення з цього приводу. Перше: XVI–XVII ст. було періодом коли зі Сходу й Америки прийшли нові барвники і це був час експериментів із новими, раніше не знаними барвниками. Замість вайди фарбувальної (*Isalis tinctoria*) для синіх кольорів почали використовувати індиго (*Indigofera tinctoria*), яке має значно більший вміст індиго тину, і тому дає більш насичені та дуже світлостійкі кольори. Другим її припущенням є те, що кожний період відзначався не тільки певним стилем, але й певною гамою, і саме для XVII ст. є характерні яскраві сині кольори. Проте, коли порівняємо живопис Пітера П. Рубенса та гобелени, виконані у цей же час по його картинах, то зауважимо, що у живописних полотнах усі кольори збалансовані й сині не вирізняються від інших. Тому перше припущення Н. Шібаями більш вірогідне.

Фрагмент гобелена «Зустріч Давида» (музей Ханенків). Непогано збереглися червоний і похідний від нього теракотовий кольори 4.10

Основа гобелену нефарбована, натурального білого кольору. Нитки її по довжині різної товщини, що підтверджує ручну роботу

в «Зустрічі Давида» становить 8/8,5 ниток на 1 см. Щільна основа дає змогу виткати дрібні деталі й тоненькі округлі лінії. Рисунок картону та якість виконання гобелену вказують на високу художню професійність як митця, так і виконавця-ткача. Гобелени подібної якості виконання та композиційної складності виконувалися для приватних замовників, а не тиражувалися на продаж.

Гобелен був витканий на вовняній основі. Нитка основи скручена S-способом із трьох окремих ниток, скручених під час прядіння Z-способом. Основа гобелену нефарбована, натурального білого кольору. Нитки її вздовж довжини різної товщини, що підтверджує думку про ручну роботу. Для підткання використано вовняну та шовкову пряжу. Вовняна пряжа складається з двох окремих одинарних ниток, виготовлених під час прядіння Z-способом. Ці дві нитки скручені в одну – грубішу – в S-напрямі, тобто зліва направо. Під час прядіння сполучення ниток у дві та більше ниток сполучаються або в уже згаданому S-напрямі, або в Z-напрямі, тобто справа наліво. Якщо одинарну нитку було скручено в Z-напрямі, то при сполученні двох або більше таких ниток використовують S-напрямок кручення і навпаки.

Для передачі ясних кольорів і для урізноманітнення фактури поверхні гобелену була використана шовкова пряжа. Нею виткані такі місця, як небо, акценти на деталях фруктів і квітах, орнамент на тканинах, світло на рельєфі колон і на складках драпірування. Використання шовку збагатило та додало блиску матовій поверхні, витканий вовняною пряжею, та підсилило гру світла й тіні.

Під час ткання застосовувалися такі головні техніки, як «вічка», «на межову нитку» та подвійне «з'єднання зачіпками». Крім них, використовували-

Непогано зберігся й червоний і похідний від нього теракотовий кольори, для котрих, мабуть, використовувалася морена фарбувальна (*Rubia tinctoria*). Зазнали значних утрат місця, виткані брунатним кольором. Збереглося багато місць, виконаних у бежево-брунатному кольорі, де, мабуть, у відповідних пропорціях поєднували червоний і синій барвники. Проте, це тільки припущення і більш докладний аналіз і висновки щодо цього в майбутньому повинні зробити хіміки.

Аналізуючи зображені на гобелені постаті танцюючих людей, не можна не звернути увагу як віртуозно вони виткані. Якість виконання гобеленів відображає також густина основи, що

ся такі похідні техніки, як «сходинки» та «ледачі лінії». Квіти, листя, фрукти і складки одягу, що мають заокруглені форми, виконувалися за допомогою техніки «кружляння». Метод штрихування використовувався для пом'якшення переходу з кольору в колір або зі світла у тінь, а також для збагачення кольорової палітри. Задля цього також вдавалися до техніки «меланж».

Фрагмент гобелена «Зустріч Давида» (музей Ханенків). Сліди старої, непрофесійно виконаної реставрації видно на усій поверхні гобелена

Сліди старої, непрофесійно виконаної реставрації видно на всій поверхні гобелена. При цьому помітно, що застосовувалися різні реставраційні методи – і штопання, і вставки з інших килимів або гобеленів, і вишивка, і укріплення з допомогою дублювальної тканини (латки) та підмальовування на ній деталей. Помітні також невеликі ділянки, де робилися спроби реконструкції втрачених місць. Треба додати, що добираючи шматки тканини для латок і вставок, не враховували напрямки основи та піткання оригіналу. Тому дуже вирізняються навіть ті вставки, що добре підібрані за кольором і могли б об'єднатися з оригіналом. Ще більш помітні місця, де тканина латок зовсім не подібна до оригіналу ні за кольором, ні за густиною тkania, ні за фактурою. Деякі реставраційні роботи проводилися без демонтажу підкладки, тому стіжки шиття і штопання наскрізні й захоплюють також тканину підкладки. Стан збереження підкладки вкрай незадовільний і вона зазнала значних втрат.

Незадовільний стан гобелену та зазначені вище різні методи реставрації дають підстави припустити, що нещадна «експлуатація» в минулому спричинила його зношеність і зумовила постійну потребу в «ремонті». Згідно з Томом Кемпбеллом [9], у часи середньовіччя та Ренесансу коштовні гобелени тонкої роботи вивішували тільки в особливих випадках. Решту часу їх зберігали в скрученому вигляді у спеціально призначених для цього приміщеннях. Починаючи з XVII ст. все змінилося. Гобелени повсякчас висіли на стінах, часто слугуючи тлом для дзеркал і картин. Це прискорювало процес старіння та руйнування шовку, а також призводило до вицвітання кольорів. Для прикладу науковець наводить збірку гобеленів короля Англії Генріха VIII (1491–1547), які

висіли на стінах доти, поки у середині XIX ст. їх не зняли дуже понищеними. Через поганий стан їх не реставрували, а просто викинули [9]. Незадовільний стан gobелену з музею Ханенка свідчить, що і з ним також могло статися подібне: упродовж десятків років він висів на стіні, й знімали його тільки для «підремонткування». Проте, незважаючи на стан gobелену та результати колишніх грубих «ремонтів», «Зустріч Давида» продовжує вражати своєю красою, вишуканістю, легкістю і майстерністю виконання.

На сьогоднішній день gobелен «Зустріч Давида» зберігається у фондосховищі музею накрученим на вал. У майбутньому для цього gobелену пропонується комплексна реставрація, що включає звільнення від старої, непрофесійно зробленої реставрації. Не говорячи про її неестетичний вигляд, стара реставрація приносить шкоду, бо позатягувалася у багатьох місцях і продовжує натягати й деформувати знищену делікатну тканину виробу. Існуюча на сьогоднішній день підкладка також повинна бути демонтована. Вона брудна, покрита плямами та має значні втрати у вигляді дірок. Коли буде усунена стара реставрація з позатягнутим штопанням, вставками з інших gobеленів, а також стара підкладка – gobелен розгладиться і його тканина розпростається [20].

Для цього gobелену рекомендується проведення вологого очищення. Перед ним важливо укріпити всі пошкоджені місця – а їх таки дуже багато, і тому цю процедуру варто проводити дуже обережно [3; 9].

Для консервації gobелену можуть бути використані два різних методи, які будуть відрізнятися суттєво за часом виконання. Один із них – це *реконструкція*, під час якої укріпиться структура gobелена та, водночас, відновляться втрачені елементи зображення. Великі площі виткані шовком, як наприклад, небо, можуть бути укріплені *розрідженим тканиням* [3]. Інший спосіб – це *стабілізація структури завдяки повній фіксації на дубльовану тканину*. При застосуванні цього методу дубльована тканина обирається нейтрального кольору з урахуванням, що в місцях утрат вона буде проглядати [3].

Комплексна реставрація зміцнить gobелен «Зустріч Давида» і надасть можливість експонувати його у вертикальному положенні. Організування виставки однієї роботи, яку придбав Богдан Ханенко на одному з аукціонів і яка більше 100 років не покидала фондосховища, була б дуже успішною для музею й привернула б увагу багатьох відвідувачів.

Важливою та необхідною вимогою для відповідного зберігання творів мистецтва є дотримання постійної температури та вологості, які за прийнятими світовими стандартами повинні дорівнювати $18/20\text{ C}^0 \pm 50\%$. Цього можна досягнути тільки з упродовженням контрольованого кліматичного режиму. Проте, проведення будь-яких ремонтних робіт у будинку музею і створення необхідних умов збереження колекції gobеленів ускладнюється тим, що початково будівля не була розрахована для музейного експонування.

При центральному мистецькому музеї країни повинна існувати своя реставраційна лабораторія. Потреба розбудови такої лабораторії для проведення консервації та реставрації великих за розміром гобеленів (і не тільки гобеленів), а також піклування й утримання творів мистецтва із текстилю з колекції є однією з болочих і нагальних потреб музею Ханенків. Зазначимо також брак висококваліфікованих реставраторів і тривалість підготовки таких спеціалістів. Професія реставратора стає усе більш затребувана, змінюється підхід і розуміння реставрації та музеєзнавства. Разом із цим постають і певні проблеми зі збереженням експонатів, утриманням їх згідно прийнятих стандартів. І про ці проблеми музейні працівники не повинні замовчувати. Навпаки – відкрито говорити про них і разом знаходити вирішення.

Підготовка високопрофесійних кадрів у ділянці консервації та реставрації дуже важлива і довготривала. Реставрація – це професійні знання, але поряд із цим це також ремесло, навчитися котрому триває роки. Стосується це всієї реставрації, але особливо реставрації музейних тканин. З усіх видів музейних тканин найважчий і найдовший процес – оволодіння реставрацією гобеленів, і таких спеціалістів у цілому світі не так уже й багато.

Україна володіє хоч і невеликою, але яскравою колекцією гобеленів, насамперед у колекції Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, відомості про яких досі не введено до наукового обігу. Опрацювання, вивчення та збереження гобеленів з цієї колекції збагатить не тільки українську, але й європейську культуру.

Джерела та література

1. *Ярема-Винар О.* Дослідження та послідовність етапів консервації гобелена «Збирання манни» (кінець XVI ст.) з колекції Метрополітен-музею // Музейний вісник : Наук.-теорет. щоріч. ; відп. ред. Г.І. Шаповалов. – № 11. – Запоріжжя, 2011. – С.41–53.
2. *Ярема-Винар О.* Західноєвропейський гобелен, технічні особливості його виконання та принципи музеєфікації // Праці Центру пам'яткознавства : Зб. наук. пр. / редкол.: Титова О.М. (гол. ред.), Акуленко Б.І., Гріфен Л.О. [та ін.] ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Вип. 19. – К., 2011. – С. 129–143.
3. *Ярема-Винар О.* Методи реставрування гобеленів (на базі технологій, розроблених у лабораторіях відділу реставрації текстильних виробів Метрополітен-музею // Праці Центру пам'яткознавства : Зб. наук. пр. // редкол.: Титова О.М. (гол. ред.), Акуленко Б.І., Гріфен Л.О. [та ін.] ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Вип. 18. – К., 2010. – С. 186–196.
4. *Baldry F.* Tapestries In The Acton Collection At Villa La Pietra – Firenze : Edifir, 2010. – 215 p.
5. *Bennett A.* Five Centuries of Tapestry, Museum of San Francisco. – San Francisco : The Fine Arts Museums of San Francisco and Charles E. Tuttle CO., Inc., 1976. – 253 p.
6. *Campbell T.* Henry VIII and the art of majesty: tapestries at the Tudor Court. – New Haven : Published for the Paul Mellon Centre for Studies in British Art by Yale University Press, 2007. – 419 p.
7. *Campbell T.* Tapestry in the Baroque: Threads of Splendor. – NY : The Metropolitan Museum of Art, 2007. – 563 p.
8. *Campbell T., Cleland E.* Tapestry in the Baroque: New Aspects of Production and Patronage. – NY : The Metropolitan Museum of Art, 2010. – 368 p.

9. *Campbell T.* Tapestry in the Renaissance, Art and Magnificence. – NY : The Metropolitan Museum of Art, 2002. – 563 p.
10. *Delmarcel G.* Flemish Tapestry. – NY : Harry N. Abrahams, Inc., Publishers, 2000. – 368 p.
11. *D'Hulst R.* Flemish Tapestries from the Fifteenth to the Eighteenth Century. – Brussels : Universe Books, 1967. – 324 p.
12. *Hartkamp-Jonxis E.* and Smith H. European tapestries in the Rijksmuseum. – Amsterdam : Waanders Publishers, 2004. – 101 p.
13. *Hennel-Bernasikowa M.* Arrasy Zygmunta Augusta – The Tapestries of Sigismund Augustus. – Cracow : Zamok Krolewskiej na Wawelu, 1998. – 124 p.
14. *Hennel-Bernasikowa M.* Tapestries from the 15th to the 19th c. in Wawel Royal Castle. – Kraków : Zamok Krolewskiej na Wawelu, 2000. – 358 p.
15. *Hunter G.L.* Tapestries: Their Origin, History, and Renaissance. – NY : John Lane Co., 1912. – 8 p.
16. *Kajitani N.* Conservation maintenance of tapestries at the Metropolitan Museum of Art // The conservation of tapestries and embroideries, proceedings of meetings at the Institute Royal du Patrimoine Artistique Brussels (Belgium, September 21–24, 1987). – P. 53–67.
17. *Kajitani N.* The preservation of medieval tapestries // Acts of the Tapestry Symposium ; ed. A. Bennett // The Fine Arts Museum of San Francisco, 1979 – P. 45–63.
18. *Landi S.* The Textile Conservator's Manual. – London : Butterworth-Heinemann, 1992. – 199 p.
19. *Lennard F., Hayward M.* Tapestry Conservation. Principles and Practice. – Oxford : Butterworth-Heinemann, 2006. – 239 p.
20. *Thomson F.P.* Tapestry, mirror of history. – NY : Crown Publishers, 1980. – 596 p.
21. *Verlet P.* Gothic Tapestry from 12th to 16th Century // Great Tapestries: The Web of History from the 12th to the 20th Century ; ed. by Joseph Jobé. – Lausanne : Edita, 1965. – P. 9–77.

Ярема-Винар О.С. Гобелен «Встреча Давида» из коллекции Национального музея искусств имени Богдана и Варвары Ханенко: состояние сохранения, консервация и экспонирование

Гобелен представлен как часть коллекции из 11 единиц хранения. Дается описание сюжета, приводятся многочисленные аналоги из группы тематических гобеленов, хранящихся в музеях мира. Описывается состояние памятника, хранящегося в фондах музея. Приводятся возможные пути реставрации гобелена, рассматриваются особенности его возможного экспонирования.

Ключевые слова: гобелен, музей Ханенко, основа, уток, красители, фонды, экспозиция, реставрация, меланж.

Yarema-Vynar O.S. Tapestry «The Meets To David» from the National Bohdan and Varvara Khanenkos Art Museum's collection: the state of preservation, conservation and exhibition

A description and condition report of one of the tapestries from the collection of the **National Bohdan and Varvara Khanenkos Art Museum**. This fragile and beautiful panel is in storage since it came to the collection. Recommendations about its preservation and two different methods of treatment are proposed in order to prepare this tapestry for display.

Key words: tapestry, the Khanenkos Museum, base, weft, dyes, funds, exposition, restoration, melange.

Подано до друку: 21.05.2012 р.

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 94(477-25)«ЩЕРБИНА»

А.М. ЖЕЛЄЗКО

Володимир Щербина – дослідник київської старовини

У статті досліджується наукова спадщина В. Щербини, присвячена вивченню історії м. Києва та його околиць, а також чинники, які вплинули на формування наукових поглядів ученого.

Ключові слова: Володимир Щербина, Київ, Київщина, киевознавство, лавра, Стрілецька та Рейтарська вулиці, Шулявка, музей.

Одним із пріоритетних напрямків досліджень сучасної української історіографії є вивчення наукової спадщини провідних істориків, діяльність яких була пов'язана з краєзнавчими дослідженнями м. Києва. Поряд із такими відомими вченими-дослідниками історії Києва як М. Берлинський, М. Максимович, М. Закревський, М. Петров, В. Антонович, М. Грушевський, В. Ляскоронський, К. Шероцький, М. Біляшівський, П. Лебединцев, А. Лобода впевнено можна поставити видатного історика, археографа, джерелознавця, архівіста, члена-кореспондента ВУАН, освітнього та громадського діяча Володимира Івановича Щербину (1850–1936). Його наукова діяльність і творча спадщина на довгі роки були незаслужено забуті. Тому необхідно дослідити науковий внесок ученого в історичне краєзнавство як складову історичної науки, особливо його киевознавчі розвідки. В цьому й полягає мета нашого дослідження.

У вітчизняній історіографії недостатньо уваги приділялося вивченню постаті В. Щербини, хоча про його багатогранну діяльність згадується майже в усіх національних енциклопедіях, де йому присвячені невеликі замітки.

У 1926 р. ВУАН урочисто вшанувала дослідника з приводу п'ятдесятиріччя його науково-академічної й освітянської діяльності. М. Грушевський присвятив

Розділ V

науковцю замітку «Історикові Київ» [3], в якій коротко описав його життєвий шлях і підкреслив внесок в українську науку. За знання з історії Києва академік називав Володимира Івановича «Нестором київських істориків».

Учні В.І. Щербини, співробітники Комісії з історії Києва і Правобережної України С. Глушко [2], К. Антипович [7], та С. Шамрай [10] присвятили вчителю окремі статті.

Значним внеском у розроблення даної проблеми стала дисертаційна робота Т. Тороповської, яка дослідила й висвітлила громадську, культурно-просвітницьку і наукову діяльність В. Щербини [9].

Серед сучасних дослідників наукової діяльності В. Щербини варто зазначити І. Вербу, який у своїй статті «Праця Володимира Щербини «Гетьманство К.Г. Розумовського в связи с предыдущей историей Малороссии» [1] розкрив зміст кандидатської дисертації вченого та обставини її написання.

Володимир Іванович Щербина – потомок корінних київських родин, пов'язаний із Києвом своїми дитячими та юнацькими переживаннями, освітою й науковими інтересами, піввіковою культурною й громадською діяльністю, київський патріот, закоханий у своє рідне місто, він віддає всі свої сили та час дослідженню історії Києва. Його мета: написати комплексну історію рідного міста від періоду приєднання України до Московської держави до початку ХХ ст., одночасно акцентуючи увагу на яскравих моментах політичного, соціального, культурного та духовного життя міста. Вчений «пильно використовує архівний матеріал, досліджує ошаджені часом будови, збирає спогади сучасників, що кидають промінчики світла на загальну еволюцію Київського життя» [7, арк. 2–3].

Цінність наукових робіт В. Щербини полягає в тому, що досліджуючи історію різних установ, монументальних пам'яток чи подій він шукає не схеми, а живих людей минулого. В їх діяльності, інтересах, переживаннях «відкриває власне те вічно-людське, що притягає сучасну людину до того давно минулого і пережитого» [3, с. 4].

У 1868–1873 роках В. Щербина навчався в Університеті Св. Володимира під керівництвом В. Антоновича та М. Драгоманова. Паралельно він займався в архівному гуртку, заняття якого проводилися в центральному історичному архіві під керівництвом проф. В. Антоновича, де найбільшу увагу слухачів керівник гуртка звертав на методику дослідження архівних джерел та їх систематизацію. Все це пізніше стало в нагоді В. Щербині в його науковій роботі. Результатом діяльності стала кандидатська дисертація «Гетманство Кирилла Григорьевича Разумовского в связи с предшествующей историей Малороссии».

Навчаючись в університеті, В. Щербина перебував членом київської «Старої Громади». Разом із М. Драгомановим, В. Антоновичем, Я. Шульгиним,

О. Русовим він брав участь у її засіданнях. Володимир Іванович дотримувався ліберальних поглядів, приділяв головну увагу вивченню української культури, мови, історії.

Навчання в університеті – важливий етап у науковій кар’єрі В. Щербини. Університет спрямував майбутнього науковця на індивідуальну творчу працю, озброїв його інструментарієм історика, скерував на громадську роботу.

В. Щербина був членом Київського історико-архівного гуртка, також співпрацював з київською Археологічною комісією й входив до Історичного товариства Нестора-літописця, де виступав з доповідями на засіданнях, організовував публічні лекції, співпрацював з редакцією журналу «Киевская Старина». Також був активним діячем УНТ в Києві, входив до його історичної секції. Разом із М. Грушевським, М. Василенком, Ф. Вовком, М. Лисенком, П. Житецьким, Б. Грінченком й іншими відомими українськими діячами організовував публічні засідання, сприяв виданню наукової продукції [2, с. IX–XI].

З часом В. Щербина розуміє, що все більше захоплюється історією Києва й Київщини. Робота в Київському центральному архіві й інших архівосховищах давала йому все новий і новий матеріал для наукових розвідок. У результаті досліджень у журналах «Киевская Старина» та «Чтениях Исторического Общества Нестора Летописца», починаючи з 1891 р., з’являється низка цінних розвідок В. Щербини з історії Києва. Протягом 1891–1899 років лише в «Киевской Старине» було надруковано 35 його наукових праць. Окрім статей, друкувалися також його рецензії, замітки з української історії, літератури, мистецтва тощо.

Для всебічного вивчення топографії місцевостей, решток культури й побуту населення, В. Щербина часто подорожує – як за дорученням наукових товариств, так і за власною ініціативою. Влітку 1901 р. за дорученням Товариства Нестора Літописця та Московського Археологічного товариства він спільно з Л. Добровольським здійснили декілька екскурсій територією Васильківського та Бердичівського повітів. Метою подорожі було обстеження дерев’яних будівель на місцях і розшукування стародруків й рукописів, які мали історичне значення. Було обстежено 34 місцевості, зібрано велику кількість стародруків і пам’яток мистецтва, зроблено низку фотографічних знімків і планів різних історичних будівель. Сьогодні більшість з цих споруд втрачена, відтак дослідження В. Щербини та Л. Добровольського є єдиним джерелом до історії пам’яток цих регіонів [2, с. XIII].

В. Щербина був одним із фундаторів Київського художньо-промислового і наукового музею (сучасний Національний музей України), входив до складу відділу «Старий Київ» цього музею. Під його керівництвом готувалося видання «Материалы по истории и топографии старого Киева» – справжньої енциклопедії київської старовини [4].

З 1920 р. В. Щербина працював у Національній бібліотеці при Українській академії наук, потім у Третньому та Першому відділах Академії. Не дивлячись на поважний вік, він був активним і діяльним членом академічних історичної секції, Археографічної комісії, порайонних комісій для дослідження історії України. За час роботи в Академії науковий доробок вченого значно зріс. Про це свідчать численні його праці в журналі «Україні», різних наукових збірках й інших академічних виданнях. Здебільшого – це праці, які стосуються історії Києва та його околиць: «Два Київські генерал-губернатори першої половини XVIII віку», «Боротьба Києва за автономію», «Спомини у Києві про рід Іпсіланти», «Київ в 20-х роках XIX ст.», «Участь Києва у Законодавчій Комісії 1767 р.», «Документи до історії Києва 1494–1835 р.р.» [2, с. XIV].

У 1924 р. В. Щербину за клопотанням М. Грушевського було обрано членом-кореспондентом ВУАН. Того ж року Володимир Іванович очолив Комісію історії Києва та Правобережжя. Під керівництвом В.Щербини було складено збірник «Старий Київ», у 1926 р. видана збірка «Київ та його околиці в історії та пам'ятках» [15]. Саме В. Щербина розробив новий напрямок у краєзнавстві – наукове києвознавство, у межах якого сам працював упродовж 50 років.

Головними джерелами, якими користувався вчений у своїх дослідженнях, були жалувані грамоти, привілеї, накази, офіційні документи, які визначали права міста. Але, як зазначав Володимир Іванович: «У всіх джерелах є багато цінного матеріалу, але є багато і недоліків» [9, с. 14]. Тому важливим критерієм у дослідженнях науковця було його критичне ставлення до цих документів. Так, наприклад, у його ґрунтовній праці «Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914 рр.)» автор зазначає, що твори з історії Києва за період 1654–1914 роки «містять у собі силу коштовного матеріалу, але всі ці твори викладено аналітичною методою і не дають синтези» [8, арк. 1]. Проаналізувавши українську та російську історіографію досліджуваного періоду, В. Щербина у своїх нарисах виділив й узагальнив основні періоди в історичному житті міста за останні 260 років.

Перший період «Київ у другій половині XVII ст.» дослідник назвав розквітом української культури після звільнення України від Польщі. Осередком цієї культури був Київ. Самоврядування міське та церковне, вільна торгівля внутрішня й зовнішня, шкільна освіта, національна література, національне мистецтво — такі були характерні особливості зазначеного періоду.

Другий період історії Києва «Київ у XVIII ст.» характеризувався боротьбою між залишками давньої української культури та централізаторським спрямуванням російської влади і впливом західноєвропейської культури з півночі.

Характерною особливістю третього періоду «Київ у першій чверті XIX ст.» автор виділяє «перевагу польської культури у місті й у цілому краї».

Четвертий період «Київ у другій чверті XIX ст.» називає добою застоювання до міста російської системи офіційної народності (за програмою Уварова) [8, арк. 17–23].

П'ятий період «Київ у другій половині XIX ст. та на початку XX ст.». Саме м. Київ у цей період був одним із найбільш культурних міст всієї Європи та, разом із тим, осередком України, яка почала відроджуватися [8, арк. 23–29].

Отже, Володимир Іванович досліджував історію Києва у більш широкому контексті, ніж його попередники. Він намагався досягнути та відобразити особливості історичного процесу в його єдності та невичерпному розмаїтті.

Дослідженню Києва та його околиць він присвятив більше 40 статей і монографію «Нові студії з історії Києва», яка вийшла друком у 1926 р.

Тривалий час Володимир Іванович Щербина працював у лаврському архіві. Досліджуючи низку документів, він виявив мапу Київського повіту другої половини XVIII ст., яка складалася з двох частин і називалася «Карта вокруг Киева лежащим местечкам, селам и деревням, снятая в 1748 году, с показанием польского владения с Российской империей границ». На цій мапі Київський повіт має площу близько 1800 кв. верст, межі повіту ширші, ніж позначено у трактаті про Вічний мир (1686). Дослідник виявив територію (південно-західний кут) – досить великий простір, який офіційно у трактаті не вказаний. На мапі зображені цікаві фортифікаційні спорудження: великий вал біля с. Плисецьке, форпости, маяки. Вал тягнеться з півдня на північ між верхніми частинами Стугни й Ірпеня протягом 12 верств. Уздовж валу виявлено 5 форпостів. З обох кордонів Стугни й Ірпеня зображено багато маяків. Розташовані вони групами по три та по два. І біля кожної групи маяків зображена будівля. Ймовірно, що це були вишки для вартових. Маяки здебільшого були розташовані на південно-західному кордоні від Стугни, їх було приблизно 50; на північному боці Ірпеня їх було не більше 15 [12, с. 58–59]. Згідно цієї мапи, можна зробити висновок, що південна межа Київського повіту XVIII ст. була більш небезпечна, ніж північна.

В. Щербина досконало дослідив будівлі Києво-Печерської лаври на основі малодосліджених і деяких друкованих матеріалів. У 1718 р. у лаврі сталася велика пожежа, яка зруйнувала більшу частину монастирських будівель – друкарню, бібліотеку, архів, келії й інші. В усіх дослідженнях, присвячених Києво-Печерській лаврі, а також у різних путівниках по Києву вказується, що велика лаврська церква (Успенський собор) й узагалі всі будівлі, що знаходяться на території лаври, отримали свій сучасний вигляд у процесі реставрації після пожежі. Але як виглядали ці будівлі до пожежі, за яких обставин та на які кошти і ким проведено цю реставрацію – не згадувалося.

У лаврському архіві збереглося «Дело о возобновлении в Печерской Лавре погорелой в 1718 г. церкви и монастыря», де містилися дані про вигляд будівель,

що збудував І. Мазепа. Довгочасне замовчування цих даних можна пояснити з одного боку бажанням знищити спогади про І. Мазепу, а з іншого – тим фактом, що не всі документи збереглися під час пожежі. Проте, документи, що збереглися, містять низку цікавих фактів. Наприклад, разом із описом Мазепинського муру навколо лаври, доповідається про збудування трьох мурованих церков: «единой на вратах экономических Всех святых, другой – Иоанна Кущника, на рогу от улицы стоячей, третьей – святого Онуфрия» [11, с. 103–104]. В лаврському архіві є окрема справа про різьбярів, які виготовили іконостас у соборній церкві лаври коштами гетьмана І. Скоропадського. Після смерті останнього справу продовжила його вдова Анастасія Марківна, яка мала великий авторитет в Україні ще за життя свого чоловіка. Протягом 10 років проводилося відновлення собору та будівництво інших будинків у суто українському стилі. Велику лаврську дзвіницю, за дослідженнями вченого, збудував німецький архітектор І. Шедель у новому академічному стилі. [11, с. 104–105].

У Києві є багато вулиць і місцевостей, що мають назви, які збереглися з різних періодів історії міста. У Старому Києві, біля Софійського собору є дві вулиці, що мають малозрозумілі назви «Стрілецька» та «Рейтарська». Походження назв цих вулиць дослідив В. Щербина. Назви згаданих вулиць збереглися відтоді, коли у Києві, за доби Б. Хмельницького, з'явилися «московські воеводи та московська залага», головну частину яких становили стрільці – старовинне постійне військо Московської держави ще з часу Івана Грозного. При ньому були вагаги нового війська – кінні чати під назвою рейтарів. Рейтари були частиною війська «чужиземного строю», набиралися з чужинців, але з часом до рейтарів стали вербувати і московитів.

У Києві стрільці з'явилися в 1654 р. разом із московськими воеводами. Оселилися вони біля фортеці, яку було збудовано на фундаменті давніх валів княжої доби. Там вони заснували свою «Стрілецьку слободу», про яку й досі нагадує назва вулиці – Стрілецька.

Коли з'явилися рейтари – невідомо. Оселилися вони у міщанському «місті», на Подолі, там, де було місце для випасу коней. Міщани були стурбовані їх присутністю, бо вважали це порушенням своїх прав і привілеїв. У 1666 р. вони звернулися до київського воеводи П. Шереметьєва з проханням вивести рейтарів у «город», тобто у старокиївську фортецю, де знаходилася решта московської залогі. Таким чином, опосередковано через П. Шереметьєва з'явилася у Києві вул. Рейтарська, неподалік Софійського собору [12, с. 65].

Серед киевознавчих розвідок В.І. Щербини центральне місце посідає розвідка «Шулявщина (або Шулявка)» [14]. Автор починає своє дослідження з південно-західної частини Києва, де розташовані корпуси Політехнічного

інституту. На думку дослідника, назва Шулявка (Раковка) походить від назви птаха шуляка, схоже до інших назв багатьох місцевостей. Найдавніші згадки про Шулявку відносяться до XII ст.

У 1146 р. тут вирішувалася доля Києва. Онук Володимира Мономаха – Ізяслав Мстиславович за згодою киян, які не любили правлячої тоді в Києві гілки династії – Ольговичів, підступив до столярного граду. Ольговичі змушені були втікати. Ігор Ольгович, який посідав київський престол після смерті свого брата Всеволода, не встиг втекти – загруз із конем у болоті й був захоплений у полон. Місцевість, де це відбувалося називається у літописі «Шелвов борк», тобто борок-лісок. Як стверджує В. Щербина, М. Карамзін і М. Максимович вважали, що це й була Шулявка. В 1161 р. в літописі згадується «сільце під Шелвовим борком, де тодішній князь київський Ростислав Мстиславович частував князів чернігівських Олега та Святослава, небожів того Ігоря Ольговича». За припущеннями дослідника, мабуть це «сільце» було початком пізнішої Шулявки [14, с. 61]. За дослідженнями вченого, подальші згадки про Шулявку з'являються у XVIII ст., коли був збудований двоповерховий дерев'яний будинок для літнього відпочинку київського митрополита, а біля нього насаджений березовий гайок, із якого починалася Кадетський гай («Кадетська роща»). В родині Щербин зберігся малюнок цього будинку. Це маленька акварель 30-х років XIX ст. Мати В. Щербини часто показувала його своїм дітям і казала, що це – Шулявка, де вона гуляла, коли була молодою зі своїм батьком і його товаришем, проф. Київського університету М. Максимовичем. Згодом В. Щербина передав цей малюнок до історичного музею імені Тараса Шевченка [14, с. 62].

При Всеукраїнському Археологічному комітеті існувала Комісія Старого Києва. До її складу входив і В. Щербина. Її співробітники, крім іншого, займалися археологічними розкопками на території Києва. Було виявлено велику кількість різних експонатів, починаючи від доби палеоліту й закінчуючи сьогоденням. Члени Комісії подали клопотання до київської міської влади щодо виділення приміщення для створення муніципального музею у Києві.

План організації музею був розроблений під керівництвом В. Щербини і переданий до виконкому разом із пояснювальною запискою. Музей мав поділятися на 4 відділи: геологічний, передісторичної доби, історичної доби, сучасний стан Києва [6]. У пояснювальній записці зазначалося, що характерною особливістю майбутнього музею має бути комплексне відтворення минулого та сьогодення: «пам'ятки, що ілюструють життя різних історичних епох, розкидані по різних музеях м. Києва, України. В кращому випадку вони ілюструють окремі сторони життя. Обов'язок киян, науковців, чиновників – допомогти поєднати минуле з ілюстраціями сучасного будівництва з перспективами подальшого

розвитку міста» [14, арк. 41]. Науковці разом із В. Щербиною провели величезну роботу щодо створення згаданого музею у Києві. Проте, на жаль, їхнє клопотання залишилися безрезультатними.

Володимир Іванович Щербина, крім наукової діяльності, займався також педагогічною роботою – читав лекції з історії пам'яток міста Києва та Київщини, проводив практичні заняття, приймав екзамени, писав рецензії, працював з аспірантами. У 1930 р. досліднику виповнилося 80 років і він вийшов на пенсію. Помер у 1936 р., похований на Звіринецькому кладовищі у Києві.

Отже, творча спадщина В. Щербини не вичерпується опублікованими працями. У його доробку – монографія, близько 100 наукових статей і рецензій. Наукові дослідження вченого й понині зберігають велике значення, оскільки синтезують у собі підсумки як його власних розвідок, так і результати досліджень його попередників з історії Києва. В.І. Щербина впродовж своєї п'ятдесятирічної наукової діяльності зробив важливий внесок у розвиток історичного краєзнавства, що ставить його ім'я у перші лави видатних українських учених, видатних українців загалом.

Джерела та література

1. *Верба І.В.* Праця Володимира Щербини «Гетьманство К.Г. Розумовського в связи с предьдушою историей Малороссии» / І. В. Верба // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVI. – Запоріжжя, 2009. – С. 117–118.
2. *Глушко С.* П'ядесятиріччя науково-педагогічної і громадської діяльності В.І. Щербини / С. Глушко // Нові студії з історії Києва В.І. Щербини. – К.: УАН, 1926. – С. IX–XIV.
3. *Грушевський М.* Істориків Києва / М. Грушевський // Нові студії з історії Києва В. І. Щербини, члена-кореспондента УАН і керівничого над працями комісії історії Києва і Правобережжя. – К.: УАН, 1926. – С. 3–5.
4. Державний архів м. Києва, ф. 304, оп. 1, спр. 1, 000 арк. 32–33.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. X, № 14833–14852, 476 арк.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. X, № 10077–10120, 72 арк.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. X, № 15069, 13 арк.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. X, № 15070–15073, 30 арк.
9. *Тороповська Т.М.* Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність В. Щербини (1850–1936): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 09.00.12 / Т.М. Тороповська. – К., 2004. – 17 с.
10. *Шамрай С.* Праці В.І. Щербини з історії Правобережжя / С. Шамрай // Нові студії з історії Києва В.І. Щербини. – К., 1926. – С. XV–XXIII.
11. *Щербина В.* Головні будівлі Печерської Лаври (За матеріалами лаврського архіву) / В. Щербина // Нові студії з історії Києва В. Щербини. – К.: УАН, 1926. – С. 67–105.
12. *Щербина В.* Мапа Київського повіту половини XVIII ст. / В. Щербина // Нові студії з історії Києва В. Щербини. – К.: УАН, 1926. – С. 58–59.
13. *Щербина В.* Стрілецька та Рейтарська вулиці у Києві / В. Щербина // Нові студії з історії Києва В. Щербини. – К.: УАН, 1926. – С. 64–66.
14. *Щербина В.* Шулявщина (або Шулявка) / В. Щербина // Нові студії з історії Києва В. Щербини. – К.: УАН, 1926. – С. 61–63.

Железко А.Н. Владимир Щербина – исследователь киевской старины

В статье исследуется научное наследие В. Щербины, посвященное изучению истории г. Киева и его окрестностей, а также факторы, которые повлияли на формирование его научных взглядов.

Ключевые слова: Владимир Щербина, Киев, Киевщина, киевоведение, лавра, Стрелецкая и Рейтарская улицы, Шулявка, музей.

Zhelezko A.M. Volodymyr Shcherbyna as a researcher of the Kyiv antiquity

The scientific heritage of V. Shcherbyna, devoted to the study of history of Kyiv and the factors that influenced on the formation of his scientific views are examined in this article.

Key words: Volodymyr Shcherbyna, Kyiv, Kyiv region, the study of Kyiv, Laura, Strilet-ska Street, Reytarska Street, Shulyavka, museum.

Подано до друку: 09.04.2012 р.

УДК 351.853(477.73)«1918/1920»(092)

І.О. СТАРЕНЬКИЙ

Пам'яткоохоронна діяльність П.В. Клименка на Поділлі у 1918–1920 роках

У статті розглядається пам'яткоохоронна діяльність Пилипа Васильовича Клименка на Поділлі, його участь у діяльності пам'яткоохоронних організацій, роль у збереженні архівної спадщини.

Ключові слова: охорона пам'яток, Поділля, П.В. Клименко, Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва, Українська революція.

В умовах руйнації та необдумані перебудови історико-культурних пам'яток, актуальною є проблема вивчення пам'яткоохоронного руху для використання його кращих надбань на сучасному періоді розвитку країни. Повною мірою це стосується й території Поділля. Активну пам'яткоохоронну діяльність на Поділлі розгорнув Пилип Васильович Клименко.

Певні аспекти досліджуваної проблеми вивчали О.О. Нестуля [1], М.Б. Петров [2], В.П. Ляхоцький [3], І. Дивний [4], І. Матяш [5] і інші. Проте, досі питання залишається недостатньо вивченим.

Пилип Васильович Клименко прибув до Кам'янця-Подільського в 1918 р. 30 грудня 1918 р. його було призначено екстраординарним професором Кам'янець-Подільського державного українського університету (далі – КПДУУ) на кафедрі історії [6]. Згідно протоколу комісії з розподілу професорів за розрядами 23 травня 1919 р., він займав посаду декана історико-філологічного факультету, на яку був призначений ректором Іваном Івановичем Огіенком 5 лютого того ж року [7].

Після свого приїзду до міста над Смотричем П.В. Клименко розпочинає активну пам'яткоохоронну роботу. Вже в 1919 р. за ініціативою Пилипа Клименка та ректора КПДУУ Івана Огієнка було створено Архівну комісію, обов'язком якої було фахове упорядкування архівів університету, а також установ Кам'янець-Подільського та Поділля, започаткувавши таким чином збереження архівних фондів і колекцій, які залишилися без власників. До цієї складу комісії, крім П.В. Клименка, входили також Ю.Й. Сіцінський, П.Г. Клепатський, Л.Б. Б'ялковський, О.З. Неселовський та інші [8].

Уже 13 травня 1919 р. Архівна комісія звернулася із заявою до Ради професорів КПДУУ, в якій обгрунтовувалася необхідність звернення до Кам'янець-Подільського Революційного комітету з проханням про передачу архіву Жандармського управління та «Наукового архіву Кам'янець-Подільського окружного суду» [9]. У документі також вказувалося, що архіви ці потрібні для «закладання учебного архіву при Кам'янець-Подільським Державнім Українським Університеті з метою досліджування громадянського руху на Україні в ХІХ столітті» [10].

31 липня 1919 р. відбулося засідання Архівної комісії, на якому було «складено текст проти нищення архівів» і призначено наступне засідання на 4 серпня [11]. Цього дня на засіданні Комісії було висловлено думку, «щоби не допустити цього (знищення архівних документів – *авт.*), потрібно негайно заборонити безоглядне нищення або продаж архівів. Разом з тим, визначається необхідним упорядкувати архівну справу так, аби догляд і збереження архівів на певній території доручалися постійній комісії, в склад якої входили-би знавці архівного діла та археографії» [12]. Таким комісіям надавалося право відбирати цінні для науки матеріали з архівів різних установ і передавати їх до архівосховищ. На засіданні було заслухано доповіді Юхима Сіцінського та Леона Б'ялковського про архівну справу в Росії та Західній Європі. На основі доповідей Комісія виробила звернення до товариша міністра народної освіти Н.Я. Григорієва та проекту закону «Про державну охорону пам'яток старовини і мистецтва», одним з ініціаторів якого був Пилип Клименко. Цим законопроектом передбачалося заснування губернських архівних комісій, вилучення з крамниць міста поданих на продаж документів із подальшим розслідуванням і визначенням їх походження та місця зберігання, підготовки архіваріусів шляхом створення вищої археографічної школи на зразок французької «Ecole des chartes» [13].

8 серпня 1919 р. до Міністерства народної освіти було надіслано витяги з протоколів із проханням «вжити можливих заходів щодо упорядкування охорони пам'яток старовини» [14].

13 серпня 1919 р. під впливом пам'яткоохоронців, зокрема і П.В. Клименка, було видано обіжник до всіх підлеглих установ Міністерства народної освіти й

органів місцевої влади, в якому зазначалося: «В ці тяжкі часи руїни, яка проводиться більшовицькими бандитами та їх прихильниками, гинуть національні скарби нашої науки і культури, а саме: книгозбірні, архіви, музеї, колекції старовини і т.п. Ці матеріали переховуються в церквах, костьолах, державних та громадських установах та маєтках приватних власників і тому більшовики, ніби борючись з «буржуями», а в дійсності грабують, нищать ці незвичайної наукової вартості національні скарби» [15]. Щоб зберегти старожитності від нищення, пропонувалося:

1) вжити всіх заходів для збереження «національних цінностей, які перебувають у небезпеці», повідомляючи кожен раз про вжиті заходи Міністерству народної освіти;

2) роз'яснювати як громадянам, так і козакам Української армії про «шкоду, яка робиться національному добробуту Держави нищенням бібліотек і архівів»;

3) у випадку небезпеки, яка загрожує тим чи іншим архівам, музеям, колекціям і бібліотекам, негайно повідомляти Міністерство народної освіти [16].

19 серпня 1919 р. Міністерство народної освіти звернулося до П.В. Клименка з пропозицією очолити Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва. Отримавши схвальну відповідь, наказом міністерства №122 від 20 серпня 1919 року його було затверджено на посаді [17].

Цього ж дня наказом Міністерства народної освіти на допомогу П.В. Клименку тимчасово фахівцем відділу було призначено завідуючого художньо-промисловою школою (15 березня 1919 р. Кам'янець-Подільську художньо-ремісничу учбову майстерню було перетворено в художньо-промислову школу ім. Т. Г. Шевченка [18]) Володимира Гагенмейстера [19].

21 серпня 1919 р. наказом Міністерства народної освіти Пилипу Клименку доручалося: «1) негайно одібрати архівні матеріали і листування Подільського жандармського управління, які були взяті Комісією з п. Дороновичем на чолі, складеною в початку революції для розбору матеріалів згаданого управління. 2) Урядовець особливих доручень при т. Міністру народної освіти д. Еліян тимчасово прикомандировується в розпорядження виконуючого обов'язки Голови Відділу охорони пам'яток старовини проф. П. Клименка для прийому від Комісії по розбору матеріалів архіву Жандармського управління і всіх справ згаданого управління» [20]. Цікаво, що під документом стоять підписи Н.Я. Григорієва та самого П.В. Клименка.

Наступного дня на сторінках газети «Україна» з'явився лист до Голови Ради народних міністрів, Трудового конгресу, Міністерства народної освіти, підписаний доктором Йосипом Пеленським, головою архівно-музейного відділу Подільської губернської народної управи, членом Ради Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток Ю. Александровича, віце-директора

Державного військово-історичного музею М. Обідного, приват-доцентів КПДУУ Ю.Й. Сіцинського, Л.Б. Б'ялковського й іншими, де наголошувалося на необхідності створити мережу державних архівів і через них за допомоги місцевих органів влади організувати охорону пам'яток. Особливо наголошувалося на необхідності терміново вжити заходів щодо охорони архівів усіх релігійних конфесій, у яких зберігалися найбільш цінні документи. Керівництво цією роботою пропонувалося передати Головному управлінню мистецтв і національної культури, яке б серед перших заходів мало організувати фахові експедиції, що збирали б розробовані в ході селянських виступів та військових дій пам'ятки з палаців і церков [21].

29 серпня 1919 року за ініціативою Пилипа Клименка Міністерство внутрішніх справ направило до місцевих органів влади розпорядження, згідно якого їм доручалося здійснювати догляд і захист пам'яток «від знищення, псування і продавання». Наступного дня циркулярним розпорядженням, підписаним П.І. Холодним і П.В. Клименком, «взяти під свій догляд всі пам'ятки старовини та мистецтва, охороняти їх від знищення, псування й продавання в руки скупщиків для вивозу за кордон» зобов'язувалися також губернські та повітові комісари народної освіти [22]. Незабаром міністерство направило на місця розроблений П.В. Клименком обіжник, у якому губернським і повітовим комісарам надавалися додаткові роз'яснення й інструкції щодо пам'яткоохоронних заходів, які вони мали терміново вжити. Зокрема, пропонувалося «через учителів оповістити населення, що всі старовинні речі: картини, книжки, документи, посуд мають велику цінність і повинні зберігатися, доки їх не викупить держава». Розуміючи, що на місцях нерідко не було спеціалістів, які б могли визначити історико-мистецьку цінність речей, П.В. Клименко як вихід у такій ситуації розглядав практику виїзду до віддалених районів експертів Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва [23].

30 серпня 1919 р. наказом Міністерства народної освіти за № 9 було створено Архівну комісію в складі Головного управління мистецтв та національної культури.

Для вироблення інструкції по охороні пам'яток старовини й мистецтва і керування справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовинних речей, наказує утворити Архівну комісію при міністерстві народної освіти з оплатою згідно коштів державним асигнуванням під головуванням професора Клименка в складі слідуючих осіб: професор д-р Йосип Пеленський, приват-доцент прот. Євфим Сіцинський, прив. доцент Леон Бялковський, юрисконсул міністерства народної освіти М. Альтер, представник Губерніальної народної управи, представник міської управи, представники міністерства юстиції, внутрішніх справ, земельних справ, преси й інформації, народного господарства, військового міністерства, проф. Боберського, д-ра Кревецького, Мих[айла] Гаврилка, д-ра Осипа Назарука [24].

Ці ж представники також увійшли до складу Комісії зі створення статуту Національного архіву в Києві [25].

Архівна комісія внесла на розгляд Міністерства народної освіти для подання Урядові проект Закону України «Про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва» з пояснювальною запискою до нього, проекти Ради народних міністрів:

- а) про заснування губернських архівних комісій;
- б) про вилучення з крамниць м. Кам'янця поданих на продаж документів з подальшим розслідуванням і визначенням їх походження та місця зберігання;
- в) про розробку статуту архіву тощо [26].

У Головному управлінні мистецтв і національної культури обговорювалися положення законопроекту УНР «Про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва», яким вперше закладався правовий фундамент державного опікування національними пам'ятками.

1. Пам'ятки старовини й мистецтва на Україні: архітектурні, археологічні, архівальні, бібліотечні, музейні, побутові та всі інші, маючі культурно-історичну цінність і значінне, знаходяться під охороною й доглядом Держави.

2. Забороняється нищити й псувати всі зазначені в п. 1 пам'ятки, а також затаювати, вивозити або пробувати вивезти за кордон всі окремі речі і збірки культурно-історичного значіння, а саме: архівальні матеріали, археологічні і нумізматичні речі, рідкі книжки, картини, гравюри <...>

3. Винні в порушенні п. 2 караються грошовою виплатою в скарб від 2000 до 200000 гривень, ув'язненням в тюрми на строк від 4 місяців до 2 років і конфіскацією в державну власність речей вивозу [27].

30 серпня 1919 р. фахівцем VI класу Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва було призначено колишнього вчителя латинської мови Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії С.С. Дложевського [28]. Він мав допомогти П.В. Клименку ревізувати архів і бібліотеку Губернського статистичного комітету та виробити умови їх передачі КПДУУ [29]. Цього ж дня до Подільського губернського комісара було надіслано прохання зробити розпорядження про передачі бібліотеки Губернського статистичного комітету КПДУУ [30].

У вересні 1919 р. Петро Холодний та Пилип Клименко звернулися до міністра ісповідань Івана Огієнка з листом, у якому просили його «зробити розпорядження, щоб пани-отці оповістили населення про заховання всяких книжок, документів, картин та інших старовинних речей, які мають велику цінність та узагалі вживали всякі законні заходи щодо охорони культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або розграбованих селянами» [31]. У відповідь на звернення 3 жовтня 1919 р. згідно розпорядження міністра ісповідань до духовних консисторій був направлений циркуляр, в якому пропонувалося «зробити через благочинних розпорядження місцевому духовенству, аби ним було вжито заходів щодо старовинних речей і взагалі культурно-історич-

них пам'яток у залишених панських маєтках або ж пограбованих селянами; між іншим пропонувати духовенству звернутися до селянства з відозвою про заохочення в цілості всяких книжок, картин, документів і т.ін.» [32].

Великим досягненням пам'яткоохоронців, у т.ч. й П.В. Клименка, було видання журналу «Українська старовина». Ідею О. Грушевського розпочати випуск друкованого органу Бібліотечно-архівного відділу Генерального секретаріату справ освітніх (який він очолив з часу заснування) – журналу «Пам'ятки», не реалізовану свого часу через несприятливі обставини, втілили в життя кам'янецькі шанувальники пам'яток старовини і мистецтва, архівісти-науковці. Не отримавши коштів від Уряду УНР, члени Архівної комісії змогли переконати у важливості запланованої акції провідників ЗУНР й отримали необхідне фінансування [33].

Одночасно, за ініціативою Пилипа Клименка почалося активне збереження архівів і бібліотек ліквідованих установ та покинутих шляхетських маєтків шляхом їх передачі освітнім закладам, головним чином КПДУУ.

10 вересня 1919 р. П.В. Клименко заборонив доступ до жандармського архіву, який був реквізований і неописаний і який тимчасово знаходився в помешканні громадської бібліотеки [34].

19 вересня наказом Пилипа Клименка передбачалося «архіви скасованих установ, а саме дворянського депутатського зібрання, жандармського управління, губернiального статистичного комітету при губернiальному правлінні, а також бібліотеки цих установ передати до Кам'янець-Подільського державного українського університету» [35].

Що стосується жандармського архіву, то про його передачу КПДУУ прохав також Розпорядчий комітет Кам'янець-Подільської громадської бібліотеки, адже на час там не було пристосованих приміщень [36].

Коли надійшло повідомлення, що в с. Чернятин біля м. Жмеринки в замку кн. Львова є не розграбована бібліотека (5000 томів), то Пилип Клименко видав наказ начальнику штабу Наддніпрянської Дієвої армії отаману Сінклеру перевезти цю бібліотеку до Жмеринської гімназії [37].

Після ревізії будинку архіву Губернського правління в Кам'янці-Подільському на вулиці Довгій, його стан було визнано незадовільним і порушено питання про передачу архіву КПДУУ або ж ремонту наявного приміщення [38]. В акті обстеження будівлі вказувалося, що «завдяки нерівномірній осадці будинку, не маючого фундаменту, одна стіна розкололась від верху до низу наскрізь, ринви для стікання води поповані і вода руйнує стіни, покрівля в деяких місцях протікає. Зважаючи на те, що зазначений будинок має архітектурну цінність пам'ятки будівництва кам'яного кінця XVIII століття, а

також що розвалення його загрожує цінному архіву бувшого Губерніального правління, зазначений будинок потрібно негайно полагодити: прибудувати до стін два контрфорси і ринви для стоку води на місце старих приробити» [39].

П.В. Клименко звертався до І.І. Огієнка, який на той час обіймав посаду Головноуповноваженого Уряду УНР на Поділлі, наголошуючи на необхідності «всі архіви та архівні матеріали, перебуваючі в найбільш загрожуючому стані перевезти до архіву б. Губерніального правління, а військові архіви – до Кам'янецької фортеці» [40]. Невдовзі було видано розпорядження перевезти архів Подільського губернатора та його канцелярії до будинку архіву колишнього Губернського правління, виділивши на ці потреби необхідні кошти [41]. Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва провів обстеження наявних там документів і знову звернувся до Івана Огієнка. В листі наголошувалося на необхідності проведення ремонтних робіт, які частково можна було профінансувати за рахунок продажу статистичних матеріалів перепису 1897 р., «уже використаних і визнаних комісією за науково безвартності». Продаж 400 пудів документів мав дати 20000–40000 крб. для ремонту даху й стін. Зазначалося також, що ця акція до певної міри призупинить і «потаємне купування науковочінних матеріалів, якому спричиняється головне паперовий голод» [42].

Велике занепокоєння в пам'ятоохоронців, зокрема і Пилипа Клименка, викликав той факт, що в «жидівських крамницях м. Кам'янець з'явилось багато науково цінних документів». Як виявилось, колишній архіваріус Губернського правління продав понад 800 пудів актових книг [43].

Отже, велику роль у збереженні історико-культурної спадщини на Поділлі відіграв екстраординарний професор Кам'янець-Подільського державного українського університету, голова Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва Пилип Васильович Клименко. Відразу після свого приїзду наприкінці 1918 р. до Кам'янця-Подільського він поринув у справи збереження старожитностей, а навесні 1919 р. очолив створену при університеті Архівну комісію. Основна діяльність П.В. Клименка була спрямована на збереження покинутих і пограбованих архівів та бібліотек. Не зважаючи на важке фінансове становище, вдалося зберегти велику кількість документів, які складають на сьогодні основу архівних фондів Державного архіву Хмельницької області.

Джерела та література

1. *Нестуля О.О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії). – К.; Полтава, 1994. – 240 с.; *Він же.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917–1920 рр. – Полтава, 1993. – 90 с.; *Він же.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – К., 1995. – Ч. 1: 1917 – середина 20-х рр. – 280 с.; *Він же.* Роль П.В. Клименка в організації охорони пам'яток Поділля за доби Директорії УНР // *Духовні витoki Поділля: творці історії краю.* – Хмельницький : Поділля, 1994.

- С. 307–309; Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.): зб. док. і матер. / О.О. Нестуля (авт.-упоряд.) [та ін.] ; В.О. Горбик (відп. ред.). – К. : Ін-т істор. України, 2008. – 319 с.
2. *Петров М.Б.* П.В. Клименко – історик Поділля // *Духовні витоки Поділля: творчі історії краю.* – Хмельницький : Поділля, 1994. – С. 43–44.
 3. *Ляхоцький В.П.* Тільки книжка принесе волю українському народові... – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2000. – 664 с.
 4. *Дивний І.* Український історик Пилип Клименко (1887–1955): документальний біографічний нарис // *Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів.* – К., 1996. – Т.І. – С. 356–385.
 5. *Матяш І.* Пилип Клименко: архівіст, учений, організатор науки // *Пам'ять століть.* – 2001. – №1 (27). – С. 123–124.
 6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 2582, оп.1, спр. 182, арк. 10–11.
 7. *Петров М.Б.* Вказана праця. – С. 43.
 8. *Завальнюк О.М.* Кам'янець-Подільський державний український університет: основні результати діяльності // *Матеріали XIII Подільської історико-красознавчої конференції.* – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 405–409.
 9. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. Р-582, оп. 1, спр. 93, арк. 17.
 10. Там само.
 11. *Ляхоцький В.П.* Вказана праця. – С. 229.
 12. ЦДАВО, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 138–138 зв.
 13. Там само.
 14. Там само, арк. 32.
 15. *Нестуля О.О.* Визвольні змагання... – С. 72–73.
 16. Там само.
 17. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 6, арк. 28.
 18. Там само, арк. 18.
 19. Там само, арк. 20.
 20. Там само, арк. 21.
 21. *Завальнюк О.М.* Ю.Й. Сіцинський у 1917–1920 рр.: громадянсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти // *Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січинського: зб. матер. не реалізовану Міжн. наук.-красн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народж. Ю. Сіцинського і 115-річчя від дня народж. В. Січинського.* – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 26; *Нестуля О.О.* Визвольні змагання... – С. 72–73; *Він же.* Доля церковної старовини... – С. 57–59; *Черняк В.В.* Леон Бялковський: польський академік з Поділля // *Матеріали XIII Подільської історико-красознавчої конференції.* – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 629.
 22. *Нестуля О.О.* Доля церковної старовини... – С. 57–59.
 23. *Нестуля О.О.* Роль П.В. Клименка... – С. 308.
 24. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 6, арк. 27.
 25. Там само, арк. 46а зв.
 26. Там само, спр. 14, арк. 79.
 27. Там само.
 28. Там само, спр. 6, арк. 22.
 29. Там само, спр. 14, арк. 48.
 30. Там само.
 31. Там само, ф. 1072, оп.1, спр. 37, арк. 1.
 32. Там само, арк. 2.
 33. *Ляхоцький В.П.* Вказана праця. – С. 234.
 34. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 14, арк. 68.
 35. Там само, арк. 78.
 36. Там само, спр. 17, арк. 8.

37. Там само, спр. 14, арк. 81–83.
38. Там само, арк. 107, 112.
39. Там само, арк. 115–115 зв.
40. Там само, ф. 1131, оп.1, спр. 9, арк. 8; *Ляхоцький В.П.* Вказана праця. – С. 240.
41. ЦДАВО, ф. 1131, оп.1, спр. 46, арк. 5; *Ляхоцький В.П.* Вказана праця. – С. 240.
42. ЦДАВО, ф. 1131, оп.1, спр. 6, арк. 126; *Ляхоцький В.П.* Вказана праця. – С. 240–241.
43. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 14, арк. 133.

***Старенький И.А.* Памяткоохранительная деятельность П.В. Клименко в Подолье в 1918–1920 гг.**

В статье рассматривается памятничкоохранительная деятельность Пилипа Васильевича Клименка на Подолье, его участие в деятельности памятничкоохранительных организаций, роль в сохранении архивного наследия.

Ключевые слова: охрана памятников, Подолье, П.В. Клименко, Отдел охраны памятников старины и искусства, Украинская революция.

***Starenkiy I.O.* Monument protection activities of P.V. Klymenko in 1918-1920**

In the article protect of monument activity of Pylyp Klymenko is examined on Podillya, his participating in activity of protect of monument organizations, role in the maintenance of the archived inheritance.

Key words: protect of monument, Podillya, P.V. Klymenko, Department of guard of protect of monument antiquity and art, Ukrainian Revolution.

Подано до друку: 03.05.2012 р.

Розділ VI

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО В ДОКУМЕНТАХ

УДК 94:72.031(477.51)

С.Ю. ЗОЗУЛЯ

Невідомі архівні документи з історії пам'яtkоохоронної роботи на Чернігівщині на зламі ХІХ–ХХ ст.

Публікація містить кілька нових документів з історії архівної та пам'яtkоохоронної справи на території Чернігівщини, зокрема щодо створення в Ніжині історичного архіву та вченої архівної комісії.

Ключові слова: архівна пам'ятка, масив архівних документів, історичний архів, губерньська вчена архівна комісія, М.М. Бережков, Ніжин.

Не викликає жодного сумніву щодо внеску губернських учених архівних комісій у справу дослідження, збереження й охорони національної історико-культурної спадщини. Зібрані, упорядковані, описані й досліджені їх учасниками масиви архівних пам'яток є на сьогодні безцінним джерелом до вивчення вітчизняного історіографічного процесу останньої третини ХІХ – першої чверті ХХ ст. Губерньські вчені архівні комісії часто започатковували чи надавали якісного поштовху в своєму регіоні розитковій джерелознавчих, археографічних, регіоналістичних, пам'яtkознавчих студій; сприяли розитковій архівної, музейної та пам'яtkоохоронної справи, засновуючи архівні та музейні установи, організуючи наукові експедиції, виставки тощо. Ці наукові й просвітницькі інституції кінця ХІХ – початку ХХ ст. були «напіваматорськими організаціями, центрами групування місцевих прогресивних громадсько-політичних сил» [1]. Саме таку роль, на думку відомого чернігівського історика й архівіста А.В. Морозової, відіграла перша в Україні Чернігівська губерньська вчена архівна комісія (далі – ЧГВАК) [2].

Загалом, дослідження історії існування ЧГВАК, а також окремих аспектів її діяльності займають чільне місце у вітчизняній історіографії – це монографії, авторські розвідки [3]; кілька дисертаційних досліджень [4]; вивчення діяльності ЧГВАК також входить до програм

як загальноісторичних, так і спеціальних університетських навчальних курсів [5] тощо. Здавалося: з огляду на солідний історіографічний доробок, джерельна база стосовно ЧГВАК є гарно дослідженою й віднайти нові факти, що суттєво б доповнювали або по-новому відображали діяльність означеної інституції, практично неможливо. Але архівний пошук інколи підносить справні сюрпризи.

Дослідникам української історіографії й архівної справи кінця XIX – першої чверті XX ст. відома за пошуковою системою фондів Державного архіву Чернігівської області справа (знаходиться у відділі цього архіву в м. Ніжині) «Клопотання професора Бережкова М.М. про заснування історичного архіву», датована 1890 р. [6]. Проте, документи за вказаним пошуковим шифром у сховищі відсутні – від початку 1990-х років дана архівна справа вважалася втраченою.

На початку весни 2011 р. один із дослідників, вивчаючи господарчо-побутові умови проживання студентів Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ) на зламі XIX–XX ст. замовив для наукового опрацювання кілька справ із того ж таки опису № 2 дореволюційного «інститутського» фонду (ф. 1105). Одну з них – № 306 – він змушений відразу повернути, оскільки вона містила кілька документів, що не мали жодного стосунку до визначеної теми. Натомість документи стосувалися заснування в Ніжині історичного архіву. Це була та сама втрачена архівна справа*.

Перші два документи щойно віднайдені архівної справи належать перу історика, джерелознавця, ординарного професора російської історії НІФІ М.М. Бережкова й містять його пропозиції (док. № 1) та супровідну записку до них (док. № 2) щодо можливості й доцільності створення в Ніжині історичного архіву, основою якого мав стати архів нещодавно ліквідованого Ніжинського грецького магістрату – органу місцевого самоврядування колись потужної грецької етнічної колонії**. За певної низки причин грецька громада в Ніжині на початку останньої третини XIX ст. практично припинила своє існування, й потреба у згаданому органі їх самоврядування фактично відпала. Проте, впродовж більш, як 200 років свого існування громади накопичився масив унікальних архівних пам'яток, що зберігався здебільшого в архіві ліквідованого магістрату (частково – також у грецькій Михайлівській церкві).

М.М. Бережков убачав неабияку наукову цінність цих документів і перспективність щодо майбутнього їх вивчення й використання в подальших дослідженнях. Але не менш важливою причиною його ініціативи зі створення в Ніжині історичного архіву було питання збереженості вказаних архівних пам'яток.

* У приватній розмові з автором цих рядків чернігівський історик, археограф і пам'яткознавець О.Б. Коваленко років зо десять тому висловив припущення, що під час однієї з ревізій фондів архіву його співробітники могли помилково помістити матеріали з однієї архівної справи до іншої. Відтак, матеріали й надалі залишалися в фондах архіву, але під іншим пошуковим шифром й іншим заголовком справи. Як виявилося, знаний дослідник був цілком правий.

** Офіційна назва громади – Ніжинське грецьке братство. За тієї ж причини воно було ліквідовано наприкінці XIX ст. Єдине, що залишилося на початку XX ст. від грецької колонії греків – Олександрівське грецьке училище, де за статутом керівником миг бути тільки ніжинський грек за походженням.

Як видно з тексту пропозицій ніжинського професора, підштовхнула до їх появи інсинуація навколо архіву Ніжинського грецького магістрату, влаштована на 8-му Археологічному з'їзді (8–24 січня 1890 р., м. Москва) одним із його учасників-харків'ян: аргументуючи недбалі відношення у Ніжині до збереження архіву й змістовою спорідненістю «ніжинських» документів до архіву Харківського університету, він пропонував перемістити їх із Ніжина до Харкова; з'їзд навіть пристав на цю пропозицію.

Заперечуючи такому переміщенню, М.М. Бережков особисто обстежив згаданий масив архівних пам'яток, що зберігався у приміщенні Ніжинської міської управи. Принагідно вчений також оглянув інші архівні пам'ятки, що знаходилися тут-таки. У своїх пропозиціях від засвідчив результати огляду, а також виказав обізнаність з іншими цінними архівними пам'ятками, що знаходилися як у повітовому, але університетському місті Ніжині, так і в губернському Чернігові, слушно вбачаючи неабияку користь їх концентрації в новоствореній архівній установі*** – як для подальшого їх використання в науковій роботі (зокрема, професурою НІФІ), так і для справи належного збереження пам'яток.

Однак, ніжинський професор мислив дещо ширше, вбачаючи в накопиченні архівних фондів не лише підґрунтя до суто архівної роботи. Створений історичний архів мав бути одним із напрямів виконання більш широкої науково-дослідної програми з вивчення регіону. А для цього потрібна була більш потужна й розгалужена організація. З цією метою М.М. Бережков пропонував *створити вчену архівну комісію*, спираючись – знову-таки – на наявний кадровий потенціал (інститутську професуру) та джерельну базу (архіви місцевих установ, в т.ч. грецького магістрату). За його задумом така комісія мала розміщуватися в Ніжині, але мати статус губернської – за прикладом подібних наукових утворень, що почали створюватися в Російській імперії згідно положення Кабінету Міністрів «Про створення вчених комісій та історичних архівів» (1884). Губернські вчені архівні комісії на момент появи пропозицій М.М. Бережкова вже були створені в Орлі, Рязані, Тамбові, Твері, Костромі, Саратові, Сімферополі, Пермі – жодної на території України****. Відтак, *Ніжинська губернська вчена архівна комісія* могла стати першою... Натомість першою за 6 років стала ЧГВАК. Цілком можливо, що ніжинська ініціатива в цьому питанні відіграла не останню роль. Адже архівна комісія була створена спершу якраз у Чернігові, а вже потім у Полтаві, Херсоні, Катеринославі.

*** Щоправда, висловити пропозицію щодо концентрації архівних пам'яток із території всієї губернії саме в Ніжині, де для цього були більш сприятливі умови (насамперед – наявність цілої корпорації спеціалістів, що могли фахово їх зберігати й використовувати), М.М. Бережков не ризикнув. Його пропозиції в цьому дещо розмиті й обережні; вчений ймовірно схилявся до «полюбовного» розподілу історичних архівів Чернігівщини, враховуючи їх походження, місце сучасного знаходження, перспектив щодо зберігання та використання

**** Таке твердження вірне стосовно етнічних українських земель. Першою ж на території сучасної України постала в 1887 р. Таврійська вчена архівна комісія у Сімферополі.

З останнього документу віднайденої архівної справи – чернетки листа директора НІФІ М.С. Скворцова до директора Московського археологічного інституту* (док. № 3) – зрозуміло, що пропозиції М.М. Бережкова були підтримані керівництвом НІФІ (однак незрозуміло, чи розглядалися вони на засіданні Конференції або Правління інституту), але лише стосовно створення в Ніжині при інституті історичного архіву. Порушити «субординацію» – запропонувати підтримати ініціативу створення в повітовому місті губернської за статусом установи, оминаючи губернське місто – директор НІФІ не наважився. З іншого боку, ймовірність того, що питання не порушувалося на вищому рівні, засвідчує дослідження Н.В. Бржостовської – розглядаючи роль губернських учених комісій у справі створення історичних музеїв, про «ніжинські ініціативи» вона не згадує [7]. Сам М.М. Бережков повернувся до теми архіву Ніжинського грецького магістрату майже за 25 років потому. Вийшовши у відставку з посади професора НІФІ, він залишався активним членом Ніжинського історико-філологічного товариства при НІФІ, продовжував вивчати старожитності Чернігівщини. В одному зі збірників Товариства він опублікував огляд згаданого архіву – суто наукове дослідження складу й змісту зазначеного масиву архівних пам'яток [8].

Подальша історія засвідчує, що як і стосовно губернської вченої архівної комісії – історичний архів у Ніжині створений не був. Вчена архівна комісія постала в адміністративному центрі Чернігівської губернії, одним із результатів діяльності якої було створення у її структурі якраз історичного архіву. Цей архів, за визначенням згаданого чернігівського дослідника А.В. Морозової, попри незначний обсяг фондів (біля 2 тис. документів), «серед інших архівних комісій <...> посідав не останнє місце» [9]. Пропозиції М.М. Бережкова (що спиралися на «стартовий» обсяг архіву грецького магістрату з майже 3 тис. документів), а також студії над подальшим розвитком архівної справи у Ніжині доводять, що перспективи створення подібного архіву в *повітовому*, але *університетському* Ніжині вже на початку 1890-х років (без різниці – чи підпорядкованого НІФІ, чи як структурного утворення вченої архівної комісії) були цілком реальними. Були й певні передумови створення в Ніжині згаданого вченої архівної комісії. Чому обом проектам не судилося бути втіленим у життя – питання до подальшого архівного пошуку й історіографічних досліджень.

Виявлений масив архівних пам'яток містить 3 документи – автографи професора НІФІ М.М. Бережкова (док. № 1 і № 2) та директора НІФІ М.С. Скворцова (док. № 3). Усі документи у задовільному стані збереженості; написані від руки чорнилом на канцелярському папері, гарно читаються; мова документів – російська; перші два документи є оригіналами, останній – чернетка. Документи пропонуються до уваги у авторській редакції, зі збереженням автор-

* Адресат незрозумілий з огляду на те, що Московський археологічний інститут був створений лише в 1907 р. Ймовірно лист був направлений до Імператорської археологічної комісії, яка опікувалася згідно вище указанного положення Кабінету Міністрів справою створення як вчених архівних комісій, так й історичних архівів.

ської стилістики й лексики; орфографію й пунктуацію приведено до норм сучасної літературної російської мови. Усі підкреслення в документах – авторські.

№ 1 – 18 квітня 1890 р. – [м. Ніжин] – Супровідна записка М.М. Березкова до його пропозицій щодо організації в Ніжині історичного архіву 18 апреля 1890 г.**

Ваше Превосходительство, Милостивый Государь Николай Ефремович!***

Честь именов покорнейше просить Вас обратить Ваше внимание на прилагаемую записку и ознакомить с нею, если Вам будет угодно, г.г. членов Институтской и Гимназической конференций.

Ваш покорный слуга
М. Березков.****

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 1105, оп. 2, спр. 306, арк. 2.

№ 2 – 18 квітня 1890 р. – м. Ніжин – Пропозиції М.М. Березкова щодо організації в Ніжині історичного архіву

В нашем городе, в ведении Городской Управы, находится Архив упраздненного Греческого Магистрата, заключающий в себе свыше трех тысяч номеров разных дел, каковы суть дела: о выезде в г. Нежин заграничных греков и о причислении их к греческому нежинскому обществу; о выписке из-за границы членов притча к местной греческой церкви и братству, при ней состоявшему; о строении греческих храмов в Нежине; об участии греческого общества в работах по обстройке города (содержание мостовой, углубление речного русла); ревизские сказки и метрические записи; дела о выдаче паспортов отправляющимся за границу греческим купцам; дела судные по греческим искам, дела уголовные и прочие дела, до греческого общества и его членов относящиеся, в Магистрате его ведавшиеся.

По этим делам магистратского архива можно проследить историю греческой торговой общины, с лишком два века существовавшей в здешнем городе; теперь была бы пора составить историю этой, в свое время славной по всей России, общины. Но кто и где будет разбирать и изучать архив греческого Магистрата?

На последнем Археологическом Съезде в Москве одним из депутатов его было сделано предложение о переводе греческого магистратского Архива их Нежина в Харьков, в тамошний исторический архив при Университете; это предложение, судя по печатному известно, было принято в подлежащем отделении Съезда; быть может теперь идет дело о передаче архива формальным путем. Два мотива к передаче наводились: небрежное хранение Архива в Нежине и родство по содержанию дела нежинского архива и архива харьковского.

К сожалению на Съезде не было представителя от нашего Института, который бы мог возразить против сделанного предложения о здешнем архиве, или вообще участвовать в совете по сему делу. Если бы я был на Съезде, я подал бы голос против такого перевода архива в иной город.

Я несколько знаком с Архивом греческого Магистрата: я был в нем благодаря г. Городскому Голове.***** Помещение Архива действительно [...] тесно, хотя не столь сыро, как предваритель-

** Наступний рядок закреслено: «В конференцию».

*** Скворцов М.Є. – директор НІФІ у 1882–1893 роках.

**** У наступному рядку продубльовано дату створення документу: «18 апреля 1890 [г.]»

***** На той час міським головою Ніжина був Павло Федорович Кушакевич – відомий підприємець, меценат, громадський діяч, довгий час паралельно з посадою міського голови очолював дворянське

но мне описывали его. Из внешнего только обзора многих толстых связок дел на русском, отчасти также на греческом языке, потом из описи дел, которую я переписывал у себя дома на досуге, я убедился, что в архиве есть ценные в историческом отношении документы. Правда, что архив требует лучшего устройства и хранения; но отсюда, по моему мнению, еще не следует, чтобы его нужно было переводить в иной отдаленный город.

В нашем городе, при нашем учебном заведении может образоваться хотя небольшое на первый раз историческое общество из членов Институтской и Гимназической корпораций в виде архивной Комиссии на основании общего положения об архивных комиссиях.

Чтобы иметь вернейший успех, здешняя архивная комиссия могла бы начать свои занятия с ближайшей, посильной задачи: с разбора и более обстоятельного описания Архива греческого магистрата; со временем чьи-нибудь свободные руки дошли бы и до ученой разработки документов в целях составления истории нежинского греческого общества и города Нежина вообще*. К магистратским делам могли бы быть присоединены документы греческой Михаило-Архангельской церкви,** относящиеся к истории сей церкви и греческого братства, из коих старейшие суть два: благословенная грамота Цареградского патриарха Иакова греческому братству от конца XVII в. и жалованная грамота царей Ивана и Петра Алексеевичей от 1689 г. За ними следуют гетманские универсалы и императорские жалованные грамоты. Всех документов 65^{ти}; все – подлинные. К ним же присоединились бы несколько царских грамот и указов городу Нежину XVII века, хранящихся в Городской Управе:*** это – также подлинники.

Все эти документы, снесенные в одно место, могли бы составить исторический местный архив, который стал бы вестись местною Архивной комиссией (разбор, описание, разработка).

Если бы архив стал помещаться в Институтском здании,**** он мог бы отчасти служить для целей преподавания: слушатели Института могли бы получать – конечно при досуге и по желанию их самих, по интересу их – по части археологии, по чтению и пользованию старинными документами.

Нет сомнения в том, что как скоро образуется в Нежине архивная комиссия и будет существовать на законном основании, в виде губернской комиссии, то в нее вступят много членов из местных любителей старины; в комиссию и архив ее будут стекаться документы и разного рода памятники письменности из разных мест губернии: нужно только знать, куда направлять старые документы, рукописи, старопечатные книги.

Я не берусь пока судить о том, нужно ли бы было переводить исторические документы из черниговских присутственных мест в один архив, сосредотачивать их в одно место. Не буду об этом судить по той уже причине, что в нашем городе пока нет и не предвидится надежного помещения даже для тех документов, которые здесь находятся. Вообще я бы хотел ограничиться для первого раза небольшою и удобоисполнимою для нашей предполагаемой комиссии задачею – т.е. собрать и разобрать местные нежинские документы, но само собою разумеется, что наша комиссия не опустила бы из внимания и обязана бы даже была (раз она существует как губернская комис-

зібрання Ніжинського повіту.

* Дана програмна теза М.М. Бережкова стосовно цілісного дослідження історії грецької колонії в Ніжині була реалізована наприкінці 1920-х років академіком ВУАН К.В. Харламповичем, який через адміністративну заборону оселитися після заслання у Києві змушений був проживати в Ніжині. Стосовно ж написання загальної історії Ніжина – ця теза ніжинського професора не реалізована й досі.

** Церква Св. Архістратига Михаїла збудована у 1719–1721 роках, була першим і основним (парафіяльним) храмом грецької громади Ніжина, її архів відображав, насамперед, демографічний розвиток громади, містив важливу соціальну інформацію про історію грецької колонії в Ніжині.

*** Ніжинська міська управа створена в 1872 р. й знаходилася у будинку Ніжинської міської думи (збудований на початку 1780-х років, нині – один із корпусів Ніжинського медичного коледжу, що на вул. Студентській (колишній вул. Міщанській)).

**** Будинок НІФІ (нині – Гоголівський корпус Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя) збудований у 1807–1817 роках за проектом арх. Л. Руски для влаштування тут Гімназії вищих наук. Остання після кількох реорганізацій у 1875 р. була перетворена власне на НІФІ.

сия, на основании положения о комиссиях такого рода) ведають черниговские губернские архивы. Они заслуживают великого внимания: так – для примера сказать – при Губернском Статистическом Комитете хранятся сто сорок восемь томов генерального описания Малороссии, в прошлом веке поручению ген[ерал-]губернатора, гр[афа] Румянцева***** *составленной*: памятник капитальный, ждущий обработки!

Короче сказать: “жатва многа”. Но где делатели? Где средства?

Правда, предполагаемое в нашем городе общество не может в первое время рассчитывать на какие-нибудь денежные средства откуда ни будь, – средства верные, постоянные; ему немало затруднение будет подыскать удобное помещение для своего архива; но я тем не менее решаюсь заявить мысль о пользе архивной комиссии в нашем городе, при нашем заведении. Может быть эта мысль перейдет в дело; может быть общими силами, члены институтской и гимназической корпораций составят общество, и будут работать посильно над местной историей.

Я еще раз повторяю, что наше общество могло бы на первый раз ограничиться самою скромною задачей собрания и разработки местных исторических документов: одна комната для помещения архива, два-три шкафа для документов – вот что необходимо в первое время; остальное будет зависеть от сочувствия к делу, от доброй воли членов архивной исторической комиссии.

Прошу покорно внимания и сочувствия этим строкам моим.

М. Березков.
18 апреля 1890.
Нежин

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 1105, оп. 2, спр. 306, арк. 3–6.

**№ 3 – [не раніше 18 квітня 1890 р.] – [м. Ніжин] – Чернетка листа
директора НІФІ М.С. Скворцова до директора Московського Археологічного
Інституту про сприяння у справі організації в Ніжині історичного архіву**

№ 420

Господину Директору Археологического Института.

В ведении Нежинской Городской Управы находится архив бывшего Нежинского Магистрата, заключающий в себе свыше трех тысяч разного рода дел преимущественно касающихся бывшего Нежинского греческого общества.

В виду [этого] профессор вверенного мне Института г. Березков, желает как из указанных дел, так и из могущих быть собранными в Нежине впоследствии иных образовать местный исторический архив в помещении Института, вошел ко мне с ходатайством о представлении его желания на благоусмотрение Вашего Превосходительства.

Не встречая со своей стороны препятствий к исполнению желания профессора Березкова, имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство, если признаете возможным, оказать Ваше действие к исполнению ходатайства г. Березкова и о последующем не оставит меня уведомить.

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 1105, оп. 2, спр. 306, арк. 7–8.

***** Рум'янцев-Задунайський П.О. – російський восначальник і державний діяч; після ліквідації Гетьманської держави з 1764 р. фактично керував Лівобережною Україною – був президентом П Малоросійського колегією (цивільне управління), також був генерал-губернатором Малоросії (військове управління); в 1766–1767 роках здійснив генеральний подушний перепис Лівобережної України, відомий як Рум'янцевський опис України.

Джерела та література

1. *Сарбей В.Г.* Вклад губернських архівних комісій в історіографію України // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція. – К., 1965. – С. 264.
2. *Морозова А.В.* Колекція Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Сіверянський архів. – Ніжин, 2007. – Вип. 1. – С. 8.
3. Напр. див.: *Сарбей В.Г.* Вказана праця. – С. 263–264; *Симоненко І.* Губернські вчені архівні комісії в Україні: історіографічний огляд і бібліографічний покажчик / Держкомархів України; УНДІАСД; Центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – К.: 2003. – 132 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; Вип. 8) тощо. Також різним аспектам діяльності ЧГВАК цілком присвячений перший випуск збірника наукових праць «Сіверянський архів» (сформований за матеріалами наукової конференції, присвяченої 110-річчю від часу заснування даної архівної комісії) – розвідки О. Гейди, О. Коваленка, Г. Кураса, А. Морозової, Н. Полетун, В. Пристайка, Л. Яснової й інших (див.: Сіверянський архів : Науковий щорічник / Редкол.: О.Б. Коваленко (відп. ред.) [та ін.]. – Ніжин : ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2007. – Вип. 1. – 104 с.).
4. *Курас Г.М.* Черниговская архивная комиссия и ее вклад в изучение истории Украины : Дис. ... канд. истор. наук : 07.00.01 / АН Украины, Ин-т истории Украины. – К., 1992. – С. 80; *Симоненко І.М.* Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець XIX – початок XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – 20 с.
5. Губернські вчені архівні комісії : Навчальна програма курсу / уклад. Злобіна Л.Г. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 6 с.
6. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 2, спр. 313. Обсяг архівної справи за пошуковою системою архіву був не визначений.
7. *Бржостовская Н.В.* Деятельность губернских архивных комиссий по созданию исторических архивов // Труды Московского государственного историко-архивного института. – М., 1954. – Т. 5. – С. 113.
8. Див.: *Бережков М.Н.* Записка об архиве Нежинского греческого магистрата // Сборник историко-филологического общества при Институте кн. Безбородько в Нежине. – 1912–1913. – Т. 8. – С. 64–68.
9. *Морозова А.В.* Вказана праця. – С. 8.

Зозуля С.Ю. **Неизвестные архивные документы по истории памятникоохранительной работы на Черниговщине на рубеже XIX–XX вв.**

Публикация содержит несколько новых документов по истории архивной и памятникоохранительной работы на территории Черниговщины, в частности относительно учреждения в Нежине исторического архива и ученой архивной комиссии.

Ключевые слова: архивный памятник, массив архивных документов, исторический архив, губернская ученая архивная комиссия, М.М. Бережков, Нежин.

Zozulya S.Yu. **Unknown archival documents on the history of cultural heritage's activities in Chernihiv region at the turn of 19–20 centuries**

The publication contains several new documents on the history of the archival and cultural heritage's activities on the territory of Chernihiv region, in particular about the establishment of Historical Archives and Scientific Archival Commission in Nizhyn.

Key words: archival heritage, an array of archival documents, historical archives, provincial scientific archival commission, M.M. Berezhkov, Nizhyn.

Подано до друку: 11.04.2012 р.

Розділ VII

ІСТОРИЧНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 351.853(091)(477.6)«1953/1965»

О.В. ПРИНЬ

Охорона пам'яток культурної спадщини у східних областях Української РСР у 1953–1965 роках

У статті розглянуті основні пам'яткоохоронні заходи місцевих органів влади з охорони культурної спадщини у східних областях України.

Ключові слова: виконавчий апарат, паспортизація пам'яток історії та культури, Міністерство культури УРСР, обласне управління культури, музеї, Сталінська та Ворошиловградська обл.

Початок гострої політичної боротьби серед вищого керівництва партії та держави за владу у СРСР в 1953 р. вплинув як на систему центральних органів влади та державного управління в Українській РСР у цілому, так і на місцях. Розпочався новий етап становлення системи охорони культурної спадщини в Донбасі, якісно відмінний від першого повоєнного десятиліття, коли Велика Вітчизняна війна радянського народу 1941–1945 років, економічна розруха, матеріальні нестатки гальмували процес розвитку пам'яткоохоронної галузі. Після цього складного періоду проходять процеси демократизації суспільства, проводяться економічні реформи у державі, відбувається реформа управлінської системи.

З 1953 р. функції з охорони пам'яток історії та культури передаються у новостворене профільне Міністерство культури Української РСР (далі – МК УРСР), упорядковується регіональна структура управління. Відбуваються зміни й у структурі виконавчих апаратів Ворошиловградської та Сталінської обласних рад депутатів трудящих – створюються обласні управління культури та відділи культури в містах і районах області, затвер-

джуються структура, штатний розпис управлінь культури, штат відділів культури виконавчих комітетів міських і районних рад депутатів трудящих [1, арк. 94].

Новостворені обласні управління культури були безпосередньо підпорядковані МК УРСР та виконавчим комітетам обласних рад депутатів трудящих. До повноважень обласних управлінь було віднесено широке коло питань культури. Зокрема, зазначалося, що серед основних завдань і функцій управління – здійснення на території області контролю та загального керівництва всіма закладами культури незалежно від їх підлеглих – державні чи громадські, проведення їх обліку, координування діяльності й одержання звітів про роботу. Окремим напрямом виділені питання охорони та популяризації пам'яток на території області.

З червня 1953 р. вирішення більшості питань охорони й використання всіх категорій пам'яток на місцевому рівні вперше було зосереджено в єдиному державному органі – обласному управлінні культури. В межах обласного управління культури були об'єднані самостійні обласні управління (кінофікації, у справах поліграфічної промисловості, видавництва і книжкової торгівлі), відділи (культурно-освітніх закладів і мистецтв) та обласний комітет радіоінформації.

Загальна кількість службовців адміністративно-управлінського персоналу Ворошиловградського обласного управління культури на той час становила 48 штатних одиниць, у всій області – 141, а з урахуванням госпрозрахункових структур – 153. Вирішення питань обліку, охорони та збереження пам'яток культурної спадщини було покладено на старшого інспектора по музеях і охороні пам'яток культури відділу культурно-освітніх закладів новоствореного обласного управління культури. Ця посада у штаті обласного управління культури була єдиною окремою виділеною одиницею.

На момент створення в 1953 р. обласного управління культури у Ворошиловградській обл. на обліку й під державною охороною перебував 21 історичний пам'ятник, присвячений подіям Громадянської війни, 101 пам'ятник, присвячений ушануванню загиблих воїнів у Великій Вітчизняній війні, та 576 археологічних пам'яток.

Ворошиловградське обласне управління культури, проаналізувавши попередню діяльність обласного відділу культурно-освітніх установ у сфері реалізації державної політики з охорони культурної спадщини до червня 1953 р., вийшло з пропозицією до МК УРСР взяти низку практичних заходів упродовж 1953–1954 років для поживлення роботи з обліку й охорони пам'яток історії та культури на території області, що мало сприяти ліквідації негативних чинників, які перешкождали роботі на місцях.

По-перше, пропонувалося в повному обсязі забезпечити обласне управління культури бланками обліку паспортів на археологічні пам'ятки. По-друге,

дозволити інспектору з охорони пам'яток використовувати транспортний засіб (дорожній мотоцикл), що знаходився на балансі обласного управління культури. По-третє, провести в 1953 р. республіканський семінар для інспекторів з питань музеїв і охорони пам'яток та вийти з пропозицією до Міністерства культури СРСР щодо проведення у м. Москві короткострокових одно- чи двохмісячних курсів з підвищення кваліфікації державних інспекторів з охорони пам'яток культурної спадщини [2, арк. 7–8].

На початок квітня 1955 р. в низці районів Ворошиловградської обл. зафіксовані факти руйнації пам'яток культурної спадщини. У Краснодонському, Фрунзенському, Олександрівському, Старобільському, Кременському й інших районах області мали місце факти розорювання давніх курганів – пам'яток археології, а поховання воїнів – учасників Громадянської війни та Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років перебували у занедбаному стані. Обласне управління культури розробило наказ, у якому знайшла відображення низка настанов задля поліпшення справи обліку й охорони пам'яток культури в області [3, арк. 75].

Загальнообласні заходи включали: розгляд питання про стан охорони історичних і археологічних пам'яток на засіданнях усіх виконавчих комітетів міських і районних рад депутатів трудящих, благоустрій території, прилеглої до пам'ятників загиблим воїнам. При виявленні фактів цілеспрямованого руйнування пам'яток історії та культури передбачалося на винних у цьому передавати матеріали до прокуратури й інформувати про всі зазначені випадки обласне управління культури. Місцеві відділи культури повинні були до вересня 1955 р. закінчити паспортизацію пам'яток історії та культури.

У жовтні 1955 р. МК УРСР видає наказ № 1708 «Про заходи щодо посилення керівництва та контролю за справою обліку і охорони пам'ятників історії, археології та мистецтва», у якому наголошувалося, що обласні, міські, районні управління та відділи культури недооцінюють поставлене перед ними завдання в здійсненні керівництва і контролю за охороною пам'яток історії, археології та мистецтва і, як наслідок, велика кількість пам'ятників доведена до аварійного стану. В найбільш жалюгідному та незадовільному стані такі пам'ятки перебували у Кримській, Львівській, Житомирській, Чернігівській і Чернівецькій областях [4, арк. 160].

Керівники обласних і міських управлінь культури були попереджені про персональну відповідальність за стан обліку й охорони пам'яток історії, археології та мистецтва, розташованих на території відповідних областей і міст. На керівників обласних управлінь покладалося першочергове завдання провести звірку наявності всіх категорій пам'яток; не допускати нецільове використан-

ня коштів, призначених на охорону культурної спадщини; закінчити загальну паспортизацію всіх узятих на облік пам'яток історії, археології та мистецтва. Вводилися нові форми обліку та нові бланки паспортів пам'яток культурної спадщини; ті, що діяли раніше, скасовувалися.

Ще у повоєнний період почали складатися перші списки пам'яток архітектури України. Проведену в 1949–1950 роках кампанію з виявлення пам'яток архітектури, в 1956 р. підсумували урядовим рішенням від 23 березня № 320 «Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР» [5, арк. 248]. Всі виявлені пам'ятки можна поділити на 3 групи: цивільні споруди – палаци, садибні будинки, лікарні, школи, житлові будинки; споруди спеціального господарського призначення – конезаводи, залізничні станції, заводи тощо; культові споруди – монастирі, собори, церкви, дзвіниці, молитовні будинки. Загалом до списку було внесено 2057 окремих архітектурних споруд (окремі пам'ятки та 1517 архітектурних комплексів). На тлі інших областей України Ворошиловградська та Сталінська не могли похвалитися великою кількістю видатних архітектурних пам'яток. Усього під державною охороною на території Ворошиловградської обл. перебували 22 об'єкти (17 охоронних номерів), а в Сталінській – 7 (4). Більша частина з них – це культові архітектурні споруди.

До буремних революційних подій Донечину та Луганщину прикрашала велика кількість православних храмів, які були осередками духовного та суспільного життя. Збереглося декілька храмів кінця XVIII – початку XIX ст.: у с. Старий Айдар – Михайлівська церква (1787), у смт. Михайлівка – Михайло-Архангельська церква (1787), у м. Дружківка – церква Іоанна Предтечі (1898–1900), адміністративні та громадські споруди часу Російської імперії: комплекс споруд Деркульського та Новолимарівського кінних заводів, і найвідоміша культова споруда донецького краю – розташовані на крейдяних скелях над Сіверським Дінцем будівлі Святогірського Успенського монастиря (Миколаївська церква XVII ст.).

Поряд із цим, влада вела послідовну політику щодо скорочення списків пам'яток архітектури, що перебували під охороною держави. Особливо це стосувалося пам'яток сакральної архітектури (монастирів, церков) – їх приміщення використовувалося для господарських потреб.

Важливими є дані, що стосуються використання храмів після їх закриття та пристосування для різних господарських і культурно-освітніх потреб. Так, у м. Луганську зруйнували дзвіницю й бані Петропавлівської церкви та пристосували її під кінотеатр «Безбожник». У м. Артемівську, наприклад, церковне приміщення було пристосоване під базу комбінату громадського харчування, в с. Дружківка церкву переобладнано під міський краєзнавчий музей, у м. Маріуполі – під житловий будинок, у м. Краматорську – реконструйовано під дрібнооптовий магазин,

у м. Макіївка – під ідальню, в м. Сніжному – адміністративну будівлю будівельників, у м. Торезі – приміщення міського товариства мисливців і рибалок. У переліку перебудов і пристосування – зерносховища, художні майстерні, сільпо, клуби, кінотеатри, музеї колгоспів, спортивні зали тощо [6, арк. 1].

На початку 1960-х років відбуваються зміни державних пріоритетів у справі охорони пам'яток культурної спадщини. З відновленням атеїстичної пропаганди було вирішено обмежити кількість архітектурних пам'яток, що охороняються державою, виходячи передусім із політичних міркувань, головним з яких була потреба у заощадженні бюджетних коштів. Як наслідок, загальнодержавний список пам'яток архітектури помітно порідшав – у 1961 р. за рішенням уряду він скоротився на 363 пам'ятки [7, арк. 198].

Почався зворотній процес. Якщо у період з кінця 1940-х років пам'ятки архітектури активно виявлялися, то з 1961 р. почалася кампанія безпідставного зняття з державного обліку раніше виявлених унікальних споруд. Особливо це стосувалося культових споруд. Їх приміщення використовувалося для господарських потреб. Так, у Ворошиловградській (Луганській) області були виключені з державного реєстру 11 пам'яток архітектури: Троїцька церква (1862) у с. Білолуцьк; церква Різдва (1832) у с. Нова Біла; комплекс цивільних споруд початку XIX ст. – флігель, вартове приміщення та каретний сарай у с. Танюшівка; Михайлівська церква (1787) у с. Старий Айдар; цивільні споруди у с. Щастя; Михайлівська церква (1805) у с. Оленівка; Преображенська церква (1802) у с. Закотному; дерев'яний садибний будинок кінця XVIII ст. у с. Михайлівка. У Сталінській (Донецькій) області недорахувалася двох пам'яток архітектури: церкви Різдва (1822) у с. Щуровому та Троїцького собору (1746) у м. Артемівську.

За цим урядовим рішенням Держбуд УРСР та виконавчі комітети обласних рад повинні були продовжити роботу з виявлення об'єктів архітектури, які, на думку високопосадовців, не мали наукової, історичної та художньої цінності. Як наслідок – у 1962 р. додатково вилучаються 137 архітектурних об'єктів [8, арк. 26].

З метою подальшого впорядкування обліку пам'яток архітектури УРСР була створена урядова комісія, до якої увійшли заступник голови РМ УРСР П.Т. Тронько, голова Держбуду УРСР С.М. Андріанов, віце-президент АН УРСР М.П. Семененко, президент Академії будівництва і архітектури УРСР П.Ф. Бакума, голова Спілки архітекторів УРСР Г.В. Головка [9, арк. 41]. До повноважень комісії входило обстеження, фіксація пам'яток архітектури, робота їх науково обґрунтованих характеристик, а також питання фінансового характеру щодо відбудови, реставрації чи консервації архітектурних об'єктів.

Протягом 1960–1962 років на ремонтно-реставраційні роботи, обстеження, фіксацію й утримання пам'яток архітектури УРСР витрачено 1283,6 тис. крб.:

у 1960 р. – 422,9; у 1961 р. – 502,9; у 1962 р. – 357,8. З цих сум на Луганську та Донецьку області кошти зовсім не виділялися [10, арк. 103].

Урядова комісія, керуючись ідеологічною лінією КПРС, розглянула список пам'яток архітектури, в якому налічувалося 1585 споруд, витрати на їх утримання і схалила рішення про виключення з нього 241 споруди, залишивши 1344 (586 цивільного та 758 культового призначення) як найбільш цінних у науковому та художньому відношенні. 24 серпня 1963 р. уряд УРСР скасував попередній і затвердив новий список пам'яток архітектури [11, арк. 29].

Донецька область у цьому переліку була представлена лише однією сакральною спорудою – Миколаївською крейдяною церквою Святогірського монастиря XVII ст. (№ 154). Луганська ж область – такими архітектурними спорудами: у м. Луганську – будинок XVIII–XIX ст. (№ 311), у м. Олександрівську – комплекс споруд (заміська садиба, головний будинок та флігелі 1772 р. (№ 312), в с. Городище Покровська церква 1771 р. (№ 13), у с. Михайлівка Михайлівська церква 1787 р. (№ 314) та в с. Осинівка Успенська церква 1802 р. (№ 315).

За скупими рядками даних офіційних розпорядчих документів про включення до списків і виключення з них пам'яток архітектури, що охороняються державою, простежується той непростий і тернистий шлях від повного ігнорування до поступового усвідомлення значення унікальних культових споруд. У вересні 1963 р. Радою Міністрів УРСР було схвалене рішення, яке зобов'язало виконавчі комітети обласних рад провести паспортизацію пам'яток культури та надати списки до травня 1964 р. [12, арк. 92].

Окрім того, державні органи сконцентрували основну увагу в пам'яткоохоронній сфері на монументальній пропаганді, висвітленні героїчної боротьби радянського народу в останньої роки, увічненні державних діячів, письменників, науковців тощо. Було зведено багато пам'ятників радянської епохи, серед яких видатні меморіальні комплекси увічнення героїчних подій часів Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років: «Миус-фронт», «Савур-Могिला», «Героям-молодогвардійцям» тощо; створено десятки різноманітних тематичних музеїв [13].

З метою проведення перевірки стану збереження пам'ятників, присвячених революційним подіям, у Ворошиловградській (Луганській) обл., з 21 березня до 4 квітня 1957 р. працювала бригада інспекторів Міністерства державного контролю УРСР. Основним завданням перевірки було з'ясування як забезпечується схоронність пам'ятників, аналіз фінансових витрат на охорону та реставрацію, виконання в містах і районах області директивних вказівок центральних органів влади тощо.

До перевірки були залучені працівники обласного управління культури, обласного та районних військових комісаріатів, депутати районних і сільських

рад. Загалом у перевірці взяли участь 85 осіб. Перевірка 19 районів і міст установила наявність в області 153 тимчасових обелісків, 78 окремих і братських могил, які потребували перепоховання. Крім того, найбільше занепокоєння державних інспекторів викликали непоодинокі факти невиконання прийнятих рішень обласного та районних виконавчих комітетів [14, арк. 5–7].

За результатами перевірки були вироблені чіткі рекомендації щодо усунення виявлених порушень, а вже 6 червня 1957 р. питання стану пам'ятних історичних місць і скульптурних споруд, що увічнюють пам'ять загиблих воїнів Радянської армії та партизанів, стали предметом спеціального розгляду на закритому засіданні виконавчого комітету Ворошиловградської обласної ради депутатів трудящих і бюро Ворошиловградського обласного комітету КПУ. На засіданні було розглянуто коло питань, у яких зазначалося, що в містах і селах області у край занедбаному стані знаходяться пам'ятники на братських та індивідуальних похованнях воїнів, оскільки більшість пам'ятників, скульптур, меморіальних дошок виготовлялася з нетривкого матеріалу й потребувала заміни. У зв'язку з недостатнім контролем з боку обласного управління культури в області встановлено забагато однотипних вертикальних скульптур, що призвело до художньої одноманітності. У деяких районах Ворошиловградської (Луганської) обл. (Марківському – 43, Міловському – 32, Біловодському – 11, Лисичанському – 8, Свердловському – 7 тощо) більшість поховань воїнів мала тимчасові обеліски, була відсутня огорожа, могили знаходилися в занедбаному стані, подекуди місця поховань узагалі перетворені на місця дитячих ігор і розваг молоді. Неодноразові рішення виконкомів міських і районних рад, спрямованих на охорону пам'яток і впорядкування прилеглої території, виконувалися вкрай незадовільно через відсутність дієвого контролю за виконанням прийнятих рішень.

Порушені питання були взяті на особистий контроль обласною владою – головою виконкому обласної ради Ф. Решетняком і секретарем обкому КПУ В. Клименком – і закріплені спільною постановою виконавчого комітету Ворошиловградської обласної ради депутатів трудящих і бюро обласного комітету КПУ від 6 червня 1957 р. № ОБ-29 «Про стан і заходи впорядкування пам'ятників, братських і індивідуальних могил воїнів Радянської Армії, партизанів, загиблих під час Громадянської і Великої Вітчизняної воєн, а також пам'ятних історико-революційних місць на території області». Невідкладні заходи передбачали завершення ремонтних робіт на всіх пам'ятниках і впорядкування прилеглої до них території [15, арк. 3–5].

З метою посилення ролі обласних історичних і краєзнавчих музеїв у державній системі охорони культурної спадщини МК УРСР видало наказ від 19 грудня 1962 р. «Про участь музеїв в охороні і популяризації пам'ятників історії,

археології та мистецтва». До справи охорони пам'яток історії та культури – паспортизації, вивчення та виявлення нових пам'яток культурної спадщини, перевірки стану збереження й інших заходів – у директивному порядку були залучені обласні історичні та краєзнавчі музеї України [16, арк. 39].

На директорів музеїв покладалася додаткові обов'язки з організації охорони, збереження і популяризації пам'яток історії, археології та мистецтва. Як видно із зазначеного наказу, музеї наділялися не властивими їм адміністративно-управлінськими повноваженнями і фактично, і юридично МК УРСР переклало всю практичну діяльність у пам'яткоохоронній сфері на музейні заклади. До переліку закладів, на які було покладено організацію охорони, збереження та популяризації пам'яток культурної спадщини, ввійшли 26 державних краєзнавчих та історичних музеїв, зокрема Луганський державний і Донецький обласний краєзнавчі музеї. Так ситуація фактично проіснувала до середини 90-х років минулого століття.

На початку 1960-х років структура регіонального управління зазнає змін. З метою вдосконалення керівництва народним господарством, поліпшення обслуговування міського та сільського населення, підняття ролі рад і більш широкого залучення трудящих до управління громадськими справами указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. обласні ради депутатів трудящих були реорганізовані за виробничим принципом і поділені на промислові та сільські.

У 19 областях України, зокрема у Донецькій та Луганській, які мали значний обсяг промислового і сільськогосподарського виробництва, були створені обласні промислові та обласні сільські ради, їх виконавчо-розпорядчі органи. У 1963 році обласні управління культури були поділені на промислові та сільські. Проте вже у грудні 1964 р. промислові та сільські обласні управління культури знову об'єднали [17, арк. 32].

У 1963–1964 роках в Українській РСР було проведено черговий етап реєстрації та паспортизації історичних, археологічних пам'яток і пам'яток мистецтва при новій системі управління. Відповідно до розпорядження Ради Міністрів УРСР № 1138-р від 11 вересня 1963 р. про реєстрацію і паспортизацію пам'яток історії, археології та мистецтва виконкоми обласних, Київської та Севастопольської міських рад депутатів трудящих зобов'язані були розглянути на своїх засіданнях матеріали реєстрації та паспортизації згаданих пам'яток, скласти їх списки й усі матеріали представити до МК УРСР [18, арк. 92]. Цим розпорядженням уряд зобов'язав МК УРСР опрацювати представлені з областей матеріали та до 1 липня 1964 р. подати до Ради Міністрів УРСР на затвердження остаточні списки пам'яток історії та культури. Для проведення реє-

страції та паспортизації пам'яток, МК УРСР підготувало й видало на допомогу обласним комісіям всю облікову документацію – бланки паспортів і списки, а також спеціальний збірник керівних методичних і довідкових матеріалів «Охорона пам'ятників історії, археології та мистецтва».

Восени 1963 р. почалася кампанія з реєстрації та паспортизації пам'яток історії та культури у Донбасі. В Луганській обл. спочатку обласний виконавчий комітет промислової ради депутатів трудящих [19, арк. 249], а згодом і обласний виконавчий комітет сільської ради депутатів трудящих [20, арк. 75] оголосили про проведення реєстрації та паспортизації історичних, археологічних пам'яток і пам'яток мистецтва. Для їх реалізації при виконавчих комітетах в обох випадках створювалися обласні комісії та затверджувався їх персональний склад.

Керівництво Донецької обл. не пішло шляхом дублювання функцій обласним промисловим і сільським управліннями культури й 23 листопада 1963 р. створило об'єднану обласну комісію з обліку, реєстрації та паспортизації видатних історичних, археологічних пам'яток і пам'яток мистецтва. До її складу ввійшли представники обласних управлінь культури (промислового та сільського), обласного відділу у справах будівництва й архітектури, Донецького та Жданівського краєзнавчих музеїв, міського й районного виконкому, а також обласного партійного архіву [21, арк. 117].

Державному обліку та паспортизації підлягали 3 категорії пам'яток культурної спадщини: історії, археології, мистецтва. Слід зауважити, що обліку та паспортизації не підлягали монументальні скульптури, які входили до ансамблів нерухомих архітектурних пам'яток, що перебували на державному обліку в Держбуді УРСР.

Основним підсумковим документом державного обліку пам'ятки став паспорт, який складався на основі даних його обстеження в натурі на місцезнаходженні. Паспорт мав 7 основних розділів: 1 – найменування пам'ятки, 2 – місцезнаходження пам'ятки, 3 – опис пам'ятки, 4 – бібліографічні відомості про пам'ятку, 5 – схоронність пам'ятки, 6 – охорона пам'ятки, 7 – схематичні плани ділянки, що займає пам'ятка, охоронні зони, обміри. Такий паспорт на кожен вид пам'ятки складався у чотирьох екземплярах, з яких один передавався до обласного краєзнавчого музею, один – до обласного управління культури, решта надсилалася до МК УРСР.

Для перевірки ходу реєстрації пам'яток і надання практичної допомоги обласним управлінням культури до 18 областей республіки були відряджені представники Мінкультури УРСР. Перевірка показала, що в окремих областях – Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Кримській, Миколаївській,

Донецькій, Сумській і Черкаській – обласні комісії недостатньо організували роботу з проведення реєстрації та паспортизації пам'яток, що гальмувало якісне здійснення урядового завдання.

За наслідками проведеної реєстрації у травні 1964 р. були підведені підсумки, згідно з якими у сільській зоні Луганської обл. зареєстровано та паспортизовано 244 пам'ятки археології та історії [22, арк. 81], у промисловій зоні зафіксовано 177 пам'яток історії. Це були, переважно, пам'ятники, пов'язані з подіями Громадянської війни (36), Великою Вітчизняною війною радянського народу 1941–1945 років (20), похованнями загиблих воїнів (101), діяльністю керівників радянської держави та керманічів партії, діячів науки і мистецтва (20) [23, с. 51]. За підсумками проведеного обліку й паспортизації пам'яток історії та культури в Донецькій області в обласному краєзнавчому музеї була створена територіальна картотека на 1612 саме таких пам'яток [24, арк. 4].

Важливим пам'яткоохоронним заходом було закріплення пам'яток історії та мистецтва за окремими організаціями, установами та підприємствами, організація шефства над пам'ятками піонерських і комсомольських організацій, проведення місячників благоустрою пам'яток і прилеглої охоронної території. У багатьох областях питання про стан і заходи щодо поліпшення справи охорони і збереження пам'яток історії та культури було розглянуто на засіданнях виконавчих комітетів міських і районних рад депутатів трудящих та прийнято відповідні рішення.

МК УРСР узагальнило й провело аналіз усіх представлених обласними комісіями матеріалів проведеної реєстрації та паспортизації пам'яток історії, археології й мистецтва і подало їх на розгляд уряду УРСР. Результатом суцільної загальнодержавної паспортизації 1963–1964 років стала реєстрація 21223 пам'яток історії, археології та мистецтва (див. Табл. 1). З них у Луганській обл. – 368, у Донецькій обл. – 1803 пам'ятки.

У липні 1965 р. Рада Міністрів УРСР затверджує опрацьований список пам'яток мистецтва, історії і археології республіканського значення. До загальнодержавного переліку потрапили загалом 374 пам'ятки культурної спадщини, в т.ч.: мистецтва – 115, історії – 117, археології – 142 [25, арк. 46]. Відповідно до урядової постанови від 21 липня 1965 року № 711 «Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української РСР» у Донецькій та Луганській областях до переліку пам'яток культурної спадщини потрапили за категорією «пам'ятки мистецтва»: скульптури Артему (Ф.А. Сергєєву), героям-страгонавтам П.П. Бабенку, Д.С. Столбуну, Я.Г. Українському, С.К. Косумову; поету Т.Г. Шевченку; бюсти двічі Героям Соціалістичної Праці П.М. Ангеліній, С.Є. Бешулі, І.І. Бридьку, В.Т. Литвиненку та Герою

Радянського Союзу М.І. Семейку; бронзова скульптура героям-молодогвардійцям і бронзові бюсти двічі Героям Радянського Союзу І.Х. Михайличенку, М.І. Горюшкіну та А.І. Молодчому. За категорією «пам'ятки історії: до списку потрапили: могили двічі Героя Соціалістичної Праці П.М. Ангеліної, знатного шахтаря М.О. Ізогова, могила героїв-молодогвардійців, могила героя Громадянської війни О.Я. Пархоменка. До пам'яток археології було віднесено: Сидорівське городище VIII–X ст. н.е. біля с. Сидорове Слов'янського району та Тетянівське городище VIII–X ст. ст. н.е. у с. Тетянівка Слов'янського району Донецької обл.

Виконавчі комітети місцевих рад депутатів трудящих відповідно до рішення уряду повинні були у повному обсязі забезпечити заходи з охорони і збереження всіх пам'яток історії, археології та мистецтва, взятих на державний облік і паспортизованих у 1964 р.

У вересні 1965 р. МК УРСР посилює свій вплив на пам'яткоохоронну сферу прийняттям відповідних наказів, спрямованих на реалізацію низки практичних заходів. Були видані та направлені в обласні управління культури накази МК УРСР № 30-н «Про впорядкування обліку пам'яток історії, археології, мистецтва і посилення контролю за їх охороною та збереженням» [26, арк. 254] і № 188 «Про поліпшення пропаганди пам'яток культури і видатних історичних місць на території Української РСР» [27, арк. 243]. Практичними заходами були охоплені всі міста і райони області, а рішеннями бюро районних комітетів Комуністичної партії України та виконавчих комітетів усі пам'ятники, могили воїнів і монументи закріплені за місцевими підприємствами, організаціями, установами з оформленням охоронно-орендних договорів та охоронних зобов'язань. Щорічно в області проводилися місячники оглядів стану пам'яток, місць поховань загиблих воїнів, а також додаткова реєстрація та паспортизація пам'яток історії та культури.

Значну роль у популяризації пам'яток відігравали самодіяльні кіностудії області. Завдяки їх діяльності та їх технічним можливостям створювалися документальні кінофільми, які розповідали про видатні історичні події, пов'язані з революційним часом і героїчними подіями Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років. На центральних площах, у готелях, автовокзалах, на залізничних вокзалах і в аеропорту були розміщені рекламні щити про історичні місця, наявні в даному місті, та схеми розміщення музеїв області. В період з 1961 до 1965 р. обласним управлінням культури на фінансування пропагування історико-культурної спадщини було виділено 20100 крб. Усі використані кошти були пов'язані з проведенням реєстрації та паспортизації пам'яток історії: фотографування пам'яток, монументів, бюстів та виготовлення меморіальних табличок.

**Інформація
про кількість зареєстрованих пам'яток історії, археології, мистецтва та меморіальних дощок в Українській РСР за наслідками проведеної загальнодержавної паспортизації у 1963–1964 роках**

№ з/п	Назва області	Загальна кількість пам'яток	З них			меморіальних дощок
			історії	археології	мистецтва	
1	м. Київ	104	57	15	32	130
2	Вінницька	382	316	17	49	28
3	Волинська	113	35	51	27	17
4	Дніпропетровська	939	777	22	140	53
5	Донецька	1803	997	784	22	29
6	Житомирська	332	195	30	107	11
7	Закарпатська	83	30	46	7	10
8	Запорізька	627	591	12	24	15
9	Івано-Франківська	251	73	20	158	16
10	Київська	915	799	38	78	30
11	Кіровоградська	551	514	–	37	9
12	Кримська	1320	578	686	56	119
13	Луганська	368	321	35	12	42
14	Львівська	373	218	33	122	41
15	Миколаївська	405	373	4	28	17
16	Одеська	1287	484	580	223	91
17	Полтавська	1047	722	215	110	17
18	Ровенська	234	135	65	34	16
19	Сумська	1123	666	397	70	11
20	Тернопільська	178	100	–	78	11
21	Харківська	996	953	13	30	30
22	Херсонська	4770	367	4300	103	26
23	Хмельницька	344	276	10	58	2
24	Черкаська	1043	778	175	90	38
25	Чернівецька	38	21	11	6	10

26	Чернігівська	916	740	80	96	11
27	м. Севастополь	671	434	222	15	27
	Разом	21223	11550	7861	1812	884

Таким чином, із 1953 р. більшість функцій з охорони пам'яток історії та культури в Українській РСР передаються у новостворене профільне міністерство культури, впорядковується регіональна структура управління. Відбуваються зміни й у структурі виконавчого апарату Ворошиловградської та Сталінської обласних рад депутатів трудящих – створюються обласні відділи у справах будівництва та архітектури, обласні управління культури та відділи культури у містах і районах області, затверджується структура, штатний розпис управлінь культури, відділів культури виконавчих комітетів міських та районних рад депутатів трудящих [28, с. 93].

Посилюється увага до стану охорони, обліку, паспортизації об'єктів культурної спадщини з боку держави. Відбувається становлення Міністерства культури УРСР як основного провідника у сфері охорони культурної спадщини. Проте, водночас відбувається поглиблення розбіжностей з Держбудом УРСР щодо розмежування функцій і повноважень у сфері охорони пам'яток культурної спадщини. Обмежується фінансування пам'яткоохоронних заходів, зокрема реставраційних.

Указаний період характеризується найбільш суперечливим ставленням до пам'яток культурної спадщини. Одночасно з наданням більш пильної уваги з боку держави охороні пам'яток, пов'язаних із радянським періодом, у кілька разів зменшується асигнування на охорону пам'яток дорядянської доби. В 1961 р. більше половини унікальних пам'яток архітектури Донбасу взагалі виключається з першого державного списку пам'яток архітектури УРСР.

Радянські органи виконавчої влади, реформовані за виробничою ознакою в 1962–1964 роках, зазнавали суттєвих труднощів через дублювання управлінських функцій у всій управлінській структурі країни. Практично це було лише перекомпонування елементів однієї й тієї ж державної системи управління, що призвело до розриву єдиного господарсько-управлінського механізму й уповільнило загальні темпи розвитку державної системи охорони культурної спадщини.

Джерела та література

1. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-1779, оп. 2, спр. 611, арк. 94.
2. Там само, ф. Р-2426, оп. 1, спр. 3, арк. 7–8.
3. Там само, ф. Р-2426, оп. 1, спр. 36, арк. 75.
4. Там само, ф. Р-2426, оп. 1, спр. 36, арк. 160.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-2, оп. 9, спр. 1575, арк. 248.
6. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-4021, оп. 1, спр. 426, арк. 1.

7. ЦДАВО, ф. Р-2, оп. 9, спр. 8327, арк. 198.
8. Там само, оп. 10, спр. 63, арк. 26.
9. Там само, спр. 123, арк. 41.
10. Там само, спр. 1427, арк. 103.
11. Там само, арк. 29.
12. Там само, спр. 1540, арк. 92.
13. Там само, оп. 9, спр. 6430, арк. 1–155.
14. Там само, ф. Р-539, оп. 1, спр. 4307, арк. 5–7.
15. Там само, ф. П-179, оп. 2, спр. 668, арк. 3–5.
16. Наказ МК УРСР від 19.12.1962 р. № 25-н «Про участь музеїв в охороні і популяризації пам'ятників історії, археології та мистецтва» // Охорона пам'ятників історії, археології та мистецтва. Збірка керівних методичних і довідкових матеріалів. – К., 1963. – С. 39.
17. ДАЛО, ф. Р-1779, оп. 5, спр. 2, арк. 32.
18. ЦДАВО, ф. Р-2, оп. 10, спр. 1540, арк. 92.
19. ДАЛО, ф. Р-1779, оп. 6, спр. 8, арк. 249.
20. Там само, оп. 5, спр. 9, арк. 75.
21. ДАДО, ф. Р-2794, оп. 1, спр. 975, арк. 117.
22. ДАЛО, ф. Р-1779, оп. 5, спр. 43, арк. 81.
23. Там само, оп. 6, спр. 77, арк. 51.
24. ДАДО, ф. Р-4983, оп. 1, спр. 515, арк. 4.
25. ЦДАВО, ф. Р-1, оп. 18, спр. 203, арк. 46.
26. ДАЛО, ф. Р-2426, оп. 3, спр. 93, арк. 254.
27. Там само, арк. 243.
28. *Принь О.В.* Літопис охорони культурної спадщини в Україні 1945–1991 років (за матеріалами Донецької та Луганської областей) / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка ; НАН України, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. – Луганськ : ПБВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – С.93.

***Принь А.В.* Охрана культурного наследия в восточных областях Украинской ССР в 1953–1965 гг.**

В статье рассмотрены основные практические меры местных органов власти по охране культурного наследия в восточных областях Украины.

Ключевые слова: исполнительный аппарат, паспортизация памятников истории и культуры, Министерство культуры УССР, областное управление культуры, музей, Сталинская и Ворошиловградская области.

***Prun A.V.* Cultural heritage sights' protection in the east regions of Ukrainian SSR in 1953–1965**

In the article basic monument protection measures of local authorities on the cultural heritage protection in the east regions of Ukraine are considered.

Key words: executive authority, passport activity of history and culture sights, Ministry of culture of USSR, regional department of culture, museum, Stalinska and Voroshylovgradska Regions.

Подано до друку: 06.02.2012 р.

УДК 811.161.2'373.21

В.О. ЯЦІЙ

Про походження ойконіма *Белз*

У статті здійснено історико-етимологічний аналіз ойконіма *Белз* – одного з найдавніших поселень північної Львівщини¹. На матеріалі документально засвідчених історичних фіксацій назви міста простежено фонетичні модифікації досліджуваного оніма в хронології.

Ключові слова: антропонім, особова назва, апелятив, дериват, топонім, ойконім, історично-топонімія, географічний термін.

Про те, що територія, на якій нині розташоване місто *Белз* (нагадаємо, що воно знаходиться на р. Солокія (бас. р. Вісла) у Сокальському районі Львівської обл.), була заселена давнину, вказує хоча б той факт, що на його околицях археологами розкопано первісні житла, знайдено уламки глиняного посуду й крем'яні знаряддя праці доби енеоліту (III тисячоліття до н.е.) [1]. Наведений ойконім (найменування поселення) цікавий, насамперед, з двох причин: по-перше, це назва історичного міста у Західній Україні; по-друге, завдяки своєму давньому виникненню та функціонуванню онім *Белз* досі не має єдиного та – найважливіше – переконливого пояснення своєї етимології. Ці причини й спонукали здійснити пропоновану розвідку.

На сторінках історичних пам'яток одна з перших фіксацій назви населеного пункту *Белз* документально засвідчена 1030 роком – «Ярослав взя *Белзь*» [2]; «Ярославъ *Белъ*зы взалъ», 1030 та 1377 р. [3]; «оу *Белза*», 1150 р., 1425 р. [4]; Всеволод *Белзький*, 1180 р. [5]; «во *Белзь*», 1188 р. [6]; «въ *Бѣлзь*», 1188 р. [7]; «Володымеръ согласис со Всеволодомъ Мстиславичомъ *Бѣлзскимъ*», 1188 р. [8]; «живаше въ *Бѣлзѣ* <...> и да Василкови», 1204 р. [9]; Александръ Всеволодичъ *Бѣлзскій*, 1206 р. [10]; «во *Белзѣ*», 1208 р. [11]; «и приа *Белзь*», 1210 р. [12]; «зъ *Бѣлза*», 1211 р. [13]; *Белжанѣ*, 1221 р. [14]; «около *Бѣлза*», 1225 р. [15]; «радомъ же дасть *Белъзь*», 1231 р. [16]; «около *Бозкоу (белза) вою*», 1231 р. [17]; «видити по поле *Белъзскимъ*», 1259 р. [18]; «Левъ посла со своєю ратью. Тюйма. и Василка *Белжанина (бельжанина)*», 1282 р. [19]; «городы. что ми былъ даль. *Белзь*. и Червень. и Холмъ», 1288 р. [20]; *Белз*, 1347 р. [21]. Він же згодом: «коро(7)леви держати лвовьскую землю исполна, а намъ держати володимѣрьскую, луцкую, в(8)лзьскую», 1352 р. [22]; «а на то послуси князь юрьин глѣбовичъ велзьскии», 1368 р. [23]; «при в(о)лоубезномъ калисти кп(□)пи холмьскомъ и велзьскомъ», 1376 р. [24]; «волости <...> *Белзские*», 1392 р. [25]. У «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» зафіксовано

* Див. ще статтю, присвячену цій же проблематиці: Яцій В.О. Про назву поселення Прикарпаття Галич // Праці Центру пам'яткознавства: Збірник наукових праць / [ред. колегія: О.М. Титова (гол. ред.), В.І. Акуленко, Л.О. Гріффен, Т.В. Кара-Васильєва, Б.В. Колосок та ін.]. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2011. – Вип. 19. – С. 195–199.

такий історичний матеріал, як-от: «пана *Белзкого*», 1468 р. та «пана *Белского*», 1479 р. [26]. Пізніші згадки досліджуваного прикарпатського оніма мають дещо інші фонетичні форми. Наприклад: «около *Бѣлза*», 1499 р. [27]; *Белзь*, 1502 р. [28]; «Великий князь Ярослав *Бѣлзы* взялъ», кінець XVI ст. [29]; *Белзь* (без дати) [30]. Важливе історичне писемне джерело «Архив Юго-Западной России» також містить зафіксовану необхідну інформацію про аналізований ойконім – зокрема пор.: «пань Прокопъ *Бѣлдага* зъ *Белза*», 1599–1650 роки [31]; «Jego mości panu Kocowi, sędzie *Belzkiemu*», 1612–1695 роки [32], «miasta y miasteczka <...> *Belz*», 1632 р. [33], «w *Belzie*», «w ziemie *Belskiej*», 1669 р. [34]; «iego mości pana wojewody *Belskiego*», «wielmożnego pana wojewody *Belskiego*», «imci pana wojewody *Belskiego*», 1686–1725 роки [35], «письмо къ старостѣ и воеводѣ *Белзскому*», «illustriamo palatino *Belzensi* supremo», 1708 р. [36]. На сторінках «Йосифінської метрики» (1785–1788) найменування львівського поселення фігурує як *Белз* (*Belz*) у 1785–1788 роках [37]. Одночасно, в «Słowniku geograficznemu Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» чітко сказано, що «*Belz*, miasto królewskie», «sławna też jest ziemia *belzka*», «z *Belza*», «w *Belzie*», «Biskupstwo *Chelma* i *Belza* obejmuje ziemię *belzką*», «księztwa *belzkiego*», «na województwo *belzkie*», «i *Belza*», «*Belzki* powiat» 1880 р. тощо [38]; згодом досліджувана назва поселення зафіксована як *Белз*, 1987 р. [39]. Список можна розширити за рахунок споріднених топонімів, які утворюють щільний ареал на порубіжних українських теренах. Наприклад, *Бевз* – поселення в колишній Подільській губернії [40], *Бевзівська*, *Бѣззова* – мікрогідроніми (криниці) у с. Вільхівчик Корсунь-Шевченківського району та в с. Васильків Шполянського району Черкаської обл. [41], *Бевз* – призаводгосп у Дунаєвецькому районі Хмельницької обл. (історично – фільварок, відомий з кінця XIX – початку XX ст.) [42], гідронім *Бевзівська* (інше найменування – *Бивзівська*) – с. Вільхівчик Корсунь-Шевченківського району Черкаської обл. [43]; (похідні) *Belzec* (2), *Belzki Sielec* – колишні поселення в Галичині [44], с. *Belzec* і місцевість *Belżyce* в колишній Люблінській губернії [45], р. *Белзѣць* (*Бѣльзець*) – у басейні Західного Бугу Львівської обл. [46] тощо.

Стосовно походження назви міста *Белз* у дослідників немає, на жаль, однозначності думок. Так, досі відомі такі версії:

1) колектив укладачів базового довідкового історичного джерела «Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область» схильний уважати, що аналізований онім на Львівщині дериваційно пов'язаний із давнім апелятивом, наприклад, давньоруське *бѣлизь* «біле місце», «галявина серед темних лісів» [47]. Однак, у цьому поясненні виникають питання стосовно того, яким чином назви *Белз/белз* утворилися з *бѣлизь*? Водночас, ці ж дослідники підтримують версію про те, що для аналізованої назви вірогідна також і мотивація іншим словом – *бевз* «непрístupне болотне місце» [48];

2) найменування населеного пункту *Белз* – полонізований батлізм (із ятвязького *bilsas* «білий») [49];

3) досліджувана назва поселення постала від ілліризму (з **bulz-* / **buls-* «брус», «балка») [50];

4) ойконім похідний від польського діалектного *belzy (betzy) się* «білिति-ся» [51];

5) онімний дериват від балтійських географічних назв у гнізді **bauz-* [52];

6) С. Роспонд, покликаючись на Я. Рудницького, розглядає найменування досліджуваного населеного пункту *Белз* як похідне від бойківськ. *beŷca* «глибока пропасть», «глибока вода», *beŷz* «глибоке, заросле травою русло потоку». [див.: 53].

Урахування цих й інших особливостей пояснення етимології ойконіма *Белз* дозволяє безспідставно говорити про неоднозначність генези цього слова, про що, власне, свідчить апелювативний слов'янський матеріал.

Навний у нашому розпорядженні лексичний фактаж схиляє до думки про розгляд досліджуваного оніма *Белз* як лексико-семантичного утворення з переходом плавного звука *-л-* у *-в-* від відповідного поширеного географічного терміна. На потенційність наведеного чітко вказують такі апелютиви, як-от: українське *бевз* «глибока поточина, позаростана, темна, зі стрімкими берегами», *бѣвза* «провалля», «прямовисний схил гори», «глибока вода» [54], діалектне (гуцульське) *бевз* «темна пропасть» [55], *бевз* «глибоке темне провалля», *бѣвза* «безодня, провалля» [56], бойківське *бѣвза (бевз, бѣўза, бевс,* (також варіант суміжної метатези) *бевза*) «провалля», «прірва», «глибинь», «стрімкий бік гори», «непрохідні місця», «безодня», сюди ж і *бевзина* «провалля», «прірва», «глибинь» [57], *беўз* «глибока, заросла долина потоку», «глибока прірва», «глибоке провалля», «глибоке урвище», «крутий схил гори», *бѣўза* «глибоке провалля», «глибока вода», *бѣвз(а)* «болотяна місцевість», «болотяне місце в річковій долині» [58], *бѣвзина* «провалина», «прямовисний схил гори» [59], *бевзіха* «тоня на березі плавні на західному боці лиману» [60], російське діал. *белзовец* (назва рослини) [61] тощо.

Варто, на нашу думку, наголосити на тому, що номен *бел(в)з* широко представлений не тільки в слов'янських топонімах. Цей апелютив продуктивно відобразився також у власних особових найменуваннях. На користь цього твердження доцільно, вочевидь, додати поширене сучасне українське прізвисько *Бевз** [62]; *Бевз* – прізвисько жителя с. Човниця Ківерцівського району Волинської обл. («від прізвиська *Бистранський*»); *Бевза* (прізвисько жительки с. Четвертня

* Зауважимо, що у цьому випадку (маємо на увазі пояснення етимології антропоніма *Бевз* та похідних від нього пропріальних дериватів) особову назву дослідники-антропонімісти цілком переконливо зводять до іншого апелютива – *бевз* зі значенням «дурень», «йолоп», «роззява» [68; 69].

Маневицького району Волинської обл.) [63]; (парадигматичні) *Бѣвза*, *Бѣлза*, (похідне на *-енк-о*) *Бѣвзѣнко*, (вторинне на *-ик*) *Бѣвзик*, (дериват на *-ук* /*-'ук*) *Бевзюк*, (відтопонімне утворення на *-ськ-ий*) *Бѣвський* [64]; (відтопонімі похідні на *-цьк-ий*) *Белзицький* [65], *Белзѣцький* (на нашу думку, тут від ойконіма *Белзѣць*) [66]; старопольські *Belz*, 1264 р., *Belza*, 1385 р. [67]; *Belz* (: *Martinum Belz*, 1462 р.; *Nicolaus Belz*, 1490 р.; «Present(e) domin(o) Ioanne Bels, altaria», 1494 р.) [68]; *Belzo*, *Belziuk* [69]*; польські *Belz*, (парадигматичне) *Belza*, (похідні) *Belzak*, *Belzecki*, *Belzek*, *Belziak*, *Belzowski* [70] і подібні прізвища.

Отже, дослідження назви населеного пункту *Белз* як одного з найдавніших поселень, що нині знаходиться на Сокальщині – важливий матеріал для зведеного загального історико-етимологічного словника ойконімів України.

Джерела та література

1. Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область / ред. кол.: В.Ю. Маланчук (голова редкол.), М.Я. Гнидюк, Б.К. Дудикевич [та ін.]. – К.: Гол. ред. Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1968. – С. 738.
2. Полное собрание русских летописей, издаваемое Государственной Археологической комиссией Российской Академии Наук: Ипатьевская летопись. – Петроград, 1923. – Т. II. – С. 130, 136; *Шульгач В.П.* До старожитньої гідронімії України: *Белзѣць*, *Пересута*, *Убідь* (етимологічний коментар) / В.П. Шульгач // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 55.
3. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / відп. ред. О.С.Стрижак. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 26–27; Полное собрание русских летописей: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. Фототипическое воспроизведение 2-го изд. 1926–1928. – 540 стб. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – Т. I. – С. 149.
4. Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись. Фототипическое воспроизведение издания 1908 г. XVI с., 938 стб., 87, IV с. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – Т. II. – С. 406.
5. Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область... – С. 133.
6. Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись... – С. 662.
7. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археологической комиссии: Ипатьевская летопись. – СПб., 1843. – Т. II. – С. 321.
8. Там само. – С. 321.
9. Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись... – С. 721.
10. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археологической комиссии: Ипатьевская летопись. – СПб., 1843. – Т. II. – С. 330.
11. Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись. Фототипическое воспроизведение издания 1908 г. XVI с., 938 стб., 87, IV с. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – Т. II. – С. 725.
12. Там само. – С. 728.
13. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению... – С. 331.
14. Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись... – С. 739.
15. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению... – С. 336.
16. Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись... – С. 765–766.
17. Там само. – С. 766.
18. Там само. – С. 841.

* К. Римут схильний убачати в антропонімі *Belz* безпосередній зв'язок із первісним *bl'zъ, що означає «щось біле, блискуче». [див.: 79].

19. Там само. – С. 889.
20. Там само. – С. 911.
21. Полное собрание русских летописей. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Пандырного. – М.: Наука, 1975. – Т. XXXII. – С. 212.
22. *Розов В.* Українські грамоти XIV – першої половини XV в. / Володимир Розов. – К.: Українська Академія Наук, 1928. – Т. I. – С. 6.
23. Там само. – С. 16.
24. Там само. – С. 22.
25. Полное собрание русских летописей. Хроники... – С. 64.
26. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. I. – С. 91.
27. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографического комиссией: Ипатьевская летопись... – С. 362.
28. Там само. – С. 363.
29. Полное собрание русских летописей, издаваемое по высочайшему повелению Археографического комиссией: Летопись по Воскресенскому списку. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1856. – Т. VII. – С. 330.
30. Там само. – С. 240.
31. Архив Юго-Западной России. – К., 1904. – Ч. I. – Т. 11. – С. 72.
32. Там само. – С. 532
33. Архив Юго-Западной России. – К., 1883. – Ч. I. – Т. 6. – С. 657.
34. Архив Юго-Западной России. – К., 1888. – Ч. II. – Т. 2. – С. 274, 280.
35. Архив Юго-Западной России. – К., 1904. – Ч. I. – Т. 12. – С. 264, 297, 309.
36. Там само. – С. 619, 620.
37. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / відп. ред. П. Захарчшина; уклад.: П. Пироженко, В. Сіверська. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 23.
38. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / pod. red. F. Sulimierskiego. – Warszawa: Nowy Świat, 1880. – Т. I. – S. 129–130.
39. Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 р. / відп. ред. В.І. Кирненко, В.І. Стадник. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1987. – С. 186.
40. Russisches geographisches Namenbuch / begr. von M. Vasmer. – Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1963. – Bd I – S. 301.
41. Словник мікрогідронімів України. Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина / за ред. О.П. Карпенко. – К.: Обереги, 2004. – С. 403.
42. *Торчинська Н.М.* Словник власних географічних назв Хмельницької області / Н.М. Торчинська, М.М. Торчинський. – Хмельницький: Авіст, 2008. – С. 58.
43. Словник гідронімів України / ред. колегія: А.П. Непокупний, О.С. Стрижак, К.К. Цілуйко. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 36.
44. Russisches geographisches Namenbuch... – S. 321.
45. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі... – С. 27; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego... – S. 131.
46. Словник гідронімів України ... – С. 38; *Янко М.Т.* Топонімічний словник України: словник-довідник / М.Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – С. 37.
47. Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область... – С. 738.
48. Там само. – С. 738.
49. *Шульгач В.Л.* Вказана праця. – С. 55–56; *Янко М.Т.* Вказана праця. – С. 37.
50. *Шульгач В.Л.* Вказана праця. – С. 55–56.
51. Там само. – С. 55–56; *Янко М.Т.* Вказана праця. – С. 37.
52. Там само. – С. 37.

53. *Котович В.В.* Походження назв населених пунктів Опілля : Монографія / В.В. Котович. – Дрогобич : Відродження, 2000. – С. 51.
54. *Марусенко Т.А.* Матеріали к словарию украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика) / отв. ред.: В.В. Мартынов, Н.И. Толстой. – М. : Наука, 1968. – С. 215.
55. *Жегуц І.* Словник гуцульського говору в Закарпатті / І. Жегуц, Ю. Піпаш. – Мюнхен : Quickdruck, 2001. – С. 18.
56. *Піпаш Ю.О.* Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю.О. Піпаш, Б.К. Галас. – Ужгород : Ужгород. Нац. ун-т, 2005. – С. 11.
57. *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок : У 2-х ч. / М.Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1. – С. 47.
58. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі... – С. 27.
59. *Марусенко Т.А.* Вказана праця. – С. 215.
60. *Шульгач В.П.* Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції) / В.П. Шульгач. – К. : Інститут української мови НАН України, 1998. – С. 53.
61. Словарь русских народных говоров / под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. – М. ; Л. : Наука, 1966. – Вып. 2. – С. 212.
62. *Андрущенко В.* Наш університет / Віктор Андрущенко. – К. : Київ. книжк.-журн. фабр., 2010. – С. 70; *Редько Ю.* Словник сучасних українських прізвищ / Юліян Редько. – Львів : ТОВ «Простір-М», 2007. – Т. 1. – С. 42.
63. Словник прізвищ північно-західної України : У 3-х т. / упоряд. Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки, 2009. – Т. 1. – С. 88.
64. *Редько Ю.* Вказана праця. – С. 42–43, 50.
65. Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область / ред. кол.: О.О. Чернов (голова), Т.В. Бернацек, І.К. Васюта [та ін.]. – К.: Гол. ред. Української радянської енциклопедії, 1971. – С. 417.
66. *Редько Ю.* Вказана праця. – С. 50.
67. *Rymut K.* Nazwiska polaków: Słownik historyczno-etymologiczny / Kazimierz Rymut. – Kraków : Wyd-wo Instytutu Języka Polskiego PAN, 1999. – Т. I. – S. 28.
68. Słownik staropolskich nazw osobowych / pod red. W. Taszyckiego. – Wrocław : Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1965. – Т. I. – S. 120.
69. *Rymut K.* Вказана праця. – S. 28.
70. Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych / wyd. K. Rymut. – Kraków : PAN, 1992. – Т. I. – S. 239–240.

Яцйй В.А. О происхождении ойконима *Белз*

В статье проведено историко-этимологический анализ ойконима *Белз* – одного из древнейших поселений Львовщины. На материале документально засвидетельствованных исторических фиксации названия города прослежено фонетические модификации исследуемого онома в хронологии.

Ключевые слова: антропоним, личное имя, апеллятив, дериват, топоним, ойконом, историческая топонимия, географический термин.

Yatsiy V.A. On the origin of the *Belz* oikonym

In the article the historical-etymological analysis of oikonym *Belz* – as the one of the most ancient settlements of Lviv region is done. On the material of documentally authenticated historical fixations of the settlement name there phonetic modifications of mentioned oikonym are traced.

Key words: anthroponym, personal name, appellative, derivate, toponym, oikonym, historic toponymy, geographic term.

Подано до друку: 16.05.2012 р.

Розділ VIII

ДУХОВНІСТЬ НАШОГО ОБРЯДУ

УДК 903.23(477)«19»

Н.С. ЗЯБЛЮК

Чумацьке вбрання ХІХ століття

У дослідженні розглядається типологія вбрання українських чумаків ХІХ ст., визначено його функціональне призначення та ареал побутування.

Ключові слова: чумаки, вбрання, повсякденний одяг, святковий одяг, етнологія.

Метою цієї розвідки є якомога достовірне та повне відтворення побутової культури чумаків під час формування експозиції чумацької садиби в Національному музеї народної архітектури та побуту України.

У музейній садибі чумака потрібно буде представити як одяг чумака, так і вбрання дружини, дітей, інших членів родини господаря.

Одяг чумаків (натільний, поясний, верхній тощо), взуття в ХІХ ст. суттєво не відрізнялися від одягу й взуття козаків і селян, що жили в селах, містечках і хуторах, адже чумацьким промислом займалися передусім козаки й селяни. Але чумакування, як одне з найдавніших занять, своєю специфікою впливало на культуру відбору та спосіб носіння традиційного народного одягу. Чумаки частіше, ніж представники інших професій під час ведення промислу піддавалися впливам зовнішнього середовища: холоду, дощу, спеки, укусів комах і плазунів, епідемії тощо. Тому основним призначенням одягу чумака в дорозі був захист від природних стихій і негараздів мандрівного буття.

Головні елементи чумацького одягу були однаковими на всіх теренах України. Проте, існували певні регіональні особливості крою, характеру орнаментування вбрання чумаків-наддніпрянців, чумаків-галичан, чумаків-поліщуків тощо. В даному дослідженні мову під переважно про одяг чумаків Київщини, Полтавщини, Слобожанщини та Поділля.

Чумаки вирізнялися високим зростом, фізичною силою, мужніми рисами обличчя, стрункою поставою, а ще толерантністю, почуттям гідності, поважно-достойною поведінкою. Волелюбна, незалежна, гордовита, весела натура чумака та його могутня статура вимагали одягу відповідного крою. Найперше – це широкі штани-шаровари та простора сорочка, пошиті з білого домотканого полотна.

Мандрівне життя чумака було складним, небезпечним, однак вільним і романтичним. Розмах, воля, демократизм буття позначилися й на манері носити свій одяг. Чумаків легко було помітити серед багатолюддя: «у високій хутрянній шапці; з довгим «оселедцем»; з головою, піднятою вгору; у світі, ледь накинутій на плечі, ходить він (по ярмарку) серед волів. Питає про ціну, торгується і, схопивши тварину за роги, сильною рукою валить її на коліна» [1].

Відомості науково-літературних, архівних і польових джерел про чумацький одяг, зібрані нами, можна згрупувати, для зручності, в такий спосіб:

- повсякденний одяг чумаків у дорозі;
- повсякденний одяг чумаків удома;
- святкове чумацьке вбрання;
- одяг родини чумака.

Повсякденний одяг чумаків у дорозі.

Одяг чумака під час ведення ним промислу складався із сорочки, штанів, свити, козуха, кобеняка, чобіт, шапки, пояса тощо. Такий одяг побутовував в Україні з княжих часів й упродовж століть не зазнавав істотних змін. Матеріалом для повсякденного одягу чумаків та його родини були конопляне або лляне доморобне полотно, овеча вовна та хутро; шкіра домашніх тварин тощо. Святкова одежа шилася як із тканини домашнього виробу, так і з купованої, привозної.

К. Трутовський. Чумак. Олія, 1985 р.

Позаяк чумаки перебували на промислі здебільшого теплої пори року (весна, літо, рання осінь), зазвичай носили вони в дорозі полотняні штани-шаровари та сорочку. На голову вдягали хутрянну шапку або повстяний поярковий (з шерсті молодих ягнят) капелюх, на ноги взували шкіряні чоботи.

Доповнювали цей набір одягу широкий шкіряний пояс, нагрудний хрестик, люлька, сопілка, молитва від пропасниці (писана на папері), ніж-циганчук на реміннім припоні тощо [2]. А ще була в чумака повна калитка грошей для торгів за халявою [3]. Брав чумак у дорогу й свиту, кирею (кобеняк), кожух.

Розглянемо докладніше кожний елемент дорожнього вбрання чумака.

Сорочка. Основна складова буденного одягу чумака, шилася з домотканого плоскінного чи лляного білого полотна. Побутували два типи сорочок – тунікоподібна та з «установкою». Тунікоподібна сорочка шилася з суцільного полотна, складеного вдвоє. На перегині (заломі) робили напівкруглий виріз для шиї. Така сорочка мала «пазуху» (розріз посередині грудей); «бочки» (половинки пілок полотна, пришиті з двох боків сорочки); стоячий вузький комір; «клинці» (трикутнички полотна між боками та рукавами), а також прямі рукави.

Сорочка «з установкою» мала теж прямий розріз пазухи, а ще рясні збори біля стоячого або виложеного коміра та на рукавах. «У давніх чумаків сорочка біла, полотняна, на чохлаках, з невисоким коміром. Пазуха шнурочком зав'язувалася» [4]. Щоб сорочка не так швидко протиралася, до її верхньої частини пришивали полотняну підкладку – «підоплічку».

Повсякденна чумацька сорочка скромно вишивалася «біллю» – лляними вибіленими нитками домашнього прядіння. Очевидно, що візерунки вишивки мали оберігати чумака в дорозі від усіх бід.

У подорож чумаки брали 2 сорочки. Одну на щодень, а одну на випадок наглої смерті. Ця сорочка (до Бога) була білосніжною, з тонкого домашнього полотна, пишно оздоблена вишивкою. В неї вбирали чумака побратими, коли той помирав у дорозі. Тож, чумак у дорозі не змінював сорочки. В тій сорочці, що вирушав у дорогу, в тій і повертався додому [5].

Зазначимо, що чумаки тільки в дорозі порушували українську народну традицію охайності: регулярно змінювати білизну [6]. До заселення Півдня як тільки чумак перебирався за Дніпро, біля Микитиноного Перевозу, одразу ж змашував свою буденну сорочку і шаро-

К. Трутовський. Чумак. Олівець, 1889 р.

вари дьогтем (від чуми та гадюки); заряджав рушницю, витягував з воза піку, на груди, на ремінці вішав гаман (ладунку)... В ногайському степу вже не було ні сіл, ні зимівників [7].

Цікаво, що в одних джерелах ідеться про те, що дьогтем змащували чумаки одяг за Дніпром, в інших – перед від'їздом із дому. Очевидно, в кожній місцевості існувала своя традиція. «Увесь свій одяг чумаки перед від'їздом зазвичай змочували дьогтем, щоби в ньому не заводились комахи» [8]. В одязі, вимашеному дьогтем, від пилу, комах, плазунів, дощу чумак «нагадував здаля стародавнього лицаря, закутаного в панцир і лати» [9].

Загалом, змащування одягу для захисту тіла – давня традиція українців. Так, козаки-запорозжці, щоб уберегтися від пошестей і паразитів під час походів варили жирну рибу (осетрину), і як тільки жир починав спливати, намочували в ньому нову сорочку. Коли сорочка набиралася жиру, її одягали і не скидали аж поки не зноситься [10].

Чумаки, ті що ходять по рибу на Дон і в Крим по сіль, не маючи змоги брати багато білизни, змушені були себе захищати як від хвороб, так і від неохайності. А тому, одні мочали білизну в риб'ячий жир, інші в воду, що залишалася після варіння дьогтю. А є такі, що не маючи ні того, ні того, намочують у чистий дьоготь і вже тоді ідуть у цю тривалу дорогу» [11].

Одяг чумака (сорочка, шаровари), вимашений дьогтем, як писав український письменник і етнограф О. Афанасьєв-Чужбинський – не ознака неохайності. Чумаки це роблять навмисно, щоб не набратися чуми в краю, куди їдуть, а ще аби у дорозі не завелася нужда [12]. До речі, пастухи-гуцули на полонинах також носили сорочки, просочені жиром, захищаючись від комах [13]. Під час вигону стад на полонину, попереду йшов пастух у чорній сорочці (мазанці), вивареній в маслі та в сажі [14].

У другій половині XIX ст. у зв'язку із заселенням Півдня України звичай змащування одягу зник.

Щодо дьогтю, то одягу своєї вони (чумаки) не мастили, бо це було ще тоді у звичаї, коли чумакував прадід Мосій [15].

Дьогтем продовжували чумаки змащувати мажі та чоботи. А сумішню дьогтю з риб'ячим жиром – шкіри, якими вкривали мажі, а також ремінні налігачі на воли [16].

Але й у XIX ст. чумаки в дорогу брали небагато одягу: «Дві сорочки про запас, двоє штанів, кожух, кирею, кучму, свитку і чемерку» [17]. Бувало, що чумаки прали свої сорочки в річці, а тоді «застромить пужално у віз; на пужално повісить сорочку й по дорозі вона сохне» [18].

Не дивина, що чумаки, виходячи в дорогу в білому, поверталися в чорному: «було як приходять, то такі в смолі, що й сказати не можна <...> Як кинеш у воду, то вода його не бере, наче шкура. Поки його доперешся, а треба, щоб було біле. Й нічим не можна було його одіпрать, як коров'ячим маслом, а потім лугом і відзолимо, та й біле» [19].

Поясний одяг чумаків – штани (шаровари) шили «до очкура» (верхній край штанив закладається в широкий рубець, у який протягують шнурок або ремінь). У сукняних штанах шкіряний ремінь протягували через петлі. Отож очкуром стягували штани, шаровари.

А вже чумак дочумакувався,
Штани згубив, очкур увірвався [20].

Штани до пояса («до паска») з'явилися пізніше [21]. «У давніх чумаків штани із свого прядива, десятичани, на очкурні, широченні, заправлені у чоботи» [22].

Чумаки Київщини, Полтавщини, Поділля, Півдня України, Слобожанщини зазвичай носили шаровари. Їх шили з білого, або «вибійчаного» грубого домотканого полотна («дев'ятки», «десятки»).

«Вибійка» – полотно, на якому пресуванням зі допомогою різьбленої дошки наносився візерунок олійною фарбою переважно синьою чи чорної барви.

Шаровари були зручні, широкі («не менше як з восьми аршин полотна»), з кишенями та довгою, мало не до землі, матнею (середня частина шаровар – зі вставками-клинами). Як у поемі «Чернець» Тараса Шевченка:

В червоних штанах оксамитних
Матнею улицю мете,
Іде козак... [23]

Заможні чумаки шили шаровари також із фабричної тканини – пестрядини, казину, китайки, сірого черкасіну тощо [24]. Штани за козацької доби шили також із тонкого сукна (в т.ч. з кармазіну – червоного сукна) і шовкових тканин [25].

П. Мартинович. Чумак. Олівець, 70-ті рр. XIX ст.

Загалом, широкі штани – давня традиція в Україні. Їх носили ще наші далекі предки – скіфи [26].

У мого дідуся-чумака сорочка була полотняна вишита і штани полотняні. Начухрають з вільхи кори, у котлі заварять пучків чотири–п'ять. Як закипіло, кидали туди білі штани, або сіруваті, невибілені. Виймали, і вони такі наче червонуваті. А для того, аби не були такі червонуваті, то підуть начухрають кори дубової і вкинуть ще кори дубової. Та тоді чорне получається. А зимою, як холодно, носили штани із домашнього сукна. У нас вівці були. Мати було спряде вовну, натче сукна [27].

Верхній одяг. У давніх піснях містяться відомості про верхній одяг – свиту, жупан, кожух, каптан, що його носили чумаки як під час своїх далеких мандрів, так і вдома.

Молодий чумак, помираючи далеко від дому, просить отамана:

Отамане мій, жалуєш мене,
скидай жупан з мене да укрій мене.
Бери мої воли, вози – поховай мене.
Скинув чумак свиту і кожух,
припадає к сирій землі тільки зводить дух.
І скинув чумак із себе каптан:
«воли мої половії, хто ж вам буде пан?» [28].

Трохи докладніше розглянемо кожну зі складових дорожнього верхнього одягу чумаків:

Свита, свитка (зменшувальне від свити) – універсальний чоловічий і жіночий одяг, що його носили як за теплої, так і холодної (під кожух) пори року.

Свитка відрізнялася хіба тим, що (як і «куцина» та «юпка») коротша за свиту. Шилася з домашнього овечого сукна – сірого, чорного або білого кольорів залежно від того, якої масті водилися вівці у тій чи тій місцевості.

За кроєм свита була прямоспинна з «вусами» (клинами по боках), з «рясами» (складками) та «зборами» (морщена). Мала приталений силует; цільну або відрізну спинку; стоячий чи вилоžený комір. Довжиною свита сягала колін або майже землі. До речі, про довгі свити є відомості як із IX ст. [29], так і з XIX ст. [30]. Крій чоловічої й жіночої свити був майже однако-

П. Мартинович. Павло Тарасенко з с. Кирилівки. Олівець, 1875 р.

вим [31]. Прикрашали свити нашивками з вовняних ниток, кольорового сукна, шкіри, шнурків тощо. На великих ярмарках, куди з'їжджалися звідусіль чумаки, за кольором і кроєм свити можна було пізнати звідки вони приїхали. Зокрема на Київщині (на Зароссі) селяни в будень носили чорні свити, в неділю і свята – білі. А за річкою (на Передроссі) – навпаки [32].

Чумарка. Різновидом свити була чумарка (чинарка, чемерка), яку шили з тонкого, легкого крапного сукна. Шили однобортною, до стану (талії), з дрібними зборками і стоячим коміром. Чумарка була довжиною нижче колін і застібалася на гапlickи (посеред грудей). Своєю назвою вона завдячує чумакам [33].

Кобеняк. У негоду (на випадок дощу, снігу, морозу) чумаки одягали поверх свити ще одну об'ємну свиту з капюшоном («відлогою», «кобкою», «каптуром», «богородицею» тощо).

Таку свиту ще називали в різних місцевостях України – «сіряк з кобкою», «кобеняк» [34], «свита з відлогою», «кирея» [35] тощо. Шили кобеняк із товстого, густо витканого домашнього овечого сукна сірого, чорного, бурого кольорів (кольори нефарбованої вовни). Він бути довгим і широким, аби легко було одягати на свитку або кожух у негоду. Для цього на боках вставляли великі клини, а до стоячого коміра пришивали відлогу (кобку).

Шилася відлога з вирізами для очей і просторою, позаяк її одягали на високу хутряню шапку. Капюшон для краси обшивали тонким сукном або шкірою.

Такий кобеняк обгортав поставу з голови до п'ят і захищав чумака в дорозі від дощу, буревію, пилюки тощо. До того ж під кобеняком не так зношувався й витирався спідній одяг.

Т. Шевченко. Се мій батько. Олівець, туш, кін. 1830-х рр.

Діди були чумаки. Їздили у Крим по сіль. Брали з собою кирею і кожух. Кирея суконна, із простого сукна, що робили колись. На голові шапка, а тоді кирея з каптуром. Вовки перестрівали чумаків. Дід надівав на руку рукава киреї і подавав вовкові в зуби. Дід кирею шарпає до себе, а вовк до себе. А тоді дід покинув кирею і поїхав [36].

Жупан. Жупан – типовий козацький, чумацький, шляхтянський верхній одяг, відомий уже в XVII ст. Про це свідчать портрети української козацької старшини, малюнки О. Рігельмана [37], народні пісні, приказки тощо. Жупан був ознакою добробуту: «Знайте нас, що ми голі та в жупані ходимо», «Ой дивуйтеся, вороги, що в сироти жупан дорогий» [38]; «Ей та скинув іще з себе дорогий жупан» [39]. Шився з дорогої тканини – китайки, бебереку, камки, тонкого фабричного сукна тощо.

П Мартинович. Чоловік із багатом із містечка Вереміївки. Олівець, 70-ті рр. XIX ст.

У чумацьких піснях жупан найчастіше згадується синього, червоного (кармазин), сивого, голубого, зеленого кольорів: «А я чумац невстидливий, скинув з себе жупан сивий» [40], «Приходить їх отаман, скинув з себе синій жупан» [41], «А й у мене вам добре служити, голубі жупани носити» [42].

Крій чоловічого жупана був двох видів: без коміра та зі стоячим або виложистим коміром. Жупан був довгий (нижче колін, іноді до кісточок), з призьбраною спинкою, з манжетами та кишенями. Поли, манжети, кишені жупана прикрашалися вишивкою, шнурками тощо.

У селянському побуті жупан не набув значного поширення. Ще в першій половині XIX ст. жупан залишався одягом заможної верстви населення. Так, син слобідського чумака, діставши після смерті батька чималий спадок, забажав підвищитися над «мужиками». І найперше, що він зробив – перерядився зі свити «сірого уразівського сукна в синій жупан». На будень справив один жупан, а для свят – другий, кращого сукна [43].

На загал, наша людність, у т.ч. чумаки, надавали перевагу практичній, зручній і міцній свиті, пошитій із сукна домашнього виробу: «Не з добра пан надів жупан – бо в нього свити кат має» [44]. До речі, жупан ще у XVIII ст. був обов'язковою складовою козацького одягу – похідного, парадного та повсякденного [45].

Наприкінці XIX ст. художник і етнограф Порфирій Мартинович записав переказ про жупан:

Старинна одежа, на три вуса шилась: один посередині і по боках по одному. А рукава широкі були <...> Жупан довгий так як сірячок <...> коліна прикриває. Жупани були і сині, і чорні, і сірі, яка наборка. Сірі більше були. Носили й чумакки, носили й мужики [46].

У дідуся-чумака Корсуна Артемона Павловича, 1832 року народження, була свита і жупан – такий довгий, що коліна закривав. Жупан з купованої матерії, простенької. А свита з домашнього сукна з такими вусами. Кожух був такий пристаркуватий, шапка ягняча, з маленького ягняти, чорна. Були й сиві шапки без сукна. Ото геть чисто уся з ягняти» [47].

Кожух. «Ей та скинув свиту з себе, скинув і кожух...» [48]. З кожухом чумак у дорозі не розлучався ніколи, дотримуючись народної мудрості: «від Пана Бога до Пана Духа не скидай кожуха; та і по Дусі все в кожусі». Повечерявши, чумаки вкладалися спати біля маж, загортаючися в кожухи [49].

Кожух шився з овечих шкур хутром усередину. Козаки, чумаки, селяни в XVII ст. носили довгі кожухи (від шиї аж до п'ят) без покриття («нагольні»), з коміром із чорного смушку, прикрашені нашивними візерунками із кольорових шкір [50].

Різновидів кожухів за кроєм було чимало: «тулуб'ясті», «прості», «на вусах», «під стан» тощо.

Каптан (кафтан, хахтан). У чумацьких піснях каптан зустрічається як верхній одяг. Відомий із давньоруських часів, каптан шився довгим до п'ят, прямоспинним, із довгими рукавами, з клинами на боках, із гудзиками й петлями для застібання спереду.

Визначний учений і дослідник запорізької старовини Дмитро Яворницький описав каптани, які знайшов у нащадка запорізького козака Мокія Лося. Ці каптани були пошиті з червоного сукна (бурякового кольору), на клітчастій підкладці перського виробу. Були вони широкі в плечах і вузькі в перехватах (талії); застібалися на грудях за допомогою шовкових петель і гудзиків.

В. Штернберг. Чумаки біля корчми. Олія, 1840 р.

П. Мартинович у вереміївському строї та селянин. Фото, 80-ті рр. XIX ст.

Вузькі рукави знизу мали розрізи, обкладені темно-блакитним оксамитом і застігалися (у розрізах) металевими гапличками. Каптан із боків мав кишені. Запорожці носили каптан під черкескою (жупаном) або під кунтушем [51]. Каптани-кармазини називали ще «піджупанниками». Шили каптани також із китайки [52].

Головні убори.

Від холоду, спеки, негоди прикривали голову чумаки шапкою або капелюхом. Матеріалом для їх пошиття були хутро і шерсть. У давнину використовувалося хутро диких тварин, яких удосталь водилося в Україні (лисиць, вовків, росомах, рисей, зайців, куниць, бобрів тощо).

З часом використовувалося хутро домашніх тварин, здебільшого овець. Найбільше цінувалися шапки з молодих або ще ненароджених ягнят («випорків»).

Розмаїтими були хутряні шапки як за висотою (високі, середньої висоти, низькі), так і за кроєм (круглі, стовбуваті, у формі зрізаного конусу або циліндра, розширеного догори тощо). Такі шапки можна бачити на малюнках і акварелях Т. Шевченка, В. Штернберга, К. Трутовського, Р. Радомського й інших художників. Чумаків на них зображено завжди тільки в шапках. Адже чумаки і влітку, і взимку ходили в смушевих шапках.

В Україні побутовали різні назви шапок, зокрема: «йолом» – циліндрична висока шапка з круглим верхом, який вдавлювався всередину; «магерка» – шапка з плоским смушевим верхом, ледь розширена догори. В багатьох регіонах України йолом називався «кучма». Вона мала форму стійка різної висоти і дно із сукна (червоного, зеленого тощо).

Просто «шапкою» називали циліндричну високу шапку з суконним кольоровим верхом [53].

Шапка сива, шапка сива, а околиця біла,

Свита гарна по коліна, пошита до діла [54].

А я соцький вихвалений, шапка чорна, верх зелений» [55].

Щоб легко було відрізнити отамана від інших чумаків, на його шапку нашивали почесну відзнаку – червону квітку або повстяну кульку червоного кольору, величиною у волоський горіх [56].

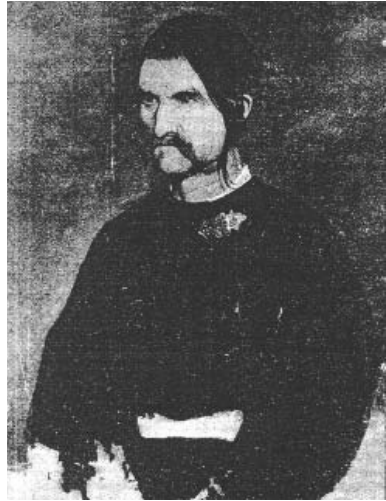
У переліку майна опішнянських чумаків, яких пограбували розбійники в 1725 р., названо кожухи, свити, сорочки, а також шапки та ярмолуки [57]. Ярмо лука (ярмулка) шилася із сірої, коричневої повсті з крисами чи без крисів [58].

З повсті носили в дорозі чумаки і капелюхи (брилі). Вони були з плоским наголовком і крисами різної ширини. Поярковий чумацький капелюх мав високу тулію й помірні криси [59]. В степових селах побутували круглі капелюхи з широкими крисами.

Зазвичай чумаки, як і козаки, повстані брилі носили тільки в будень. У неділю й свята, йдучи до церкви, одягали тільки смушеві шапки [60]. До речі, в солом'яних капелюхах (брилях) чумаки не ходили – вважали це непристойним, навіть соромом: «Це був би великий сором для всього чумацтва, якби хтось із чумаків наклав на голову бриля <...> Чумакові в брилі непристойно. Чумаки не ходили – вважали це непристойним, навіть соромом: «Це був би великий сором для всього чумацтва, якби хтось із чумаків наклав на голову бриля <...> Чумакові в брилі непристойно. Чумаки мусить бути тільки в шапці й тоді його можна вважати за чумака» [61].

Мешканець давнього чумацького села Орли так пояснив причину носіння смушевих шапок: «Чумаки носили смушеві шапки влітку і від сонця, і від дощу. Брилі із соломи чумаки не носили. Бриль на пасіці дає затінок. А їхати в брилі незручно і непрактично. Як вітер – бриль злітає, а ще в лоба колеться. Лягти в брилі не можна, під голову його не підкладеш. А шапку підклав під голову...» [62].

Тепер годиться коротко мовити про те, а яка ж зачіска була в чумака під шапкою чи капелюхом. Як ми вже неодноразово наголошували – чумакували здебільшого українці козацького стану. Тож, потомственні чумаки, як і козаки носили чуб («оселедець») і вуса, а також завжди голили бороду. Ось як згадує про свого прадіда-чумака його нащадок чумаки Іван Коломієць з Київщини: «Прадід Мосій був відомий не тільки як чумака, а й тим, що був у запорожцях, а через те завжди голив голову, мав оселедця і мав такі довгі вуса, що мусів зав'язувати їх на потилиці, а особливо коли йому доводилось їсти мед чи ряжанку, бо деколи люди навмисне так частували прадіда Мусія, щоб подивитися, що він робитиме з вусами» [63]. Член шведського посольства до гетьмана Богдана Хмельницького К. Гільденбрандт писав, що козаки на голові, наголо обстриженій, мають оселедець, носять довгі вуса й виглядають дуже суво-

П. Мартинович. Чумаки Мигаль із Вереміївки. Олія, 80-ті рр. XIX ст.

ро [64]. Оселедець і густі, довгі вуса носив князь Святослав Ігорович як ознаку благородного походження [65].

Запорожці голову і бороду голили на противагу від донців, яких вважали розкольниками. На голові запорожці залишали тільки невеликий пучок волосся – чуб («оселедець»). Іноді «оселедець» був такий великий, що закривав обличчя і тоді його закручували як косу та закидали за вухо. Вуса носили всі, й чим довші вони були – тим більшою красою козака вважалися, бо в них слава та шанобство [66].

Пояс.

Невід’ємний елемент одягу чумака. Носіння пояса було обов’язковим звичаєм, пов’язаним як із давніми віруваннями, так із практичною доцільністю. Пояс був показником відданості традиціям свого народу, рівня заможності й відповідного суспільного статусу. Пояс закріплював поясний і верхній одяг, захищав тіло від надмірного фізичного навантаження. За поясом тримали потрібні повсякчас дрібні речі, зберігали коштовності. Пояс був своєрідним оберегом і водночас прикрасою одягу, а також художнім витвором народного мистецтва. Пояси виготовлялися зі шкіри, вовни, льону, конопель, різноманітної тканини тощо. Вони були домашнього і мануфактурного (місцевого, іноземного) виробництва; ткані, плетені, однотонні й поліхромні, орнаментовані й неорнаментовані. Науково-літературні джерела містять відомості про те, що чумаки в дорозі зазвичай користувалися шкіряними поясами, а вдома у свята – привозними, купленими під час своїх подорожей [67].

Один із різновидів шкіряного пояса – «черес із калитою». Чумаки носили його в дорозі. Черес мав вигляд довгого шкіряного мішка з пряжкою на одному кінці та ремінцем на іншому [68].

Взуття.

Долаючи не одну сотню верст шляху за будь-якої погоди, чумаки дбали про зручне взуття. Носили чумаки переважно шкіряні чоботи – великі, просторі, щоб не муляли ніг. Носки чобіт були заокруглені; халяви довгі й широкі. Їх підкочували зверху вниз, а тоді ще й знизу вверх. Коли чумаки переходили через воду – халяви розкочували до краю. В халяви запускали широкі шаровари. За халяву вкладали сопілку, люльку, молитву від пропасниці (писану на папері), ложку тощо [69].

П. Мартинович. Ф. Мигаль. Олівець, 1880 р.

Багаті чумаки мали чоботи – сап'янці (пошиті з сап'яну – тонкої, м'якої козячої, овечої, телячої шкіри різноманітних кольорів (червоного, жовтого, синього, зеленого тощо)), менш заможні – з волячої чи конячої шкіри. Шили такі чоботи сільські, містечкові шевці. В Ромнах, наприклад, цехові шевці ще в середині XIX ст. шили чоботи з довгими та широкими халявами виключно для селянського збуту [70].

Взувалися інколи чумаки в постоли зі свинячої шкіри, які кожен умів сам для себе виготовити [71]. Цікаво, що постоли за визначенням не шили, а «морщили».

Найміднішою для взуття вважалася шкіра великої рогатої худоби (бика, корови) – «гов'яжа шкура». За кромом поширеним типом були чоботи з пришивною до халяв головною. На такі чоботи добирали шкіру трьох сортів: передки «гов'яжі», юхтові (особливо оброблена «шкура»); підошви – «полувал» (груба шкіра) і халяви з «пахвини» (м'яка, пахова частина). «Добрі» витяжні чоботи шилися суціль із яловичої юхти [72].

У дорозі чумаки мав при собі найнеобхідніше: хрестик на шиї, кремій, губку, кресало, люльку, гаманець (калитку), сопілку, ложку, молитву від пропасниці тощо [73]. Деякі з речей були водночас оздобами: стрічка-застіжка до сорочки (з вовни, льону, коноплі, шовку), ладунка, перстень, пояс, ремінь тощо.

Речі, які завжди мали бути під рукою, чумаки чіпляв до пояса: ніж-циганчук на реміннім припоні; кресало, кремій, губку, порох у порохівниці, гаманець. Сопілку, нерозлучну свою супутницю [74], люльку [75], ложку, ріг із тютюном чумаки ховав за халяву.

Чумаки-парубок з любов'ю беріг у дорозі вишивану хустину, подаровану йому на прощання коханою. Така хустка означала заручини. Парубок привозив з дороги дівчині червоні чоботи. А у випадку наглої смерті подарованою хустиною покривали побратими чумакові лице [76].

Брали у дорогу чумаки також червону китайку. Нею покривали чумака, вбитого в дорозі.

Ой десь того чумака під Кримом убито,
Червоною китайкою головоньку вкрито [77].

П. Мартинович. О. Буштримиха. Олівець 1875 р.

Українська народна картина «Гапка у батька просить». Олія. 1-а чверть XIX ст.

Повсякденний одяг чумака вдома

Холодної пори року, коли чумаки перебували в рідних пенатах, одягалися вони, на загал, як і вся місцева українська людина. Однак, як зазначали тодішні дослідники й очевидці, вдома чумаки особливо дбали про чистоту й ошатність своєї одягу. Можливо й тому, що мандрівне життя позбавляло їх упродовж тривалого часу найнеобхідніших зручностей. Про чумака Якіма Гирла Тарас Шевченко писав: «Сорочка на ньому чиста, біла. Шаровари теж білі. Він не любив різних московських китайок, а носив все біле» [78].

Наведемо ще кілька свідчень дослідників середини й кінця XIX ст. про одяг чумаків вдома.

І живо згадався мені старий Остап, в білий завжди, як сніг, сорочці, з гладенько виголеним підборіддям, з довгими звислими вниз вусами, з цілою копицею сивастого волосся на голові, підголеного на лобі й затилку [79].

Той самий козак, якого в літню пору вам часто доводилось бачити в його чумацькому, неймовірно забрудненому костюмі; узимку він в кожусі, білому за сніг, обшитому дорогими сірими смушками, у чорній смушевій шапці. Дивіться, любуйтеся і очам не вірте. Коли це він так міг причепуритись [80].

Узимку вдома чумаки одягали сорочку, чоботи, шапку – що й влітку, тільки зверху ще й кожуха та кирею. На руках носили довгі, до ліктів, кожушані рукавиці [81].

Удома допомагала чумакові чепуритись дружина. Вона йому готувала білу, тонку сорочку та китайчані штани; повний шаплик зігрітої води для купання, настояної барвінком, васильками, запашним чебрецем... [82].

Святковий чумацький одяг

Красиво й ошатно одягалися чумаки та їхні родини у великі церковно-народні (Різдво, Великдень, Трійцю) та родинні свята. Йдучи до церкви, чумаки одягали жупан із тонкого синього сукна, білу вишиту сорочку, смушеву шапку та червоний пояс [83]. Узимку одягали кожух, обшитий дорогими сірими смушками [84].

Дружина чумака була теж гарно прибранна. Так, на Київщині (на початку XIX ст.) в урочисті дні жінки одягали запаски каламайкові, юпки суконні з відкладним коміром (з шовку чи парчі), очіпки з дорогої матерії, пояси кольо-

рові у смужки – стамбульські, коралові намиста з дукачами, сап'янові чоботи та сірі лляні намітки. Виблена намітка втрачала свою привабливість [85].

Намітка була найбільш пишним і розкішним головним убором українок.

Молоді чумаки – парубки на Київщині, навпереробі, один перед одним у свята намагалися вирізнитися червоними сап'яновими чоботами, суконними жупанами, кримськими шапками й одеськими різнобарвними дорогими поясами [86].

Особливо гарними були чумацькі вишиті сорочки, які їм дарували кохані:

І ой вишию-вималою,
Своїму чумаченьку рукавці,
Шовком шила, шовком шила.
І ой біллю рубила,
Таки своїму чумакові,
Славоньку зробила [87].

У чумацькій слободі – Мурафі, що на Харківщині, в Різдвяні святаки кожна дівчина дарувала своєму залицяльнику довгу стрічку та шовковий кисет для тютюну. Парубок натомість купував дівчині шовкову хустку [88].

У цій слободі ще наприкінці XIX ст. жінки хизувалися своїми розкішними картатими плахтами, а дівчата червоними чобітками. Жінки там носили чоботи з жовтими, червоними чи зеленими халявами та чорними передками [89].

Про вроджений витончений смак і любов до краси українок могла багато сказати й святкова вишита сорочка, яку шила дівчина іноді протягом півроку.

А скільки поезії в заквітчуванні дівчатами голови свіжими квітами влітку і штучними взимку!

Одяг родини чумака

Для створення інтер'єру житла чумака в музейній експозиції, потрібно знати як одягалися його домашні: дружина, діти, батьки. Безперечно, в чумацькій родині всі її члени чоловічої та жіночої статі одягалися так само, як і вся навколишня людність українська. Відтак, не будемо характеризувати увесь одяг рідних і близьких чумака. Зупинимось лише на деяких його особливостях.

У наукових, літературних, архівних джерелах XIX ст. знаходимо відомості

Г. М'ясосдов. Дівчина-українка. Олія, 1904 р.

про те, як ошатно та гарно одягалися в родині чумака. Це й зрозуміло, поза-як чумаки були здебільшого заможними людьми й мали змогу замовляти ремісникам-землякам якісний одяг, а також привозити з місцевих і зарубіжних ярмарок дорогі гостинці: смушки, сап'яни, шовки, оксамит, парчу, тонке сукно, оздоби, чоботи, хустки, стрічки, пояси тощо. Згадаймо: у повісті Тараса Шевченка «Наймичка» молодий чумак Марко своїй нареченій віз із Дону «парчі, оксамиту, всього дорогого» [90].

Особливо цінувалася у красунь тканина – термолама [91]. Нашадки чумаків на Звенигородщині, батьківщині Тараса Шевченка, у 20-х роках ХХ ст. роз-

П. Мартинович. Хлопць Панько із села Гусинки. Олівець, 80-ті рр. ХІХ ст.

повідали, що як приїдуть додому чумаки, то «дають подарунки своїм хатнім: жінкам – позлітчаной тканини на очіпки, хустки-казимірки, намисто; чоловікам – каламайкові пасасті пояси, вироблені жовтими та блакитними смужками, клинчасті штани (з жовтими й блакитними клинчиками); дітям – ріжки» [92].

Як ходив у дорогу старий <...> то чо-го тільки не понавозить. Я була завжди вбра-на, як пава [93].

А гостинців стілько привезли, Господи! Хусточки й биндички, намиста, пояси, шап-ки, а малим повні пелени насипали ріжків. Своім теж попривозили всього. Знаю, що ма-тері привезли золотого очіпка й червоні чо-боти, далєбі, як сьогодні знаю, а мені й собі клинчасті штани й пасасті пояси. Дівчатам плахти та намиста [94].

Очевидно, що для чумаків було пре-стижно якнайкраще вбирати свою сім'ю й родину особливо у святкові, урочисті дні. «Він (чумак) її ще й убрав гарно: сорочка, шовком вишивана, плахта золотом та срі-блом ткани, горсет єдвабний, намисто на шії як качалля, аж шию гне. Квітки на голо-ві всі шуличяні. Прибрав її як паву» [95].

Не тільки про дружину, дітей, батьків, але й про далеких родичів дбали чумаки. Ходила в ситцях і шовкових платках дружи-на небожа багатого чумака [96].

Не без того, що й самі чумачки та чумаківни любили чепуритися та прибиратися. Про це із замилюванням писали тогочасні письменники.

Чисто і хороше вбрана Марта (дружина чумака). В жовтих юхтових чоботах, у плахті, шовковій червоній юпці [97].

Письменник і етнограф Григорій Данилевський у середині XIX ст. із захопленням описав красуню, доньку чумака Терешка Головатого:

Висока, повна, з русою косою, завширшки з долоню, і на голові з цілою крамничкою стрічок – червоних, синіх, зелених парчевих, стоїть вона в півоберта до вогню, поважна і горда, не ворухить ні рукою, ні бровою, як справжня багачка – хуторянка, і навіть слухає з опущеними очима. Великі сірі очі так і дивляться в душу, а брови, широкі й чорні, як два жуки на доріжці, що зійшлися і не розходяться. Не завжди вона так носить косу. Іноді підбере її і розділить навпіл, викладе на голові, укривши тільки одним вінком із темно-синіх волошок, або утикавши всю маком, гвоздиками й калиною. На плечах – зелена вовняна юпка, на ногах – червоні чобітки, на шії – п'ять або шість разків намиста, червоних і синіх гранатів – спадок ще покійної бабусі. А ще срібний дукат на грудях [98].

А ось так виглядала чумаківна наприкінці XIX ст.: поділ біленької тонкої сорочки, вишитої гладдю, було видно з-під розкішної шовкової або гарусної плахти, юпка (верхній одяг) байкова або ситцева (залежно від погоди) обхоплювала стрункий стан, на шії – дороге намисто, золоті та срібні дукачі, чорна коса так перевита стрічками всіх кольорів, що не видно навіть волосся [99].

Зазначимо, що одяг для чумака та його родини шили місцеві майстри, окремі ж його складові (наприклад, сорочку запаску тощо) шили й оздоблювали самі чумаківни та їхні матері. І якщо корали, перли, гранати були привозними, то дукачі, сережки, персні, хрестики робили українські золотарі.

Рідні й близькі заможних чумаків у XIX ст. одягалися іноді рівняючись на сільську верхівку, або й на міщан. Так, чумака Яким Гирло купив у подарунок наймищі Лукії «великий червоний платок, шовковий, матерію на очіпок, юпку, спідницю, щоб ходила не як сирота, а як роменська міщанка, як нашого голови дочка» [100]. Син чумака зі Слобожанщини Пантелеймон Стовбир після смерті батька став пнутися в пани – нарядив свою жінку в багаті кунтуші, люстринові юпки, шовкові запаски, газетові «кораблики», газетовий очіпок, дорогі намиста, бурштини з дукатами чистого золота, срібні хрести тощо [101].

Можна лише уявити як колоритно й ошатно виглядав чумака і його чимала родина, коли вони виїжджали чи виходили з двору до церкви, на гостини, на храм, на ярмарок тощо.

В основі даної розвідки про одяг і взуття чумаків покладено матеріали дослідників, письменників – сучасників і очевидців чумакування, коли цей промисел був ще при силі.

Можна переконливо стверджувати, що основні складові одягу чумаків – сорочка, штани, свита, кирея, шапка, чоботи, кожух – були характерними для

всіх осередків чумацького промислу в усіх місцевостях України. Матеріалом для буденного одягу чумаків були волокно, шкіра, хутро місцевого виробництва. Святковий одяг чумаків частково вироблялася з привозного матеріалу. Шили одяг місцеві кравці, шевці, кушніри тощо.

Про дорожній одяг чумаків Київщини є чи не найбільше відомостей: про широку, білу полотняну домоткану сорочку, вишиту на пазусі вузькою «ляхівкою», комір якої застібали ремінцем; про широкі полотняні шаровари на ремінному очкурі, до якого чіплявся ніж-циганчук; про чоботи з високими, широкими халявами тощо [102]. Цікаві дані трапляються в науково-літературних джерелах про жупани чумаків Слобожанщини та Півдня України.

Важливо було б дослідити одяг чумаків Прикарпаття, Волині, Полісся, адже навіть у способі носіння сорочки там були свої особливості. Наприклад, у Волинському Поліссі сорочку з сірого полотна довжиною до колін чоловіки носили поверх штанів. Підперізувалися поліщуки ремінною попругою, на якій висіла калита (для губки, кременю, кресала), а біля калити – гаманець (ремінна піхва для ножа). На голові чоловіки носили шапки з чорного ягнячого смушку чи суконну ярмулку [103]. Чоловічий одяг волинян складався з білої полотняної сорочки, вишитої червоною чи білою заплоччю; полотняних штанів із невеликою матнею; свитки з чорного домашнього сукна; шкіряного пояса; чобіт; шапки з овечого хутра [104]. Довгі сорочки, нижче колін і широкі шкіряні пояси носили також придністрянці [105].

Дослідники чумацького промислу ще наприкінці XIX ст. зазначали, що чумацьке вбрання впродовж останніх століть не зазнавало суттєвих змін. Чумаки були людьми заможними, бували в багатолюдних містах, спілкувалися з представниками різних етносів і при цьому не переймали ні чужоземного, ні уніфікованого міського вбрання. Щоправда, існує версія, що начебто широкі штани-шаровари та звичай закладати в них сорочку запозичений від турків або татар. Однак, широкі штани – давня традиція в Україні, їх носили ще наші далекі предки – скіфи [106].

Дивовижно, що чумаки носили традиційний народний одяг, співали чумацьких і козацьких пісень, шанували предковічні звичаї навіть тоді, коли стародавні пісні наприкінці XIX ст. витіснялися солдатськими та фабричними; коли чоловіки одягали піджаки й картузи (замість свит і шапок); коли бандуру заміняла гармошка [107].

З усіх верств української людності саме чумаки найдовше – аж до 30-х років XX ст., були вірними козацько-хліборобському духу свого народу, поки більшовицький режим не винищив фізично їх та їхніх родин.

У 1928 р чумац Явтух Жорновий, народжений 1848 р. в с. Керелівка (нині с. Шевченкове), сказав дослідниці чумацтва Софії Терещенко: «І одягалися чумаки не так, як оці перкальові, що хоч за вітром пускай. Я й тепер отого машинного на себе не надягну. Оце, як бачите, своє хатне полотно, а штани як не з восьми аршинів, то нехай і не показують. Якось отак і докаланно віка» [108].

Мандруючи світами, чумаки добре знали ціну випробуваним віками сорочці, шароварам, свиті, кобняку й кожному, пошитим з домашнього полотна, сукна і хутра.

Джерела та література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XII, од. зб. 73, арк. 3.
2. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ), ф. 1, од. зб. 341, арк. 5.
3. *Данилевський Г.* Чумаки. – К., 1992. – С. 27.
4. Запис Зяблук Н.С. від Пилипенко Дарії Семенівни, 1906 р.н., с. Гереженівка Уманського району Черкаської обл., 1991 р.
5. *Данилевський Г.* Чумаки // Библиотека для чтения. Т. 142. – 1857. – Апрель. – С. 264.
6. *Георгиевский Д.* Чумаки // Русский дневник. – 1859. – № 65 (21 марта). – С. 5.
7. *Скальковский А.* История Новой Сечи, или Последнего коша Запорожского ; изд. 3-е, ч. 1. – Одесса, 1885. – С. 101.
8. *Попов И.* Малороссия и малороссы. – М., 1905. – С. 15.
9. *Данилевський Г.* Чумаки... – С. 64.
10. *Маркевич Н.* Украинские мелодии. – М., 1831. – С. 104.
11. Там само.
12. *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию, ч. 1 // Очерки Днепра. – СПб, 1861. – с. 49.
13. *Kaindl Fr.* Pasterstwo I wierzienia pasterskie u Nuculow // Lud. – 1896. – т. II, z. 3. – S. 207.
14. *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – М., 1878. – Ч. I. – С. 698.
15. *Якимович С.* Чумак Іван Коломієць // Україна. – 1929. – травень–червень. – С. 5.
16. *Георгиевский Д.* Вказана праця. – С. 5.
17. *Якимович С.* Чумак Іван Коломієць // Україна. – 1929. – травень–червень. – С. 108.
18. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 29.
19. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. II. Чумаки. – К., 1931. – С. 27.
20. Чумацькі пісні. – К., 1976. – С. 452.
21. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 168.
22. Запис Зяблук Н.С. від Пилипенко Дарії Семенівни, 1906 р.н., с. Гереженівка Уманського району Черкаської обл., 1991 р.
23. *Шевченко Т.* Кобзар. – К., 1967. – С. 296.
24. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 169.
25. Там само.
26. *Познанский Б.* Одежда малороссов // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г. – Т. III. – М., 1905. – С. 195.
27. Запис Зяблук Н.С. від Івченка Йосипа Павловича, 1905 р.н., с. Будище Лисянського району Черкаської обл., 2001 р.
28. ІР НБУВ, ф. XII, од. зб. 73, арк. 5;
29. *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 14.
30. *Старицький М.* Останні орли. – К., 1968. – С. 492.
31. *Познанский Б.* Вказана праця. – С. 202.
32. *Rulikowski E.* Opis powiatu wasulkowskiego. – Warszawa, 1853. – S. 156.
33. *Воронай О.* Звичаї нашого народу. – Т. II. – К., 1991. – С. 411.
34. *Бантши-Каменский Д.* История Малой России. – К., 1993. – С. 466.
35. *Попов Р. О.* Малороссии и малороссах. – М., 1877. – С. 29.
36. Запис Зяблук Н.С. від Момот Сикліти Сергіївни, 1906 р.н., с. Орли Лисянського району Черкаської обл., 2001 р.
37. *Рігельман О.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 407.
38. Чумацькі пісні... – С. 352.

39. Харьковские губернские ведомости. – 1845. – № 24. – С. 192.
40. Чумацькі пісні... – С. 369.
41. Там само. – С. 386.
42. Там само. – С. 172.
43. *Квітка-Основ'яненко Г.* Ложные понятия // *Квітка-Основ'яненко Г.* Зібрання творів у 7-ми т. – Т. IV. – К., 1979. – С. 322.
44. *Познанский Б.* Вказана праця. – С. 181.
45. *Скальковский А.* Вказана праця. – С. 327; *Ткаченко Б.* Лебедя. – Суми, 2000. – С. 387; *Rulikowski E.* Opis powiatu wasulkowskiego. – Warszawa, 1853. – S. 154.
46. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 750, арк. 11.
47. Запис Зяблюк Н.С. від Івченка Йосипа Павловича, 1905 р.н., с. Будище Лисянського району Черкаської обл., 2001 р.
48. Харьковские губернские ведомости... – С. 192.
49. *Георгиевский Д.* Вказана праця. – С. 5.
50. *Січинський В.* Вказана праця. – С. 96, 114.
51. *Эварницкий Д.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч. II. – СПб, 1888. – С. 22.
52. *Скальковский А.* Вказана праця. – С. 329.
53. *Познанский Б.* Вказана праця. – С. 189.
54. Чумацькі пісні... – С. 256.
55. Запис Зяблюк Н.С. від Пилипенко Дарії Семенівни...
56. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 342, арк. 2.
57. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1992. – С. 180.
58. *Степеляицк Г.* Традиційні головні убори українців. – К., 1993. – С. 86.
59. *Георгиевский Д.* Вказана праця. – С. 5.
60. *В-цкий Н.* Очерки дореформенного быта в Полтавском Побережье // *Киевская старина.* – 1896. – Т. LIV. – С. 22.
61. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 6.
62. Запис Зяблюк Н.С. від Трушенка Петра Лаврентійовича, 1921 р.н., с. Орли Лисянського району Черкаської обл., 2004 р.
63. *Якимович С.* Вказана праця. – С. 107.
64. *Січинський В.* Вказана праця. – С. 96.
65. *Скальковский А.* Вказана праця. – С. 325.
66. Там само.
67. Киевские губернские ведомости. – 1855. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 112.
68. *Николаева Т.* Різновиди традиційного одягу // *Українська минувшина.* Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1994. – С. 123.
69. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 5.
70. *Курилов И.* Роменская старина. – Ромны, 1898. – С. 163.
71. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 5.
72. *Познанский Б.* Вказана праця. – С. 199.
73. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 5.
74. Харьковские губернские ведомости... – С. 190.
75. Справочный листок для Нижегородской ярмарки. – 1861. – № 40. – С. 1.
76. *Данилевский Г.* Чумаки // *Библиотека для чтения...* – С. 264.
77. Чумацькі пісні... – С. 276.
78. *Шевченко Т.* Наймичка // *Повне зібрання творів у 6-ти т.* – Т. 3. – К., 1968. – С. 69.
79. *Иксуль К.* Последний чумац // *Исторический вестник.* – Т. CV. – СПб., 1906. – С. 65.
80. *В-цкий Н.* Вказана праця. – С. 121.
81. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань... – С. 6.
82. *В-цкий Н.* Вказана праця. – С. 121.
83. Там само. – С. 116.

84. Там само. – С. 121.
85. *Rulikowski E.* Вказана праця. – S. 156.
86. Киевские губернские ведомости... – С. 112.
87. *Якимович С.* Вказана праця. – С. 115.
88. *Н.В.Б.* Слобода Мурафа Богодуховского уезда // Харьковские губернские ведомости. – 1890. – № 7. – С. 6.
89. Там само.
90. *Шевченко Т.* Наймичка... – С. 163.
91. *Скальковский А.* Вказана праця. – С. 223.
92. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 30.
93. Там само, арк. 79.
94. Там само, арк. 93.
95. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань... – С. 46.
96. *Данилевский Г.* Чумаки // Библиотека для чтения... – С. 264.
97. *Шевченко Т.* Наймичка... – С. 69.
98. *Данилевский Г.* Чумаки... – С. 33.
99. *В-цкий Н.* Вказана праця. – С. 117.
100. *Шевченко Т.* Наймичка... – С. 85.
101. *Квітка-Основ'яненко Г.* Вказана праця. – С. 322–324.
102. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 4.
103. Вольские губернские ведомости. – 1859. – № 15. – С. 65.
104. ІР НБУВ, ф. 1, од. зб. 33517, арк. 1.
105. *Афанасьев А. (Чужбинский).* Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра. // Афанасьев А. (Чужбинский). Собр. соч. – Т. 8. – СПб., 1891. – С. 7.
106. *Познанский Б.* Вказана праця. – С. 195.
107. *Трутовский К.* Из воспоминаний о поездках на Малороссии // Киевская старина. – 1889. – Июнь. – С. 585.
108. ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 341, арк. 5.

***Зяблюк Н.С.* Чумакские наряды XIX века**

В исследовании рассматривается типология нарядов украинских чумаков XIX в., определены их функциональное назначение и ареал бытования.

Ключевые слова: чумаки, наряды, повседневная одежда, праздничная одежда, этнология.

***Zyablyuk N.S.* Chumaks' dresses in 19th century**

The research examined the typology of Ukrainian Chumaks' costumes in 19th century. defined by their functionality and the range of existence.

Keywords: Chumaks, dresses, casual wear, holiday wear, ethnology.

Подано до друку: 01.05.2012 р.

УДК 738.1(477.82)«17/19»+691.434.3(477.82)«17/19»

А.О. ТИТАРЕНКО

**Художньо-стилістичний розвиток
полоскальниць на етнічних українських
територіях у ХІХ столітті**

Статтю присвячено дослідженню полоскальниць, які виготовлялися фарфоро-фаянсовими підприємствами Волині у ХІХ ст. Розглянуто історію походження як слова, так і самого предмету побуту, простежено художньо-стилістичний розвиток полоскальниць епродовж зазначеного періоду, проаналізовано особливості їх форм.

Ключові слова: полоскальниця, стилістичний розвиток, український фарфор, Волинь.

Предмети столового посуду певною мірою є дзеркалом духу епохи, оскільки на їх формування впливали мода й стиль, які панували в час їх створення. Кількісний і якісний склад сервізних груп та наборів, котрі виготовлялися на фарфоро-фаянсових підприємствах Волині наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст., залежав від асортименту страв і особливостей їх вживання. Поступово складалася й традиція сервірування столу, що передбачала наявність певних, утилітарно обумовлених форм виробів на ньому. Одним із таких предметів була полоскальниця.

Формам столового посуду дослідниками приділялося недостатньо уваги. В поодиноких працях мистецтвознавців, присвячених вивченню українського фарфору-фаянсу, під час аналізу предметів сервізів, про полоскальницю говориться лише побіжно. В роботах Ф. С. Петрякової та Л. В. Долинського під час аналізу фарфорового посуду вказана група виробів згадується в контексті складу сервізів. Тож, вельми цікавим й корисним для подальших досліджень було б розглянути історію побутування полоскальниць на теренах етнічної України ХІХ ст. та прослідкувати їх стильову різноманітність.

Існує велика кількість форм посуду, які оточують людину в повсякденному житті. З плином часу вони еволюціонують або зникають. Склад нині усталених столових сервізів протягом ХІХ ст. постійно поповнювався новими елементами. Способи використання полоскальниць на теренах сучасної України досі лишаються невивченими, а конкретні предмети рідко аналізувалися з художньої точки зору.

Слово «полоскати» прийшло у давньоруську мову в Х ст. й за змістом використовувалося як синонім «мити, плакати». Походження його сягає литовської мови – «plauti» [7]. За інформацією з етимологічного словника української мови слово «полоскати» поширилося в Україні від польського «ploskuny» та чеського «plaskati», що означало плескати по воді, полоскати, мити [3, с. 500].

Застосування полоскальниць. Достеменно відомо, що цей елемент столового посуду почав з'являтися на столах знаті з середини XVIII ст. Достовірною є інформація про те, що у сервізах для напоїв полоскальниці використовували наступним чином: у них або змивали залишки чаю, кави чи шоколаду або ополіскували чашку чи склянку перед вживанням наступної порції напою [5, с. 480].

Існує також суперечлива думка про застосування досліджуваного предмету. Подибуємо в літературі, що «в Росії не було прийнято подавати воду для споліскування рук» [4, с. 71]. Напроти, в сучасній енциклопедії з етикету іншого російського автора вміщено наступне: «Якщо на столі були присутні страви, які їли руками (дичину, птицю), полоскальницю використовували для омивання рук (пальців) перед подаванням десерту. Після споліскування рук їх витирали серветкою. На поверхні води у такій посудині могли плавати пелюстки квітів або скибочки лимона» [9, с. 318].

Традиційні ж полоскальниці, які входили до складу чайно-кавових сервізів, використовувалися в одиничному екземплярі й ставилися біля доливного та заварного чайників. Зазвичай усі предмети, які вживалися під час чаювання, розташовували на окремому столику біля господині.

Оскільки полоскальниці зустрічаються у складі як столових, так і чайно-кавових та кавово-шоколадних сервізів, не можна виключати, що обидва варіанти застосування полоскальниць мали місце на столах знаті XVIII–XIX ст.

Однак, з'ясування цього дискусійного питання ще потребує подальших досліджень. Існує думка, що, можливо, на теренах Росії, де вона межувала з Китаєм, Монголією, Казахстаном, були характерні одні звичаї, на інших територіях, що знаходилися ближче до Західної Європи (зокрема, Польщі) – інші. Естетика виробів пов'язана з розвитком форм басейнів для риб, які були поширеними з Середньовіччя у фарфорі Сходу, а далі розповсюдилися у європейській порцеляні, починаючи з ранніх німецьких і австрійських сервізів.

На нашу думку, полоскальниці на теренах правобережного Українського Полісся у XIX ст. мали багатофункціональне застосування. Населення зазначеної території, розташованої в центрі Європи, рівноцінно сприймало та засвоювало як західні, так і східні традиції. Хоча, ймовірність частішого застосування полоскальниць у чайно-кавових сервізах, безперечно, більша.

Полоскальниці в колекціях. Серед збережених виробів волинських фарфоро-фаянсових підприємств кінця XVIII – початку XX ст. полоскальниці становлять незначну групу. Наразі, розглянемо всі відомі нам на сьогодні 11 предметів цієї групи.

Найдавніші збережені полоскальниці серед виготовлених на волинських підприємствах були випущені на Корецькій фарфоровій мануфактурі. Одна з

них зберігається у колекції Національного музею у Кракові (Польща) [10]. Вона декорована фризовим орнаментом, утвореним дубовим листям різних відтінків зеленого кольору. Проста напівкругла форма предмету наближається до традиційної миски.

Наступною є група однакових за формою полоскальниць, напівсферичний об'єм якої з дещо відігнутими краями через профільовану шийку переходить у досить високу, чітко виділену ніжку. Серед них першою за часом виготовлення є пам'ятка з колекції Сумського обласного художнього музею ім. Н. Онацького (інвентарний номер к-122, датується 1810-ми роками). Стінки предмету декоровані монохромним розписом – пейзажем із зображенням замку та навколишньої природи; вінця й ніжка відведені широкими смугами золота.

Полоскальниця з колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва (м. Київ) (ФР-988) ідентична за формою та глибиною, але декорована рослинним орнаментом – один великий букет із фантазійних квітів і три маленькі бутоньєрки на стінках рівновіддалені одна від одної. Спільним елементом оздоблення є відведення золотом на вінцях і ніжці предмету. Якість фарфорової маси та кількість золота, використана в декорі, говорять про ймовірну приналежність полоскальниці до статусного сервізу (Іл. 1).

Аналогічний предмет зберігається й у колекції Музею етнографії та художнього промислу (м. Львів) (далі – МЕХП). Однак, поліхромний квітковий розпис виконано без використання золота; золотом оформлено відведення на ніжці та вінцях зсередини предмету.

Найближчою за формою до вищеописаних предметів є полоскальниця з колекції львівського МЕХП (к-11163), яка була виготовлена у 1820-х роках на Баранівській фарфоровій фабриці. Вона має більш округлу форму та вищі стінки, що додає їй об'єму [1]. Оздоблена пам'ятка надполивним монохромним розписом коричневого кольору з легким золоченням. Головний декоративний мотив – значний за розмірами букет квітів з яскраво вираженим великим тюльпаном, з іншого боку – 3 маленькі гілочки. Ніжка, яка в даному предметі має значно вищу шийку порівняно з попередніми, та вінця прикрашені відведенням.

Добре збереглася корецька полоскальниця з приватної колекції (Польща), датована 1828 р. [10]. Предмет півсферичної форми з відігнутими вінцями на високій стопі оздоблений золоченням. Широкий фриз на зовнішній стінці посудини утворений повтором елемента, який нагадує овальний медальйон із відростками та виноградною лозою. Ніжка та вінця (як зовні, так і з внутрішньої сторони) відведені золотом. Дана полоскальниця, виходячи з якості фарфорової маси та кількості використаного золота, ймовірно, входила до складу статусного сервізу (Іл. 2).

На загальному тлі окреслених виробів істотно виділяються 2 предмети 20-х років XIX ст. Одна полоскальниця (к-11166, Корецький фарфоровий завод) зберігається у складі чайно-кавового сервізу в колекції МЕХП [6, с. 36]. Предмет має майже рівні стінки (з незначним звуженням донизу та розширенням доверху), кругла маловиразна ніжка не є високою. Декорована посудина фризом із чорних зигзагів і зелених гілок-дармовисів та золотих ліній.

Найбільш унікальною за вирішенням форми й оздоблення є полоскальниця з колекції Національного музею у Кракові (Польща) [10]. Після опуклої нижньої частини напівсферичної форми через пасок перегину посудина набуває форми розтрубу з дещо увігнутими стінками та ледь розширеними назовні краями. Полоскальниця декорована тонуванням «під мрамур» у червоно-чорних тонах із відведенням досить широкою смугою золота на вінцях і краю ніжки (Іл. 3).

У каталозі «Художній фарфор України кінця XVIII – середини XIX ст.» знаходимо інформацію ще про 3 предмети даної групи.

Одна з них – кругла полоскальниця на низькій стопі з келихоподібно розкритими вінцями (к-12229, колекція МЕХП). Датується предмет, виконаний на Корецькому фарфоровому виробництві, 1810–1815 роками. Оздоблення реалізоване за допомогою надполивного тонування бежевого кольору з використанням розпису золотом. З двох боків у прямокутних резервах розташовано мініатюрні пейзажі [8, с. 5].

Також відома полоскальниця чаркоподібної форми (к-4858, колекція МЕХП) з монограмою ЗМ. Вона виготовлена на Корецькому фарфоровому заводі близько 1815 р. Форма прикрашена золоченням на білому фоні у вигляді геометризованого фриза [8, с. 6].

Останньою в групі окреслених предметів є полоскальниця круглої форми на стопі (к-11165, колекція МЕХП, 1820-ті роки, Корецький фарфоровий завод). Її вирізняє надполивний рослинний розпис у вигляді фриза зі стилізованих волошок на рожевому тлі, а також золочення [8, с. 9].

Отже, традиція споживання чайно-кавових напоїв на землях Північної України увібрала в себе всі узвичаєні перед тим на Сході й у Європі елементи чайної церемонії – включаючи полоскальницю.

Дослідивши низку пам'яток із приватних і музейних збірок України та Польщі, виготовлених на підприємствах тонкої кераміки Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст., варто зазначити наступне:

- полоскальниця були поширеними серед заможних верств населення, насамперед, у якості посудини для ополіскування посуду, зокрема чашок і склянок;
- оскільки декор полоскальниці залежав від стилістики всього сервізу, простежується варіативність оздоблення даного виду предмету;
- відмінності форм полоскальниць найчастіше диктувалися еволюцією панівних стилів і потребами змін характеристик об'ємів посудин.

Планується дослідити всю групу волинського столового посуду, який побутував в Україні та був виготовлений на волинських фабриках у зазначений період.

Джерела та література

1. Долинський Л. В. Український художній фарфор / Лев Володимирович Долинський. – К. : Видво Академії Наук УРСР, 1963. – 88 с. : іл.
2. Захарова О. Ю. Власть церемониалов и церемониалы власти в Российской империи XVIII – начала XX вв. / Оксана Юрьевна Захарова. – М. : АиФ Принт, 2003. – 400 с. : ил.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [гол. ред. Мельничук О. С. ; ред. тому Коломієць В. Т., Скляренко В. Г.]. – К. : Наук. думка, 1982-2006. – (Серія «Словники України»).
4. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [гол. ред. Мельничук О. С. ; ред. тому Коломієць В. Т., Скляренко В. Г.]. – Т. 4: Н–П – К. : Наук. думка, 2003. – 656 с. – (Серія «Словники України»).
5. Морозова Г. В. Светские манеры и этикет русского общества (XVII – XIX вв.). – М. : ВЦХТ, 2006. – 160 с.
6. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 1986. – 797 с.
7. Петрякова Ф. С. Художественный фарфор Украины (конец XVIII – начало XX ст.) / Фаина Сергеевна Петрякова. – К. : Наук. думка, 1985. – 222 с. : ил.

8. Семенов А. В. Этимологический словарь русского языка. Русский язык от А до Я / А. В. Семенов. – М. : ЮНВЕС, 2003. – 704 с.
9. Художній фарфор України кінця XVIII – середини XIX ст. [каталог] / Авт.-упоряд. Петрякова Ф. С. – Львів : Редакційно-видавничий відділ обліполіграфвидаву, 1989. – 24 с.
10. Южин В. И. Полная энциклопедия этикета / В. И. Южин. – М. : РИПОЛ классик, 2007. – 511 с.
11. Kostuch B. Polska porcelana / Bożena Kostuch. – Krakow : Kluszczyński, 2003. – 112 с.
12. Ryszard R. St. Porcelana od baroku do empire / Ryszard Stanislaw Ryszard – Warszawa : ARKADY, 1964. – 311 с.

Титаренко А.А. Художественно-стилистическое развитие полоскательниц на этнических украинских территориях XIX века

Статья посвящена исследованию полоскательниц, изготавливаемых фарфоро-фаянсовыми предприятиями Волыни в конце XVIII – начале XX вв. Рассмотрена история происхождения как слова, так и самого бытового предмета, прослежено художественно-стилистическое развитие полоскательниц в течении обозначенного периода, проанализированы особенности их форм.

Ключевые слова: полоскательница, стилистическое развитие, украинский фарфор, Волынь.

Tytarenko A.O. Art and stylistic development of slop-basins at the ethnic lands in the XIX century

The article devoted to searching slop-basins made at porcelain and faience enterprises of Volyn region in the XIX century. It is also reviewed the history of the origins of the word, household items. Development of artistic and stylistic slop-basin within the designated period, the characteristics of their shapes were analyzed.

Key words: slop-basin, stylistic development, Ukrainian porcelain, Volyn.

Подано до друку: 01.05.2012 р.

ПАМ'ЯТКИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Розділ ІХ

УДК 629.73 (09):069.51(477.53)

І.О. ПІСТОЛЕНКО

Пам'ятки авіаційної техніки в Полтавському музеї дальньої авіації

Статтю присвячено історії формування колекції Музею Дальньої авіації в Полтаві. Увага акцентується на складі й стані експонованої авіаційної та ракетно-космічної техніки.

Ключові слова: культурна спадщина, пам'ятки техніки, пам'ятки авіації, зразки літаків, авіаційні музеї.

Нині Інтернет дозволяє провести аналіз стану музейної авіаційної справи у світі, дослідити діяльність авіаційних музеїв, їх досягнення. Навіть приблизний підрахунок кількості музеїв авіації у світі демонструє ставлення до свого й світового спадку: в Америці – 322 авіаційні музеї, в Європі – 173, в Азії – 25, в Австралії – 17, в Російській Федерації – 11 (а також понад 80 музеїв авіапідприємств [19]), в Україні – 6, в Африці – 2 [17].

Проблема збереження вітчизняної авіаційної історії, авіаційної науково-технічної спадщини, відродження інтересу перспективної молоді до авіації є нині однією з актуальних проблем в Україні. Цьому питанню чимало уваги приділяють історики авіації, військові історики, краєзнавці, які викладають результати своїх досліджень, спостережень і міркувань у різних виданнях та публікаціях [напр.: 6; 8; 11; 16; 22]. Зацікавленість цією проблемою свідчить, що збереження як історичних відомостей щодо розвитку авіації в Україні, так і зразків авіаційної техніки є необхідною умовою для повернення нашої країні звання однієї з передових авіаційних держав світу.

Полтава має свою авіаційну історію. Її сторінка, що пов'язана з авіацією далекої дії, знайшла своє відображення за допомогою музейних засобів у Музеї Дальньої авіації [9].

Історія Полтавського аеродрому розпочалася в 1920-ті роки, коли у Полтаві створили повітряну проміжну станцію «Укрповітрофлоту» по лінії Харків–Київ [5]: були облаштовані аеродром і метеорологічна станція на ньому, побудовані приміщення (дерев'яний ангар тощо). До весни 1924 р. аеродром був готовий прийняти будь-який пасажирський або військовий літак [10]. 15 травня 1924 р. відбувся перший технічний рейс по лінії Харків–Полтава–Харків на літаку Дорнье-Комета [5].

У 1936–1941 роках на полтавській авіабазі дислокувалися ескадрильї Першої повітряної армії особливого призначення.

У роки II Світової війни з полтавської авіабази у 1944 р. здійснювалися «човникові» рейди стратегічної авіації країн-союзниць проти нацистської Німеччини в межах операції «Френтік». У 1943 р. розпочалося формування 13-ї Дніпропетровсько-Будапештської важкої бомбардувальної авіадивізії й був створений 185-й гвардійський Кіровоградсько-Будапештський важкий бомбардувальний авіаційний полк авіації дальньої дії. З 1946 р. Полтава стала місцем їх дислокування. В 1949 р. полк першим у Військово-Повітряних Силах СРСР отримав на озброєння літаки Ту-4, з 1955 р. – Ту-16, з 1974 р. – Ту-22М3 з ракетним комплексом Х-22М. 226-й гвардійський Сталінградсько-Катовицький важкий бомбардувальний авіапункт був постановником-перехоплювачем перешкод, забезпечував прохід бомбардувальників через систему протиповітряної оборони супротивника. Цей полк також мав на озброєнні крилаті ракети та бомби з ядерними боєзарядами. В 1957 р. дивізія в Полтаві першою в СРСР стала освоювати дозаправки в повітрі [1].

Основи Музею Дальньої авіації в Полтаві – спочатку у вигляді постійно діючої виставки – були закладені в 1990-х – на початку 2000-х років. [21]. Були розроблені проекти документів щодо створення такої виставки. Вона мала розташовуватися на спеціально відведеній для неї території діючого Полтавського авіаз'єднання, яке забезпечувало б охорону та підтримання у належному стані експонованої авіаційної техніки.

У травні 2000 р. у зв'язку з розформуванням Військово-Повітряних Сил України розпочали розформовуватися й авіаз'єднання (закінчено в 2006 р.). Літаки, що були на озброєнні в Полтаві, утилізували в рамках українсько-американської угоди щодо ліквідації стратегічних озброєнь (в т.ч. і стратегічних бомбардувальників). Тепер Полтавський аеродром використовується як запасний аеродром для 831-ї бригади тактичної авіації, що базується на аеродромі в м. Миргород Полтавської обл., а також як територія військової частини А 2673, особовий склад якої обслуговує військовий аеродром у Полтаві.

У квітні 2007 р. за рішенням Полтавської обласної Ради на території авіабази (в/ч А 2673) було створене обласне комунальне підприємство «Музей

Дальньої авіації» [7]. Поблизу злітно-посадкової смуги військового аеродрому для експонування авіаційної та ракетно-космічної техніки музею виділили майданчик – земельну ділянку площею 6,2 гектари. Станом на 2011 р. експозиція виставки-музею налічувала 10 літаків, з яких зняли двигуни та частину приладів (спеціальне обладнання, ракети, електричну проводку тощо), – тобто всі літаки музейної експозиції приведено у безпечний стан [12].

Для обслуговування техніки та виконання інших необхідних робіт було призначено 13 осіб. З них безпосередньо займаються літаками троє спеціалістів: головний інженер і два техніки. Що стосується самої авіаційної техніки, навесні 2009 р. Міністерство оборони України своєю директивою передало 5 «полтавських» літаків (Ту-160, Ту-95МС, Ту-16, Ту-22, Су-15) у розпорядження Державного музею авіації України в Жулянах. Однак, літаки залишаються на тимчасовому збереженні у Полтаві, оскільки для їх демонтажу, транспортування до Жулян і монтажу на новому місці стоянки потрібні чималі кошти.

Особливої уваги заслуговує питання технічного стану та збереження авіаційної техніки, що експонується у полтавському Музеї Дальньої авіації.

Надзвуковий стратегічний бомбардувальник-ракетоносієй Ту-160 – єдиний, який спеціально залишили в Україні як музейний експонат. Навесні 2000 р. він прибув до Полтави своїм ходом, пролетів над містом на висоті 200 метрів і зайшов на посадку. Він здійснив останній політ до місця своєї довічної стоянки з м. Прилуки Чернігівської обл. Там базувався 184-й гвардійський Полтавсько-Берлінський важкий бомбардувальний авіаполк, до якого два перші літаки цієї серії надійшли ще у квітні 1987 р. Перший із них пілотував генерал-лейтенант авіації Л.В. Козлов, який протягом шести з половиною років служив у м. Полтаві, був командиром 13-ї гвардійської авіадивізії. З 1986 р. він – заступник командувача Дальньої авіації з бойової підготовки.

У середині літа екіпаж командира полку, перевіряючим інспектором у складі якого був генерал Л.В. Козлов, здійснив перший успішний пуск крилатої ракети Х-55СМ. Наприкінці лютого 1986 р. на двох літаках Ту-95МС Л.В. Козлов і командир авіадивізії М.М. Башкіров здійснили безпосадковий переліт тривалістю 33 години з двома дозаправленнями у повітрі без зміни екіпажу за маршрутом від Тихого океану до Балтійського моря та від Нової Землі до південних кордонів СРСР – тобто пройшли відстань, яка перевищувала на декілька тисяч кілометрів півколо земної кулі. Висунувши ідею про політ навколо земної кулі, Л.В. Козлов з екіпажем у грудні 1990 р. першим серед вітчизняних авіаторів здійснив на літаку Ан-124 «Руслан» навколосвітній політ – із Мельбурна через Південний та Північний полюси з трьома посадками [14].

У 1991 р. на прилуцькій авіабазі вже дислокувалося угруповання з 19 літаків Ту-160. Але стратегічна авіація не відповідала військовій доктрині України,

і тому в 1999 р. 8 літаків Ту-160 були передані Російській Федерації як частковий розрахунок за газ. Решту літаків утилізували.

У Прилуках у 1999 р. другим був знищений літак із бортовим номером 14 (1991 р. випуску і загальним нальотом менше 100 годин), який брав участь у ювілейних заходах, що проходили у Полтаві у вересні 1994 р. з нагоди 50-річчя операції «Френтік».

Під час передачі останнього Ту-160 полтавському музею були присутні американські військові на чолі з Послом США в Україні, які приїхали до міста, щоб ідентифікувати літак і підписати необхідні документи [9]. У Полтаві літак у відповідності до міжнародних зобов'язань України був приведений до небойового стану – з нього зняли двигуни (залишили форсажні камери), зрізали вузли підвіски двигуна, демонтували системи керування літаком, паливні й енергосистеми, зняли повністю всі системи озброєння. Цьому літаку американцями були визначені координати, які можуть бути змінені лише за погодженням з Міністерством оборони та з НАТО, оскільки місцезнаходження цих літаків постійно контролюється з повітря як об'єктів (у даному випадку – колишнього об'єкту) стратегічних сил нападу.

Спеціалісти з обслуговування літака у Полтаві навели лад у кабінах Ту-160 (поставили, наприклад, там на робочі місця відсутні раніше авіаційні годинники, надали належного вигляду катапультним кріслам, замінили покриття підлоги). Збережено на цьому Ту-160 «МКУ» (російська аббревіатура «многоразовая катапультная установка»). У носову частину літака у зв'язку зі зміною центрувань під час демонтажу й зняття обладнання було завантажено каміння. Проте його не видно за приладами та шафками. У перспективі планується відремонтувати систему регулювання крісел (опускання-піднімання, руху вперед-угору). Підключення до промислової електромережі (220 В) та – за допомогою трансформатора – електроживлення (28 В) до кабіни дозволить підключити фари, прилади на приладовій дошці, тобто за необхідності імітувати кабіну літака перед зльотом. Під літаком планується поставити особливий контейнер на спеціальних підставках – для демонстрування хоча б одного макету ракети Х-54.

У 2006 р. після розформування 185-го гвардійського Кіровоградсько-Будапештського важкобомбардувального авіаполку, на полтавському військовому аеродромі «під чітким керівництвом американських військових» [12] розрізали останній бойовий Ту-22М3. Лише один був залишений як експонат для музею. Цей літак є модифікацією Ту-22М2. Перший експериментальний політ він здійснив у червні 1977 р. В серійне виробництво Ту-22М3 запущений з 1978 р. У 1981–1984 роках літак проходив додатковий комплекс випробувань у варіанті з розширеними бойовими можливостями. У завершеному вигляді Ту-22М3 прийня-

ли на озброєння у березні 1989 р. Всього було побудовано 268 Ту-22М3. За часу існування СРСР Ту-22М2 і Ту-22М3 дислокувалися і в Полтаві. Нині ВПС РФ мають 70 літаків Ту-22М3, 80 літаків – у розпорядженні авіації ВМФ РФ. Україна утилізувала 60 важких бомбардувальників Ту-22 (17 одиниць Ту-22М2 і 43 одиниці Ту-22М3) та 423 авіаційних крилатих ракети типу Х-22 [21].

Історія Ту-22М3 як експонату Музею Дальньої авіації в Полтаві цікава ще одним фактом. На його корпусі – № 80. У дійсності цей літак мав інший номер. Однак, одним із перших був знищений саме Ту-22М3 під № 80 з двома Золотими Зірками на борту та написом «Олександр Молодчий». Щоб зберегти пам'ять про відомого українського льотчика, ім'я якого носив знищений літак, за наказом командувача ВПС України у травні 2000 р. цьому «полтавському» літаку було присвоєне почесне найменування «Олександр Молодчий». На корпусі літака відновлено й емблему полку. В м. Енгельс (РФ) на бойовому чергуванні знаходиться ще один літак з іменем цього славетного українського льотчика, але вже – міжконтинентальний бомбардувальник Ту-160.

Ту-22М3, як й інші експоновані в полтавському Музеї Дальньої авіації літаки, приведені у небойовий стан, а також бомби і ракета Х-22, які були підвішені під його корпус у 2005 р. Кабіна цього літака, як і більшості інших експонатів, потребує спеціального фарбування аерографами, заміни деяких покриттів тощо. Проте, вона достатньо укомплектована для експонування. Навіть повністю укладені всі парашути в катапультні крісла.

Ту-22КП (його ще називають «старим» Ту-22) – перегнали з м. Озерного під Житомиром. Ці машини були на озброєнні двох аіаполків в Україні: 341-го гвардійського авіаційного полку в Озерному та також авіаполку в м. Ніжин Чернігівської обл. Літак добрався до останньої стоянки своїм ходом. І вже у Полтаві приводився до небоготовного стану. З літака було зняте лише цілком таємне обладнання й обладнання з умістом дорогоцінних металів. Збережені двигуни. Ракета КСР-5 знаходиться у необхідному положенні. Катапультні крісла також збережені на своїх місцях. Певний час тому катапультні люки (катапультування з Ту-22КП відбувається «вниз») були відкриті, що зробило доступними чашки катапультних крісел. Однак відкривання та закривання люків через зношеність замків виявилось проблематичним. Тому поки що люки залишені закритими. На корпусі літака збереглася емблема 341-го гвардійського полку. Вона дещо стерта, але наявні цифрові фотознімки цієї емблеми, тому її відновлення цілком можливе.

Навчально-тренувальний літак Ту-134УБЛ також прибув до Полтави з Прилук. Перший політ подібного літака відбувся у 1981 р. Серійно він будувався на харківському авіазаводі до 1984 р. Випущено було 90 літаків. На Ту-134УБЛ

навчали льотчиків бомбардувальної авіації пілотуванню за допомогою приладів у простих і складних метеоумовах, заходам на посадку в директорному й автоматичному режимах тощо. Літак відрізняє особлива конструкція носової частини фюзеляжу, схожа з бомбардувальником Ту-22М3, а також те, що він оснащений деяким обладнанням, що відповідає обладнанню бомбардувальників Ту-22М, Ту-160 й Ту-95 МС. Існує програма переобладнання літаків Ту-134УБЛ, що знімаються з озброєння ВПС Російської Федерації, в модифікацію для вантажно-пасажирських перевезень [19]. З Ту-134УБЛ, який експонується в Полтаві, були зняті двигуни та відправлені до Борисполя, до Президентської ескадрильї. Відсутні також крісла в кабіні. На місці експонування в Полтаві в Ту-134УБЛ були закриті нижні люки, відновлено кабіну. Планується фарбування.

Ту-95МС перелетів до Полтави з аеродрому в м. Узин на Київщині. Такого літака також немає, крім полтавського, у жодному музеї світу. Стан літака після здійснення ним останнього польоту був робочим. Тому, як і частина інших, він був приведений у небоєготовний стан після посадки на полтавському аеродромі. Після зняття відповідного обладнання та систем озброєння були законтрені гвинти двигунів, пофарбовані гвинти, наведений лад у кабіні, бомболуки заклепані. Літак потребує фарбування й деякого ремонту корпусу (вже як музейний експонат).

Протягом майже п'яти десятиліть Ту-16 залишався основним літаком у авіаційній компоненті сил стратегічного стримування СРСР. На озброєнні він – з травня 1953 р. Цей важкий реактивний багатоцільовий літак випускався в різних модифікаціях: ракетноносіїй варіант, літак-заправник тощо. Серійно його будували в 1953–1963 роках (усього – понад півтори тисячі екземплярів). У Російській Федерації Ту-16 знятий із озброєння на початку 1990-х років. В Україні після підписання Біловезьких угод залишився 121 літак (у 1993 р. літали 19, на консервації знаходилися 49). З озброєння зняті в Україні в середині 1990-х роках [20]. Ту-16, що свого часу несли бойове чергування в Полтаві, були літаками, які створювали радіоперешкоди. Такі Ту-16 прикривали свого часу введення військ Варшавського договору до Чехословаччини (1968 р.), а також введення радянських військ до Афганістану (1979 р.) та виведення їх із цієї країни (1989 р.). Пізніше літаки частини були утилізовані, а льотчики полку перевчилися на нову на той час авіаційну техніку – літаки Ту-22М2, а пізніше Ту-22М3.

Корпус одного з Ту-16А був установлений на п'єдесталі поблизу навчальної бази авіаполку в Полтаві. Простояв він там до 2005 р. Фрагменти кабіни та 2 катапультні крісла з цього літака експонуються нині в Полтавському музеї авіації і космонавтики. Коли в 2004 р. авіаполк розформували, корпус літака Ту-16А був знятий з п'єдесталу й доставлений до охоронюваного майданчика, що його виділи-

ли для виставки авіаційної та ракетно-космічної техніки. Тут цей літак (бортовий номер 25 [1]) представлений у варіанті ракетоносія. Ракети для нього тепер знайти дуже проблематично. Проте, одна з перших радянських авіаційних крилатих ракет КСР-2 збереглася у військовій частині, її випадково було виявлено у 2001–2002 роках. Її реставрували наскільки це було можливо – прикріпили крило, відремонтували хвостове оперення, пофарбували – й підвісили на балковому тримачі БТ-352. Таких ракет, як КСР-2 залишилися лише одиничні екземпляри.

Експонований у Полтаві Ту-16А потребує повного відновлення лакофарбового покриття. За порадою фахівців, що обслуговували літак за часу його бойового чергування, було дещо змінено будову підкосу передньої стійки шасі. Щоб забезпечити літак від складання цієї стійки, був установлений спеціальний пристрій. Планується відновити механізми обертання (руху) гармат. До того ж, враховуючи, що знятий з п'єдесталу Ту-16А був доправлений до нового місця стоянки своїм ходом, певного догляду та чищення потребують його колеса. На борту корпусу літака зберігся написаний чорною фарбою номер 8204014. Однак, ще необхідно дослідити котрий це варіант із трьох можливих: номер заводу-виготівника, номер серії або номер партії виготовлених літаків.

Під літаком на майданчику викладені авіаційні бомби – 36 штук по 250 кг кожна, які могли бути розміщені у бомболоку літака. Тобто, можна наочно побачити, яким чином літак був озброєний.

За нашими даними, літаки Ту-16 в різних модифікаціях збережені у Білій Церкві, Прилуках, Миколаєві, Тернополі, а також у Російській Федерації: музеї у Моніно під Москвою, в музеї Дальньої авіації на авіабазі Дягілево в м. Рязань й у інших полках, які колись експлуатували цю машину.

Навчально-тренувальний літак Су-15УМ (бортовий № 56) прилетів до Музею Дальньої авіації в Полтаві з військового аеродрому в Бельбеку (Південно-Західний Крим). Су-15УМ був створений на базі винищувача-перехоплювача Су-15, розробленого на початку 1960-х років. Призначення Су-15УМ – навчання й тренування льотного складу зльоту та посадці, всім елементам польоту і деяким видам бойового застосування. На озброєння Су-15УМ прийнятий у 1977 р. [23]. Після прибуття до Полтави Су-15УМ був повністю справним. Двигуни з нього не знімалися. Лише були розряджені катапультні крісла – з них зняли порохові прискорювачі. Ліхтар піднімається вгору. Однак, враховуючи, що тиск у цій повітряній системі – 250 кг/см² (до того ж балон уже далеко не новий), з метою безпеки систему демонтовано. Проте, все ж, за необхідності, використовуючи механічний упор, ліхтар відчинити й підняти можна. В планах на майбутнє щодо цього експонату – придбання ракет до нього. Крім полтавського Музею Дальньої авіації літаки Су-15УМ є також

у музеї Протиповітряної оборони в м. Ржев та в Національному музеї авіації і космонавтики на Ходинському полі в м. Москва [18].

На музейній території демонструється чехословацький навчально-тренувальний літак Л-29 «Дельфін». Перший політ літак цього типу здійснив у квітні 1959 р. Через 2 роки Л-29 обрали основним навчально-тренувальним літаком країн-учасниць Варшавського договору. Серійно Л-29 виготовлявся у 1963–1974 роках. Побудовано близько 3500 літаків. «Дельфін» експортувався в понад 15 країн [24]. Деякі зняті з озброєння літаки Л-29 придбані приватними особами. «Полтавський» Л-29 також приватний. Повністю працездатний. Але не літав уже протягом двох років. Науковці музею планують замовити у Запоріжжі такий літак для експозиції (транспортування його з-під Запоріжжя трейлером не вважається занадто складним, враховуючи, що крила літака відстикуюються; справа здебільшого за фінансуванням). Полтавські авіаспеціалісти планують відновити зовнішній вигляд Л-29 таким, яким він був за часу експлуатації його в СРСР. В Україні Л-29 має в своїй експозиції також Луганський авіаційно-технічний музей [15; 24].

Військово-транспортний літак Ан-26 був розроблений в «антоновському» КБ, будувався на Київському авіазаводі. Всього було виготовлено 1398 цих літаків. Перший політ Ан-26 відбувся у травні 1969 р., експлуатація цієї моделі літаків датується 1973–1986 роками. Ан-26, що експонується у Музеї Дальньої авіації в Полтаві, поки що знаходиться в розпорядженні Міністерства оборони України. Він – практично в робочому стані, вичерпав лише ресурс повітряних гвинтів та допоміжної силової установки у правій гондолі двигуна. Необхідно майже 16 тис. доларів США, аби дві бригади фахівців – із двигунів і з літаків (з Києва та Запоріжжя) змогли зробити експертизу й оформити необхідну документацію про придатність літака до льотної експлуатації. Проведення такої роботи поки що «під питанням». Вже була спроба відправити цей літак до Чугуєва на Харківщину для утилізації. Проте, обговорювалася й також вірогідність того, що літак залишиться у Полтаві як експонат музею.

Експонатом музею, хоча він і не має відношення до Дальньої авіації, є також Ан-2 – легкий транспортний літак, біплан із розчалковим крилом. Розроблений Ан-2 в ОКБ О.К. Антонова. За 1949–1971 роки в СРСР побудовано 17 тис. екземплярів таких літаків [3].

Фахівці-музейники постійно переймаються підтриманням у належному стані коліс літаків-експонатів (підкачкою, чищенням тощо), усуненням підтікання гідросуміші чи інших рідин. Фарбування корпусів літаків, як вважають авіаспеціалісти музею, має здійснюватися обов'язково зі збереженням написів, позначок і емблем, що були нанесені на них, оскільки вони є відбитком історії та долі кожної машини.

На жаль, Музей Дальньої авіації в Полтаві не має можливості розмістити літаки під дахом, не має музейної будівлі для експонування своїх колекцій. Адміністрація музею має намір клопотати про передачу під експозицію музею будівлі колишнього штабу авіадивізії та деяких інших приміщень, що знаходяться неподалік від майданчику, де виставлено авіаційну техніку. Проте, слід урахувати, що необхідно розробити такий проект музейної будівлі, щоб не створити «сарайний» інтер'єр. Будівля музею має бути не лише красивою, але й зручною для відвідувачів, відповідати сучасним вимогам до споруд такого плану. Звісно, для підготовки такого приміщення необхідне відповідне фінансування [13]. Свого часу відомий авіаконструктор А.М. Туполєв зазначав, що літак, який добре літає, має бути красивим. Без сумніву, експонати авіаційного музею викликають у авіаторів не менший емоційний відгук. Зрозуміло, що авіаційні експонати не є такими привабливими для вкладання й збереження коштів, як, наприклад, витвори живопису. Але й вони, особливо останнім часом, дуже цікавлять колекціонерів у різних країнах світу [13]. На нашу думку, Музей Дальньої авіації в Полтаві вартий того, щоб відповідні міністерства й відомства допомогли йому у вирішенні проблем. Хоча б стосовно передачі музейному закладу будівель, що вже декілька років пустують.

Музей Дальньої авіації в Полтаві планує поповнити у подальшому свою колекцію навчально-тренувальним літаком ЛІ-39, штурмовиком Су-25, багаточільовими винищувачами МіГ-23 і МіГ-29.

Для експонування до музею свого часу були передані зразки авіаційного озброєння. З останніх надходжень, наприклад, – 9-тонна бомба, привезена з Прилук, з арсеналу. Вона експонується на спеціально виготовленій підставці. Є і найменша – вагою 100 кг. У музею є можливість у майбутньому оформити експонування ряду авіабомб: починаючи з бомби вагою 75 кг – до 250-кілограмової.

На ділянці Музею Дальньої авіації є також декілька пам'ятників. Два з них перенесені на музейний майданчик з території військової частини. Перший – меморіальний комплекс на честь теоретика космонавтики Ю.В. Кондратюка – був відкритий до 100-річчя від дня народження вченого (1997 р.). Він складається з оригінального спускового апарату серії «Космос», корпусу крилатої авіаційної ракети КСР-5 (без хвостового оперення) та пам'ятної таблички. Коли цей комплекс розташовувався поблизу колишнього штабу полку, в корпусу ракети КСР-5 нижнє хвостове оперення було наявне – закріплене на бетонному під'ятнику. Проте, під час демонтажу його зруйнували.

Другий пам'ятник – на честь полтавських авіаторів, які загинули під час останньої війни 1941–1945 років. Відкритий у 1995 р. Становить композицію зі стилізованого стабілізатора літака, повітряного гвинта від літака Іл-14 та меморіальної таблички.

Третій пам'ятник і комплекс біля нього на території музею відкрили 7 травня 2010 р. на честь бійців 169-ї авіаційної бази особливого призначення, які загинули під час бомбардування аеродрому німцями в червні 1944 р. Комплекс складається зі стели з чорного граніту з викарбуваними на ньому прізвищами воїнів, фрагментів десяти 250-кілограмових авіабомб (ніби розкиданих навколо нього) і стилізованої гармати (оригінальним є лише ствол гармати, решта складових – муляж), а також декількох оригінальних батальйонних кулеметів (14,5 мм).

Отже, Музей Дальньої авіації був створений із метою увічнення однієї зі сторінок авіаційної історії України, пов'язаної з діяльністю полтавського авіаз'єднання, з авіацією далекої дії. Завдяки наполегливості полтавських науковців-музейників, ентузіазму військовослужбовців, допомозі відповідних владних структур, окремих громадян і ветеранів-авіаторів у Полтаві вдалося зібрати й зберегти колекцію літаків авіації дальньої дії, обладнання й озброєння. Унікальні літаки, а також інші зразки авіаційної та ракетно-космічної техніки, на наш погляд, можна визначити без перебільшення як важливі пам'ятки техніки. Враховуючи певні особливості й суттєві відмінності авіаційної та ракетно-космічної техніки від інших музейних об'єктів, працівники музею особливу увагу приділяють збереженню унікального фонду, підтриманню експонованої техніки у належному стані, її частковій реставрації.

Джерела та література

1. Авиабазы Полтава [Електронний ресурс] // Википедия. Свободная энциклопедия [веб-сайт]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Авиабазы_Полтава. – Назва з екрану (03.06.2012).
2. Авиационным музеям быть! [Електронний ресурс] // Либресек [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/229435/read>. – Назва з екрану (03.06.2012).
3. Ан-2 [Електронний ресурс] // Википедия. Свободная энциклопедия [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Ан-2>. – Назва з екрану (23.03.2012).
4. Архів Полтавського музею авіації і космонавтики, ф. м-2, спр. 10, арк. 135.
5. Архів Полтавського музею авіації та космонавтики, ф. 2.
6. *Блонский Л.В.* Авиация России / Л.В. Блонский. – М. : ООО «Дом Славянской книги», 2009. – 480 с.
7. *Брусенський О.* Буде створено музей дальньої авіації / О. Брусенський // Полтавський вісник. – 2007. – № 17 (928). – 24 квітня. – С. 2.
8. *Буцкій Е.З., Игнатьев Н.И.* Забытые и незабытые / Е.З. Буцкий, Н.И. Игнатьев. – Х. : Майдан, 2009. – 468 с.
9. *Верескул В.В.* Особисте інтерв'ю. – Полтава, 17 липня 2011 р.
10. Державний архів Полтавської області, ф. Р-9051.
11. *Дик Р., Паттерсон Д.* Самолеты, которые изменили мир / Р. Дик, Д. Паттерсон / Пер. с англ. – М. : ЗАО «БММ». – 208 с.
12. *Діденко Н.* У Полтаві таки буде музей літаків дальньої авіації? / Н. Діденко // Вечірня Полтава. – 2007. – № 10 (732). – 8 березня. – С. 4.
13. *Канаев В.И.* Исчезающее наследие... (судьба авиационного музея) [Електронний ресурс] // Avia.Ru [веб-сайт]. – 02.03.2007. – Режим доступу: <http://www.avia.ru/aut/81>. – Назва з екрану (08.06.2012).

14. Козлов, Лев Васильевич [Электронный ресурс] // Википедия. Свободная энциклопедия [веб-сайт]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Козлов,_Лев_Васильевич. – Назва з екрану (21.05.2012).
15. Луганський авіаційний ремонтний завод [Електронний ресурс] // Концерн «Авіавоснремонт» [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://www.kavr.com.ua/uk/enterprise?id=9>. – Назва з екрану (26.03.2012).
16. *Наханетов В.Н.* Как из гнезда орлиного...: Документальные рассказы об авиаторах / В.Н. Наханетов. – Х. : Майдан, 2007. – 280 с.
17. Национальному музею и национальной авиации быть! [Электронный ресурс] // Общероссийская общественная организация «Клуб героев города Жуковского» [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://www.testpilots.ru>. – Назва з екрану (26.03.2012).
18. Су-15 [Электронный ресурс] // Википедия. Свободная энциклопедия [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Су-15>. – Назва з екрану (26.05.2012).
19. Ту-134УБЛ Туполева [Электронный ресурс] // Avia Top [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://www.testpilot.ru/russia/tupolev/134/ubl>. – Назва з екрану (27.03.2012).
20. Ту-16 [Электронный ресурс] // Википедия. Свободная энциклопедия [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Ту-16>. – Назва з екрану (02.04.2012)..
21. Ту-22М [Электронный ресурс] // Википедия. Свободная энциклопедия [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Ту-22М>. – Назва з екрану (30.05.2012).
22. *Харук А., Кондрат'ев В., Хайрулін М.* «Анатра»: літаки Одеського авіабудівного підприємства, 1910–1924 рр. / А. Харук, В. Кондрат'ев, М. Хайрулін. – К. : Темпора, 2008. – 80 с.
23. Як-17 [Электронный ресурс] // Википедия. Свободная энциклопедия [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Су-15u.html>. – Назва з екрану (18.12.2010).
24. Aero L-29 Delfin [Электронный ресурс] // Википедия. Свободная энциклопедия [веб-сайт]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Aero_L-29_Delfin. – Назва з екрану (30.05.2012).

***Пистоленко И.А.* Музей Дальней авиации в Полтаве. Формирование коллекции, состав и степень сохранности экспонируемой авиационной и ракетно-космической техники**

Статья посвящена истории формирования коллекции Музея Дальней авиации в Полтаве. Внимание акцентируется на составе и состоянии экспонируемой авиационной и ракетно-космической техники.

Ключевые слова: культурное наследие, памятники техники, памятники авиации, образцы самолетов, авиационные музеи.

***Pistolenko I.A.* Far Aviation Museum in Poltava. Formation of the collection, composition and degree of safety of the exhibiting air and rocket-cosmic technique**

The article is devoted to history of formation of the collection of the Far Aviation Museum in Poltava. Attention is accented on the system composition and condition of the exhibiting air and rocket-cosmic technique.

Key words: cultural legacy, monuments of technique, monuments of aviation, standards of airplanes, aviation museums.

Подано до друку: 12.04.2012 р.

УДК 62(09)

Л.Ю. НОНІК, Л.Р. ФОМІНЕНКО

**Високопічська домна – пам'ятка металургії
Житомирського Полісся**

Досліджено основні етапи розвитку металургії на Житомирському Поліссі. Показано важливу роль у процесі становлення металургії України Високопічського чавуноплавильного заводу, залишки доменної печі якого є історичною пам'яткою, що збереглася до наших днів.

Ключові слова: металургія, залізо, болотна руда, домна, доменна піч, завод, пам'ятний знак

Загальновідомо, що вже у період Київської Русі виробництво заліза було поширене на значній території України. Виробництво заліза тоді зосереджувалося, в основному, в сільських поселеннях. Головний район виплавки заліза Х–ХІІ ст. – це територія сучасної Житомирщини, де у багатьох місцях знайдені залишки залізоплавильного виробництва того часу [1]. Вироблялося залізо з місцевих болотних руд у басейнах річок Гнилоп'ять, Гуїва, Кам'янка, Тетерів, Тя, Уборть й інших, – про це свідчать дослідження давньоруських городищ ХІІІ ст., зокрема, городища біля с. Райки в долині р. Гнилоп'ять поблизу Бердичева. Академіком Б.О. Рибаківим було визначено, що залізо тут «варилося» у плавильних горнах сиродутним способом при температурі 700–800° С. Внаслідок досить низької температури, яку стародавнім металургам було важко підвищити, вагома частка заліза часто залишалася в руді, утворюючи багато шлаку («жужеля», «жужла») [2]. У ХІV–ХV ст. в рудній справі українського Правобережного Полісся почалося застосування колеса водяного млина. Це зумовило збільшення сиродутних печей і механізацію низки виробничих процесів, унаслідок чого підвищилася якість отриманого заліза. Сприятливі умови – значні поклади болотних залізних руд, великі ліси, численні річки створили базу для розвитку залізобного промислу на Поліссі. Найбільшим районом його зосередження стала територія навколо Житомира, де залізобні підприємства створювали цілий каскад (Висока Піч, Дениші, Житомир, Троянів й інші) [3]. Вони групувалися по річках Ірша, Тетерів та їхніх притоках, по р. Тні – притоці р. Случ, по верхів'ях р. Уж й інших. У ХVІ–ХVІІ ст. виникли рудні Висока Піч і Годиха, Андріївська, Бистрицька, Денишівська, Малинська, Підлубецька, Троянівська й інші рудні. У другій половині ХVІІ ст. їхня кількість значно зростає. Цьому сприяло зростання військової могутності Російської держави, на забезпечення якої працювала, у т. ч. й українська економіка. На початок ХVІІІ ст. на Житомирському Поліссі налічувалося близько 200 рудень, кожна з яких у середньому давала на рік 30–40 т заліза.

Протягом ХІV–ХVІІІ ст. у Європі виникає й отримує розвиток доменне виробництво, що передбачало спочатку виплавку чавуну, а вже потім пере-

робку його на залізо [4]. Доменні мануфактури (заводи), порівняно з руднями, були новим, вищим етапом у розвитку чорної металургії. Такі підприємства значно переважали за об'ємом виробництва металу, кількістю робітників, мали більш удосконалену організацію праці, кращу технічну оснащеність [5].

Найперша домна в Україні була збудована у 1773 р. в Чуднівському маєтку кн. К. Понінського. Її було розміщено на території колишньої Висопічській рудні (заводу) на березі р. Тетерів. Незабаром тут уже працювало 2 домни. Населений пункт, що виник біля заводу, назвали Високою Піччю (зараз село в Житомирському районі Житомирської обл.). Будували поселення запрошені кн. К. Понінським сілезькі робітники, частково – поліські та російські майстри. Завод переробляв руду, яку отримував із ближніх рудень, що розміщувалися навколо сіл Буки, Глибочок, Заможне, Старошийка й інших (уміст заліза в цих рудах становив 25–40 %) (рис. 1).

Після банкрутства кн. Понінського і Чуднівський маєток, і чавуноливарний завод дісталися крупному магнату-промисловцю П. Потоцькому, який

Рис. 1. Залізорудні промисли XVI–XVIII ст.ст. на території нинішнього Житомирського району Житомирської області: (родовища залізної руди) – 1) Буківське, 2) Ульянівське, 3) Заможнянське, 4) Глибочанське, 5) урочище «Рудокопи», 6) урочище «Нові Доли»; (доменні заводи) – 1) Денишівський, 2) Висопічський; (рудні) – 1) Старошицька, 2) П'ятецька, 3) Городищенська, 4) Троянівська, 5) Корчацька (відтворено за [6])

був тісно пов'язаний із чорноморською «Компанією Східної Торгівлі». Потім завод перейшов до варшавського банкіра Ф. Кабріта, за яким він числився до 1790 р. Коли збанкрутував Ф. Кабріт, завод перейшов під керівництво польської адміністрації.

У 1797 р. продукція заводу складала 180 т чавуну і заліза [6]. На початку ХІХ ст. завод (рис. 2) опинився в руках одного з найбільш крупних магнатів Волині – графа Іллінського, який відновив роботу заводу в 1830 р.

За описом Бунге [7], підприємство у 1850 р. складалося з невеликої домни та вагранки для виплавки чавуну (рис. 3). Завод працював за допомогою водяного двигуна, що обмежувало виробничий період домни 5–6 місяцями (восени та навесні). На заводі працювало 56 робітників, з них 50 осіб були «вільними людьми», які оселилися на поміщицькій землі, решта – кріпаки.

Завод виготовляв деталі до млинів, молотарок, обладнання для винокурних і цукрових заводів, а також різні побутові речі з чавуну. В 1840 р. продукція заводу оцінювалася у 9 тис. руб. У наступному десятилітті кількість продукції зменшується. На початку 1860 р. зростає до максимуму (32 т), а в 1865 р. знову знижується – до 10 т. На цей час працювало тут лише 16 робітників. Урятував від закриття

Рис. 2. Чавуноплавильний корпус колишнього Високопичівського доменного заводу, фотографія 1936 р. (відтворено за [5])

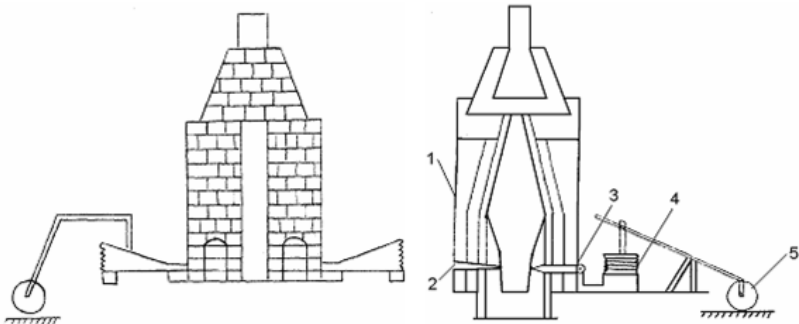

Рис. 3. Будова доменної печі (кінець ХVІІІ ст.): 1) шахта, 2) лютка, 3) фурма, 4) повітрорудні міхи, 5) водяне колесо (відтворено за [6])

завод підйом промисловості у 1870 р., хоча в цьому році продуктивність заводу ще була малою (табл. 1).

Таблиця 1

Продуктивність Високопільського заводу (1870-ті роки)
(за даними Музею природи Житомирського
обласного краєзнавчого музею [9])

Роки	Продукція, т	Роки	Продукція, т
1871	100	1875	66
1872	93	1876	57
1873	69	1877	49
1874	25	–	–

Перелом у житті старого заводу відбувся в 1878 р., коли «Товариство Денишівських заводів» взяло в оренду Високопільський завод для забезпечення чавуном більш потужного Денишівського. Завод у Високій Печі був перебудований і розширений. У 1879 р. стає до ладу нова домна, помітно зростає випуск продукції (табл. 2).

Таблиця 2

Продуктивність Високопільського заводу (1880-ті роки)
(за даними Музею природи Житомирського
обласного краєзнавчого музею [9])

Роки	Продукція, т	Кількість робітників
1879	385	24
1885	1433	90
1891	1192	80

Але підприємство все ж проіснувало недовго. Його долю вирішило виснаження покладів місцевої руди. В 1891 р. завод припинив роботу.

Удячні земляки свого часу поставили на місці (орієнтовно – з правого боку мосту через р. Тетерів на автомобільній трасі Хмельницький–Житомир, за 250 м нижче відгалуження шляху на м. Баранівку), де була перша українська доменна піч, пам'ятний знак (рис. 4). На сьогодні достеменно не відомо з чиєї ініціативи, на які кошти і коли саме його було відкрито, а також, чи взагалі цей знак був єдиним. За спогадами мешканців с. Висока Піч (зокрема, колишнього директора місцевої середньої школи Г.А. Олійника), з незрозумілих причин у 1960-ті роки пам'ятку було демонтовано й відправлено на металобрухт. Одна з імовірних версій ліквідації пам'ятного знака, яку найчастіше можна почути у селі – він заважав розширенню автотраси та будівництву нового мосту через р. Тетерів.

Гарним свідченням того, що у Високій Печі був металургійний завод, є експозиція музею історії села у місцевій загальноосвітній школі № 2 I–III ступенів, де провідне місце займають експонати технічного спрямування. Музей має макет доменної печі, на стендах показано процес тодішнього металургійного виробництва. За експонатами музею можна прослідкувати історію розвитку процесу виготовлення заліза. Також тут представлено багато технічних зразків, що мають відношення до сільськогосподарської галузі села, зібрано побутові технічні вироби різних часів, знайдені на території села.

Загалом, на Житомирщині існує понад 80 населених пунктів, що мали свого часу відношення до виробництва чавуну та заліза. Серед них домінує с. Висока Піч. Бажано було б надати місце, де розташовувалася перша українська домна (деякі рештки її збереглися), статусу пам'ятки історії науки

і техніки й відновити меморіальний знак, що так незрозуміло зник зі свого місця. Але не можна забувати й про такі населені пункти, як с. Смільчине, с. Кропивня Новоград-Волинського району, с. Дениші Житомирського району й інші, де існували досить потужне, як для свого часу, плавильне виробництво (наприклад, завод у Кропивні на початку XVIII ст. виготовляв ядра для російської армії) [8]. Було б правильним після проведення досліджень надати й цим залишкам залізорудного виробництва статусу пам'яток.

Рис. 4. Пам'ятний знак на місці, де розташовувалася перша доменна піч України (фотографія з експозиції Музею історії села Висока Піч). Напис на табличці: «На цьому місці в 1773 р. була заснована і працювала перша доменна піч на Україні. Від цього пішла назва села Висока Піч»

Джерела та література:

1. *Анісімов Ю.О.* Нариси історії використання та вивчення родовищ залізних руд на Україні до 1861 р. // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1970. – Вип. 11. – С. 83–97.
2. *Рыбаков Б.А.* Ремесло древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с. – С. 127.
3. *Анісімов Ю.О.* Вказана праця; *Krzywicki J.* Żytomierz // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: Wieku, 1895. – Т. XIV. – S. 901–913.
4. Доменное производство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bse.sci-lib.com/article031710.html>. – Назва з екрана (06.12.2011).
5. Развитие металлургии в Украинской ССР / З.И. Некрасов, Ю.А. Анисимов, В.В. Врублевский и др. – К.: Наук. думка, 1980. – 959 с. – С. 38.
6. *Гнип П. І.* Розвиток металургії на Україні в XVII і XVIII ст. // Нариси з історії техніки. – 1956. – Вип. 3. – С. 75–94.
7. *Бунге Н.* Исследования о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа: О добычании руды и выплавке из нее чугуна и железа. – К., 1856. – 93 с.
8. *Анісімов Ю.О.* Вказана праця; *Ваховський В.* Поділ Звягельського ключа у XVIII–XIX століттях [Електронний ресурс] / В. Ваховський. – Режим доступу: http://www.zvyagel.com.ua/2008_21/21_history.html. – Назва з екрана (14.12.2011).

Нонік Л.Ю., Фоминенко Л.П. Високопеческая домна – памятник металлургии Житомирского Полесья

Исследованы основные этапы развития металлургии на Житомирском Полесье. Показана важная роль в процессе становления металлургии Украины Високопеческого чугуноплавильного завода, остатки доменной печи которого являются исторической достопримечательностью, сохранившейся до наших дней.

Ключовые слова: металлургия, железо, болотная руда, домна, доменная печь, завод, памятный знак.

Nonik L.U., Fominenko L.P. Vysoka Pich blast furnace is a memorable sign of Zhytomyr Polissya

The basic stages of the development of metallurgy in Zhytomyr Polissya are investigated. An important role of Vysoka Pich iron-smelting plant in the making of metallurgy of Ukraine, the blast furnace remains of which are of historical value and were saved to our days is shown.

Key words: metallurgy, iron, bog ore, blast furnace, plant, memorable sign.

Подано до друку: 06.03.2012 р.

Розділ X

ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ГІПОТЕЗИ

УДК 1(470)(091)

В.В. КОРНІЄНКО

До історії давньоруського пасхального інструментарію: «рука Іоанна Богослова» в графіті Софії Київської

Стаття присвячена висвітленню сучасних результатів дослідження графіті № 87 з Софії Київської, текст якого є найдавнішою на теренах Давньої Русі відомою за писемними пам'ятками таблицею розрахунку дати Пасхи, що отримала назву «руки Іоанна Богослова». На підставі аналізу допущених помилок у написанні окремих літер графіті робиться висновок про існування глаголичного протографу «руки Іоанна Богослова», пізніше переписаного кирилицею та скопійованого автором напису № 87 на фреску Софії Київської.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, Пасха, пасхалія, «рука Іоанна Богослова».

Під час досліджень епіграфічних пам'яток Софійського собору С. Висоцьким у переході між приділами Свв. Іоакима й Анни та Михалівським на фресці з образом Св. Костянтина Великого [1] було виявлено графіті (№ 87) у вигляді таблиці з 28 клітинок (4 стовпчики, 7 рядків), у полі кожної було виконано по літері [2]. Дослідник припустив, що на фресці виконана таблиця для розрахунків пасхалії (табл. 1). Втім, більш конкретним висновкам перешкодила погана збереженість напису, внаслідок чого частина літер не була реконструйована, а декілька ідентифіковані неправильно. Тому публікатор не зміг чітко визначити, яку саме пасхалію накреслено на стіні храму.

Більш певні відомості надало виявлення у Старій Рязані під час розкопок Борисоглібського собору фрагменту фрескового тиньку з графіті у вигляді лівої долоні руки, повернутої до глядача. В основі пальців були прокреслені чотири літери **авгд**, трохи вище – **ѕз**. А. Мединцева, зважаючи на тотожність цих літер фрагменту тиньку з Борисоглібського собору нижнім рядом гра-

графіті № 87 з Софії Київської, визначила, що обидва відтворюють один і той самий давньоруський пасхальний інструментарій – «руку Іоанна Богослова» [3]. Її приклади відомі за кількома писемним пам'ятками [4]. Мала вона такий вигляд (рис. 1): на чотирьох пальцях відкритої до глядача лівої долоні в стовпчик записувалися у суворому порядку літери, що є календарними показниками т.зв. сонячних епакт. На основі цих показників розраховувалася дата законної («сврейської») Пасхи (Песаху), відрховуючи від якої тиждень, отримували дату православної Пасхи (Великодня) [5].

			Ж
Г (?)		Ж	А
Є	А	О (?)	Г
В	Г	Д	Є
У	О	С	З
С	З	А	В
А	В	Г	Д

Таблиця 1.

Текст графіті № 87, визначений за результатами досліджень С. Висоцьким.

Однак, установивши зміст виконаного на стіні Софійського собору графіті, А. Мединцева уникла питання коригування тексту, адже порівняння вміщених у писемних «руках Іоанна Богослова» показників із софійським графіті вказує на їх відмінність. У цьому випадку необхідним було б з'ясувати, чи на стіні храму виконана саме таблиця розрахунку пасхалії за «рукою Іоанна Богослова» – і тоді слід констатувати, що С. Висоцький допустив суттєві помилки в прочитанні напису. Або ж, якщо визнати правильність ідентифікації літер С. Висоцьким, слід розглядати таблицю в графіті № 87 як абсолютно новий різновид пасхалії, невідомий за писемними пам'ятками, принципи розрахунку дати Пасхи за якою суттєво відрізняються.

Виправив ситуацію Р. Сімонов, котрий вніс до запропонованого С. Висоцьким прочитання низку суттєвих коректив (табл. 2) [6]. Однак дослідник, унісши корективи, просто механічно переніс літери з відомих за писемними пам'ятками «рук Іоанна Богослова» до колонок графіті № 87. Тобто, критерії коригування тексту дослідника залишилися нерозкритими. Все це об'єктивно вимагає повторного вивчення графіті № 87, встановлення тотожності чи відмінності між показниками «руки Іоанна Богослова» й тексту на фресці. Саме ця робота була проведена автором даного дослідження в межах планового дослідження та публікації всього корпусу епіграфічних пам'яток Софійського собору. Висвітленню її результатів присвячене дане повідомлення.

Одразу зазначимо, що запропоновані Р. Сімоновим коригування в цілому відповідають оригіналові тексту графіті, однак є невеликі нюанси, які слід окремо пояснити. Зупинимо увагу на декількох спірних моментах. Оскільки текст графіті № 87 розбитий на клітинки з літерою в кожній, для зручності вони нами пронумеровані у наступній послідовності – зліва направо та зверху вниз. Нумерація виконує суто технічну роль, полегшуючи подальше викладення матеріалу.

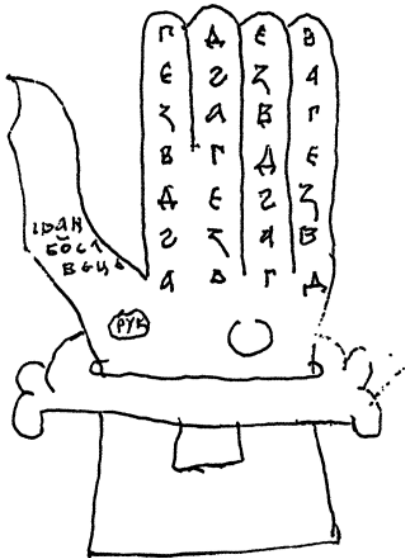

Рис. 1. «Рука Іоанна Богослова». Список Скалігерова каноніка 1331–1332 років. Бібліотека Лейденського університету, Нідерланди. (Под. за: Симонов Р.А. Математическая и календарно-астрономическая мысль в Древней Руси (по данным средневековой книжной культуры). – М.: Наука, 2007. – С. 347).

прокреслив літеру *з*. Зрозумівши власну помилку, він виправив її на *з*, написавши останню поверх першої. Саме цим і пояснюється така незвична форма літери.

У п'ятій клітинці С. Висоцький вказав вірогідну літеру *г*. Тиньк в цьому місці пошкоджений вибоями, однак за збереженими контурами в цьому місці впевнено читається літера *є*□.

Шоста клітинка також суттєво постраждала, втративши практично всю середню частину. За контекстом тут мала бути виконана літера *з*. Таку ідентифікацію підтверджує невеликий «хвостик», що виступає з вибою – ліва частина верхньої петлі «зело».

У сьомій клітинці Р. Сімонов указав літеру *з*, адже саме вона має стояти відповідно до покажчика «руки Іоанна Богослова». Хоча така корекція виправдана з погляду правильності календарного розрахунку, вона абсолютно не відповідає текстові графіті № 87, адже тиньк тут зберігся доволі добре – тому літера *ж* читається однозначно. Схема виконання, встановлена за вивченням напрямків руху лева, вказує, що автор прокреслив саме *ж*, тобто її ніяк не можна розглядати як *з* особливої форми.

Перша клітинка таблиці повністю знищена вибоєм, слідів літери тут не простежується. Втім, за аналогією з покажчиком «руки Іоанна Богослова» в цій клітинці слід реконструювати літеру *г*.

У другій клітинці, також майже повністю знищеній вибоєм, слід реконструювати літеру *д*. Це підтверджує невеликий збережений фрагмент, який можемо інтерпретувати як правий кут літери з ніжною.

У третій клітинці, незважаючи на часткове пошкодження вибоями, впевнено читається літера *є*.

Літера в четвертій клітинці визначена С. Висоцьким як *ж*, хоча за покажчиком «руки Іоанна Богослова» тут мала б стояти *з*. Адже «великий юс» не має цифрового значення, тож не може використовуватися для розрахунку пасхалії. Ретельно дослідивши напрямок руху лева під час виконання кожної складової «великого юса», ми змогли встановити, що у цій клітинці автор спочатку

У дев'ятій клітинці С. Висоцький прочитав літеру **є**, хоча тут має стояти **з**. Останню тут указав Р. Сімонов, адже саме ця літера відповідає покажчику «руки Іоанна Богослова». Проведене нами ретельне вивчення напрямків руху леза під час виконання літери дозволило встановити, що спочатку автор прокреслив літеру **є**, а потім, усвідомивши допущену помилку, виправив її на **з**.

В одинадцятій клітинці С. Висоцький прочитав ймовірну літеру **о**, однак на «руці Іоанна Богослова» тут має знаходитися **в**. Тиньк у клітинці викришився, від літери зберігся невеличкий фрагмент ліворуч зверху. За контурами його можна розглядати як верхню частину **в** – місце змикання щогли та верхньої частини петлі.

Літеру сімнадцятої клітинки С. Висоцький зазначив як добре збережену **ч**. Проте, незважаючи на пошкодження вибоєм, доволі добре збереглася верхня частина літери **д**, яка, втім, втратила обидві ніжки.

У вісімнадцятій клітинці, незважаючи на вибій у лівому нижньому куті, добре збереглася частина літери **є**. Тож реконструкція тут С. Висоцьким **о** безпідставна.

Як бачимо, сучасні дослідження епіграфічної пам'ятки дозволили встановити, що в цілому літери графіті тотожні покажчиком на «руці Іоанна Богослова», виняток становить лише сьома клітинка, у якій замість **з** автором була свідомо поставлена **ж** (табл. 3). Окрім цієї неузгодженості, в графіті були допущені 2 помилки (в четвертій та дев'ятій клітинках), однак їх виправили.

Для нашого подальшого дослідження важливо з'ясувати механізм виникнення цих неузгодженостей. Адже літери мають майже однаковий розмір, а лінії прорізів плавні та заокруглені. Ці особливості виконання видають руку досвідченого писця, який, до того ж, мав певний досвід у виконанні написів на твердому фресковому тиньку. Ці факти примушують не зводити пояснення допущених помилок тільки звичайної неухважності автора.

В четвертій клітинці спочатку помилково написана **з**, яка пізніше виправлена автором на відповідну позначці «руки Іоанна Богослова» літеру **с**. З першого погляду напрощується висновок, що він переплутав близькі цифрові значення літер, написавши «7» (**з**) замість покажчика рівно-

Г	Д	Є	С
Є	С	З	А
З	А	В	Г
В	Г	Д	Є
Д	Є	С	З
С	З	А	В
А	В	Г	Д

Таблиця 2.

Реконструкція Р. Сімоновим
тексту графіті № 87.

Г	Д	Є	(З) С
Є	С	Ж	А
(Є) З	А	В	Г
В	Г	Д	Є
Д	Є	С	З
С	З	А	В
А	В	Г	Д

Таблиця 3.

Реконструкція тексту графіті
№ 87 за результатами сучасних
досліджень В. Корнісника. В дужках
вказані помилково написані
літери, пізніше виправлені авто-
ром напису.

го шести (ѕ). Однак не виключено, що причиною плутанини могла стати помилка в ідентифікації літери ѕ через специфіку графіки її виконання. В софійському графіті вона в усіх випадках має z-подібну форму. Однак різновидом написання «зело» була перекреслена «земля» [7]. Якщо перед очима автора був приклад «руки Іоанна Богослова», в якій позначки «б» (ѕ) написані в подібній графіці, то не виключена можливість переплутати схожі за формою літери ζ та ѕ.

У дев'ятій клітинці автор спочатку помилився вже на дві одиниці, написавши «5» (ε) замість покажчика «7» (ζ). Знову ж можна списати це на неухважність, припустивши, що він випадково продублював розташовану вище п'яту клітинку, в якій також стоїть позначка «5» (ε). Однак і в цьому випадку не виключена помилкова ідентифікація літери ε через специфіку її написання в дещо іншій графічній манері. В написі № 87 вона має вигляд відкритого праворуч півкола з язичком посередині. Проте, в писемних пам'ятках зустрічається також інша форма її написання – з відворотом ліворуч у верхній частині [8]. В такому виконанні вона може нагадувати ζ або ѕ у вигляді перекресленої «землі». Відтак, якщо в «руці Іоанна Богослова» позначки «5» (ε) були написані в подібній графіці, автор, перед очима якого вона була, міг допустити помилку, спершу неправильно визначивши її.

Утім, в обох випадках він розпізнав помилково визначені літери й виправився. Адже помилки в двох клітинках на одиницю чи двійку даватимуть хибний результат під час розрахунку пасхалії. Виправивши помилки, автор, однак, залишив у сьомій клітинці замість правильного покажчика ζ літеру ж, яка взагалі не має цифрового значення. Тобто, в цьому випадку похибка становить сім одиниць. Її автор чомусь зовсім не виправив. Тож, очевидно, що поштовхом до

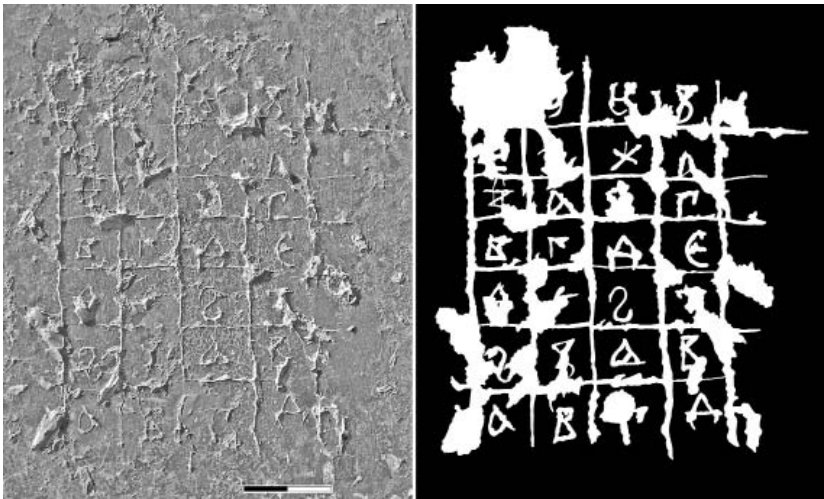

Рис. 2. Фотографія та прорисовка графіті № 87, виконані В. Корнієнком.

виправлення помилок стали не стільки невідповідності у цифрових позначках, оскільки в останньому випадку літера обов'язково була б виправлена. Це повертає нас до іншого визначення джерел двох помилок автора графіті – незвична для нього графіка написання літер у невідомому нам писемному варіанті «руки Іоанна Богослова». У свою чергу це засвідчує, що він послуговувався при виконанні напису на стіні храму не власною пам'яттю, а писаним взірцем. І саме в цьому «протографі» стояла в сьомій клітинці літера ж, яку він і повторив у таблиці графіті № 87. Ця обставина доволі цікава, адже засвідчує, що деякі написи переносилися на фрески як скопійовані з інших писемних пам'яток.

Очевидно, автор не був детально ознайомлений із принципами розрахунку пасхалії за таким інструментарієм як «рука Іоанна Богослова», інакше б не тиражував помилку та неминуче виправив би літеру ж на правильний покажчик з. Щодо причин її появи у писемному «протографі», яким послуговувався автор графіті № 87, то вона знаходить єдине логічне пояснення. Цифровим еквівалентом літері в сьомій клітинці «руки Іоанна Богослова» відповідає «7», що в кирилиці передається літерою з. В нашому ж випадку тут стоїть літера ж, яка в кирилиці не має цифрового значення. Проте, в глаголиці цифра 7 передається якраз літерою «живете». В цьому випадку суперечності знімаються. Тож, ймовірно спочатку покажчики «руки Іоанна Богослова» були виконані глаголицею, а потім були переписані кирилицею з відповідними поправками для врахування відмінностей між цифровими значеннями окремих літер обох абеток. Під час цієї роботи через неуважність переписувача в сьомій клітинці такої поправки не було зроблено, а глаголична «живете» була просто транслітерована кириличною літерою ж. Саме цей транслітерований кирилицею писемний варіант «руки Іоанна Богослова», був перед очима автора графіті, який він виконав на фресці в Софії Київській.

Наскільки така помилка впливала на застосування саме цієї «руки Іоанна Богослова», встановити важко, адже в нашому розпорядженні немає даних щодо конкретного розрахунку дати Пасхи саме за виконаною на стіні храму таблицею. Однак графіті № 87, разом із іншими даними, підтверджує застосування зображень «руки Іоанна Богослова», відомих за більш пізніми джерелами, в домонгольський час [9]. Саме на підставі таких палеографічних ознак, як написання а з округлою петлею, з-подібної з, нахиленої ліворуч з з переломом і зіркоподібної, виконаної у три змахи ж [10], час появи графіті визначається в межах середини XI – кінця XII ст. Відтак, перед нами найбільш ранній відомий у Київській Русі приклад давньоруського пасхального інструментарію – «руки Іоанна Богослова».

Джерела та література

1. Образ святого впевнено ідентифікується за іконографією та виявленому й опублікованому Н. Нікітенко графіті з іменем «Κωνστανθῖνος». З останніх робіт див.: *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – К. : Издательский Дом «Слово», 2004. – С. 229–230; *Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарбабянов В.Д.* Изображения святых во фресках Софии Киевской. Западное пространство основного

- объема под хорами // Искусство Христианского Мира : Сб. ст. – Вып. XI. – М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2009. – С. 237.
2. *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – Вып. I. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 113–114 ; табл. LXXV, 2 ; LXXVI, 2.
 3. *Медьницева А.А.* Эпиграфические находки из Старой Рязани // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 253–254 ; рис. 1, 3 ; рис. 3, 3; *Вона ж.* Грамотность в Древней Руси (По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века). – М. : Наука, 2000. – С. 80–81 ; рис. 18.
 4. Напр. див.: *Симонов Р.А.* Математическая и календарно-астрономическая мысль в Древней Руси (по данным средневековой книжной культуры). – М. : Наука, 2007. – С. 347–348.
 5. Докладніше про давньоруський пасхальний інструментарій див.: *Симонов Р.А.* Вказана праця. – С. 66–95.
 6. *Симонов Р.А.* Вказана праця. – С. 340 ; рис. 21.
 7. Приклади написання такої літери див.: *Зализняк А.А.* Палеография берестяных грамот и их вне-стратиграфическое датирование // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. – М. : Русские словари, 2000. – С. 166.
 8. Там само. – С. 162.
 9. *Симонов Р.А.* Вказана праця. – С. 101.
 10. Докладніше про методику дослідження та застосовувані нами принципи датування за палеографічними ознаками див.: *Корнієнко В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – Ч. 3: Центральна нава. – К. : Горобець, 2011. – С. 3–7.

***Корнієнко В.В.* К истории древнерусского пасхального инструментария: «рука Иоанна Богослова» в граффити Софии Киевской**

Статья освещает результаты современных исследования граффити № 87 из Софии Киевской, текст которого является древнейшим в Древней Руси известной по письменным памятникам таблицей расчета даты Пасхи, которая получила название «руки Иоанна Богослова». На основании анализа допущенных ошибок в написании отдельных букв граффити делается вывод о существовании глаголического протографа «руки Иоанна Богослова», позднее переписанного кириллицей и скопированного автором записи № 87 на фреску Софии Киевской.

Ключевые слова: эпиграфика, граффити, София Киевская, Пасха, пасхалия, «рука Иоанна Богослова».

***Kornienko V.V.* Appealing to History of Old Russ Easter Tools: «St. John the Evangelist's Hand» in Graffiti of St. Sophia of Kyiv**

The research article is dedicated to the modern results of the study of graffito No.87 from St. Sophia of Kyiv. According to written sources, the text of this graffito is the oldest table on the territory of Old Russ for the calculation of the date of Easter, which is called “St. John the Evangelist’s hand”. Based on the analysis of mistakes made in writing some letters of graffiti, one can draw a conclusion concerning the existence of Glagolitic protograph of «St. John the Evangelist’s hand», later rewritten in Cyrillic alphabet and copied by the author of inscription No.87 on the fresco of St. Sophia of Kyiv.

Key words: epigraphy, graffiti, St. Sophia of Kyiv, Easter, computus, «St. John the Evangelist’s hand».

Подано до друку: 18.05.2012 р.

УДК 008.001+008(091)+069

С.Б. РУДЕНКО

Комплексне монографічне дослідження музейних пам'яток як засіб розпредметнення історичної пам'яті (на прикладі середньовічних шабель з Національного військово-історичного музею України)

Стаття присвячена специфіці монографічного дослідження музейних пам'яток із застосуванням мультидисциплінарного підходу. Автор розкриває історико-культурну інформацію, що несуть середньовічні шаблі: уточнює датування, висуває і обґрунтовує гіпотези щодо їхньої етнокультурної приналежності й особливостей бойового використання.

Ключові слова: культура, історична пам'ять, середньовічна шабля, наукова інтерпретація музейних пам'яток.

Комплексні монографічні дослідження музейних предметів є одним із основних напрямів музейницької роботи. Вони, зазвичай, пов'язані із з'ясуванням віку об'єктів, перебігу історії їхнього побутування, етнокультурної приналежності, зв'язку з історичними постатями, розкриттям зашифрованого у творі мистецтва авторського «меседжу» тощо. Особливість музейної роботи полягає в тому, щоб синтезувати наведені розрізнені напрями дослідження й надати відвідувачу комплексну наукову інтерпретацію історико-культурного об'єкта.

Предметом даного дослідження є 5 шабель киеворуського періоду, що знаходяться у розділі «Середньовіччя» експозиції Національного військово-історичного музею України.

Визначення ступеня їх автентичності (онтологічного зв'язку об'єкта з історико-культурною дійсністю, яку він відображає) має спиратися на досягнення, насамперед, археологічної наукової думки. Найбільший внесок в узагальнення наукових відомостей про середньовічні шаблі давньоруського періоду здійснений А.М. Кірпічніковим. З'ясування їх значення у військовій культурі Давньої Русі передбачає залучення даних воєнної історії. Бойове застосування шаблі розглянуто у працях В.Г. Бережинського. Проте, паралелі з пішим фехтуванням, на які робить акцент дослідник є дискусійними. Забігаючи наперед зазначимо, що мистецтво вершницького володіння шаблею фактично втрачене. Для заповнення цієї прогалини необхідно залучити історичні відомості різних періодів, пов'язані з бойовим застосуванням шаблі, проведення історичних паралелей із військовими культурами інших народів, звернення до збережених традицій бойових мистецтв тощо. Важливими з теоретико-методологічної точки зору є дослідження Д.В. Тоїчкіна, М.М. Денисової, С.О. Плетньової.

Виходячи з наведеного, метою статті є комплексне монографічне дослідження середньовічних шабель давньоруського періоду із зібрання Національного військово-історичного музею, що передбачає:

- 1) атрибуцію досліджуваних шабел та верифікацію їхнього датування;
- 2) уточнення етнокультурної приналежності зазначених музейних пам'яток;
- 3) висвітлення особливостей бойового застосування шабел у києворуську добу.

Спочатку з'ясуємо зміст поняття «шабля». За визначенням Д.В. Тоїчкіна – це різновид наступальної холодної січної ріжучо-колючої клинкової зброї, що сформувався наприкінці VII – на початку VIII ст. Вона складається з довгого клинка, ефеса та піхв, є насамперед зброєю вершника і при використанні пов'язана зі специфічним комплексом кінського спорядження. Клинок шаблі викривлений, із лезом на вигнутому боці й обухом на ввігнутому (або з «полуторною заточкою», коли ближча до вістря частина ввігнутого боку також загострена), має вістря та хвостову частину для кріплення ефесу. Прямий перпендикулярний удар шаблі має круговий рубаючо-ріжучий характер і, здебільшого, дозволяє сполучити в єдиному русі обидві його фази (ураження – витягнення) [9].

Виникнення шаблі пов'язане з еволюцією меча. Особливість останнього полягає в його універсальності – ним із однаковою ефективністю можна завдавати колючих, рубаючих і ріжучих ударів. Але, зрештою, така універсальність мала й недоліки, позаяк – залежно від особливостей ведення бою – доцільніше було значно посилити одну з указаних уражальних функцій. Так, прямі довгі клинки в пішому бою доцільніше використовувати для нанесення колючих ударів. Наприклад, майстри кунг-фу вважають, що мечем заподіюють, насамперед, колючі удари, випад є основним елементом фехтувальної техніки [6]. Це відомо й у європейській військовій культурі, коли в пізньому середньовіччі поступове зменшення ширини вістря меча призвело до виникнення шпаги.

Ефективною рубаючою клинковою зброєю потребувала кавалерія. Сокира не могла задовольнити цих потреб, оскільки вона застрягала у цілі ворога, що ускладнювало використання цієї зброї як у стрімкому кінному бою, так і в якості протипіхотного засобу.

Намагання створити ефективнішу за меч кавалерійську рубаючу довгоклинкову зброю сягають античних часів, для яких характерною була давньогрецька махайра, піренейська фальката (стрижень їх не був викривленим) та перська протошабля. Наступний етап в розвитку шаблі пов'язаний із довгим кавалерійським мечем, який на території України активно використовували сармати (IV–V ст.). На основі таких мечів у кінці VII ст. з'являються перші слабо викривлені шаблі [8].

Виникнення шаблі було тісно пов'язане із поширенням стремен. Справа у тому, що для збільшення сили удару вершник міг встати на стремяна (як відомо, удар рукою у бойових мистецтвах починається з відштовхування ногою), що було неможливим для вершника раніше. Це, в свою чергу, дозволило зменшити масу клинка, що давало бойові переваги: несподіваність удару,

легкість оперування клинком, менша втомлюваність під час бою, та зменшення загальної ваги спорядження воїна. З метою підвищення надійності при ударі легким клинком необхідно було збільшити його рублячу потужність, в результаті чого відбувається його викривлення (чим більша кривизна – тим сильніша рубляча сила удару). Шаблею можна було завдавати також колочі удари. Ефективність колочих ударів цієї зброї, зокрема, з «полупторною заточкою» була досить високою, що призвело, навіть, до сакралізації цього різновиду шабель – достатньо пригадати магічний Зульфакар пророка Мухаммеда.

Для зручності атрибуції пронумеруємо досліджувані шаблі.

№ 1

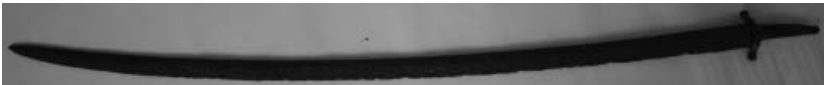
№ 2

№ 3

№ 4

№ 5

В інвентарній книзі Національного військово-історичного музею України міститься запис – «шаблі східного типу», місце знахідки – невідоме, датування XIII–XIV ст. Проведемо дослідження цих музейних предметів з метою верифікації даних наукової інвентаризації.

Археолог А.М. Кірпічніков зазначає, що найбільш рухливим, типологічно й хронологічно мінливим елементом шаблі була гарда [5]. На основі цього твердження вченим була запропонована типологія перехресть, що мала на меті відображення їх еволюції. Таким чином, шабельні гарди давньоруського часу, за А.М. Кірпічніковим, поділяються на 3 типи, кожен із яких має свої підтипи (які вчений чомусь також називає типами).

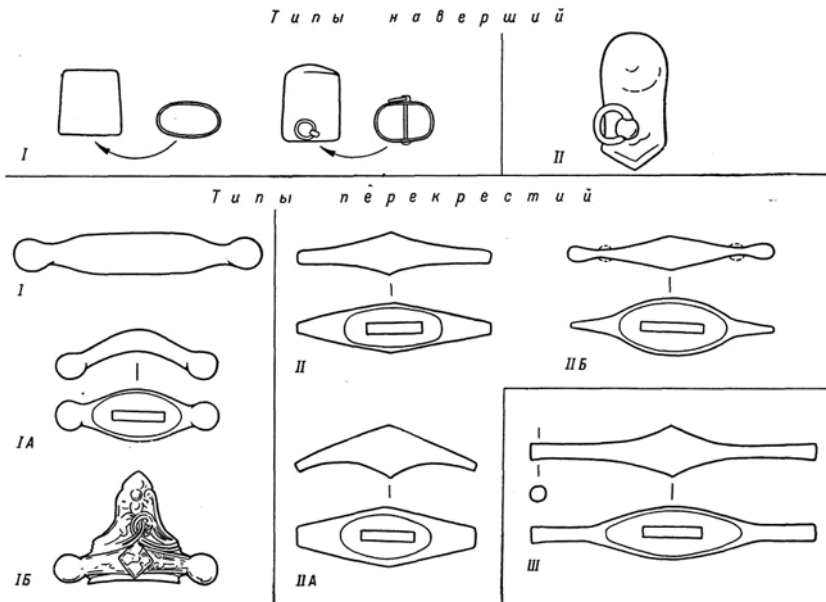

Рис. 13. Саблі Х—ХІІІ вв. Типологическая схема.

До першого типу належать найбільш давні зразки (ІХ–ХІ ст.) – з прямим перехрестям і кулькоподібним увінчанням його кінців, які були поширені від Північного Поволжя та Передкавказзя до Паннонії (Угорщини). Шаблі з такими гардами були характерні для кочовиків. У межах цього типу А.М. Кірпічніков виокремив Тип І А, для якого характерне викривлення перехрестя кінцями донизу (Х–ХІ ст.), та І Б (ХІ ст.), який відрізняється від попереднього типу декоративними елементами та своєрідною технологією виробництва. Остання свідчить про те, що перехрестя цього типу були виготовлені

№ 4

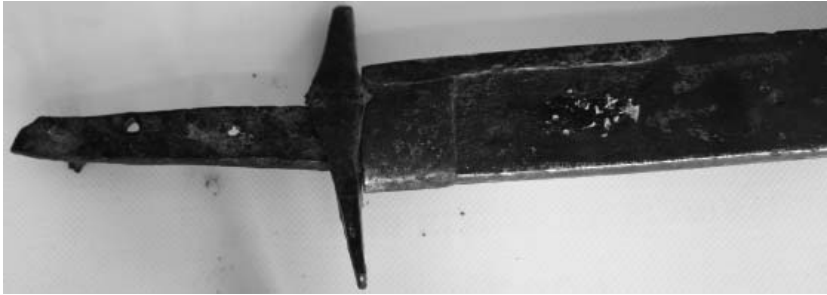
на Подніпров'ї. До типу I А віднесемо шаблю № 4 з Національного військово-історичного музею України, а до типу I Б – № 3.

№ 3

Для XI–XIII ст. найбільш характерним було перехрестя Типу II – пряме з ромбоподібним розширенням посередині, що збільшувало захисні можливості гарди. За даними А.М. Кірпічнікова, шаблі з перехрестям вказаного типу були широко поширені на території Поросся. До цього типу належить шабля № 1.

№ 1

Подальший розвиток перехрестя зазначених гард, на думку вченого, полягав у тому, що кінці перехрестя опускалися донизу (Тип II А), чи, розширюючись, переходили у дископодібне чи овальне увінчання (Тип II Б). Деякі екземпляри цього типу можуть бути датовані XII ст., проте більшою мірою характерні для I половини XIII ст.

Окремо А.М. Кірпічніков розглядає гарди з потужним боковим захисним мисиком та круглим і витягнутим стрижнем (Тип III). Цей тип шабельної гарди, на думку вченого, має багато спільного з гардою меча. Хронологічно ці перехрестя датуються XIII ст.

Саме до II–III типів належать шаблі з Національного військово-історичного музею України за № 2 та № 5. Гарда шаблі № 2 може бути одночасно віднесена як до типу II А, так і до типу II Б, оскільки її конструкція поєднує викривлення бруска донизу із розширенням його кінців.

Гарда шаблі № 5 є масивною, в результаті чого вона може бути віднесена до типу III, для якого, проте, не характерний вигин бруска та відсутність мисика. Віднести цю шаблю до типу I А, спираючись на куликоподібні навершя перехрестя як основну ознаку не дозволяє й обставина, що кінці перехрестя є занадто масивними. Як бачимо, не всі класифікаційні ознаки, запропоновані А.М. Кірпічніковим, відображають суттєві сторони еволюції гарди.

№ 2

Погоджуючись із дослідником щодо еволюційного розвитку гарди шляхом збільшення масивності бруска, запровадження щитоподібної конфігурації кінців, доповнення перехрестя ромбоподібним напливом, не можна стверджувати, що опускання її кінців донизу є якісно новим кроком у розвитку перехресть, оскільки прямі та вигнуті донизу перехрестя побутували одночасно. Опущені донизу кінці перехрестя не витіснили прямі з плином часу. Крім цього, не можемо погодитися з А.М. Кірпічніковим, який, з одного боку, зазначає, що для XI ст. кулькоподібні навершя видаються архаїчними традиційними формами, характерними для степової культури, а з іншого – відносить дископодібні й овальні закінчення перехресть Типу II Б до XII – I половини XIII ст., пов'язуючи ніби «друге народження» кулькоподібних увінчань із новаціями руських майстрів, які таким чином відреагували на необхідність посилення захисних функцій гарди. З нашої точки зору, кулькоподібні закінчення не пов'язані з технічною еволюцією гарди, а мають, насамперед, культурне значення. На ранньому етапі перехрестя з кулькоподібними навершями було запозичене руськими майстрами у кочівників. З часом, цей елемент гарди став традиційним і перестав вважатися чужим. Саме тому, навіть при змінах форми перехрестя, пов'язаних зі зміною його функціональності, кульки на її кінцях, хоч і видозмінені, залишалися.

Таким чином, на нашу думку, доцільно об'єднати Тип II та Тип III. Лише тип II А суворо датується I половиною XIII ст., проте це датування можна поставити під сумнів, оскільки досліджувана шабля № 2, як уже зазначало-

ся, належить одночасно до типу II А та II Б (XII – I половина XIII ст.). Крім того, кулясте завершення кінців перехрестя не може розглядатися як класифікаційна ознака при датуванні. Найбільш складно здійснити датування за гардою шаблі № 5. За всіма ознаками, крім мисику, вона належить до XII–XIII ст. Оскільки вигляд гарди знизу наочно демонструє відмінності між шаблями № 5 та № 4 (остання, відповідно, належить до типу I А). Висунемо гіпотезу про те, що захисний вплив ромбоподібної форми на гарді не зберігся. Можливо, саме його залишки видно на фотографії (вигляд знизу).

№ 5

Перехрестя є важливим, але недостатнім критерієм для визначення віку шаблі. Справа в тому, що гарда й клинок могли бути виготовлені різними майстрами в різний час. Тому, розглянемо досліджувані шаблі в контексті інших критеріїв. Обміряємо дані музейні пам'ятки. Виміри здійснюватимемо за методикою М.М. Денисової із зазначенням у дужках кривизни клинка за методикою С.О. Плетньової. Згідно з поглядами М.А. Кірпічнікова, чим давніша шабля – тим менша довжина її лева (X – I половина XI ст. – до 1 м, у XI–XIII ст. довжина збільшується на 10–17 см), менше вигин (від 3–4,5 см у X – I половині XI ст. до 7 см в XI–XIII ст.) та ширина (від 3–3,7 см до 4,4 см у XII–XIII ст.).

Отримані дані обмірів досліджуваних шабелів подамо у вигляді порівняльної таблиці:

№ шаблі	1	2	3	4	5
Характеристика шаблі					
Загальна довжина, см	107	109	117	114,6	113,5
Довжину клинка, см	98	101	106	104	104
Ширина клинка, см	3,2	3	3,5	3	3
Кривизна клинка (в дужках за методикою С.О.Плетньової), см	7,5 (4,5)	6,8 (4,3)	6,3 (3,4)	6 (3,4)	5,4 (2,7)
Підрядно-контрольний вимір (знизу клинка)	47,5	47,5	41,5	54	50

Як бачимо, найкоротшою виявилася шабля № 1, яка за формою гарди належить до XI–XIII ст., найменша кривизна спостерігається у шаблі № 5, датованій за гардою XII–XIII ст., ширина усіх клинків не перевищує 3,5 см., як у найдавніших шабелів. Таким чином, на прикладі шабелів із зібрання Національного військово-історичного музею України, розкривається невідповідність хронологічних ознак – гарди та клинка. Оскільки друга ознака не дає можливості точно датувати досліджувані музейні предмети, за основний хронологічний критерій доцільно обрати все ж гарду.

Щодо класифікації досліджуваних музейних пам'яток як шабелів «східного типу» зазначимо наступне. В період раннього середньовіччя зброя все більше втрачає свою етнічну визначеність. Це відбувається не лише в межах одного регіону, а в масштабі всього європейського континенту. Разом із тим, локальні відмінності, звичайно, можна прослідкувати [7]. Цікаво, що чорні клобуки, які, в цілому, яскраво репрезентували степову військову культуру, отримували зброю від ремісників Києва та його округи. Археологічно підтверджено, що найбільша концентрація шабелів спостерігається на Подніпров'ї – місці активного взаємопроникнення руської та степової культур. Але говорити про східні впливи не зовсім коректно, оскільки одним із центів поширення шабелів була Угорщина, яка щодо Русі аж ніяк не може розглядатися як східна територія.

Розглянемо місце шаблі у військовій культурі Давньої Русі. Дослідження бойового використання давньоруської шаблі були побіжними. Проте, в межах цих досліджень все ж можна виокремити наступні аспекти: тактичний (характер застосування шаблі в контексті військової спеціалізації), технічний (дослідження кінематики шабельного удару та його зв'язку з її конструктивними особливостями), бойовий (індивідуальне застосування шаблі воїном під час бою). Щодо першого аспекту зазначимо, що шабля виступає одночасно кавалерійським і піхотним озброєнням, а також озброєнням військово-морських підроз-

ділів. Однак у випадку із давньоруськими шаблями їх вершницьке використання не викликає сумнівів. Підтвердженням цьому служить археологічний матеріал. За даними М.А. Кіріпчнікова при порівнянні супровідного інвентарю 48 поховань із шаблями X–XIII ст. у 83 % зустрічається кінь. Щодо конструктивних особливостей шаблі та кінематики удару, то загалом можна зазначити, що січний ефект, здебільшого, залежить від ступеня кривизни, наявності єлмані, кута між руків'ям і лезом.

У даному нашому дослідженні особливу увагу звернемо на індивідуальне застосування шаблі воїном під час бою, оскільки це питання досліджене найменше.

Історичних відомостей про кавалерійське використання шаблі в давньоруський період недостатньо. Невідома ні тактика ведення бою, ні кінна фехтувальна техніка. Тому, для реконструкції цієї прогалини застосуємо метод аналогії, із залученням даних більш пізніх епох, і дедуктивно-аксіоматичний метод, сутність якого полягає у тому, щоби спираючись на перевірені факти, будувати гіпотези щодо характеру тогочасних бойових дій.

Спочатку розглянемо аналогії. Техніка кавалерійського фехтування очевидно відрізнялася від техніки пішого фехтування. Тому аналогії з останнім є безпідставними. На користь того, що специфічна вершницька техніка часів, принаймні пізнього середньовіччя, існувала говорять історичні документи. Так А. Гваньїні, італієць на службі у польського короля, що потрапив у московський полон, так описував бойові можливості московських вершників: «тренування їх відбувається таким чином, що вони сидять на землі та грають у шашки і це найпристойніше з того, що вони роблять» [6]. Як бачимо, у тогочасного європейського військового викликало обурення – навіть презирство – недостатня вишколеність кавалерії.

Про особливу вершницьку майстерність говорять також описи історичних битв. Так, у битві між англійським і шотландським військом при Беннокберні 23–24 червня 1314 р., власне битва почалася раптовим зіткненням шотландського короля Роберта Брюса з англійським феодалом Генрі де Бохуном, який рухався у авангарді. Останній випадково натрапив на підрозділ, на чолі якого йшов шотландський король. Побачивши, що монарх іде без обладунка, озброєний лише сокирою, барон виставив уперед списа й на високій швидкості почав зближатися з Робертом Брюсом. Але шотландський король, виявивши високий рівень морально-психологічної стійкості, перед самим зіткненням із Г. де Бохуном різко розвернув коня й, ставши на стремена, наніс йому важкого удару сокирою по голові, розрубавши шолома й голову англійця [1]. Наведений посідинок, є, дійсно, яскравим прикладом маневрування під час зіткнення. Проте, на жаль, він не розкриває характеру застосування шаблі.

Розглянемо більш пізні, але від цього й більш достовірні, відомості про використання шаблі кавалерією. У стройовому статуті Червоної армії з 248 сторінок прийомам рубання й уколу шашкою відводиться всього 4 – вдвічі менше, ніж прийомам військового вітання із шашкою. Будьонівець, згідно зі статутом, мав оволодіти трьома ударами: праворуч, донизу-праворуч та донизу-ліворуч та чотири уколи вправооберта праворуч, вправооберта ліворуч, донизу праворуч та донизу ліворуч [3]. Кінного супротивника можна було рубати одним ударом – праворуч. Цікаво, що лівші мали переучувалися на праву руку. Всі інші удари (як січні, так і колючі) були протипіхотними. Для нанесення ударів повинен був встати на стременах і перенести упор на коліна. Про силу кавалерійського удару шаблею свідчить той факт, що за словами маршала С.М.Будьоного – «головного кавалериста СРСР» – «добрий вершник має бути здатний розрубати ворога від плеча до поясу» [2].

М. Кантеміров, який походить із давньої військової династії, називає одним із базових елементів шабельної техніки кистьове обертання однією або двома руками. Бійців, які досконало володіли цим елементом, кавказці та козаки, виставляли у перших рядах лави. Їх задачею було пройти якомога глибше у ворожий стрій. Пройшовши першу шеренгу, такий воїн метав одну з шашок і переходив на «одноруке» рубання. Іноді вершники метали ножі й лише після цього застосовували шашку. Популярним, за словами М. Кантемірова, у вершників був удар знизу-вгору, наприклад, у лікоть супротивника. Крім того, будова збруї козацьких коней дозволяла вершнику схилитися майже до землі. Цей прийом вдало застосовувався під час протипіхотного бою. Козак імітував удар зверху, примушуючи піхотинця підняти гвинтівку або інший засіб для захисту догори, а сам, різко схилившись, наносив удар знизу-догори. Цікаво, що удар знизу-догори був одним із базових у запорозьких козаків [8].

На основі аналогій, вибудуємо наступну тактичну схему ведення кавалерійського бою. Необхідно чітко розрізняти протипіхотний і протикіннотний різновиди кавалерійського бою. Сутність протипіхотного бою полягає у порушенні строю, проникнення кавалерії в утворені пустоти та знищення піхоти у рукопашному бою. Найяскравіше ця тактика проявлялася у кірасирів і рейтарів, які до зближення зі строем застосовували вогнепальну зброю для дистанційного ураження й після цього переходили до рукопашного бою із застосуванням шабель, палахів тощо.

Дещо інші особливості у зіткненні вершників. Бій між кіннотниками являє собою поступове заглиблення до ворожої лави. При цьому зазначимо, що вбивство навіть одного супротивника є великим успіхом. При зіткненні у кількісному співвідношенні 1:1 перемагає сторона, кіннотники якої є більш дисципліновани-

ми, вмiлими й краще озброєними. Бiльше того, краща за вказаними показниками кiннота могла знищити навіть переважаючого втричі-вчетверо супротивника.

На нашу думку, в давньоруську добу шабля використовувалася, насамперед, при зіткненні кіннотників. Обґрунтуємо цю думку. До кавалерійського озброєння, крім шаблі, могли належати також лук, спис і щит. Оскільки кавалерія була елітарним підрозділом, вершники були вдягнені в кольчуги. Це пояснює популярність шаблі серед кіннотників, оскільки кольчугу можна пробити лише в результаті рубання або сильного колючого удару, який міг завдати кавалерист списом, наближаючись до суперника на високій швидкості (приблизно 20 м/с). Кінні фехтування, коли вершники на майже «стоячих конях» б'ються клинковою зброєю, подібно до пішого фехтування, є плодом домислів, поширених у популярній культурі. Втрата швидкості для кавалериста могла бути смертельною. Саме тому, в бою між двома супротивниками долю поєдинку вирішував один удар. На Русі, ймовірно, була популярною кочівницька тактика кавалерійського бою, що поєднує наступ і відхід. Так, скоріше за все, при сходженні двох вершницьких лав у хід спочатку йшла дистанційна зброя, насамперед стрільба з лука. Крім лука, можливо, використовувалися сулиці та металеві ножі. Після зближення із супротивником (швидкість їзди на коні зі зближенням зростала), в хід йшли списи. З історичних джерел відомо, що спис в ті часи, фактично, був одноразовою зброєю, оскільки при потрапінні у супротивника (або в землю), він ламався (через високу швидкість). Після списового зіткнення, швидкість їзди на коні падала, проте ще зберігалася – тут у хід йшли шаблі. Навряд чи важкий обладунок дозволяв воїнам схилитися до землі, як це робили легкоозброєні козаки. Скоріше за все, на перше місце виходило вмiле маневрування з можливою зміною ударної руки (якщо, звичайно, вона не була зайнята щитом). Шаблею можна було вразити 1–3 супротивників, після чого інерція атаки потроху затухала. Якщо суперник не був переможений і не починав відступу, кіннотники робили тактичний відхід, повертаючись на початкові позиції, з яких відбувалася підготовка наступної атаки. Такою, на нашу думку, є реконструкція бойового використання шаблі в контексті тактики й індивідуальних дій південноруського вершника та кочовика в XI–XIII ст.

Таким чином, у результаті хронологічної ідентифікації шабел з експозиції Національного військово-історичного музею встановлено, що шабля № 1 датується XI–XIII ст., № 2 – XII – I половиною XIII ст., № 3 – XI ст., № 4 – X–XI ст., № 5 – XII–XIII ст. Імовірно, що шаблі № 2, № 3 та № 5 виготовлені руськими майстрами. В процесі атрибуції шабел виявилось, що усталена в науковому обігу (з 1966 р.) класифікація шабел за гардами та за клинками потребує

грунтового доопрацювання. Шаблі в частині Давньої Русі застосовувалися кавалерією здебільшого в бою проти інших вершників. Імовірно, шабля використовувалися переважно в завершальній фазі кавалерійської атаки (після застосування дистанційної зброї).

Джерела та література

1. *Бережинський В.Г.* Зброя Київської Русі. Шабля / В.Г. Бережинський. – К., 1997. – 82 с.
2. Битва при Бэннокберне [Електронний ресурс] // Вікіпедія [веб-сайт] – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Битва_при_Бэннокберне. – Назва з екрана (01.06.2012).
3. *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії / О. Гваньїні. – К., 2007. – 1006 с.
4. Каска [Електронний ресурс] // Вікіпедія [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Каска>. – Назва з екрана (01.06.2012).
5. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие : В 3-х вып. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. / А.Н. Кирпичников. – М.; Л., 1966. – 143 с.
6. Меч и сабля [Електронний ресурс] // Youtube [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=thPuyrPHsdg>. – Назва з екрана (01.06.2012).
7. *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. / І.С. Стороженко. – К., 1996. – 320 с.
8. *Тоїчкін Д.В.* Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Д.В. Тоїчкін. – К., 2007. – 368 с.
9. *Тоїчкін Д.В.* Українська шабля XVII–XVIII ст. як історичне джерело: витоки, типологія, виготовлення та поширення (за матеріалами музейних колекцій України) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Д.В. Тоїчкін ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – 16 с.
10. Шашки – к бою!: как рубить [Електронний ресурс] // Популярная механика [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.popmech.ru/article/1134-shashki-k-boyu-33>. – Назва з екрана (01.06.2012).

Руденко С.Б. Комплексное монографическое исследование музейных памятников как средство распрямечивания исторической памяти (на примере средневековых сабель из Национального военно-исторического музея Украины)

Статья посвящена специфике монографического исследования музейных памятников, используя мультидисциплинарный подход. Автор раскрывает историко-культурную информацию, содержащуюся в средневековых саблях: уточняет их датировку, выдвигает и обосновывает гипотезы их этнокультурной принадлежности и боевого использования.

Ключевые слова: культура, историческая память, средневековая сабля, научная интерпретация музейных памятников.

Rudenko S.B. Monographic study of the museum complex of monuments as a means of unsubjecting of historical memory (using as an example medieval swords from the National Museum of Military History of Ukraine)

The article is devoted to specificity of monographic investigation of museum memorials with using multidisciplinary approach. The author reveals the historical and cultural content of medieval sabers: refines the age of these museum values, brings and substantiates the hypothesis about their ethnical specificity and combat using.

Key words: culture, historical memory, medieval sable, scientific interpretation of museum memorials.

Розділ XI

РЕЦЕНЗІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ

В.І. АКУЛЕНКО,
В.Н. ДЕНИСОВ,
В.В. МАКСИМОВ

Про міжнародне право охорони культурних цінностей в суб'єктивній інтерпретації і дещо про «радянську заідеологізованість»

(Рец. на кн.: Добров П.В., Грібіна І.М., Калашникова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни : Монографія / Добров П.В., Грібіна І.М., Калашникова В.Є. ; Донецький нац. ун-т, Істор. фак-т. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 236 с.)

На сучасному етапі розвитку наукових досліджень у галузі пам'яткознавства в умовах незалежної України відкриваються нові творчі можливості. На підставі доступу до документів і матеріалів, які в радянську добу були засекречені у спецфондах архівів і бібліотек, заповнюються «білі плями», зокрема – щодо евакуації українських культурних цінностей у східні райони СРСР, їх знищення, пограбування та вивезення на Захід німецькими загарбниками та їх сателітами. Появу нових наукових праць слід тільки вітати, особливо з точки зору розшуку та повернення на Батьківщину втрачених і переміщених музейних, бібліотечних й архівних цінностей.

Зупинимось на монографії П.В. Добрава, І.М. Грідіної та В.Є. Калашнікової «Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни» (ДонНУ; Донецьк, 2011; 235 с.). Тема дослідження, як підкреслюють автори, «зумовила використання різних видів джерел <...> велика частина яких вводиться до наукового обігу вперше» (с. 33). Автори зазначають також, що їх дослідження «основане на міждисциплінарній методології», тому звернемо увагу на галузь міжнародного публічного права, що є предметом нашої наукового інтересу.

До першої групи джерел автори відносять «міжнародні договори і конвенції, які визначають поняття історико-культурних цінностей та встановлюють їх статус», якими скориста-

лися зі збірника «Правова охорона культурних цінностей. Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2. (відп. ред.: Ю.С. Шемшученко, В.І. Акуленко; К. : Юрінком, 1997; 863 с.). Автори монографії відразу внесли свої корективи: подали книгу без назви «Правова охорона культурних цінностей», обмежилися лише серією, в якій вона вийшла, автора цього проекту систематизації міжнародних актів із відповідального редактора перевели в розряд упорядників. Нагадаємо, що укладання збірника та написання коментарів здійснили також В. Денисов і В. Максимов. Збірник, у якому було вперше систематизовано понад 200 міжнародних актів, ухвалених із середини XIX ст. до кінця XX ст., дістав високу оцінку, як у нашій країні, так і за кордоном. Велися перемовини з ЮНЕСКО про перевидання його в англomовному варіанті, але реалізації проекту завадили фінансові проблеми міжнародної організації [1].

Спрощено розглядаючи становлення міжнародного права охорони культурних цінностей, автори монографії дивують таким висновком: «Завдяки повній та беззастережній реституції награвованого армією Наполеона в міжнародному цивільному праві остаточно (підкреслено нами – *авт.*) була встановлена норма захисту витворів мистецтва і заборона їх захоплення під час війни. Це було підтверджено і поведінкою союзницьких військ, які не вивезли з Франції нічого, крім свого» (с. 33–34). По-перше звернемо увагу на хибне вживання назви такої галузі права як «міжнародне цивільне право», якої не існує. В юридичній науці та практиці є загальноновизнаним тільки поняття «міжнародне приватне право». Так, після Наполеонівських війн у Паризькому мирному договорі (1815) й у рішеннях Віденського конгресу (1814–1815) були статті про принципи недоторканості власності та про обов'язки Франції повернути цінності, вивезені її військами з окупованих територій Італії, Іспанії, Австрії й інших країн. Проте, Франція лише частково виконала рішення держав-переможниць. Зокрема, до Італії повернулися античні статуї (знамениті бронзові коні з собору Св. Марка у Венеції) [2]. Натомість, наприклад, Єгипет і донині має претензії до Франції з приводу вивезених Наполеоном із його території старожитностей.

Отже, говорити, що ці міжнародні заходи остаточно встановили правові норми про захист культурних цінностей під час воєн і про повну й беззастережну їх реституцію, помилково. Загальнообов'язкові міжнародно-правові норми для всіх держав щодо захисту історичних пам'яток, творів мистецтва, художніх і наукових установ під час воєнних дій вперше з'явилися в Гаазьких конвенціях про закони та звичаї суходільної війни 1899 і 1907 р.

Заплуталися автори також щодо процесу прийняття і чинності Пакту Реріха, який на їх погляд був наслідком звернення мислителя, вченого й митця М. К. Реріха в березні 1930 р. до всього людства «про необхідність збереження пам'яток історії та культури за будь-яких обставин» (с. 34).

У результаті цієї відозви 15 квітня 1935 року був підписаний міжнародний договір (підкреслено нами – *авт.*) «Про захист художніх і наукових закладів та історич-

них пам'яток», який увійшов до історії, як «Пакт Реріха». Після короткого цитування тексту з однієї з норм, зовсім протилежний висновок: «Нажаль, Пакт Реріха так і не був прийнятий (підкреслено нами – *авт.*) перед Другою світовою війною

Як читачеві розібратися в такій казуїстичній інтерпретації чинності міжнародного акта?

Коли б історики заглянули в коментар нашого збірника, на який неодноразово посилаються, то дізналися б, що ідея укласти спеціальну міжнародну угоду про захист культурних цінностей підчас воєн виникла у Миколи Реріха в період російсько-японської війни 1904 р.; цю ідею було висловлено у Російському архітектурному товаристві. У 1914 р. Микола Реріх звернувся з такою пропозицією до уряду Росії, Президента Франції, посла США й інших. Звернення хоч і не мало політичних наслідків, але пропагувало у світі ідею міжнародної охорони культурних цінностей. Після підписання 1928 р. Пакту Бріана-Келлога, яким було засуджено застосування війни як засобу національної політики, М.К. Реріх повернувся до цієї проблеми й запропонував укласти міжнародну угоду – Пакт Миру.

За його дорученням французькі юристи міжнародники Г. Шклявер і Г. Лапрадель сформулювали ідею мовою права. Проект Пакту Реріха разом із зверненням художника до урядів і народів усіх країн було опубліковано в 1929 р. різними мовами. У квітні 1931 р. й у серпні 1932 р. в бельгійському місті Брюгге відбулися дві міжнародні конференції Пакту Реріха. Третя Міжнародна конференція, яка відбулася у Вашингтоні в листопаді 1933 р. за участю представників 36 держав, рекомендувала урядам усіх країн підписати Пакт Реріха. 15 квітня 1935 р. у Вашингтоні в присутності Президента США Ф. Рузвельта відбулося підписання Договору про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток 21 державою Американського континенту [3].

Хоча в умовах передвоєнного періоду Пакт Реріха вдалося реалізувати тільки як регіональний акт (договір 1935 р.), – зазначає відомий юрист-міжнародник М. Богуславський, – для розвитку міжнародного права особливе значення мають принципи і положення самого пакту. В цьому велика перевага пакту порівняно з Гаазькою конвенцією 1907 р. і Гаазькою конвенцією 1954 р. <...> вони не послаблюються застереженнями про військову необхідність, яка знижує надійність охорони культурних цінностей в умовах воєнних дій [4].

Особливо важливе суспільно-політичне значення Пакту Реріха, його роль у міжнародному культурному співробітництві народів світу.

На тій-таки с. 34 автори збірника пишуть: «У XIX столітті були прийняті перші юридичні акти [5], які забороняли знищувати і грабувати те, що сьогодні називається культурна спадщина». Що ж то воно таке, культурна спадщина, відповіді не дають. Як і не розкривають зміст поняття «історико-культурні цінності», що його застосовують у назві книги й по всьому тексту. Проте, довільно тлумачать, що міжнародні договори та конвенції «визначають поняття історико-культурних цінностей та встановлюють їх статус. Першим потуж-

ним поштовхом для регулювання на міжнародному рівні поняття культурних цінностей стали наполеонівські війни» (с. 33). Війни, як правило, завдають руйнувань і пограбувань культурним цінностям...

Автори знову собі суперечать не визначивши, що ж з понять «історико-культурні» чи «культурні» цінності маємо за міжнародним правом. Це призвело до надмірної синонімії термінів у тексті («предмети історико-культурної спадщини» (с. 44), «предмети історико-культурного надбання» (с. 46 тощо), яка так доречно в художній літературі, але в науковій неприйнятна, оскільки створює невизначеність термінологічно-понятійного апарату дослідження [6]. Культурні цінності – загальне поняття, яке застосовується у міжнародних актах щодо різноманітних предметів історичного, художнього, наукового й іншого культурного значення. Єдиного універсального визначення культурних цінностей немає. Є кілька їх визначень, які вживаються відповідно до конкретних міжнародно-правових документів.

Поняття «культурні цінності» є широким і багатограним. Відповідно до Конвенції ЮНЕСКО про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954) [7] культурними цінностями, незалежно від їхнього походження та власника, вважаються: а) цінності, рухомі чи нерухомі, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу – пам'ятки архітектури, мистецтва чи історії, релігійні чи світські, археологічні місцезонавання, архітектурні ансамблі, що становлять історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного чи археологічного значення, наукові колекції, колекції книг, архівних матеріалів тощо; б) будинки, головним призначенням яких є зберігання чи експонування рухомих культурних цінностей (музеї, бібліотеки, архіви тощо); в) центри, де є значна кількість об'єктів культурного значення (ст. 1).

Для цілей Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню й передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 р. [8], застосовується інше поняття. Але вже щодо рухомих предметів культурними цінностями вважаються цінності релігійного чи світського характеру, котрі розглядаються кожною державою як такі, що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки та які належать до предметного переліку культурних цінностей, який охоплює кільканадцять категорій (ст. 1).

Питання дефініції культурних цінностей у міжнародному праві не просте. Відомий німецький правник-міжнародник Р. Дольцер акцентує, що «навіть держави-члени Європейського Союзу, незважаючи на регіональну однорідність, не змогли досягти єдності щодо змісту поняття культурних цінностей» [9]. У внутрішньому праві, зокрема Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» [10] від 21 вересня 1999 р. та Законі України «Про

культуру» [11] від 14 грудня 2010 р. також вживається термін «культурні цінності» й дається визначення його поняття відповідно до Конвенції 1970 р.

Однак, автори монографії застосовують інший термін – «історико-культурні цінності». Звичайно, це їх право, але дефініцію треба аргументувати, обумовити й відмежуватися від усталеного терміна і поняття «культурні цінності», щоб не підлаштовувати під нього норми міжнародного права та не вводити в оману читача. Подумалося, що краще б автори не розкривали матерію норм і принципів міжнародного права на свій фасон. Обраний ними міждисциплінарний метод дослідження спонукав на інші подібні відкриття – плутанину. Спочатку ніби слушно звернули увагу, що «перш ніж висвітлювати злочини нацистських окупантів на території Східної України в першу чергу слід з'ясувати правовий аспект цього питання» (с. 139). Зазначили, що німці порушували кілька міжнародних угод – перше «Конвенцію про закони і звичаї суходільної війни» (Гаазьку конвенцію 1907 р.). Прочитували ст. 23 її Положень (в оригіналі ст. XXIII, п.ж) про заборону нищити й загарбувати ворожу власність, окрім випадків, коли це викликається воєнною необхідністю, а потім ст. 46, згідно з якою ніби будь-яке загарбання, знищення чи пошкодження освітніх, художніх і наукових установ, історичних пам'яток, творів художніх або наукових повинні заборонятися і має переслідуватися.

Але ж це автори цитують зміст ст. LVI(56), а не ст. 46(XLVI), де застережено зовсім інше: «честь і права родинні, життя окремих осіб і приватна власність, рівно як і релігійні переконання та справляння обрядів віри, мають поважатись». Це не має ніякого відношення до захисту культурної спадщини. Яюсь незручно вказувати історикам на їх плутанину між латинською й арабською нумерацією, що має зовсім не другорядне значення при тлумаченні норм права. Зате вони підсумували, що «німці знали про цю конвенцію, але за їх амбітними планами їм було не до неї» (с. 140). Тільки забули автори монографії про «Декларацію Урядів Союзу РСР, США, Великобританії» та 15 інших держав антигітлерівської коаліції, [12] що була опублікована 5 січня 1943 р. в Лондоні, Москві та Вашингтоні. Вони попередили агресора, що повністю залишають за собою право оголошувати недійсною будь-яку передачу чм будь-яку майнову угоду щодо награбованої нацистською Німеччиною власності. Ця заява поширювалася на всі види майна, що знаходилося на окупованих територіях, у т.ч. й на культурні цінності. Декларація й нині залишається чинною. Не згадано також історичні документи – ноти уряду СРСР від 27 квітня 1942 р. і МЗС СРСР від 6 січня 1942 р. [13] до світової громадськості про безпрецедентне варварство й вандалізм нацистських окупантів щодо культурних цінностей поневолених народів, у т.ч. українського.

* * *

Відаючи належне зарубіжним дослідникам, зокрема американкам Патриції Кеннеді Грімстед і Ніколас Лінн, автори зазначають: «не можна ска-

зати, що в Радянському Союзі взагалі ніхто не досліджував питання, пов'язані з втратою історико-культурних цінностей в роки війни. Але ці розвідки були лише поодинокими випадками, та не являли собою достатньо ґрунтовних досліджень» (с. 14). Для критики обрали праці українського правознавця В. Акуленка та російського дослідника Л. Макасової. В такому суб'єктивному підході є й інший підтекст: ніби проявили наукову принциповість і з українськими істориками-колегами по цеху, які досліджували в радянський період, й не зіпсували стосунки перед захистом В. Калашніковою кандидатської дисертації. Цей двозначний прийом, на жаль, усе далі поширюється у наукових колах.

В силу того, що зазначені автори є представниками радянської історіографії, багато висновків, яких вони доходять, є заідеологізованими, наприклад, вони наголошують на успіхах проведеної евакуації культурних цінностей завдяки турботі партії та відданості радянських людей (с. 14).

Оскільки наші опоненти не відають, що предметом довголітніх системних досліджень В. Акуленка були і є правові проблеми охорони культурної спадщини в Україні, міжнародне право охорони культурних цінностей і формування позиції України у сфері реституції та повернення втрачених культурних цінностей, для такої «наукової» оцінки вони вибірково обрали 2 брошури В. Акуленка, видані в Товаристві «Знання». Чим і яким методом («індукції чи дедукції») вони керувалися, коли назвали брошуру «Злочини проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.) (К., 1991; 48 с. (Серія 1: Час і сучасність, № 5)), в якій висвітлюється варварське ставлення сталінської системи до пам'яток культури, їх нищення, розпродаж за кордон музейних експонатів, репресії проти національних кадрів.

Отак «нічтоже сумняшся» підтасували її для своєї критичної мети, хоча навіть номінально, вона не має ніякого відношення до періоду Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років.

В іншій брошурі В. Акуленка (у співавторстві з Н. Юнак) «Варварство і гуманізм. Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (К.: Т-во «Знання» УРСР, 1987; 48 с. (Серія 6: «Література і мистецтво»; № 6))» дорікають, що названі деякі постанови ЦК КПРС і РНК СРСР, наведено кілька прикладів героїчних подвигів солдатів, моряків і музейних працівників, що рятували культурні цінності, а саме: панораму «Оборона Севастополя», картини Феодосійської картинної галереї ім. І.К. Айвазовського й інших музеїв і бібліотек. Приклади героїзму та самопожертви заради збереження культурного надбання народу завжди викликають глибоку пошану, незважаючи за якого політико-державного устрою вони учинялися. Крім того, вважаємо, що П. Доброву, І.М. Грідініну і В.Є. Калашніковій патріотичніше було б на обкладинці книги помістити вітчизняну ілюстрацію цього трагічного для культури часу, замість фотографії з архіву США, на якій капітан Джеймс Рорімер із

американськими солдатами позує з творами живопису в замку Нойшванштайн у Баварії. Аби це були культурні цінності з України...

Одночасно, автори в анотації книги заявили, що в ній «висвітлено героїчні подвиги простих людей в порятунку і збереженні історико-культурних цінностей у роки Великої Вітчизняної війни». У працях Г. Мезенцевої, Ю. Омелченка й інших «незаідеологізованих» радянських істориків чільне місце також займає ця тема [14]. То в чому причина подвійних критеріїв до одних і тих самих пам'яткоохоронних вчинків – у фразеології?

Коли у 1968 р. В. Акуленко почав досліджувати проблему охорони пам'яток історії та культури, то не зустрів в УРСР з часу встановлення радянської влади жодної наукової праці правознавця щодо охорони культурних цінностей. Навіть досліджувати цю тему було невдячно, неактуально й ризиковано – не те що тепер, коли це кон'юнктурно-дисертабельно. Кожен дослідник в УРСР працював не в ізолюваному вакуумі в сфері охорони культурної спадщини, змушений був рахуватися з радянською політикою, ідеологією тощо. Якщо виходити із загальнонаукового принципу історизму, суть якого «полягає в тому, – як зазначають автори, – що виклад наукових фактів має здійснюватися в контексті загального історичного процесу» (с. 47), то сучасний піонер-дисертант повинен знати, що можливості іншого вибору дослідження не було. Точніше був: для інакодумця шлях у самвидав, а звідти – в мордовські табори, в кращому випадку – звільнення з роботи і заборона друкуватися.

У 1972 р., коли в Україні органами КДБ УРСР були проведені репресії проти т.зв. українських буржуазних націоналістів, В. Акуленко разом зі співробітником В. Пеньківським був звільнений із Інституту держави і права АН УРСР з ідеологічних мотивів. Ці політико-репресивні чистки наукових працівників проводилися ніби «за скороченням штатів» відповідно до постанови Бюро Президії АН УРСР № 294 від 31 липня 1972 р. «Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР». Коли Україна стала незалежною, Бюро Президії НАН України постановою від 26 грудня 1994 р. № 281-б «засудило факти відкритих та прихованих переслідувань і утисків за політичні, філософські, релігійні та інші переконання, що мали місце в минулому» і скасувало попередню постанову від 31 липня 1972 р. № 294 [15].

Тільки через 20 років після звільнення В. Акуленко захистив дисертацію і в 1993 р. повернувся до Інституту держави і права. Щоб більше дізнатися про його «радянську заідеологізованість», починаючи зі студентських років, коли було сфабриковано «справу Якобінського клубу», можна звернутися до публіцистичних творів ученого [16].

Автори монографії заявляють, що «в радянські часи це питання (*читай охорони культурних цінностей – авт.*) було заідеологізованим, погляд на проблему був однобічний, а дослідження проводилися поверхові» (с. 6). З проголо-

шенням незалежності, як пишуть далі, було порушене питання реституції культурних цінностей, які незаконно вивезені в роки Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років з території України. Але державна влада та науковці «зіштовхнулися з проблемою незнання того, що дійсно сталося з історико-культурними цінностями в цей період і де необхідно шукати їх сліди». Ми не стали б так категорично заперечувати попередні напрацювання, в науці фіндо не починається на порожньому місці. Наведемо слова голови Радянського фонду культури – видатного російського вченого, акад. Д.С. Лихачова, висловлені на початку горбачовської перебудови:

Уявити глибину трагедії, яка відбулася з нашою культурою, неможливо. Це бездонна прірва. Але трагедія потребує своєї історії, своїх істориків. Час не чекає, історію треба писати вже сьогодні. І якщо навіть у тих спробах, які нині здійснюються, будуть неточності – все одно ці недосконалі спроби почнуть відкривати шлях для наступних дослідників [17].

І вчені за радянських часів досліджували, не зупиняючись перед зачиненими дверима спецфондів бібліотек і архівів, йшли на певний компроміс, тенденційно цитуючи В.І. Ульянову (Леніна), щоб якимсь чином вплинути на ідеологічні канони партійно-класового ставлення до пам'яток української історії та культури. Зокрема, в 1970–1980 роки була опублікована низка статей В. Акуленка, серед яких: «Розшук викраденого: до 40-річчя Перемоги» (Культура і життя; 25 листопада 1984 р.), «Участь Української РСР у міжнародній охороні пам'яток історії та культури» (Український історичний журнал; № 12 за 1984 р.; с. 113–119), «Повернути втрачені шедеври» (Комуніст України; № 7 за 1989 р.; с. 68–72) й інші, де порушувалися актуальні питання реституції та повернення на Батьківщину незаконно переміщених під час війни музейних, бібліотечних і архівних цінностей.

Які ж нові наукові пропозиції порушують автори монографії для цього національного культурного проекту, коли дорікають попереднім дослідникам? Вони йому приділили всього... кілька речень, що необхідно скласти каталоги втрачених цінностей, чим займається Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, з ініціативи якої «останніми роками було підписано ряд угод з різними європейськими країнами» (с. 195). І це все в умовах творчої свободи й ідеологічної незакомплексованості в суверенній Україні щодо повернення незаконно переміщених цінностей?

Автори монографії, які нависили ярлик «радянської заїдеологізованості» на працю В. Акуленка, стверджують, що «грунтуючись на нових доступних архівних джерелах у дослідженні, ці положення нами були поставлені під сумнів» (с. 14). Нехай би з принципової точки зору було й так. Навіщо тоді дослівно списувати з брошури дві сторінки (11 і 12) чужого тексту не для критичного аналізу та дискусії (що було б цілком виправдано з метою наукового пошуку істини), а нібито задля логічного продовження свого тексту? Мова йде про

довосні «застарілі «плани розвантаження» (евакуації) культурних цінностей, про Комісію з обліку й охорони пам'яток мистецтва при Комітеті в справах мистецтв при РНК СРСР в 1942 р., про Державну картинну галерею в м. Харкові (див. с. 87–88, 184). Запозичивши чужий текст, автори навели підстраховуючу ретуш – доволно взяли в лапки кілька слів: «щоб не залишати його ворогові» й дали на них посилання. Що це: плагіат, «запозичення» чи наукова неохайність?

Неоднозначна метаморфоза із змістом брошури на цьому не закінчується. Автори монографії й далі посилаються на неї, для підтвердження фактів вивезення культурних цінностей із Державної картинної галереї в м. Харкові (с. 89), «картин Т.Г. Шевченка на Схід» (с. 91). Але в тексті В. Акуленка або зовсім інші дані, або їх немає (с. 7). Можливо, в іншому випадку ми не були б настільки прискіпливими, але коли в дослідників такі коливання акцентів від радянської заідеологізованості праці В. Акуленка до її фактологічної та юридичної актуальності – то все це якось від лукавого.

* * *

В окрему (сьому) групу історичних джерел автори виділили «нацистсько-програмний твір А. Гітлера «Моя боротьба», а також книгу і Г. Пікера «Застольные разговоры Гитлера», назвавши їх обтічно «публіцистичними працями». Вказано, що «у монографії використані саме автобіографічні частини цієї роботи – спогади Гітлера про дитинство та юність, його уподобання», і не тільки. Зокрема, у розділі III «Теоретичні засади та механізм привласнення історико-культурного надбання Східної України нацистськими окупантами», вони прийшли до ідеологічного ототожнення, що «принципи підходу до визначення цінності предметів історії та культури в обох тоталітарних країнах – Німеччині та СРСР – були подібними. Адже цінність визначалася рівнем їхніх агітаційно-пропагандистських можливостей» (с. 52). Коли маємо таке спрощене нівелювання в цій культурній сфері нацистської й інтернаціоналістської держав, слід продовжити цитування для його ідеологічного з'ясування.

Державна політика СРСР протягом усього часу свого існування культивувала традицію зневажливого ставлення до культурних досягнень попередників, що мали історичну цінність (с. 45).

Саме такий був підхід в основі політики радянської влади під час евакуації на схід історико-культурних цінностей та політики нацистської Німеччини при встановленні «нового порядку» на окупованих територіях в роки Великої Вітчизняної війни (с. 46).

Автори монографії цим не обмежуються і в подальший розвиток такої концепції спираються на «окультуреність» фюрера.

Але в Третьюму Рейху окрім зазначеного вище підходу <...> мав значення ще й суб'єктивний фактор, а саме ставлення лідера націонал-соціалістичної партії Німеччини – Адольфа Гітлера – до музейних предметів та книжок, чого в Радянському Союзі не було (підкреслено нами – *авт.*). Захоплення фюрера мистецтвом

поширилося і на його оточення, а прагнення створити найбільшу картинну галерею в Лінці безпосереднім чином відбилося на політиці нацистів щодо музеїв на захоплених територіях (с. 46).

У дивні часи ми живемо. Впродовж радянської доби співали з самого ранку «з піснею про Сталіна починаємо день», а тепер у монографії цитуємо добрий десяток разів тільки Гітлера. Заносимо його твори до списку літератури до розділу I. «Монографії, колективні видання, збірки наукових праць, статті, матеріали конференцій та навчальна література» (с. 221). Сюди ж удостоївся честі бути занесеним Г. Пікер зі своїм твором «Застольные разговоры Гитлера» (с. 229), але не знайшлося місця фундаментальній праці керівника Федерального архівного агентства, доктора історичних наук, члена-кореспондента Російської академії наук В.П. Козлова «Бог сохранил архивы России» (Челябинск, 2009; 543 с.), де також іде мова про переміщені в роки війни архіви України. Що вже тоді говорити про першу в історико-правовому пам'яткознавстві монографію В. Акуленка «Охрана памятков культуры в Украине 1917–1990» (К.; «Вища школа», 1991; 274 с.), яка взагалі незнана авторами.

Аби в читача не склалося хибне враження про якусь загальнокультурну пріоритетність фюрера (тобто вождя) німецької нації, для об'єктивної наукової доказовості (або хоча б для ідеологічно-структурової симетрії) напрошується співставлення на противагу чи врівень інших дискусійних аргументів. Авторам слід би в тексті хоч один раз назвати іншого ідеологічного візаві – вождя всіх народів Й. Сталіна, процитувати з його книги «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» [18] текст звернення до історичного минулого та культурних надбань країни для підняття патріотичних почуттів її народів у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, а також політичне звинувачення у їх злочинах проти культури, народів СРСР тощо.

«Ніякі історичні або культурні цінності на Сході не мають значення», – цинічно стверджував у своєму секретному наказі «Про поведінку військ на Сході» від 13 листопада 1941 р. командуючий VI-ю німецькою армією генерал-фельдмаршал фон Рейхенау. За розпорядженням головного командування сухопутних сил нацистської Німеччини копія цього наказу, схваленого фюрером, була направлена всім військовим частинам і з'єднанням [19]. Нагадаємо для авторів монографії у цьому контексті також сталінську контрдією на культурному фронті після капітуляції Німеччини. Як визначено, у підписаній вождем постанові Державного комітету оборони СРСР № 9256 від 26 червня 1945 року: «Зобов'язати Комітет у справах мистецтв при РНК СРСР (тов. Храпченко) вивезти на базу комітетів у м. Москву для поповнення державних музеїв найцінніші художні твори живопису, скульптури і предмети прикладного мистецтва, а також антикварні музейні цінності з трофейних сховищ в м. Дрездені» [20]. Тов. Храпченко негайно відреагував на цей наказ і розпорядився таким чином: «Комітет у справах мистецтв при РНК СРСР намітив включити цінності, які прибувають, до складу Державного

музею образотворчих мистецтв імені Пушкіна. Це дозволяє – в поєднанні з уже наявними колекціями музею імені Пушкіна – створити в м. Москві найкрупніший музей світового мистецтва, аналогічний або вже набагато перевершуючими масштабами такі художні музеї, як Луврський у Парижі, Британський музей у Лондоні, Державний Ермітаж у Ленінграді» [21].

Саме в такому документальному з'ясуванні також сталінських (а не тільки гітлерівських) підходів щодо ставлення до культурних цінностей, має науковий сенс дослідження цього аспекту проблематики. Проте, тут слід враховувати, що за вироком Міжнародного військового трибуналу на Нюрнберзькому процесі над головними німецькими воєнними злочинцями, який відбувся 20 листопада 1945 р. – 1 жовтня 1946 р., знайшло відображення звинувачення нацизму в планомих злочинах проти культурної спадщини європейських народів, у т.ч. проти культурної спадщини українського народу [22]. Радянський Союз – як країна, що потерпіла від агресії нацистської Німеччини – повертав з її території свої незаконно переміщені культурні цінності, а також застосовував компенсаторну реституцію за втрачені, поруйновані та пограбовані музейні, бібліотечні й архівні фонди згідно міжнародного права [23]. Як у цьому міжнародно-кримінальному аспекті узгодити тезу щодо тотожності радянської політики до культурних цінностей під час евакуації на схід і нацистської політики при встановленні «нового порядку» на окупованій території України, про що твердять автори монографії? Мабуть тільки переглянувши підсумки Другої світової війни. Адже принципи, визнані у Статуті Міжнародного воєнного трибуналу, які знайшли своє втілення у вироку на Нюрнберзькому процесі над гітлерівськими воєнними злочинцями, були підтверджені в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р. і 27 листопада 1947 р. як загальновизнані принципи сучасного міжнародного права [24].

* * *

У висновках монографії одразу насторожили два суперечливі підсумки. Спочатку сказано, що «зазначену проблему автор (*підкреслено нами – авт.*) досліджував, спираючись на різні види джерел, серед яких були міжнародні договори та конвенції». У наступному абзаці творців уже прибавилося: «Аналіз історіографії та джерел із застосуванням сучасних методів дослідження дозволив *авторам (підкреслено нами – авт.)* дійти наступних висновків» (с. 196).

Як з'ясувалося, монографія – це дисертація кандидата юридичних наук В.С. Калашнікової [25], виконана на кафедрі історії України Донецького національного університету (ДонНУ) (науковий керівник якої І.М. Грідіна, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики цього ж навчального закладу є одним зі співавторів). Третій співавтор – декан історичного факультету ДонНУ В.П. Добров, доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, заслужений професор ДонНУ, лауреат премії імені Д. Яворницького. Рецензенти монографії – це офіційні опоненти вказаної кандидатської дисертації: В.Ю. Король (доктор історич-

них наук, професор, професор кафедри культурології Київського національного університету культури і мистецтв), В.І. Кравченко (доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка), а також А.В. Бредіхін (доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії ДонНУ). Захист дисертації відбувся 22 квітня 2010 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 11.05102 в тому-таки ДонНУ.

В опублікованій дисертації-монографії маємо справу, коли серед авторів, образно кажучи, один із сошкою, а семеро з ложкою. Тож, непросто визначити індивідуальну відповідальність кожного з них на висловлені юридичні претензії та критичні зауваження, які більше схожі в даному випадку на їх солідарну причетність щодо суб'єктивної інтерпретації міжнародного права охорони культурних цінностей і ярликів «радянської заідеологізованості».

Джерела та література

1. Архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за 1997 р., «The letter of Lyndel V. Prot, Chief of UNESCO International Standards Section, Division of Cultural Heritage, to miss. V. Vrublevskaaya, the Vice-Chairman of the National Commission, Ministry of Culture, 25 February 1997».
2. *Александров Е.* Международно-правовая защита культурных ценностей и объектов. – София, 1978. – С. 21.
3. Правова охорона культурних цінностей. Україна в міжнародно-правових відносинах / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко, В.І. Акуленко. – К., 1997. – Кн. 2. – С. 813–815.
4. *Бозулавский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. – М., 1979. – С. 89.
5. Поправимо авторів, бо юридичні акти в європейських країнах (Італії, Франції, Бельгії, Данії) вперше з'явилися значно раніше – в XVIII ст. Навіть у Росії Петро I видав низку указів про вивчення та збереження археологічних предметів й інших старожитностей (див.: *Кузнецов А.Г.* Особенности законодательства и организации охраны памятников архитектуры во Франции и Италии // Труды НИИ музееведения. – Вып. 15. – М., 1965. – С. 150; Матеріали по вопросу о сохранении древних памятников, собранные Императорским Московским Археологическим Обществом. – М., 1911. – С. 4–6).
6. *Акуленко В.* «Пам'ятка», «пам'ятка історії та культури», «культурна спадщина», «культурна цінність» – у міжнародному праві та законодавстві України (термінологічний аспект) // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 3–18.
7. Правова охорона культурних цінностей... – С. 85.
8. Там само. – С. 119.
9. Международное право – Volkerrecht. – М.; Берлин: Инфотропик Медиа, 2011. – С. 715. Див.: Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М.: ИНФРА – М. 2010. – С. 227.
10. Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. – К.: Видавництво ХІК, 2006. – С. 146.
11. Офіційний вісник України. – 2011. – № 2. – Ст. 91.
12. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. – Т. 1. – М.: ОГИЗ, 1944. – С. 294.
13. Там само. – С. 217–221.
14. *Мезенцева Г.Г.* Музеезнавство (на материалах музеев Украинской РСР). – К., 1980. – С. 33–35; *Омельченко Ю.А.* Музейне будівництво на Україні в 1921–1945 роках // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С. 127.
15. Див.: Розбудова держави. – 1995. – № 3. – С. 21; *Акуленко В.* Відлуння пам'яті: назад у майбутнє. – К., 2008. – С. 340–363.

16. Акуленко В. На перехресті закону і совісті. – К., 2001. – С. 220–246.
17. Цит. за: Акуленко В.І. Злочини проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.). – К., 1991. – С. 3.
18. Сталін Й.В. Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу. – К., 1950. – С. 35.
19. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : 36. док. і матер. – К., 1963. – С. 53.
20. Див.: Кнышевский П. Добыча: Тайна германских репараций. – М., 1995. – С. 79; *Він же*. Добыча. Тайны германских репараций // Наша Республика. Все об Украине. – 1996. – 1 марта. – С. 17; Бовин А. Мы ничего не должны Германии // Известия. – 1998. – 12 мая; Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте. Правовые аспекты. – М., 2005. – С. 242.
21. Там само.
22. Нюрнбергский процесс. – М., 1961. – Т. VII. – С. 389–391, 454; Nazi Crimes in Ukraine. 1941–1944 : Documents and materials / Edit. by V.N.Denysov, G.I.Changuli; Introduction by V.N. Denisov. – К. : Naukova dumka, 1987. – 375 p.
23. Акуленко В. Реституція культурних цінностей у сфері національних інтересів України // Державотворення і право творення в Україні. – К., 2001. – С. 626–650.
24. Нюрнбергский процесс... – С. 549–550.
25. Калашикіова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни : Автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. – Донецьк, 2010. – 19 с.

Подано до друку: 28.02.2012 р.

В.В. ЛАСТОВСЬКИЙ

Історія ніколи не закінчується: пам'ятки кельтської спадщини в історії України

(Рец. на кн.: Казакевич Г.М. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина / Г.М. Казакевич. – К. : Видавець Сергій Наливайко, 2010. – 304 с.)

Перше враження, яке викликала книга Геннадія Казакевича можна сформулювати таким чином: історія ніколи не починається і ніколи не закінчується, вона завжди продовжується.

Відомий на сьогодні в Україні та за її межами, і чи не єдиний український фахівець-професіонал у сфері кельтознавства (не беремо до уваги численної кількості популяризаторів цієї теми), дослідник з історії розвитку етнічного розвитку, державності та культури кельтів представив на розсуд читачів нову книгу. Про попередню автор даної рецензії мав нагоду висловлювати свої враження*.

Найперше зауважимо, що книга в хронологічному обсязі об'ємна – охоплює період від найдавнішого часу аж до початку ХХ ст. Так само представлено й географічний простір – територія розповсюдження кельтів. Головний же лейтмотив – Україна і кельти, переплетіння історій, культур і долі, взаємовплив і взаємозалежність, нерозривність часу і процесів.

* Ластовський В.В. Казакевич Г.М. Кельти: традиційна культура та соціальні інститути. – К. : Фітосоціоцентр, 2006. – 260 с. ; карт. ; іл. // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Вип. 100. – Черкаси, 2007. – С. 189–190.

Структурно книга містить шість розділів, у яких автор розкриває таємниці таємничих кельтів (таємничих насправді лише в умах і уявленнях сучасних мас-медіа).

У першому розділі – «Кельти між наукою й ідеологією» – йдеться про розвиток уявлень щодо кельтської історії. Власне, вже назва розділу свідчить про те, що автор тут намагався розмежувати штучні міфи й історичну реальність. Бачимо тут і походження їх назви, і спроби описати історію кельтів від античності до сучасності, створити уявний образ у політиці. Незнайомий поки-що з реальною кельтською історією (і книгами Г. Казакевича) читач може здивуватися: до чого тут політика? На жаль, політика має до цієї проблеми таке ж відношення, як і до питання про «давньоруську народність». Давайте звернемо увагу тільки на деякі зауважені автором зв'язки політики з давніми кельтами: «З боку радянської науки <...> стала тенденція до применшення зовнішнього, особливо західного впливу на формування давнього населення Східної Європи» (с. 38), «Загалом же радянська академічна наука відкидала перебування кельтів бодай на якихось землях, що входили до складу СРСР» (с. 39).

Другий розділ – «Народи Великої Скіфії й зародження кельтської цивілізації» – відкриє перед читачем процес проникнення кельтів на територію України. Наведемо лише дві цитати, щоб зацікавити читача самому відкрити книгу: «Навіть поверхового погляду <...> досить, аби помітити разючу схожість багатьох рис князівських поховань Гальштату (Південна Німеччина. – *авт.*) й курганних пам'яток кочівницьких культур причорноморського та прикаспійського регіонів» (с. 51), «Звертає на себе увагу той факт, що етнонім *кіммерійці* <...> з точністю відповідає самоназві сучасних мешканців Уельсу – *кімрі* <...> «земляки» (с. 56). Звичайно, ці цитати фрагментарні, проте, щоб переконатися у не випадковості й збігові, рекомендуємо звернутися до авторського аналізу. Тут представлено широкий археологічний матеріал із приводу поширення кельтської культури на території України, її зв'язків із місцевими племенами.

У третьому розділі – «Кельтська мозаїка давньої Європи: народи і культури» – дослідник намагається охарактеризувати кельтське суспільство на основі археологічних матеріалів IV–I ст. до н.е., його структуру, систему функціонування влади, релігійно-міфологічні уявлення тощо. Тут автор представляє

через соціальний устрій кельтів їх єдність на величезній європейській території (не дивлячись на їх етнічну різноманітність).

Четвертий розділ – «Східний кордон кельтського світу або де шукати «наших» кельтів» – розкриває свій зміст власною назвою. Він стосується встановлення меж поширення кельтського світу на території українських земель. Ця територія досить широка. Вона представляє як шляхи розселення кельтів, так і їх зацікавлення у виборі оточуючого середовища (природного та суспільно-етнічного). Тут автор доводить до читача інформацію про життя кельтів у Закарпатті, Північному Причорномор'ї, на території Боспорського царства.

Назва п'ятого розділу вже сама собою свідчить про власний зміст – «Спадщина давніх кельтів». І кожен може пересвідчитися, що перебування кельтів у межах України не залишилося безслідним не лише з матеріальної сторони. Багато кельтського елемента відбилосся у наших звичних назвах і словах: Дібрівка, Конча, Лаборець, Галичина, бояри, щит, влада, слуга, кінь тощо. Крім того, саме у кельтів наші предки запозичили металургійну технологію. Від них же нам залишилися і деякі художні мотиви.

Останній (шостий) розділ має назву «Від темних віків до модерних націй», де на особливу увагу заслуговує розгляд автором «кельтської теорії» походження Київської Русі, автором якої був відомий політик і державний діяч С. Шелухін і яка благополучно дожила до нинішнього часу. Саме всі підстави цієї теорії й вивчаються тут.

Значний інтерес для себе у книзі виявлять також киевознавці, адже, в час існування Русі Київ перебував у сфері інтересів ірландських ченців. Зокрема, на кошти київського князя Ізяслава вони у 1070-х роках розпочали будівництво абатства у Регенсбурзі. Вони ж заснували власний монастир і безпосередньо у Києві. Існує також думка, що одним із творців знаменитого «Остромирового Євангелія» був ілюстратор-ірландець. І в більш пізніші часи нащадки кельтів були тісно пов'язані з Україною – полковник Патрік Гордон, адмірал Джон Пол Джонс, генерал Джон Де Лейсі Еванс й інші.

Бібліографія даної теми, використана автором, вражає. На сьогодні тут представлена вся основна вітчизняна, європейська та американська наукова кельтознавча література.

Книга багато ілюстрована. В ній є прекрасні чорно-білі та кольорові фото археологічних знахідок, портретів діячів різних епох, планів тощо, в т.ч. здійснені й самим автором (наприклад, краєвид гір Галіш, Ловачки, р. Латориці на Закарпатті).

Для сучасної історіографії (маємо надію – і для майбутніх поколінь) ця книга насамперед важлива тим, що вона цілком вписується у сьогоденні українсько-європейські реалії, у взаємовідносини України з європейськими державами та Європейським Союзом. Видання представляє не просто опис того, що було (як часто і розуміється історія), а як безперервний процес і зв'язок у часі та просторі, незалежний від політичної кон'юнктури, об'єктивно існуючий

поза ідеологічним впливом. По суті, книга розвінчує міф про Україну як окраїну чого-небудь, вона показує її як невід'ємну частину європейської історії.

Подано до друку: 26.02.2012 р.

О.В. СЕВАСТЬЯНОВ

Невелика розповідь про велику справу

(Рец. на кн.: Акимченков В.В. «Академия в миниатюре»: Севастопольский музей краеведения (1923–1939) / В.В. Акимченков ; под ред. проф. А.А. Непомнящего / Таврич. нац. ун–т им. В.И. Вернадського ; Центр пам'ятниковедення НАН України и Укр. общ. охр. памят. истор. и культ. ; Крым. респ. учр. «Научно-исследовательский центр памятниковоохранительных исследований Автономной Республики Крым». – К. ; Симферополь : Антиква, 2012. – 120 с. – (Биобиблиография крымоведения ; Вып. 17)

Масштабна книжкова серія «Біобібліографія кримознавства», започаткована професором А.А. Непомнящим, уже навіть не може бути названа новим явищем в історіографії – настільки впевнено праці молодих вчених і титульного редактора серії зайняли своє належне місце в регіонаознавчих відділах бібліотек й у свідомості тих, хто цікавиться історією, етнографією чи культурою Криму. Втім, розвиток наукової школи проф. А.А. Непомнящего саме зараз демонструє нове якісне перетворення. Справа в тому, що рецензована книга – навіть не підсумкова праця аспіранта. Її автор – тільки-но закінчив п'ятий курс історичного факультету Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, а його подальший шлях у науці ще тільки буде накреслений. Але чим більше неочікуваною є подія, тим цікавіше її аналізувати.

Констатуємо відразу: автор і його науковий редактор (у цьому випадку роль керівника проекту все ж куди більш помітна) пішли класичним шляхом – монографія (а за всіма ознаками – це саме монографія) є першою узагальноючою працею з проблеми, що винесена на обкладинку. Піддаючись особистим дослідницьким схильностям, з приємністю відзначимо, що книга має актуальний у сучасній історіографії стиль інституціонального дослідження. Тобто – автор ретельно малює картину існування та діяльності предмету дослідження із середини, а поруч – відтворює навколишню дійсність, умови й обставини, в яких існувала така дивна, на першій погляд, для початкових радянських десятиріч установа, як Севастопольський музей краєзнавства.

Автору вдалося через розповідь – докладну, детальну та дещо прискіпливу – про один музей, змалювати не тільки загальнокримську, але й загальнорадян-

ську панораму розвитку краєзнавства. Те, що цей процес був контраверсійним, а рішення інколи носили несподіваний, навіть абсурдний, характер, вже не є таємницею. Але саме завдяки втіленню нових форм регіонально-ознавчої роботи в 20-х роках ХХ ст. у вигляді концентрації відповідних матеріалів у музейних фондах і спеціальних підрозділах громадських наукових установ кримознавчі студії стали постійними та дійсно ґрунтовними.

Ініціатива севастопольських краєзнавців щодо заснування профільного музею вбирала в себе одразу декілька напрямів: насамперед дослідницький; по-друге, культурно-масовий; по-третє, педагогічний, який мабуть був найголовнішим. Ідея про залучення до краєзнавчої роботи молодих ентузіастів відповідала як атмосфері епохи, так і була абсолютно новаторською – адже піонерська організація ще була зовсім початковою, а методи виховної роботи серед юнацтва тільки формувалися. Тому орієнтир засновників музею до шкільного краєзнавства можна вважати практичним «ноу-хау» свого часу.

В.В. Акімченков, безумовно, зміг опрацювати значний корпус джерел. Це й архівні документи (зі сховищ Севастополя, Сімферополя, Санкт-Петербурга), й відкриті, але до останнього часу призабуті цікаві й змістовні матеріали. Розповідь у книзі будується на якісному і талановитому синтезі цих двох груп джерел. Кожен, хто навіть поверхово пройдеться сторінками твору, побачить, що робота з джерелом для автора – це насамперед відповідальність. Відповідальним є для нього й розкриття теми в історіографії попередниками. Хай звучать критичні нотки у словах дослідника щодо праць старших колег або сучасників – якщо братися вже за якусь справу, то робити її треба сумлінно. А нагадати про це колегам – чим не привід?

Отже, що дізнаємося ми з книги? Історія Севастопольського музею краєзнавства та його засновників, до цього часу була terra incognita. В.В. Акімченкову належить право відкриття архівного фонду установи та перших узагальнень щодо цих матеріалів у численних публікаціях. Наполегливі студії з джерелами дали можливість сформулювати чітку періодизацію існування та діяльності музею, що надало можливість побудувати текст монографії саме за хронологічним принципом. Читач може слідкувати за подіями всередині та навколо музею майже щоденно. І дізнатися, що Севастопольський музей краєзнавства справді гуртував навколо себе усіх охочих до пізнання рідного краю, брав на себе сміливість допомагати дослідникам у серйозних експедиціях й організовував свої.

Звичайно ж, приділена увага й популяризаторським акціям. Про те, що музей став для міста своєрідним культурним та просвітницьким явищем, свідчать неодноразові публікації про його заходи у місцевій пресі – адже увага саме «колективних організаторів і пропагандистів» в ті роки – свідчення справжнього визнання. Більше того, ознайомившись з текстом нарисів дізнаєшся, що саме з «колиски» музею до великої науки прийшли такі видатні дослідники радянської доби, як О.Н. Бернштам, Б.В. та Є.В. Веймарни, С.Ф. Стржелецький. Також довідуємося, що увагу до вивчення «печерних міст» гірського Криму не один сезон забезпечували саме силами музею. Враховуючи непередбачуваність коливання «генеральної лінії» в СРСР, таку відданість справі можна вважати безпечною громадянською та науковою мужністю.

Найбільший за обсягом (й найцінніший, на наш погляд, у книзі) розділ присвячений саме тим, хто або створював музей, або починав при ньому свій творчий і науковий шлях. Автор обрав декілька постатей, передусім – братів Павла та Володимира Петровичів Бабенчикових, без наполегливості та наснаги яких музей та його різноманітна дослідницька й педагогічна діяльність не відбулися би взагалі. Скажемо й про те, що рецензована праця В.В. Акімченкова, мабуть є першою дійсно ґрунтовною роботою про лідерів краєзнавчого руху цілого регіону, імена яких були або під заборонаю, або забуті у сьогоденні з кон'юнктурних причин. Постаті братів-краєзнавців, які через все своє життя пронесли ідеали служіння справжній науці та вихованню нових генерацій дослідників, нарешті знаходять своє належне визнання, а їх праці – будемо сподіватись – гідного дослідника.

Вирішив автор й «пригостити» читача новими, невідомим до цього часу сюжетами й знахідками. Саме так слід відноситись до нарису про кримознавчу діяльність в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. майбутнього професора-сходознавця Олександра Натановича Бернштама. І хоча майбутній визначний учений був змушений припинити свої польові дослідження в Криму за станом здоров'я, саме кримський досвід став необхідним практичним базисом у його подальших масштабних наукових теоретичних студіях. Завдяки праці В.В. Акімченкова пролило світло й на життя Валерія Миколайовича Махаєва – геолога, котрий зробив помітний внесок у вивчення кримських ландшафтів і корисних копалин. Його доля якого склалася трагічно: рятуючись від репресій, у 1937 р. він переїхав на роботу до Сибіру, де й загинув у 1941 р. від рук бандита. Відновлення біографії дослідника – безперечна моральна данина сучасників своїм попередникам, те, без чого неможливий справжній зв'язок науковців різних генерацій.

Говорячи про монографію В.В. Акімченкова, неможливо оминати її чарівне (саме так!) оздоблення, витримане в дусі й стилістиці епохи перших радянських десятиріч, багату іконографію та вдале ілюстрування тексту (в невеличкій за обсягом книзі можна нарахувати добру сотню якісних світлин портретів учених, документів тощо). Ці візуальні засоби роблять текст живим, а колек-

тив Севастопольського музею краєзнавства знову «працює» – хоча б дивлячись на читача й усміхаючись новій знахідці при розкопках або вдалому походу куди-небудь у гори. Тут уже йдеться не стільки про зв'язок поколінь дослідників – тут уже можна просто констатувати: історія є живою допоки нащадки цікавляться нею, допоки вони відчують свою відповідальність за збереження набутого до них. І книга В.В. Акімченкова в цьому сенсі – справді цінне та своєчасне видання.

Завершуючи приємну місію презентації нового видання, висловимо подяку засновнику серії «Біобібліографія кримознавства» проф. А.А. Непомняшому, який невтомно дарує спільноті істориків нові, якісні й цікаві дослідження, а також виховує дійсно талановитих і яскравих молодих вчених. В.В. Акімченкову ж побажаємо знайти свій неповторний шлях у науці, адже те, що він спроможний робити своє діло якісно вже доведено.

Подано до друку: 18.05.2012 р.

Т.В. КОТОВИЧ

**Новый справочник по археологическому
музейному делу**

Рец. на кн.: Археологічне музейництво.

Енциклопедичний довідник (авт.-уклад. Д.В. Кепін) /

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. –

К., 2010. – 268 с.

На современном этапе развития музеологии в разных странах мира значительное внимание уделяется развитию теории этой науки и применению ее в практической деятельности музеев.

В этом отношении издание, подготовленное музеологом, кандидатом исторических наук Д.В. Кепиным, раскрывающее проблемы сохранения и экспонирования недвижимых памятников первобытной культуры (аполитейных обществ) является своевременным и актуальным.

Словарь структурирован по трем тематическим разделам и завершается обширной библиографией по данной теме.

В разделе 1 «Теория, история и практика памятниковоохранной и музейной деятельности в контексте сохранения памятников первобытной археологии» автор приводит 126 дефиниций, а также 3 очерка, характеризующих историю музейного дела как в Украине, так и в других странах Европы. В этой связи отмечу, что в историческом очерке, освещающем музейное дело в зарубежных странах Европы (с. 38–58). Д.В. Кепин мало уделил внимания возникновению и развитию археологических собраний по истории первобытного общества на территории современной Беларуси. Возможно, это связано с тем, что в силу объективных

причин, автору недоступны опубликованные работы белорусских ученых по этому вопросу.

Большой интерес для белорусских читателей представляет очерк, рассматривающий историю археологической музейной деятельности в Украине. Оправданным является, использование литературы по естествознанию, которая по мнению составителя словаря необходима при проектировании музеев с соответствующими экспозициями, раскрывающими различные темы из истории культуры древнего человека. Важным является выделение в прикладной музеологии археологической скансенологии. Автор рассматривает ее как междисциплинарную науку со своим объектом и предметом исследования.

Заслуживает внимание рассмотрение современных подходов дефиниций «музееведение» и «памятникведение» как научных дисциплин. Однако, в этом контексте Д.В. Кепин не рассматривает достижения белорусских ученых, в частности А.А. Гужаловского, А.Н. Колбаско, А.Б. Сташкевич, А.И. Смолика, Т.А. Джумантаевой.

В разделе 2 «Музеефицированные памятники, археодромы, экспозиции по истории первобытности», Д.В. Кепин по территориально-административному принципу) и в алфавитном порядке подает характеристику 171 музея под открытым небом. Следует отметить, что исходя из приведенных музеефицированных памятников в некоторых странах, эта цифра может быть больше, так как рассматриваются суммарно по отношению к определенному населенному пункту. Этот раздел можно считать своеобразной базой данных, имеющей практическое значение в рекреационной географии и туризме.

Третий раздел «Персоналии» содержит 99 небольших статей о деятельности ученых разных специальностей, внесших свой вклад в сохранение и экспонирование памятников древнейшей культуры человечества.

Библиография, насчитывающая 1396 опубликованных источника, дает возможность читателям глубже рассмотреть различные аспекты истории становления и развития музеологии и археологического музейного дела в частности. Круг источников, использованных автором при подготовке значительно больше, так как в тематических разделах также есть ссылки на литературу, часть которой не приведена в общем списке.

Таким образом, книга, автором-составителем которой является Д.В. Кепин – первое издание справочного характера в музеологии на постсоветском про-

странстве, раскрывающее историю и современные подходы к музеефикации памятников каменного века и эпох энеолита-бронзы. Книга с успехом может быть использована в педагогической практике вузов, где готовят специалистов по музеологии и охране культурного наследия, а также при организации «археопарков» и музеев по истории первобытного общества.

Подано до друку: 08.02.2012 р.

Н.Г. НОВИЧЕНКОВА

**III Міжнародна науково-практична конференція
«Історико-культурна спадщина Причорномор'я:
вивчення та використання в освіті та туризмі»
(28–30 квітня 2011 р., м. Ялта)**

Кримським гуманітарним університетом (м. Ялта) спільно з Ялтинським історико-літературним музеєм регулярно проводяться науково-практичні конференції історико-краєзнавчого спрямування, в яких чільне місце посідає археологічна проблематика. За матеріалами цих конференцій – «Християнство на Південному узбережжі Криму» (2000 р.), «Пам'ятки Південного узбережжя Криму: вчора, сьогодні, завтра» (2002 р.), «Пам'ятки Криму: історичне минуле і сучасність» (2004 р.) – надруковано 3 збірники наукових праць.

Усі згадані наукові форуми, присвячені проблемам вивчення, використання й охорони вітчизняної історико-культурної спадщини з регіональних спочатку перетворилися на всеукраїнські, згодом набули й міжнародного характеру. На конференції 2004 р. у зв'язку з тим, що учасниками розробляються наукові проблеми, які стосуються не тільки територію Кримського півострова, але й суміжних регіонів, було прийнято рішення розширити географічні межі конференції й надати їй постійну назву – «Історико-культурна спадщина Причорномор'я: вивчення та використання в освіті та туризмі». Так остаточно визначилися нагальні напрями і тематика досліджень, що репрезентуються в доповідях та повідомленнях й об'єднують усіх учасників Ялтинської конференції:

- 1) вивчення пам'яток археології, історії та культури;
- 2) використання історико-культурної спадщини Причорномор'я у розвитку гуманітарної освіти;

На пленарному засіданні 28 квітня виступили: проректор з наукової роботи Кримського гуманітарного університету, к.п.н., доцент *О.Ю. Пономарьова*, яка ознайомила учасників конференції з історією, напрямками та результатами наукових досліджень університету; д.і.н., проф. Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського *А.А. Непомнящий*, який поділився досвідом роботи спецради із захисту дисертацій за спеціальністю «Пам'яткознавство».

Музеєзнавство», що діє при Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, та професори Російського державного гуманітарного університету (м. Москва) д.і.н. *М.А. Давидов* і д.і.н. *С.О. Фокін*, які зробили цікаву співдоповідь стосовно становлення та еволюції світоглядних переконань М.С. Воронцова.

Подальші виступи на пленарному засіданні були присвячені проблемам збереження пам'яток історії та культури, їх обліку, використання в гуманітарній освіті, у розвитку археологічного й історико-краєзнавчого туризму – зокрема, доповіді: д.і.н. *Н.О. Гаврилюк* і к.тех.н. *Н.П. Тимченка* (м. Київ) щодо музеєфікації археологічної пам'ятки як фінальної фази її дослідження (на прикладі курганів і Салачицьких старожитностей Бахчисарая); к.і.н. *О.О. Попової* (м. Москва) про відоме городище Чайка на околиці Євпаторії як туристичний об'єкт; к.п.н. *В.І. Агаркова* (м. Саки) про створення нових туристичних об'єктів (на прикладі городища Кара-Тобе у Північно-Західному Криму) методами експериментальної археології. Актуальні питання відсутності суворого та докладного обліку археологічних пам'яток у кожному з регіонів й у цілому в країні знайшли відображення у доповіді к.і.н. *Г.М. Тоцева* «Археологічна спадщина України».

З однією з цікавих, але маловідомих сторін історії вітчизняної археології ознайомив учасників конференції у своїй доповіді «Одеській археологічній з'їзд (у сприйнятті суспільства та влади)» к.і.н. *О.С. Смирнов* (м. Москва). Проблема грецької колонізації Північного Причорномор'я присвятив свою доповідь «Архаїчна хора Ольвії як еталонна пам'ятка Великої грецької колонізації» к.і.н. *С.Б. Буйських* (м. Київ). Він наголосив на тому, що хора Ольвійського поліса як визначна пам'ятка колонізаційної епохи оцінена ще не достатньо, хоча її потенційні науково-пізнавальні можливості, на думку доповідача, величезні.

Дуже цікавими були ще дві доповіді з археологічної тематики, заслухані на пленарному засіданні: к.і.н. *С.О. Коваленко* (м. Москва) репрезентував науковий аналіз низки досі не введених до наукового обігу монет Пантікалея, к.і.н. *С.Г. Бочаров* (м. Сімферополь) розповів про перші археологічні дослідження на території середньовічного селища Джаліта (Яліта) в Ялті в 2010 р.

Пам'яткам архітектури минулого були присвячені на пленарному засіданні доповіді д.і.н., професора *Л.Ф. Циганенка* (м. Ізмаїл) про перлини культурного будівництва Ізмаїльщини, к.і.н. *А.В. Дізанової* (м. Ізмаїл) про фортеці Північно-Західного Причорномор'я (Кілійська, Білгород-Дністровська, Ізмаїльська) як пам'ятки історико-культурної спадщини та *В.Е. Виноградова* (м. Ялта) про застосування художнього металу в архітектурі Ялти періоду модерна. Значний інтерес викликав в учасників конференції виступ лауреатів Державної премії України, провідних архітекторів Ялтинської філії «КримНДДпроект» *Е.В. Дорохиної* та *Н.П. Старикової*, присвячений проблемам охорони культурної спадщини в містобудівному проектуванні (на прикладі реконструкції та благоустрою набережної та Пушкінського бульвару в Ялті). Якісним доповненням до цієї насиченої цікавими матеріалами доповіді стало

повідомлення *І.Ф. Фоменка* «До історії каплиці на набережній Ялти». З історією Лівадії доімператорської доби ознайомила лауреат премії ім. Д.С. Лихачова *М.О. Земляниченко* (м. Ялта). Завершив пленарне засідання конференції д.і.н., професор *О.А. Мірошников* (м. Ялта), який, аналізуючи філософський сенс платонівських творів, намагався відслідкувати вплив ідей давньогрецького мислителя на ідеологічні уподобання сучасності.

На другий день, 29 квітня, конференція працювала в секційному форматі. З трьох секцій – «Історична спадщина», «Культурна спадщина» та «Археологічна спадщина», найбільш представницькою була остання. Тут було виголошено 24 доповіді, присвячені різним аспектам дослідження греко-римських і варварських старожитностей Північного Причорномор'я. Особливий інтерес викликала доповідь к.і.н. *О.В. Переводчикової* (м. Москва) «Скіфський звіриний стиль і навколишній світ», яка новими штрихами намагалася доповнити картину історико-культурного діалогу мистецтва номадів Євразійського степу із зображувальними традиціями інших сусідніх народів на його заході та сході. *А.Г. Плешивенко* (м. Запоріжжя) приурочила свою доповідь до одного зі славетних ювілеїв у скіфології, а саме до 100-річчя дослідження видатної пам'ятки скіфської культури – кургану Солоха. К.і.н. *С.І. Лук'яшко* (м. Ростов-на-Дону) доповів про кістяні деталі, що використовувалися при виготовленні скіфських луків, к.і.н. *Б.А. Раєв* (м. Ростов-на-Дону) зупинився на характеристичні конструктивних особливостей меотських гончарних печей. Цікавою й змістовною була також доповідь *О.В. Новікової* (м. Севастополь) «Підсумки вивчення грецьких і варварських пам'яток Західного Криму (доримський період) у працях вчених 20–30 рр. ХХ ст.».

Новий підхід до вивчення херсонеських надгробків у доповіді «Загальногрецькі та місцеві традиції в художній культурі елліністичного Херсонеса» продемонструвала *Ю.Л. Лейбенсон* (м. Сімферополь). Рідкісній групі знахідок пізньоелліністичного та римського скла присвятила добре вибудовану та гарно проілюстровану доповідь *К.В. Новиченкова-Лукичева* (м. Ялта). Цікавою і дещо дискусійною була доповідь молодого дослідника *М.І. Тюрина* з Севастополя «Мірні кувшини та деякі питання метрології елліністичного Херсонеса».

Значна частина доповідей тематично була пов'язана з розробкою проблеми «Рим та Північне Причорномор'я», джерелознавча база для дослідження якої значно поповнилася за останнє десятиріччя. Це знайшло відображення у кількох репрезентованих на секції доповідях: к.і.н. *І.І. Марченко* та к.і.н. *Н.Ю. Лімберис* (м. Краснодар) «Про тип бронзового італійського посуду зі Слов'янська на Кубані»; к.і.н. *Д.О. Костромичева* (м. Севастополь) «Римське кавалерійське спорядження з Херсонеса»; *В.В. Дорошко* (м. Севастополь) «Римляни в Херсонесі (картографія знахідок II – середини III ст.)»; *М.В. Новиченкової* (м. Київ) «Фрагменти овальних римських щитів *Scutum* з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло»; *О.В. Лисенко* (м. Сімферополь) «Про час

та можливі механізми формування нумізматичного комплексу Ауткінського святилища»; *Т.В. Дюженко, В.В. Дорошко, А.А. Філіпенко та С.В. Ушакова* (м. Севастополь) «Вивчення будівельної кераміки Херсонеса та його округи: матеріали с латинськими клеймами».

Особливу зацікавленість і жваву дискусію викликала співповідь біологів – к.б.н. *П.Є. Гольдіна та С.Б. Старцева* (м. Сімферополь) «Кісткові рештки жертвних тварин зі святилища Гурзуфське Сідло», які ретельно дослідили численні палеозоологічні матеріали пам'ятки з використанням новітніх методик. Низку доповідей (про які йшлося вище), присвячених визначній археологічній пам'ятці Криму – святилищу біля перевалу Гурзуфське Сідло – увінчувала підсумкова, присвячена 30-річному ювілею її відкриття та підбиттю основних результатів дослідження, яку зробила *Н.Г. Новиченкова* (м. Ялта).

Частина доповідей на секції була присвячена проблемам середньовічної археології північно-причорноморського регіону. Це доповіді к.і.н. *С.В. Ушакова та О.П. Дорошко* (м. Севастополь) «Червонолакова кераміка з розкопок центрального нефу базилики «Крузе»: до питання про час будівництва храму»; *О.М. Литовченко* (м. Харків) «Про технологію та матеріали мозаїк візантійського Херсона»; *А.О. Філіпенко* (м. Севастополь) «Розвідувальне обстеження фортеці Кермен-Бурун»; *О.М. Масловського* (м. Азов) «Датуючі можливості полив'яної кераміки причорноморського виробництва XIII–XIV ст. для пам'яток Східної Європи»; *М.О. Белова* (м. Ростов-на-Дону) «Нове середньовічне поховання з лівобережжя р. Ей».

Тема використання археологічних пам'яток в організації дозвілля та культурно-пізнавальному вивченні минулих епох була порушена в доповідях *Ю.П. Спіцина* (м. Запоріжжя) «Археологічна спадщина регіону – складова частина історико-культурного ресурсу розвитку туризму»; к.і.н. *М.В. Фоміна та А.Ю. Худешенко* (м. Харків) «Археологічний туризм в Україні: перспективи розвитку»; *Д.С. Василенко* (м. Краснодар) «Рекреаційний потенціал фортифікаційних і культових пам'яток епохи середньовіччя долини р. Мзимта».

Завершуючи це повідомлення, зауважимо, що в перервах між засіданнями учасники конференції мали можливість оглянути археологічну експозицію Ялтинського історико-літературного музею. Особливу зацікавленість у них викликала виставка знахідок зі святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло, присвячена 30-й річниці від початку його розкопок.

Підводячи підсумки роботи конференції на заключному пленарному засіданні 29 квітня, учасники відзначили високий рівень її організації та наукову значимість заслуханих доповідей. Як позитивний і обнадійливий факт була особливо зазначена активна участь у роботі конференції молодих науковців – студентів старших курсів, аспірантів, здобувачів з різних установ країни.

У резолюції конференції зазначено, що пам'ятки археології, історії та культури Причорномор'я і пов'язані з ними музейні зібрання старожитнос-

тей містять величезний культурний потенціал з боку перспектив його всебічного використання в гуманітарній сфері – освіті, краєзнавстві, туризмі тощо. Але використовувати потужний, інформативний і такий, що має значну виховну силу, ресурс історико-культурної спадщини регіону треба на якісно новому рівні – із залученням провідних наукових сил і на основі спеціально створених державних програм. Цілеспрямована просвітницька діяльність повинна здійснюватися не тільки в закладах освіти та культури, але й поза ними з метою розбудити та підсилити увагу громадськості до історико-культурної спадщини, краще ознайомити її з чинним пам'яткоохоронним законодавством.

Насамкінець учасниками було висловлено оргкомітету чимало конструктивних пропозицій щодо подальшого вдосконалення та покращення проведення подальших конференцій. Зокрема, від багатьох учасників пролунало побажання у майбутньому присвячувати спеціальні засідання вужчим, але нагальним проблемам – наприклад досвіду вивчення святилищ, храмів й інших сакральних пам'яток або сучасній методиці роботи з нумізматичними матеріалами тощо. Було висловлено також прохання провести наступну конференцію – за можливості – восени, щоб учасники мали можливість ознайомитися з археологічними пам'ятками Великої Ялти (тим-таки Гурзуфськом Сідлом).

Завершилася конференція 30 квітня знайомством учасників з пам'ятками археології та природи в околицях Масандрівського палацу. Проведення наступної IV Міжнародної конференції «Історико-культурна спадщина Причорномор'я: вивчення та використання в освіті та туризмі» планується на 2013 рік.

Подано до друку: 06.04.2012 р.

**ПЕРСОНАЛЬНИЙ ЮВІЛЕЙ
ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
(ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ОЛЕНИ МИКОЛАЇВНИ ТИТОВОЇ)**

Директор Центру пам'ятокознавства НАН України і УТОПШК, вчений секретар Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, член методичних рад кількох поважних науково-дослідних установ; Заслужений працівник культури України; має державні відзнаки за плідну професійну й активну громадську діяльність; кандидат історичних наук, доктор філософії, старший науковий співробітник, доцент; голова та заступник голови редакційних колегій майже десятка наукових видань (частина із яких – фахові); авторитетний учений-археолог і пам'ятокознавець; любляча донька, дружина й мати; просто чарівна жінка!

Це якщо дуже коротко. Дещо розлогіше про ювіляра скажемо так.

Народилася Олена Миколаївна Титова 18 липня 1952 р. у м. Києві в сім'ї інженера-конструктора-будівельника Миколи Титова та архітектора Ірини Титової (Межевич). Прадід – інженер із Баварії Фрідріх Мюллер – наприкінці XIX ст. переселився до Москви, в 1918 р. із сім'єю переїхав до Гомелю. Тут наймолодша його донька Матильда – бабуса О. Титової – познайомилася з Дмитром Межевичем, одружилися, разом переїхали до Києва. Дід працював у Дніпровському річковому пароплаванні інженером, головним інженером, начальником пароплавання; у 1937 р. був звинувачений як «ворог народу» і розстріляний. Матильда Межевич отримала 8 років таборів (Воркута), після – заслання до Казахстану. Тільки у 1956 р., після реабілітації, вона змогла повернутися в Україну. Тоді й познайомилася з Миколою Титовим. Його батьки – Антон і Євдокія – були будівельниками й брали участь у відбудові повоєнного Хрещатика.

У 1960 р. О. Титова пішла до школи, брала участь в олімпіадах із літератури, математики, була членом команди КВК, ходила у турпоходи. Школу закінчила із золотою медаллю. Усі шкільні роки захоплювалася історією, а з середніх класів, прочитавши науково-популярну статтю відомого вченого Л. Клейна про археологію, почала мріяти про цю романтичну і «не дуже жіночу» професію. Як наслідок – вступила до історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, де з III-го курсу навчалася на кафедрі археології та музеєзнавства. Плеяда блискучих викладачів – П. Овчаренко, Ю. Кондуфор, Л. Славін, Г. Мезенцева, М. Бондар, Ю. Малєв, співробітники Інституту археології АН УРСР, котрі читали спецкурси – В. Гладилін, І. Шовкопляс, В. Даниленко, В. Лапін, Є. Максимов, дружня академгрупа, більшість із котрих стали професійними археологами, музейниками – М. Чмихов, О. Фіалко,

В. Білозор, Л. Іванченко (Моця), О. Ситник, І. Фесенко, Л. Рушай, В. Мезенцев, В. Сліпих, – все це й урешті сформувало О. Титову як науковця, професійного археолога. Тут-таки відбулося й знайомство з майбутнім чоловіком – одногрупником О. Грушком.

Брати участь в археологічних експедиціях О. Титова почала після першого курсу, коли під керівництвом Л. Славина та Ю. Козуб працювала на некрополі античного міста Ольвія. Наступні розкопки були в експедиції Г. Мезенцевої у Білогородці (давньоруському місті Білгород), Ганни та Івана Шовкоплясів на зарубинецькому поселенні на Оболоні (Київ), К. Гупала на місці Житнього ринку на Київському Подолі. На третьому курсі після спецкурсу В. Даниленка з неоліту України, були дослідження унікального святилища Кам'яна могила на Мелітопольщині. З 1973 року саме Валентин Миколайович став справжнім вчителем і наставником молодого археолога. В 1975 р. О. Титова отримала посаду старшого лаборанта групи з дослідження Кам'яної могили Інституту археології АН УРСР. Потім були розкопки курганів у Донецьку, давньоруського поселення у Блестові на Чернігівщині (керівник Р. Орлов). Велике значення для формування О. Титової як науковця (зокрема, киевознавця) мали місцеві експедиції – розвідки з В. Даниленком околицями Києва: до Ходосівки, Конча-Заспи, Віти Литовської, Чапаївки, Глевахи, Китаєва.

У 1980 р. О. Титова вступила до аспірантури Інституту археології. Науковим керівником було призначено професора Д. Телегіна, поряд з яким Титова працювала фактично до останніх днів життя цього відомого українського вченого (†01.01.2011). Темою дисертаційного дослідження (1985), стала культурна і хронологічна характеристика неоліту Середнього Подніпров'я. Величезну допомогу у вивченні матеріалів неолітичних пам'яток надавала прекрасний науковець і чудова людина В. Непріна. В аспірантські роки разом з Д. Телегіним, а потім і самостійно, О. Титова проводила археологічні охоронні розвідки у зонах розмиву Дніпровських водосховищ – Канівського, Кременчуцького, Дніпродзержинського (експедиція «Славутич» на човнах), розкопки у Вишеньках на Київщині. Пізніше, вже у статусі молодшого наукового, наукового співробітника відділу кам'яної доби О. Титова керувала розкопками і розвідками на неолітичних пам'ятках Чернігівщини та Сумщини (Борковка, Погоріловка), Черкащини (група пам'яток у Старосіллі, роботи по Зводу пам'яток історії та культури у Корсунь-Шевченківському районі), брала участь у наукових конференціях, готувала до видання статті та монографічні дослідження за темою «Неоліт України» (хронологія, типологія, етнокультурні проблеми, господарсько-культурні типи).

Новий етап творчої біографії О. Титової розпочався у 1990 р., коли за конкурсом її було прийнято на посаду провідного фахівця з пам'яток археології Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Їй було доручено курувати роботу секції археології та некрополів України. Діяльність у Товаристві – це ціла низка організаційних заходів по семінарах, конференціях, координація дій громадськості у сфері охорони культурної спадщини, популяризація справи збереження пам'яток у засобах масової інформації, надання методичної допомоги активістам Товариства. На VII з'їзді Товариства за пропозицією голови цієї поважної громадської організації академіка НАН України П. Толочка, за підтримки першого заступника голови М. Пархоменка О. Титову було обрано вченим секретарем, членом бюро Товариства. Відтоді її переобирали на цій посаді на VIII, IX, X (останній відбувся у грудні 2011 р.) з'їздах.

Робота в Товаристві позначена також новим інтересом – вивчення й увічнення пам'яток і пам'ятних місць українського козацтва. В 1990 році за ініціативою Д. Телегіна створено постійно діючу при Товаристві експедицію «Січі Запорозькі», яка в 1991 році була реформована в Науково-дослідне колективне підприємство (Центр) «Часи козацькі». Разом з Д. Телегіним О. Титова організувала роботу цього Центру – проведення археологічних розвідок на пам'ятках козацтва, а також організації щорічних науково-практичних конференцій «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» – в 2012 р. відбулася вже 21-а конференція! Внесок О. Титової у збереження козацької спадщини оцінений різними об'єднаннями українського козацтва наступним чином: їй присвоєно звання полковника, а також вручено орден Покрови Пресвятої Богородиці та орден Козацької Березини.

О. Титова разом з іншими провідними фахівцями Товариства в чолі із заступником голови Товариства, кандидатом (пізніше – доктором) історичних наук С. Зарембо готувала матеріали для створення першої в Україні наукової установи пам'яткознавчого спрямування – Центру пам'яткознавства (23 травня 1991 р.). У новоствореній установі О. Титова обіймала посади старшого наукового співробітника, завідувача відділу культурної спадщини, заступника директора. З січня 2003 р. (після передчасної смерті С. Заремби) і до сьогодні очолює Центр пам'яткознавства. Під її керівництвом виконано п'ять наукових тем з проблем дослідження, історії, теорії, методики пам'яткознавства і музеєзнавства, десять господарських тем із підготовки матеріалів прикладного характеру, налагоджено видання 3 періодичних і 5 серійних продовжуваних наукових видань Центру, поновлено після більш як десятирічної перерви видання «Праць Центру пам'яткознавства».

Особисто О. Титова брала участь у створенні нормативної бази українського пам'яткоохоронного законодавства: розробці положень основних пам'яткоохоронних законопроектів, інших нормативних і підзаконних актів; виступала експертом з питань охорони культурної спадщини та музеєзнавства у різних вітчизняних і міжнародних пам'яткоохоронних проектах.

Науково-педагогічна діяльність О. Титової полягала у науковому керуванні написання молодими науковцями кандидатських дисертацій (захищено 6 дисертацій), опонуванні під час захисту таких дисертацій (7 захистів), наданням кількадесяти відгуків на автореферати кандидатських дисертацій; керуванні науковою роботою студіюючої молоді (школярів-сторшокласників з МАН, магістрантів з НаУКМА, КНУКіМ, – в останньому більше десяти років О. Титова викладала різні пам'яткознавчі та музеєзнавчі курси).

Однак, навряд чи в кількох сторінках можна вмістити бодай трішки повну й довершену інформацію про цікавий, насичений подіями, переживаннями, досягненнями довгий життєвий шлях, – лише окреслено його обриси, основні здобутки. Відтак, можемо лише побажати: багатьох років щасливого подружнього життя з коханим чоловіком, радості та розуміння від дітей, творчого довголіття і нових здобутків і досягнень на ниві української науки, зокрема, музеєзнавства та пам'яткознавства!

З ювілеєм!

*Редакційна колегія збірника
«Праць Центру пам'яткознавства»,
колектив Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК*

АВТОРИ

Абрамова Ірина Валентинівна

здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПШК

Акуленко Віктор Іванович

доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корещького НАН України

Анфімова Галина Вікторівна

молодший науковий співробітник Національного науково-природничого музею НАН України

Бадак Володимир Петрович

кандидат історичних наук, професор, завідувач редакційно-видавничого відділу Львівської національної академії мистецтв

Гнера Володимир Анатолійович

здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПШК; лаборант Старокиївської експедиції Інституту Археології НАН України

Громова Марина Едуардівна

генеральний директор Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»

Денисов Володимир Наумович

доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу міжнародного права і порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В.М. Корещького НАН України

Желєзко Алла Миколаївна

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарно-правових дисциплін Хмельницького економічного університету

Зозуля Сергій Юрійович

старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПШК

Зяблюк Надія Степанівна

старший науковий співробітник Національного музею народної архітектури і побуту НАН України

Ксмалова Азиме Рамзівна

здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПШК; завідувач відділу «Чорноморський історико-краєзнавчий музей» КРУ «Історико-археологічний заповідник «Калос Лімен»

Комаренко Олена Іванівна

завідувач відділом кліматології Національного науково-дослідного реставраційного центру України

Корнієнко В'ячеслав Васильович

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника «Софія Київська»

Котович Тетяна Вікторівна

доктор мистецтвознавства, професор кафедри загальної історії та світової культури закладу освіти «Вітебський державний університет ім. П.М. Машерова»

Ластовський Валерій Васильович

доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв

Лушпінко Ірина Григорівна

науковий співробітник відділу кліматології Національного науково-дослідного реставраційного центру України

Максимов Владислав Володимирович

кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корещького НАН України

Муравська Світлана Василівна

кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Львівського інституту економіки і туризму

Нонік Людмила Юрївна

асистент кафедри геотехнологій імені проф. Бакка М.Т. гірничо-екологічного факультету Житомирського державного технологічного університету

Нікітіна Ірина Віталіївна

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя

Новиченкова Наталя Георгіївна

кандидат історичних наук, доцент Кримського гуманітарного університету (м. Ялта)

Овчинников Юрій Едуардович

учень Українського коледжу ім. В.І. Сухомлинського (м. Київ), дійсний член МАН

Пістоленко Ірина Олександрівна

кандидат історичних наук, завідувач сектору наукової інформації Полтавського музею авіації і космонавтики

Прибсга Леонід Володимирович

кандидат архітектури, професор Національної академії мистецтва і архітектури

Принь Марина Олегівна

аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПШ

Принь Олександр Віталійович

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії права, історії та культурології, провідний науковий співробітник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Руденко Сергій Борисович

кандидат культурології, завідувач сектором інформаційного моніторингу лабораторії інформаційно-методичних технологій Українського центру культурних досліджень Міністерства культури України

Севастьянов Олександр Валерійович

кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри книгознавства, бібліотекознавства та бібліографії РВНЗ «Кримський університет культури, мистецтв і туризму»

Семенчук Анна Олександрівна

здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, молодший науковий співробітник Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України

Супруненко Олександр Борисович

кандидат історичних наук, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській обл.

Старенький Ігор Олександрович

аспірант кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Титаренко Анна Олександрівна

здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПШ; науковий співробітник Національного музею українського народного декоративного мистецтва, аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Тямін Максим Юрійович

аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПШ

Фоміненко Леонід Романович

директор Високопільської загальноосвітньої школи № 2 І-ІІІ ступенів Житомирського району Житомирської області

Ярема-Винар Ольга Степанівна

здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПШ; реставратор відділу реставрації виробів із текстилю Метрополітен-музею (Нью-Йорк, Сполучені Штати Америки)

Яцій Василь Олександрович

кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу ономастики Інституту української мови НАН України

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК запрошує до співпраці науковців, дослідників проблем теоретичного й практичного музеєзнавства та пам'яткознавства. Однією з форм такої співпраці є друкування результатів індивідуальних або колективних студій із задекларованого напрямку в фаховому збірнику наукових праць "Праці Центру пам'яткознавства".

Оформлені згідно вимог ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали (*роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково)*) прохання надсилати на поштову чи електронну адресу Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, або передати особисто до редакції (адреси вказані на стор. 2 цього збірника).

УВАГА! Без електронної версії матеріал друкуватися не буде!

Лише у виняткових випадках (узгоджених із редакцією) можливе подання матеріалу лише на паперовому носії, але чітко надрукованого, без рукописних вставок, виправлень, закреслень тощо.

Обсяг матеріалу – до 0,75 авт. арк. (до 30 тис. знаків із пробілами).

Інформацію про автора (авторів) необхідно вмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по-батькові (повністю); наукова ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (обов'язково (за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано).*

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip).

УВАГА! Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

КІНЦЕВИЙ ТЕРМІН ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДО ДРУКУ В ПОТОЧНОМУ ВИПУСКУ ЗБІРНИКА (DEAD LINE) – 31 березня (для весняного випуску), 31 жовтня (для осіннього випуску). Матеріали, що надійдуть до редакції після вказаного терміну будуть включені до формування наступного випуску за поточним.

Усі матеріали, що не відповідатимуть даним вимогам до оформлення, будуть відхилятися без застереження. Як виключення авторові (авторам) буде запропоновано самостійно дооформити надісланий матеріал, але з умовою виконати це не пізніше визначених термінів подання матеріалів до друку.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ:

✓ *текст*

виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту **виключно** із розширенням *.txt (режим блокнота);* гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має)

✓ *науковий апарат*

ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ – винятково післятекстові з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Суг; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо) **УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання; у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки).** Текст посилань наприкінці тексту

статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно вимог ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел)

✓ *графіка:*

ІЛЮСТРАЦІЇ – у режимі “градації сірого” (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носію; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10×15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями)

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ – у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см **УВАГА!** Максимальна кількість ілюстрацій (рисуноків (малюнків), світлин) разом – 8 позицій!

Максимальна кількість іншої графіки (таблиць, схем, діаграм тощо) – разом – 10 позицій!

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань, ОБОВ’ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ для публікації Вашого матеріалу є наявність УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовку публікації обов’язковий).

Приклад оформлення матеріалів для друку у виданнях Центру пам’яткознавства НАН України і УТОПІК можна знайти на сайті «Відлуння віків» (<http://pamjatky.org.ua>; закладка «Центр пам’яткознавства» (відповідне гіперпосилання наприкінці тексту)).

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Повідомляємо, що за розпорядженням Президії Національної Академії наук України № 408 від 15.06.2007 р. в Центрі пам’яткознавства НАН України і УТОПІК з 01.09.2008 р. діє аспірантура, де передбачається підготовка спеціалістів із відривом від виробництва та без відриву від виробництва за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам’яткознавство.

Також повідомляємо, що згідно з рішенням Президії Вищої атестаційної комісії України № 55–06/7 від 08.10.2008 р. при Центрі пам’яткознавства НАН України і УТОПІК створено й з 13.10.2008 р. розпочала свою роботу спеціалізована вчена рада К 26.242.01 з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю: 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам’яткознавство. (Перерестрована згідно з рішенням Президії Вищої атестаційної комісії України № 999 від 28.12.2010 р.).

Запрошуємо до співпраці.

Довідки за телефоном: +380-44-280-7879

e-mail: m-center@ukr.net

П 70 Праці Центру пам'яткознавства : Зб. наук. пр. / Титова О.М. (гол. ред.), Акулєнко В.І., Гріфєн Л.О. [та ін.] ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ. Вип. 21. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, 2012. – 320 с.

Двадцять перший випуск «Праць Центру пам'яткознавства» пропонує фахівцям із пам'яткознавства, музеєзнавства, історикам загалом, а також широкому колу небайдужих до проблем збереження й вивчення культурної спадщини України читачів низку теоретичних і прикладних матеріалів, присвячених означеній проблематиці. У збірнику ряд публікацій присвячено також історіографічним і методолого-методичним студіям.

Видання розраховане як на спеціалістів – пам'яткознавців, музейників, істориків, так і на широке коло читачів, які цікавляться пам'яткознавчою та музейницькою проблематикою.

ББК 63.2(4УКР)лб.я43+79.0(4Укр)лб.я43
УДК [930.2+069](477)(06)

ПРАЦІ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 21

Редактори

С.Ю. Зозуля, С.А. Циганков

Коректура виконана авторами матеріалів, уміщених у збірнику

Комп'ютерна верстка, комп'ютерний дизайн

С.А. Циганков

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються. Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Віддруковано з готового оригінал макету замовника
у ТОВ НВП "Ферокол"

(Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої
продукції – серія ДК № 3503 від 19.06.2009 р.),
м. Ніжин, пров. Лікарський, 7,

тел./факс: +38 (04631) 71498, e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 20.06.2012 р.

Формат 84x108/32. Папір офсетний.

Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Ум.-друк. арк. 18,60. Обл. вид. арк. 20,67.

Зам. № 085.

